

ԱՐՇԱԿ ԱՆՊՈՅԱՃԵԱՆ

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ
ԻՐ 60 ԿԱՐԵԱՅ ՅՈՒՇԵՆԵԱՆԻՆ ԼՈՒԹԻԻ

ՏՊԱՐԱՆ

Զարեթ - Պաղատապ

ԴԱՀԻՐԷ - 1927

891.99.092

Զ-442

801.99.092

2/4

գրք

956.20.20 DEC 2011
Ch 24.6

Q-44a

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱԶԵԱՆ

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ

ԻՐ 60 ԱՄԵԱՅ ՅՈՐԵԼԵԱՆԻ ԱՌԹԻԻ

ՍՈՒՔԸ ՆԵՐՍԵՍ ԶԵՐԱԶԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES MINORHALL
LIBRARY

ՏՊԱՐԱՆ

Հարկեր - Պաղտատար

Գ.Ա.Հ.Ի.Բ. - 1927

4 FEB 2013

68.134

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ ազասագրութեան պատմութիւնը ժողովուրդին բղխած էւ անոր մեջ կերտուած շարժում մը չէ դժբախտաբար, այլ սակաւաթիւ անհասներու մտքին մեջ ծնունդ առած մտածութիւն մը, որ հազիւ քէ տարիներու երկարատեւ նիգով արձագանգ զտած է ազգին զանգուածին մեջ, եւ չէ կրցած երբեք ամբոխային արտայայտութեան մը կերպաւորումը ստանալ:

Աւելի անհասական քան քի հաւաքական դժգոհանքի մը ցոլացումը եղող հայ բողոքը կամ Հայկական հնդիրը, դաս մըն եր որուն բուն իրաւատէր՝ ժողովուրդը լուռ կը մնար, սակայն իր անունով ուրիշներ զայն առաջ կը վարէին, ինքնաբերաբար ստանձնելով փոխանորդութիւն մը որ իրենց չէր տրուած, եւ որ սակայն ետ ալ չէր պահանջուած:

Այս կամաւոր փաստաբաններէն մին է Մինաս Զեւազ, որ տարիներով ներկայացուցած է առանց իրական եւ իրաւական ոեւէ դիրքի, Հայ ժողովուրդին բողոքը եւ ցաւերը, այնպիսի տեսանկերու որոնք իր եւ ոմանց կարծիքով, ձեռնահաս էին ազգին դժգոհութիւնները լսելու եւ անոնց մասին վնիւններ տալու:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ-ի պատմութիւնը, մասնաւորա-

6145-2011

2451-2011

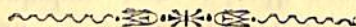
պէս սկզբնական շրջանը, խնդրանքներու, կոչերու, դիմումներու եւ աղերսանքներու շարք մըն է, որոնք անհասներ կատարած են:

Չերազ, մեկն է զանոնք կատարողներուն եւ քերեւս ամենէն շատ գործունեաներէն մին, որուն անունին առջեւ պահ մը ամեն հայ կանգ պիտի առնէ, եթէ երբեք ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՆԴԻՐ անունով որակուած հարցին ծագումով ու պատմութեամբ հետաքննուի:

Շահագրգռութիւնը զոր ունեցած եմ տարիներէ ի վեր, հաւաքելու ձեռնարկելով հայ ազատագրութեան պատմութեան ասպններ, զիս հարկադրած են այդ կանգառումին եւ զբաղելու Հայ Դատին նուիրուած իր աշխատութիւններով, որոնք իր կեանքին լաւագոյն տարիները զրաւած եւ զանոնք սպառած են:

Իր վարսուցամեայ գործունեութեան յոբելեանին առիթով, նախապէս հաւաքած այս նօթերս քով քովի բերի եւ օգտուեցայ կազմելու համար յաջորդ էջերը, որոնք ուրիշ նպատակ չունին եթէ ոչ ներկայացնել մարդը եւ իր գործը, առաւելութիւններով եւ քերութիւններով, որքան որ կը ներէին դատել իմ կարողութիւններս:

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ

Ա

ԻՐ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

«*Երազ տաճող շնչեալ չրջան մը կը ներկայացնէ*» ըսած է առիթով մը Զօպանեան, և խկապէս այս որակումը ճիշդ է, քանի որ իր անունը սերտիւ լծորդուած է Հայ Ազատագրութեան սրտամութեան, որուն վերեւան զործիչն է երկար ժամանակէ մը ի վեր, քանի որ բոլոր իր ժամանակակիցները ըստիւում են մեզմէ :

Ան ներկայացուցիչն է զպրոցի մը որ Հայ քաղաքական զործունէութեան նոր ուղին ըսցեր էր 1878-ին, անարին զործունէութեամբ մը երազելով այս ազգին համար քաղաքական ազատագրութիւն մը, դիւանադատական մուրիկութեան ճանապարհով :

Ուրիշներ չկրցան հոն՝ այդ ճամբուն վրայ կանգ առնել և աւելի սուս շնչան ու մղուցան արիւնալից արկածախնդրութիւններու, կարծելով տիմարօրէն թէ «Չարդուելով ջարդուելով, այս ազգը օր մը ջարդել պիտի սորվէր» կամ «Չարդուելով Նւրսոյի գլխութիւնը իր վրայ պիտի հրաւիրէր» :

Զերազ, Փորթուկալեան և Յակոբեան, որոնք հաւատացած էին դիւանագիտական աջակցութեան և մեր Յեղափոխական Կուսակցութիւնները, որոնք պարզմը-

տութիւնը ունեցած էին Եւրոպայի շարժելու միջամբ-
տութեան մը համար, այսօր հաւատար գիծի մը վրայ
կը կանգնին:

Առաջիններէն ամէնէն կարկառուն և դուցէ ամէնէն
վերջին գէմքն է Չերազ, որ դժբախտութիւնը ունեցաւ
տեսնելու և համոզուելու մեր ազատագրութեան շարժ-
ման մէջ իր դպրոցին ու քաղաքականութեան բացար-
ձակ անսովորութիւնը, մինչ ուրիշներ տակաւին անօրի-
նակ յամառութեամբ կը շարունակեն յուսալ խաբէրայ
Եւրոպայի մը անսովորութեանը և դուռնէ դուռ կը մու-
րան, հաւատք ընծայելով պղտորական համակրանք-
ներու, ներդաժիտ քաջալերութիւններու և շնական չա-
հախնդրութիւններու, որոնք երբեմն Չերազի և իր
համախոհներուն միամիտ խոնարհութիւնը տուած
էին գործելու, այնքան անխառն ու այնքան համբերա-
տար յարատեւութեամբ մը:

Պատմութիւնը ցոյց տուաւ, թէ աւելի լաւ էր որ Հայը
մնա՛յ անծանօթ Եւրոպայի քան թէ անոր ծանօթանալու
համար անընդհատ ջարդուէր, քաղաքականութիւն՝ որ
յետոյ յեղափոխական մտայնութեամբ արկածախնդիր-
ներու կողմէ չափազանցութեան պիտի տարուէր և դար-
հուրիւ ու արիւնտ անակնկալներու տաջու պիտի դնէր
այս ազգը:

Չերազ, ո՛չ բախտախնդիր մըն էր ինչպէս Ռոստո-
նիկ Տէր-Մարգարեան և ո՛չ ալ արկածախնդիր մը, մեր
նոր ժամանակներու հերոսներուն պէս: Քաղաքական
գործիչ չէր եղած ինքը, այլ բրած էին զինքը, թերեւս
հակառակ իր կամքին, և Չերազ յարատեւեց այդ ճամ-
բուն մէջ դուցէ անոր համար որ անդամ մը հոն գըտ-
նուած էր: Խոստովանինք թէ ինքն այդ կոչումը չու-
նէր և ո՛չ ալ ազգը փրկելու յաւակնութիւնը: Ուրիշ-
ներ պիտի փրկէին, զինքն ալ քաջեցին իրենց հետ և
Չերազ՝ երկատարդ ու միամիտ, հաւատաց թէ ստիկա
միակ ուղիղ ճամբան էր և խառնուեցաւ հոսանքին:

Իր ժամանակակիցներէն շատեր սխալին ըմբռնումը
ունեցան և կէս ճամբէն ետ դարձան գիտակցութեամբ,
ուրիշներ իրենց անճշտական շահերուն անհամապատաս-
խան գտան այդ ուղին ու լուրեւոյն կանգ տուին և ու-
րիշներ աւելի յանդուգն կամ խիզախ, միամիտ հաւատա-
քով մը անկեղծօրէն կամ շահախնդրութեամբ, աւելի
առաջ անցան, արիւնի պատասխանատուութիւնէ առանց
ստկալու՝ և քաղաքական բախտախնդրութեանց այն
երկար շարքը բացին որ Պատրիարքարանի Յոյսով
կ'սկսէր և կը վերջանար — եթէ երբեք վերջին է
ան — փարսաբան արկածախնդրութեամբ:

Մինսո Չերազ, եկաւ տուն մը որ միակ մնաց, ինք
իր գաղափարներուն և սկզբունքներուն հետ առանձին, և
գործօն ազգակ մը ըլլալէ դադրելով, դարցաւ հինգսոյ
գաղափարի մը ներկայացուցիչը և փրփալակացիս մը
որ որոշ նպատակի հասնելու առաջադրութիւնն ալ չու-
նէր, այլ ընդհանուր և սարսամ դաղափարներ կը հե-
տապնդէր:

Չերազ սակայն անվատ շարունակեց իր սկսած
գործը, Եւրոպայի ծանօթացնելով Հայը և իր պահանջ-
ները, յուսալով որ Եւրոպա յանուն գթութեան կամ
Քրիստոնէական մարդասիրութեան, պիտի հաճի օգնու-
թեան հասնիլ և փրկել Հայ Ազգը թրքական լուծէն:

Այս պարտնքը ունեցիր էին Ներսէս Վարժապետ-
եան և իր շուրջիները, որոնցմէ մէկն ալ Մինսո Չերազ
էր, որ իբր քարոզչար կամ իբր թարգման, առաջին
օրէն գործակից գտնուած էր Հայկական Խնդիրը սահղ-
ծող խմբակին և գործօն դեր կատարէր էր, խոնարհաւոր
երկատարդութեան մը և եւտնդուն հայրենասիրութեան
մը բոլոր հուրքովը և ջերմութեամբը, նուիրաբերելով
իր ջանքերը և աշխատութիւնները «Սուրբ Գործին»:
Չերազ պահեց այդ միամիտ հաւատքը, թերեւս մինչեւ
Հօգանի Դաշնագիրը, որ վերջ կուտար մեր բոլոր միա-
մասնութեանց և քար ու քանդ կ'առնէր ամէն բան, բայց

մանուսանդ օտար աջակցութեամբ Հայ Անկախ Հայրենիք մը ունենալու հաւասար, զոր ունեցիր և ուրիշներու ալ ներշնչելու էին անոնք որ ժԹ. դարուն վերջին քառուղիին ղեկավարները հանդիսացել էին, այնքան ձախող արդիւնքներու տաճարողելով այս ազգը:

Առանց մտաբերելու նոյնիսկ վայրկեան մը, թէ Չերազ գիտակցաբար մեղանշած ըլլայ, առանց մանրկրորդ մը տարակուսելու իր ուղղամտութեան և անկեղծութեան վրայ, կարելի է այսօր պահ մը չանդրադառնալ իր անցեալ գործունէութեան վրայ և անոր ցաւադին կողմերը ի վեր չառնել, միեւնոյն ատեն չեղտելով թէ Չերազ չէր այս քաղաքական սխալ ուղիին ճամբան բացողը, այլ անոր ճամբորդը և հետեւորդը:

Չերազ իր կոչումին յարմար դերով մը չէր որ ապրեցաւ: Այս շեղումին համար պատասխանատուն տաւելլապէս ուրիշներ էին քան թէ ինք: Չերազին պակսեցաւ քաջութիւնը դուրս նետուելու քաղաքական մարդու այն ինքնակոչ դերին որ անիկա կատարեց այնքան երկար ատեն, յանուն ազգի մը որ քաղաքականութիւն չունէր, որպէսզի քաղաքական մարդիկ և քաղաքական գործունէութիւն ունենար: Ուսուցիչի, գրագէտի, հետադիմի և հրապարակագիրի կոչում ունեցող այս անձը, ակամայ դարձաւ բօլիքիֆօս մը և աւելի շատ ժամանակ յատկացուց ցնորքներու քան թէ իրական ու զրական օգտակարութիւններով լեցուն իր կոչումներուն, որոնց ծառայելու էր երբեմն, յետոյ ալ երկրորդաբար:

Այսօր՝ ինչ որ կը մնայ իրմէ՝ յիշատակելի, իր դատարարական սերունդները և իր հրատարակած գիրքերն են, մինչ իր քաղաքական գործունէութիւնը՝ երբեմն այնքան տարփողուած և հոշակուած, օճառի մը փրփուրներուն պէս անցած է, գրեթէ ոչ մէկ հետք ձգելով իր ետին:

Իրեն հետ ժամանակակից և միեւնոյն մասնաշու-

թեամբ և դատարարականութեամբ մտած իր ընկերները, — թերեւս նուազ ճիշդ սպասելով — աւելի լուստուր հետք ձգեցին և աւելի մեծ արդիւնաւորութեամբ փայլեցան քան Չերազ, որ իր ժամանակակիցներու մէջ վրիպած մը կըլտ:

Ինքն ժամանակակից, զաւարարակից ու դործակից, Տէմիրճիպաշևներու ու Պէրպէրեաններու, 1870—1890-ի երիտասարդներու համաստեղութեան մէջ ամէնէն յառաջընթացներէն և ամէնէն շատ համակրութիւններ ունեցողներէն մէկը կըլտ է, և ընթանալով այն ճամբէն որուն նուիրուած կը թուէր նախապէս, թերեւս այսօր մեզի ներկայանար լոլորովին տարբեր փառքով մը:

Անտարակոյս, անիկա իր դատարարականը, իր անդրանիկ ներշնչումներուն չղթեց ընտու: Մթնոլորտը ուր անիկա ապրեցաւ իր կեանքի աւաջին տարիները, մաքուր զաւարարականութեամբ լի միջավայր մըն էր, որ իրեն ուրիշ բան չէր կրնար ներշնչել եթէ ոչ անկեղծ հայրենասիրութիւն, և պէտք է ի պատիւ իր անուան և փառքին, խոստովանիլ թէ Մինաս Չերազ կըլտ է իսկական հայրենասէր մը և ոչ թէ խաչագող-շահախնդի մը, ինչպէս դուրս եկան իրեն ժամանակակիցներէն շատեր, որոնք հայրենասիրութիւնը արհեստի վերածեցին և յեղափոխականութիւնը կամ սուրբ գործը ապրուստի միջոց: Չերազ, ընդհակառակը, գոհեց իր ունեցածը և տարիներով քաջջուեցաւ: Չերազ, առանց քաղաքական գործունէութեան, կրնար կ. Պոլսոյ մէջ շատ լաւ ապրիլ, մինչ Եւրոպայի մէջ տառապեցաւ, և անսասուն հաւատքով աշխատեցաւ գաղափարի մը համար, որ գերախոսաբար ժխտական արդիւնաւորութեամբ մը վարձատրեց իր հետեւորդները:

Իր անունը միայն գոգուած չէ Հայ Ազատագրական շարժման: Անիկա իր կեանքին մէկ լաւագոյն մասը սպրած է իրր դատարարակ և իրր կրթական գործիչ:

Ինքն մէկն է մեր կրթական վերածննդեան սուղնորդներէն :

Չերազ , իբր գրագէտ ալ անուան մը ունի մեր մէջ իրաւամբ :

Իր աշխատութիւններէն արդիւնաւորութեանը և ապարդիւնները քով քովի բերելով , պիտի տեսնենք թէ Չերազի կեանքը կարելի է սրակել բոլորն եթէ ոչ արդիւնաւէտ :

Անիկա իր մէջ կը ցոլացնէ , ո՛չ միայն սերունդի մը մտայնութիւնը , այլ նաեւ կեանքը շրջանի մը որ այնքան լի էր եռուկեւում , ոգեւորութեամբ ու հաւատքով , և որ սակայն խոշոր յուսախարութեամբ մը վաւերացաւ :

Բ

ԻՐ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Երազ ծնած է Կ. Պոլիս , Խասգիւղ թաղը 1852 Յուլիս 3/15-ին , և դասին է ոչ աննշան Ակնցի ընտանիքի մը , որ իր մէջ կը համբեր մէկէ աւելի ազդեցիկ Ամիրաններ , որոնք նշանաւոր դեր կատարէր էին Կ. Պոլսոյ մէջ :

Այսպէս , այս ընտանիքին նշանաւոր դէմքերէն մէկն է «զգլխապետն սարաֆ մեծահամբաւ էմնաֆին յԱկնայ գիւղէն Զերասցոյ զՄահմետի Մինաս վանամիս և հըւ-չակախայլ ամիրայն , որոյ իսկ խնդրանք և գոյիւք» սպուած էր 1794-ին Կ. Պոլսոյ մէջ , Գապասաքաւեան Գրիգոր դպիրի «Նուագարան» անուն գործը , ինչպէս գիրքին յիշատակարանը ցոյց կուտայ :

Նոյնպէս , ԺԹ. դարուն սկիզբը Կ. Պոլսոյ մէջ նը-շանաւոր անձ մըն էր Չերազեան Գրիգոր Ամիրան (*) որ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին Միւթէվէլլին էր ,

(*) Յոբէլեանական Յանձնաժողովը սխալմամբ Պաղսասար Ամիրա Չերազեանի կը վերագրէ Ս. Երուդուրեան Եկեղեցւոյ շինութիւնը :

և 1807-ին շինեց Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին : Այս անձը մասնակցած է 1806, 1809 և 1817-ի աղբային հարցերու , Հայ Կաթողիկոսներու հետ միաբանական , Երուսաղէմի և այլ խնդիրներու համար գործարարած ժողովներու :

1821 Սպրիլ 29-ին Վալիսէ Խանի դուռը կախուած է Գաապար Ամիրա Չերապեան , որովհետև Եանեայի ապստամբ կուսակալին՝ Թէփէլէնցի Ալի Փաշայի սեղանաւորն էր : Գաապար Ամիրա կըմար ազատիլ , մանաւանդ երբ մահմեդականութիւնը ընդունէր , սակայն անկիա յանձն չառաւ :

1842-ին կը յիշուի Անատոլուի և Բուսթլիի սեղանաւորական ընկերութեան — որ Օսմ. Պանքայի նախածնողը եղած է — անդամներու մէջ անունը նաև Պաղատասար Չերապեանի մը , որ դրամատէր պէտք է եղած ըլլայ :

Ասանք ամէնը ցոյց կուտան թէ Չերապ կը սրտականի վաղեմի , հարուստ սեղանաւորներու ընտանիքի մը , որ աղբային կեանքի մէջ ալ նշանուար դեր կատարած էր : Իր Մինաս անունն ալ ընտանեկան աւանդութեան մը արդիւնքն էր և հաւանորէն տրուած էր իրեն՝ վերոյիշեալ սարաֆներու պէտին յիշատակով :

Իր հայրը Գրիգոր՝ ընտանիքի վաղեմի փառքը յիշեցնող ոչինչ ունէր , վասնզի «մի գործաւոր եր ասալ-ձագործ , սլիս , ալփաս , քուլառ , այլ պարկեօս եւ աղնիւ» — ինչպէս կը վկայէ Մինաս Չերապ : (Տես . Դրական Փորձ-երու ձօնը) :

Գրիգոր Չերապ , գերախառաբար վաղամեակի , բուրովին թշուառութեան մէջ կը ձգէ իր ընտանիքը , սակայն ինչպէս կ'երեւայ , իր մայրը Իսկուհի Չերապ հոգածու եղած է մեծապէս իր երեք զաւակներուն դաստիարակութեան , իր ասեղով — զոր Չերապ օրհնեալ կը կոչէ (Տես Ազգային Գաւաթարակութիւն գործին ձօնը) — ապրեցնելով զանոնք :

Մինաս Չերապի ապրած տունը կը դնուէր Խասգիւղ Պատէմլիկ թաղը . Իր մանկութեան որրանը , այն ժամը՝ ուր իր երեւակայութիւնը առաջին թեւերը բուսած էին , զրախորը այն ոսկի երազներուն՝ որոնք դեռահաս Արեւելքցիի իր ուղեղին մէջ կը շողային (Տես Անահիտ , է. Տարի , էջ 106) — ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէ — կը նկարագրէ հեռուէալ կերպով .

« Մանաւանդ պարեգը սիրելի ե արսիս , այն փոքրիկ պարեգը որ այնքան ընդարձակ կը բուեր ինձ , ուր քիչ մը հանգիստ կը փնտէի դպրոցական չարախոնչութեան ժամերէ յետոյ , մեղախառն տեսներով քրեմիին , քրու պսուղներով նոնքիին , սաքե ողկոյզներով որբատունկին եւ զուժուխտ գնահներու բեռին տակ կ'ող սալորենիին միջեւ , իր պարծանքն եր ծաղիկ մը որ , Կոստանդնուպոլսոյ Անատաբանական Վարժարանի առակեօս անդրանիկ ելբօս ձեռնով զիսնապէս պատուաստած , չորս տեսակ պսուղ կուտար , ի մեծ զարմացումս դրացիներուն :

Մեր բնանքին մաւա ասեւ ընդհանրապէս հոն կ'ընդունէր այցելուներն ու այցելուներն , անման երկինքի մը բնական ամպնովանքին տակ , ոչ հեռու Ոսկեղիւրէն որ աղամանդէ գօտի մը պէս կը շողողար Արեւելի հրաշափառ արեւին հանանչներուն տակ : Մեր քրեմիին մը կտրուած կոնդր սեղանի տեղ կը ծառայէր , անոր վրայ կը դրուէր ափսեք՝ սուրհի գաւաթներով , անուշի ամաններով , օտարակի կամ օղիի ըմպանակներով եւ Գարաղանի ջուրի շիշով բեռնաւորուած : »

Իսկ թաղը՝ Խասգիւղ , Կ. Պոլսոյ ամէնէն նկարագրեղ վայրերէն մին է , Ոսկեղջիւրի խորը , բլուրի մը վրայ տեղաւորուած : Իր հմայիչ դիրքը հօր ներդրութիւնն ունեցած է Մինաս Չերապի վրայ :

« Մի կողմէ Ոսկեղջիւրի ծոցով մանեկաւոր , միւս

կողմէ Քարա-Աղանի բլրակներովը եւ Օֆ-Մէյսանիի դաշտերովը սահմանափակ մի գիւղ կայ ընդարձակ. մեր հասգիւղն է այդ, «Կոստանդնուպոլիսի Աքեմքը», որպէս կ'ասէր Շահնազարեան: ... Խնդուն գիւղ չէ այն, Թուրքիաի շատ վայրերին պէս, հոն ալ մի ծիւրող միօրինակութիւն կը ծանրանայ, միօրինակութիւն որ մարդը կը յոգնեցնէ եւ կը տխրեցնէ, ուժաքափ կ'անէ երեսկայութիւնին քեւերը, կը ցամփեցունէ երիտասարդ աւիւնը, կեանքը կը խամրեցունէ: Հասգիւղ շատ քիչ անգամ կը խզէ այս տալտուկ միայնութիւնը, շատ քիչ անգամ կ'առուգանայ այս երկար հոգեկտրին մէջ: ... Մի ձորակ կայ որ Օֆ-Մէյսանին կ'անջատէ Հասգիւղէն. ձմեռը մի հեղեղ 'կը շէ եւ կը սողայ նորա յատակէն՝ իբր մի օձ դեղին սարէ. ամառը, գոյնագոյն քիթեռնիկներ կը բոբռան հոն:» (Գրական Փորձեր, էջ 194—195):

Այդ լռին գիւղը սակայն տարաւորիչ է միւշտայն ամեն, վաճառի իրապէս զեղեցիկ է տեսարանը որ Խասգիւղի շուրջը կը պարզուի:

«Ամեն տեղի միեւնոյն կերպով չ'ի տեսուիր վերջալոյսը. զանազան տեղերէ դիտուելով, զանազան երեւոյթներ կը ստանայ: ... Արեւը էյուպի բլուրներին վրայ խոնարհած եր...: Իւր շլացուցիչ նաճանջները ամփոփելով իւր շուրջը, իբր արծիւ որ քեւերը կը ծրարէ երբ պատրաստուի հանգչիլ, բլուրին ետէ կ'իջնէր տակաւ տակաւ: Լոյսի գոյնագոյն երակներ այդ լեռնակներին վրայ կ'երկարէին ծայրէ ծայր, բաց ներկերէ մուրերի անցնիլով, առաջին խաւերը մեղմ, վերջինները խիստ երանգներով: Երկինի կապոյտ յասակին վրայ, կաքնաքոյր ամպերի եւ այն բարձրութիւններին մէջ շրջանակուած որք դեռ կանաչ էին, այդ վսեմ պատկերը, զոր մի Աստուած կը նրկարէր վարդ լոյսերով. եւ այն փափուկ գոյներովը

որովք անմեղ կոյսը կը շիկնի. մի դիւքութիւն երաջի համար եւ հոգիի համար: Հեռին տխուր նոնիների երկար շարերին մէջ, ուր ամբողջ սերունդներ կը ննջեն եւ ուր մի խորհրդաւոր մրութիւն կը տիրէ միշտ, տարաճառաւորներ սպրդած կը նուաղէին. մուր աւելի յանկուցիչ քան լոյսն իսկ: Ոսկեղջիւրի ալեակները կարմրած էին քերէւ, եւ մի ծիրանի շղարհի տակ կը խաղային ծաւալուն. երկու նաւակ ջուրի վրայէ կը բռնէին: Հոս, հոն մզկիթների գործախայտ գմբէթներին եւ ներմակ միտարէներին վրայ, տուների ապակիներին վրայ, հեռաւոր լոյսեր կը նշուէին: Լոռութիւնը կը սկսէր ծանրանալ աշխարհի վրայ, ստուերները կ'անէին, եւ, հեռին, մինչ յետին նաճանջը կը սրբուէր հորիզոնին վրայ եւ ծովային բազը իր վերջին բռնիչը կ'առնուէր, միւշտայնին լուրջ ձայնը կը սկսէր աղօթքի հրաւիրել բարեպաշտ մահմէտականները: Անկարելի եր չլուզուիլ այս մեծավայելուչ հանդեսին առջեւ:» (Գրական Փորձեր. էջ Թ — ԺԱ.):

Ձերապ, Ակնեցիի ժառանգական ընդունակութիւններով օժտուած, չէր կրնար անտարբեր եւ անհաղորդ մնալ այս տարաւորիչ շրջապատին հանդէպ, ուր տարած էր իր մանկութիւնը:

«Շատ կանուխ մի բանաստեղծական ոգի կազմեցին ինձ իմ վաղահաս որբութիւնը, տեսական միտքերը, եւ քերէւս մի բնական տրամադրութիւն, զի կ'երեւի քի մարդ կայ որ քար կը ծնի, մարդ կայ որ քնար: Սակայն, մի այնպիսի հասակի մէջ, ուր հոգին հեզ է ջուրի պէս, որ ամեն ամանի ձեւը կ'առնուէր, եւ ջուրի պէս քափանցիկ, որ ամեն առարկայի պատկերովը կը տոգորուի, պատահելով այնպիսի անձերի որք ջանացին շեղեցունել սիրտիս ընթացը, ես ինձ անձամբ մնացի:»

Ձերքը իր ընտանի տրամադրութիւնն վերադարձուց

6145-2011 12451-2011

ները իր դաստիարակները եղած են, որոնք կը քարոզէին «Թէ բանաստեղծութիւնը յիմարութիւնն է, քե ոչ դուլաւ յառաջ կ'երթայ մարդկութիւնը, քե գիտութիւնները միայն նշմարիս, քե սոքա միայն են օգտակար, եւ հետեւապէս մշակելի: Այս մարդերին վրայ հաւաս ունէի. գիտէի քե նո՛ւա յինէ աւելի իմաստուն եւ փորձառու էին, ուստի, համոզուեցայ քե գրական կեանքը չէ՛ կարող բարգաւաճեցնել ազգային կեանքը: Տարակոյսներ կը զգայի երբեմն, մանաւանդ երբ մի քերթուած ձեռքս անցներ. այլ, երբ դաստիարակներն կը դիմէի, նոցա հեզմական ժպիտը կը փարատէր իսկոյն երազներն ամպը: Վերջապէս, բոլորովին անձնասուր եղայ նոցա սկիզբներին: ... Եւ սակայն կը քերթէի: *E pur si muove!*»:

Գեղեցիկին, հմայիչին, հրապուրելիին, մեծին, քաջին, անտարբեր չէր կրնար մնալ Չերաղի հոգին. արթնուն, ուշիմ, հետաքրքիր և հիացումի ընդունակ մանուկ հոգի մը, որ գիտէ իր շուրջը գիտել և զանալ անհատներ՝ առարկաներ իր մանկական զմայլանքին:

Աստուծոյ մին է իր մօրեղբայրը.

«Խաչիկ Աղա եր անունը. այլ սովորաբար կը յորշորշուէր իր մականունով, որ էր *միտարէ լարըղը* (միմարէի կտոր), մականուն մը, զոր ժողովուրդի նկարագրել լեզուն յասկացուցած էր իրեն, իր հսկայ հասակին պատճառաւ: Քաջ մարդ մ'էր, եւ ես այնքան անզուսպ խանդ մը կը տածէի դիւցազնական գործերու նկատմամբ: Միտքս, հնուրեան հերոսներու յիշատակովը գիտովցած, անոնց մրցակիցները կը փնտռէի ժամանակակիցներու մէջ: Երբ Խաչիկ Աղան մեզ տեսնելու կուգար, իսկոյն կը ձգէի գիրքերս եւ պարտեզ կ'իջնէի: Հին քրքենիի կոնդին վրայ ձեռնովս կը դնէի սրուակ մը՝ Քիոսի օղի, շիւ մը պաղ ջուր եւ

պնակ մը սեւ ձիթապտուղ — ասկէ ուրիշ ախորժաբեր չ'էր սիրեր —, արու մը կուտայի իրեն եւ սալորենիին բունին կոթնած, կ'աղաչէի որ, գուցէ հաշիւերորդ անգամն ըլլալով, պատմէր ինձ իր քաջութիւնները Հասգիւղի հրեայ, յոյն կամ բուրժւարտ չարագործներուն դէմ:» (Անահիտ է. Տարի էջ 107):

Չերաղ, սուսնէն դուրս, առաջին անգամ շփումի պիտի դարձար տարբեր հոգիներու հետ, իր թաղին ներսէստան Վարժարանին դասակարգներուն վրայ, ուր պիտի ճանչնար Եղիա Տէմիրճիպաշեանը, Ռէթէոս Պէրպէրեանը, Գէորգ Ասլանեանը, Խաչիկ Թաթեանը, Կ. Բարաշեանը ևւայլն:

Երազուն հոգի, այդ միջավայրին մէջ կը կապուէր անբոթէն իր ընկերներէն ոմանց հետ:

Աստուծոյ առաջին գիծին վրայ կուգայ Եղիա Տէմիրճիպաշեան, որ խկապէս անխղիւ թարեկամութեամբ մը կապուած է Չերաղի հետ, որ այդ մտերմութեան ծաղումը կը նկարագրէ սապէս:

«Օր մը վիճաբանութիւն մը բացուեցաւ մեր դասարանին մէջ: Ընկերներս սա եզրակացութեան հասան քե Հայերը աննշան դեր մը խաղացած են աշխարհի պատմութեան մէջ: Ես միայն ընդդիմախօսեցի, եւ, երբ տեսայ քե փաստերս չէին ազդեր ու հայ ուսանողներ հակահայ լեզու կը գործածէին, այնքան յուզուեցայ որ սկսայ լալ: Եղիա զատուեցաւ ընկերներէն ու եկաւ ձեռքս քորուեց, ըսելով, «Արցունքներդ կ'յայտնեն քե անկեղծ և ազգասիրութիւնդ, յաւիտեան բարեկամ պիտի ըլլամ քեզ: Այս եղաւ մեր մտերմութեան ս'զբնապատճառը:» (*)

(*) «Եղիա Տէմիրճիպաշեան», Կոչնակ 1926 թիւ 8 էջ 361:

Արդարեւ, եղիա իր սրտին ամէնէն խոր դադար-
նիքները, իր առաջին սէրերը և հոգիի յուզումները
չէր ծածկած Չերազէն: (*) Եղիա, հակառակ անոր որ
միշտ թուրքիա մնացած էր, պարբերական բացակայու-
թիւններով միայն, չէր վարանած պահել կանոնաւոր
թղթակցութիւն, անկէ ի սպառ փախուստով հեռացած
«լսանդաւոր» Չերազին հետ: (**)

Այդ մտերմութիւնն էր որ Չերազը կը մղէ 1897-ին
Լոնտոնէն ժընէվ փութալու, տեսնելու համար Եղիան,
որուն նկատմամբ խանդաղատանք ու դուրդուրանք կը
տածէր:

Չերազ, ինչպէս Եղիայի, նոյնպէս նաեւ Պէրպէր-
եանի հետ պահած է դպրոցական ընկերոջ յարաբերու-
թիւնները, ինչպէս կը տեսնուի Պէրպէրեանի մէկ նա-
մակէն, որ անիկա ուղղած է Չերազին, 1897 Ապրիլ
12-ին ժընէվէն Լոնտոն, (***) շեցուն հին յիշատակնե-
րու ակնարկութեամբ, յիշատակներ «սու յաւէտ սիրելի
ու անմոռանալի ղէմքերու և վայրերու, որք» իրենցմէ
«ո՛րն ալ միւսին վրայ խորհի, դուրս կուգան հին օրե-
րէն ուր իրարու այնքան մօտ բոլխած ու հոտած են»
իրենց «կեանքերու տղբիւրները»:

Ներսէսեանի գրասեղանին վրայ, իրենց նախնական

(*) Տես Եղիայի նամակները առ Չերազ 1896
թուականով «Ամենուն Տարեցոյցը» 1914. էջ 29—36:

(**) Տես «Ամենուն Տարեցոյցը» 1924 տարի էջ 35.
Եղիայի 1878-ին, էջ 36՝ 1878-ին, էջ 37՝ 1889-ին,
էջ 38՝ 1891-ին, էջ 39՝ 1895-ին, էջ 41՝ 1879-ին,
1923 տարի էջ 65՝ 1897-ին եւ 1922 տարի էջ 49՝
1898-ին գրուած նամակները Չերազին, ամենն ալ մը-
տերմական շունչով գրուած եւ ամեն վստահ աչք առնելով:

(***) Տես «Ամենուն Տարեցոյցը» 1923 տարի էջ 67:

ներշնչումները առին մեր զրականութեան մէջ 1870-ի
սերունդին այդ երեք ղէմքերը, Մինաս Չերազ, Ռեթէոս
Պէրպէրեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, որոնք «չարունա-
կողները եղան» Արիիարեանի գնահատումով, «թէեւ ոչ
մեծ յաջողութեամբ, հայ գրականութիւնը մտքով և
ձեռով ևւրդաւորանացնել փախադողներուն»: (*)

Խառնուածքին ու ընդունակութեան չզլանալով այն
մեծ բաժինը որ Ներսէսեանի այդ երեք կարգակից աշա-
կերաններուն ապագայ գործունէութեան աղղակը պիտի
բլլար, հարկ է չմոռնալ դերը զոր ունեցած է Ներսէս-
եանի միջավայրը այդ ընդունակ ու եռանդուն պատանի-
ներուն վրայ, անոնց մէջ կաթեցնելու համար նեկտարը
հայրենասիրական զգացման, այլասիրական խանդավա-
ռութեան, հանրամուտէր գործունէութեան և գրական
փառասիրութեան:

Հոն, խանդավառ ոգեւորութեան միջավայրի մը
մէջ, գործելու, հանրութեան երեւելու առաջին քայլերը
կ'առնեն անոնք, թատերական և դաստիարակչական գոր-
ծունէութեան մը նախափորձերը կատարելով նոյնիսկ
գրասեղաններու վրայ:

Անոնք, տակաւին շատ դեռատի, կը նկրտին գրակա-
նութիւն ընել, ինչպէս ըրած էին իրենց նախորդները և
յաջորդները, սովորաբար այդ տարիքներուն մէջ:

Անոնք տուին թատերական ներկայացումներ, աղ-
ղուելով ժամանակին եռանդուն բեմական կեանքէն, որ
իրեն նշանաբան ունէր «Թատրոնն ալ դպրոց մըն է»
խօսքը: (**)

(*) «Արեւմտեան Հայոց Արդի Գրականութիւնը».
Տես Բանբեր Գրականութեան եւ Արուեստի. Ս. Պետեր-
բուրգ. 1903 Ա. գիրք, էջ 200:

(**) Կը յիշուի քե անոնք ի նպաստ Ներսէսեան
Վարժարանի անգամ մը ներկայացուցին Թովմաս Թեր-

Հոն էր որ ապահովաբար երեքն ալ սիրեցին ուսուցիչի կոչումը, նուիրումի այս գործը, որ կը խանդավառէր զիրենք:

Զերազ, ասոր ամէնէն աւելի ընդունակ ըլլալ կը թուէր, վասնզի տակաւին 14 տարեկան պատանեակ մը, զպրոցը չաւարտած կը կոչուէր այդ նուիրական պաշտօնին: «1 Դեկտ. 1865-ին եր որ Հասգիւղի Ներսէսեան Վարժարանի հոգաբարձութեան Ասեմապետը, Սահակ Աղա Փեռնիմանեան — հայր բժիշկ Տիգրան Փաշայի — յայտնեց» իրեն «քե հայերէնի օգնական դասատու կարգուած» էր «պրոցին ստորին կարգին, օրական մէկ ժամ դասի փոխարէն 2 մենիս (9 Ֆրանգ) ամսականով» պատասխանեց «քե որոշած» էր «ուսուցիչ ըլլալ, այլ դեռ բաւական ուսած» էր «դաս տալ կարենալու համար, մանաւանդ որ հազիւ 14 ամեայ» էր «քե եւ բարձրագոյն կարգի աշակերտ: — Դիտեմ, ըսաւ, բարձրագոյն կարգի լաւ աշակերտներէն ես, տկուր աշխատանքիդ, սուր յիշողութեանդ եւ համարձակաստութեանդ շնորհիւ: Հոգաբարձութիւնը կ'ուզէ որ շարունակես ուսումդ եւ այժմէն ուսուցչութեան նախապատասխանիս, ստորին կարգի աշակերտներուն աւանդելով ինչ որ ուսած ես արդէն: Այսօր իսկ սկսէ՛ դասի: Ես ներկայ պիտի զտնուիմ»: (Տես Ամէնուն Տարեցոյցը 1925, էջ 338):

Սակայն, իր այս տառջին պաշտօնավարութիւնը չափ կարճ տևեց, վասնզի յաջորդ տարին (1866) Հոսգիւղի մէջ բացուեցաւ Նուարար-Շահնազարեան Վարժարանը:

Գեանի «Յովսէփ Գեղեցիկ»ը, որուն մէջ Բենիամինի դերը կ'ստանայ Զերազ, Յովսէփ Գեղեցիկինը՝ Ռ. Պեռպեռեան եւ Յակոբ Նահապետինը՝ Փանքանեան:

բանը բարեկիցատակ եւ արդիւնաշատ Շահնազարեան կարպետ Վրդ.ի կտակով եւ Նուարար Փաշայի նուիրատուութեամբ:

Ներսէս Եղ. Վարժապետեան, փայլ տալու համար Շահնազարեան Վարժարանին, որուն բացման մէջ կա-

Վարապետ Վրդ. Շահնազարեան (1814—1865)

րեւոր դեր մը կ'առարկէր էր, լուծել կուտայ Ներսէսեան Վարժարանի վերջին կարգերը եւ անոնց ուսուցիչները կը փոխադրէ նոր վարժարանը ու կը կազմէ անոր բարձրագոյն կարգը:

Ասոնց մէջն էին Գոտարար եւ Մինաս Զերազ եղ-

բայրները, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Մինաս Սիւսեան, Յարութիւն Արթինօֆ:

Մինաս Չերազ Ներսէսեանէն Շահապարեան կ'անցնի ոչ միայն իբր ուսանող այլ նաեւ իբր օգնական-ուսուցիչ կրտսեր կարգերու:

Ան, արդէն բաւական մարդուած միտք մըն էր: Ներսէսեան Վարժարանը Կ. Պոլսոյ Թաղային վարժարաններու լաւագոյններէն մին էր: Հոն կը պաշտօնավարէին կարող ուսուցիչներ որոնք աշակերտներուն հետ անզստիւխաւցան Շահապարեան: Ասոնցմէ մէկն էր նաեւ Ներսէս Եպ. Վարժապետեան որ երբեմն Ներսէսեանի մէջ հայերէնի դասախօս եղած էր և հիմա Շահապարեանի անդրանիկ անօրէնք կ'ըլլար (1866 — 1870):

Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան (1878)

Չերազ, հոս աւելի մօտէն կը կապուի Ներսէս Եպ. Վարժապետեանի որ արդարեւ, — ինչպէս իր բոլոր ժամանակակիցներն ալ կը վկայեն միահամուռ — , պատկառելի եկեղեցական մըն էր, յանկուցիչ և առինքնող յատկութիւններով:

Յարգանքը և սէրը որ կը տածէր Չերազ կը փոխադարձուի նաեւ Ներսէս Եպ. Վարժապետեանի որ մասնաւոր համակրանքով մը կը կապուի իր եռանդուն, ժըրաջան և բարեկիրթ աշակերտին, որուն պիտի վստահէր յետոյ այնքան կարեւոր պաշտօններ:

Չերազ այդ միջնորդարին մէջ, իր սարգայ գործունէութեան սաղմերը կ'ստանայ: Ժամանակը, միջավայրը, մարդիկը ամէնքն ալ ներշնչող գիծեր ունին: Սահմանադրական սուղին շարժումներու օրերն են: Պետական հարուածներ, ժողովրդային ցոյցեր իրար կը խաչածուէին: Զէյթունի շարժումը, նոր պատահած էր և այդ պատճառով Ներսէս Վարժապետեան 1862-ին Ներսէսեանի դասախօսութիւնները ընդհատելով Կիլիկիա մեկնած էր: Կիլիկիան մասնաւորապէս կը խանդավառէր Շահապարեանի սաները, վասնզի այս հաստատութիւնը արդէն Կիլիկիոյ սպառնալիքին նպատակակէտ ունէր:

Վարժարանին վրայ կը սաւառնէր Շահապարեան Վրդ.ի հոգին որ իբր մոտախօսը մը, իւրաքանչիւր երախտապարտ աշակերտի վրայ պէտք է ձգած ըլլայ հզօր սարսուրտութիւն մը, ներշնչելով փափաքը իբր հայրենասէրներ նամակու անոր, որ երկնեց, տքնեցաւ, ստապեցաւ աղգին օգտակար ըլլալու համար:

Չերազ քիչ մը աւելի ազդուած պէտք է ըլլայ, իբր կանխահաս միտք մը, զգայնիկ պատանի մը և խանդավառուող հոգի մը: Հակառակ անոր որ Չերազ իր ուսուցիչներուն կը վերագրէր զբախան հակումներ և զանոնք կը ներկայացնէ «ցուրտ շունչներ» որոնք «բոցեր կը մարեն» և «մարմարէ մատեր» որոնց տակ «քնարներ կը փշրուին», սակայն զպրոցին մէջ աիրող

շունչը՝ ուսուցիկ հայրենասիրութեան, վիպականութեան և դասականութեան ոգին էր, որմէ զերազանցապէս ազդուած ըլլալ կը թուի Չերազ:

Ներազող, վիպական ու վերացական հոգի մըն է որ կը կազմուի հոն:

Օր մը, Պէշիկթաշեանի բարեկամներէն մին իրենց ցոյց կուտայ անոր բանաստեղծութիւններէն մէկ քանին: Անոնց մէջ էին երկու ինքնագիր ոտանավորներ:

«Պատանեակ էի, ամեն բան աւելն կ'ազդէր ինձ, կ'ըսէ, Պէշիկթաշեանի ձեռագիրը ունենալ, ինչ երջանկութիւն. խնդրեցի, եւ երբ մերժեց, է՛ր կեղծեմ, գողցայ. կրնամ խոստովանիլ կեանքիս մէջ կատարած այս միակ գողութիւնս բանի որ ժ. ժ. Ռուսո իւր աւելի անցներէի գողութիւնները կը պատմէ իւր անցման «խոստովանութիւններ»ին մէջ» (Գրական Փորձեր, էջ ԺԲ.):

Այս երազային խանդն է որ ղինքը կը մղէ տեւումը Պէշիկթաշեանը և Դուրեանը, իրենց միմեկին և ուրիշներին մէջ:

Կը հիմնայ խրիմեանի վրայ:

«Շատ կանուխ սիրեցի այս Հայաստանցի վարդապետը. հոգիս որ մի կայծով կը բորբոքէր, իսկոյն արծարծուեցաւ նորա սերովը: Նա մի հայրենասիրութիւնի դասասու եղաւ ինձ համար, եւ քերեւս ազգիս համար: Երբ նուիրական բեմին վրայ կը տեսնէի այն հսկայ հասակը, այն բանաստեղծ կրօնաւորը որ պարզ էր առաքելային պէս եւ հեզ Յիսուսի պէս, երբ կը լսէի այն հայկական արտասանութիւնը որ կը մոգէր, այն բարոյները, հայրենասէնչ հառաչներով ընդհատուած, որք այնքան նոր էին եւ այնքան ազատ բռնիչ ունեին, այնքան համակիր ձայնը որ սիրտին մինչեւ խորերը կ'երբար շարժէր, մի հայ Մովսէս կը քուէր նա իմ շրջան աչքերին: Եզեկիէի պէս կը լափէի նորա գիրքերը, վաղեկեզ ողբերով ազգին վրայ եւ հայրենիքի վրայ:»

Այս զգայական տաղաւորութիւններով պատանին ունէր նաեւ հայրենասիրութիւն մը որ «դասասու»ներով չխնուած էր, ինչպէս ինքն կը խոստովանի: Նշմարկական հայրենասիրութիւն մը, որ տղայական ու ուսուցիկ ալ չնշտ մը ունի իր մէջ և թերեւս ծիծաղելի վերացականութիւն մը:

Սահմանադրութեան տարեգարձի մը ստիժիւ Չերազ առաջին անգամ Վոսիորի ստիժական եղերքը Հիւնքեար Իսկէլէսիի (Պէշքոզ) դաշար կ'երթայ:

«Առաջին անգամ էր որ այնքան բազմաթիւ հայեր իմի հաւաքուած կը տեսնէի, եւ, որ աւելի է, առաջին անգամ էր որ կը կոխէի ասիական հողին վրայ. ինչ խանդ ողողեց հոգիս. Ասիան կը տեսնէի, կը տեսնէի այն աշխարհը որ իմ պատշելի Հայաստանին էր կ'աւանդէր, կը մտածէի քե մարդ կրնայ ուղղակի հոն հասնիլ այն եզրներէն, . . . իսկոյն անուշադրութիւնով վար անկնիլ ձեռացուցի եւ կարօտով համբուրեցի այդ հողը . . . մի հոսանք կը մղէր հոգիս. կարող չէի զսպել զայն»:

Թէ ինչպէ՛ս այսքան երազող և վերացական հոգի մը ողջմտութիւնը ունեցած է աշխարհաբարի ախոյեան ըլլալու, իսկապէս երեւոյթ մըն է: Չերազ կը յայտարարէ թէ «ժողովուրդի դասակ լինելով» ինքն «Բընագդով յարած» է «աշարհաբար հայերէնին» և ասիկա ճիշդ է թերեւս:

Վարժարանին մէջ ուր «մի դպրոցական գրաբար կ'աւանդուէր» Ներսէս Վարժապետեանէ և Մատթիոս Գարադաշէ, — երկու հզօրապէս ներգործող դէմքեր —, մին իր անձնական հմայքով — որմէ արդէն նուաճուած էր Չերազ —, և միւսը իր անսահման հիացումովը որ ունէր դէպի Եզեկի-ի լեզուն, կրնային կրաւորական Չերազի վրայ ունենալ հզօր ազդեցութիւն մը և զայն դարձնել նոյնքան խանդավառ գրաբարեան մը, որքան եղած էր կատարի աշխարհաբարեան մը:

Ընդունինք թէ Չերազ նուաճուած է պահ մը :

Ապացոյցները իր նախկին դրաբարեան հակումներուն, այն նախախորձ քերթուածներն են որոնք կը մնան դեռ :

Այս ընդլզումը մասնաւորապէս անոր համար նշանակելի է որ, Չերազ, Հելլէն լեզուին — մեր դրաբարին պէս մեռած — իրենց աւանդուելուն առթիւ, անսովոր խանդավառութիւն մը ցոյց կուտայ և զայն կ'անուանէ « շնորհալի լեզու զո՛ր իմաստուն եւրոպացի մայրականէն անմիջապէս յետոյ կ'աւանդէ, այն լեզուն ... զոր խօսեցան երբեմն Ուփեններ, Հոմերներ, Յսիպներ, Սոկրատներ, Պլատոններ, Դեմոսթեններ, աշխարհի բոլոր ուսուցիչները եւ լուսաւորիչները: ... Ասուածային լեզու ... որոյ քաղցրութիւնն վրայ կը հիանայ մարդ » եւ « կը համարձակիմ, ... ասել քե մարդկութիւնը մի հսկայ քայլ առած պիտի լինի, երբ մի լեզու գործածէ, եւ ես փափառողներէն եմ որ այդ լեզուն Յունարէնը լինի, քե իմս անկարելի է » :

Միեւնոյն խանդը կրնար զինքը կատաղի դրաբարեան մը ընել վասնոր իր շուրջը զայն ալ « ասուածային լեզու » համարողներ կային այնքան շատ :

Սակայն, արտաքին այս տպաւորութիւններուն յաղթած է, « Գրիչս կը դժկամակեր գրել մեռած խօսեր կենդանի ականջների համար . ողջմտութիւնս կ'ապստամբէր, զի կը զգայի քե մի ափ ուսումնականների համար կ'աշխատէի, քանի որ պարտաւոր էի աշխատիլ ազգին մանաւանդ Տգէս մասին համար, որ մեծամասնութիւնն է . այս ներքին պատերազմը չը տեսնէր երկար . աշխարհաբարը յաղթանակեց, զի նեմարտութիւնը կը յաղթէ վերջապէս : »

Որքան որ ալ Չերազի կողմէ խոստովանուած չըլլայ, սակայն, պարզ է թէ այս մասին ալ տպաւորական և կրաւորական Չերազ, կրած է անձի մը հզօր ներգործութիւն

մը, որ զինքը ողջմտութեան ճամբուն վրայ բերած է : Այդ անձն Օտեանն է : Արդէն իր վրայ ներգործող հոգիներն եղած են առաւելապէս Վարժապետեան, Խրիմեան և Օտեան :

Վարժապետեան իր բարոյականի մտատիպարն է, Խրիմեան իր հայրենասիրութեան « դատաւուն » և Օտեան իր դրականութեան վարպետը :

Եւ, աւելորդ է ըսել թէ Օտեան քան տարի առաջ

Գրիգոր Օտեան

քան Չերազի աշխարհաբարեան մը ըլլալը, արտայայտած էր իր « Աշխարհաբարի վրայ առաջարկ մը » ողբ (1851) :

Գրական փորձերուն մէջ Չերազ (էջ Ը — ԺԱ) կը պատմէ իր առաջին հանդիպումը Օտեանի և անոր առջեւ իր դատաւունքէն ներշնչուած՝ սոփեստօրէն ինքզինքը « գրական գիւտութիւններու » սիրող ցոյց տալը : Օտեան « որոյ համբաւը միայն կը ճանաչէր յայնժամ » պատուհանէն դուրս պարզուող վերջալոյսի տեսարանը ցոյց տալով իրեն կ'ըսէ .

« Այս տեսարանէն չ'ես զգածվիր ու մարելու մօտ այս վերջին նառագայքը տարաւ շուրջը շուրջը »

սեր նաեւ քու սիրտդ ու խորհրդաւոր ձայներ չ'են ար-
բըննար ներսի դիպ: Այդ լոյս-ստուերը, այդ ներքին
ձայնը, իր բացադրութիւնն ունի եւ այդ բացադրու-
թիւնն իսկ այնչափ անհուն է որչափ չը կրնար հեղըմիլ
զգացունը. եւ այդ իսկ է բանաստեղծութիւն»:

*Ձերազ ստարուզ մը, սպիտակ մը, այս անգամ
չուտով տեղի կուտայ:*

«Այս պայծառ եւ վսեմ սահմանը ցրեց վարա-
նումներս: Իսկոյն չբացաւ այն կեղծ կեղեւը զոր սիր-
տիս շուրջը գոյացուցած էին օտարները: Այն խոհուն
աչքը որ ինձ եր դարձած, այն համոզիչ ձայնը որ ինձ
կը խօսէր, այն բրգային նակասը որ դիմացս եր պար-
զուած իբր մասեան հանճարի, այս ամէնը մի հզօր
ներգործութիւն ունեցաւ իմ վրայ. փրկուած էի: **ԶԳԱՅԻ
ԹԷ ՄԻ ՄԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԷՐ ՈՐ ԻՆՁ ԿԸ ԽՕ-
ՍԷՐ, ՉԻ ԿԸ ՀԱՒԱՏԱՅԻ, ԵՒ ԴԵՌ ԿԸ ՀԱՒԱՏԱՄ,
ԹԷ ՈՉ ՈՒՔ ԱՅՍՉԱՓ ԲԱՐՁՐ ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐԴ Է ՈՐ-
ՉԱՓ ՕՏԵԱՆ:**»

Եւ Յունան աշխարհաբարեան մըն էր և Ձերազ ու-
րիշ դպրոցի մը էէր կրնար յարիւ:

Գ

ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ

1868-ին Շահնազարեան Վարժարանի չրջանը աւար-
տեց: Վերադարձանց բաշխման հանգէսին օրը իրեն վի-
ճակուեցաւ Գունարէն ճառ մը դաստիարակութեան վրայ:

Ձերազ՝ Շահնազարեան Վարժարանին մէջ ձեռք բե-
րած էր ուսում և լեզուադիտութիւն, որոնք զինքն իր
նախասիրած ասպարէզին ընդունակ կը դարձնէին:

Արդէն Ներսէսեանի մէջ իր հայերէն լեզուի հըմ-
տութեամբ ուշադրաւ հանդիսացեր էր: Շահնազարեանի
մէջ ընդհանուր դարձացում մը կ'ստանար միեւնոյն
ատեն տիրոնալով ֆրանսերէնին զոր յետոյ աւելի կա-
տարեւադործելու առիթ պիտի ունենար, այնպէս որ
Հայոց մէջ ֆրանսերէնի քաջամուտ սակաւաթիւ հայե-
րէն մէկն է:

Կը ծանօթանար նաեւ Հափաւոր անգլերէնի մը և
յունարէնի մը:

Ձերազ, անմիջապէս որ դպրոցը կ'աւարտէր, Շահ-
նազարեանի մէջ կը կոչուէր ուսուցչութեան: Հոն իր
պաշտօնավարութիւնը տեսած է երկու տարիէն քիչ մը
ավելի (1868 Մայիսէն մինչեւ 1870 Դեկտ.):

Այս չրջանին կ'երեւան նաեւ իր գրական նախա-
փորձերը, որոնք զինքն կը ծանօթացնեն հանրութեան:

Այս տեսակէտով շատ կարեւոր դեր մը կատարած է

Շահապարեան Վարժարանի կից, 1869-ին հաստատուած տպարանը, ուրկէ 1869-էն 1871 լոյս տեսան կարգ մը դասագիրքեր, վէպեր և ապա Երկրագունդ շաբաթաթերթը՝ որ 1870 Յունվար 3-ին սկսաւ հրատարակուիլ, Շահապարեան սաներու խմբագրութեամբ:

Թերթին անդրանիկ խմբագիրը և վարիչը եղաւ Մ. Չերազ որ այսպէս ուսուցչութենէ զատ զբաղեցաւ նաև գրականութեամբ, որուն ճաշակը և սէրը ունէր արդէն ինքն դպրոցին գրասեղաններուն վրայ:

1870 Դեկտեմբերին հեռացաւ Շահապարեանէն և իր նախկին կրթարանին՝ Հաղիլի Ներսէսեան Վարժարանին մէջ ուսուցչութեան կոչուեցաւ (1871):

Ներսէսեանի մէջ պաշտօնավարութեան միջոցին (1871—1874) կը հրաւիրուի դասախօսելու նաև Սամաթիոյ Սահակեան Վարժարանը (1872—73): Այս շրջանին պահ մը (1871) կը դասախօսէ նաև Բերայի Ֆրիտասեան յոյն լիկէոնին հայ աշակերտներուն: Հաս-դիւլի Ներսէսեան Վարժարանին մէջ Ֆրանսերէն և Սամաթիոյի Սահակեան և Նունեան վարժարաններու մէջ պատմութիւն կ'աւանդէ, ինչպէս կը հասկցուի 1873 Մարտ 13 թուակիր Ուսումնական Խորհուրդին կողմէ իրեն եղած հարցումի մը պատասխանէն:

Հոն կը պարզուի թէ Չերազ Շահապարեանի մէջ աւանդած է « զանազան ուսումներ » և զլիաւորապէս պատրաստուած է « լեզուագիտութիւն, պատմութիւն և գրականութիւն աւանդելու: (Տես Ազգային Դաստիարակութիւն էջ ԺԷ.):

Դալով իր դասախօսութեան մեթոտին՝ դարձաւ հարցումի մը պատասխանելով կ'ըսէ թէ « զի այժմ կը պահանջուի յինէն Ֆրանսերէն եւ պատմութիւն աւանդել այն դպրոցների մէջ ուր կը յանախեմ, պիտի յայտնեմ հակիրճ այն եղանակներ որով կը դասախօսեմ այդ երկու ուսումներ միայն:

« Կը հարցնեմ քե « ինչ դասագրքեր » կը գործա-

ծեմ: — Ըս ինձ, դասագիրքն առաջնորդ է դասա-սուին. ուսի, հարկ չ'է յանձնել զայն դասառուին: Պէտք է որ աւակերտն արձանագրէ անձնիւր դաս. այս դուրիւն մեծ օգուտներ կ'ընծայէ ուսանողին, քեւ ոչ դասագիրքի հեղինակներին:

« Երեւ Տարիի մէջ կ'ուսցունեմ Ֆրանսական լեզուն. աւելորդ է ասել քե ուշիմ եւ աշխատասէր աշակերտներ աւելի կարն միջոցի մէջ կրնան ուսնել զայն, մինչ նուազ արամիսներ եւ նուազ ջանասերներ աւելի երկար ժամանակի պէտք ունին: Առաջին տարիի մէջ կ'աւանդեմ գործնական համառոտ Բերականութիւն, բառագիտական մաս, տեսական համառոտ Բերականութիւն, բառագիտական մաս: Երկրորդին մէջ կ'աւանդեմ բարգմանութիւն Ֆրանսերէնէ. գործնական եւ տեսական համառոտ Բերականութիւն, համաձայնական մաս, բարգմանութիւն հայերէնէ: Երրորդին մէջ կ'աւանդեմ գործնական եւ տեսական ընդարձակ Բերականութիւն, շարադրութիւն: Դալով այնպիսի ուսանողների, որք, այս ընթացք աւարտելէ յետոյ, դեռ կը շարունակին իւրեանց դպրոցական կեանք, Ֆրանսական ծովածաւալ գրականութիւնով կը զբաղեցնեմ 'զայնս:

« Չորս տարիի մէջ կ'ուսցունեմ պատմութիւն, զոր դաստիարակութիւնի գլխաւոր խարխալ կը նկատեմ: Առաջին տարիին մէջ կ'աւանդեմ ազգային պատմութիւն, երկրորդին մէջ հին, երրորդին մէջ միջնադարի, չորրորդին մէջ նոր: Անձնիւր դասի ամփոփումն աւակերտին կը յանձնեմ, պահանջելով որ օրինակէ 'զայն եւ շարադրէ ընդարձակ ինչ որ պատմեմ:

« Մեր ազգի պատմութիւնն յատուկ խնամով եւ մանրամասն կ'աւանդեմ, եւ կը հիանամ տեսնելով քե ինչ անագին ներգործութիւն կ'ունենայ պատմիկի խանդավառ հոգիի վրայ: Ազգային պատմութիւնն, զուցէ ազգային լեզուէն եւ ազգային կրօնէն աւելի, ազգային կեանքի լծակն է: Հայ պատմութիւնն պիտի կազմէ հայ

ժողովուրդի փրկութիւնն...»։ (Տես Ազգային Դաստիարակութիւն էջ ԻԱ.) :

Այս ստղերը դադարաւ մը կուտան , Չերազի իբր ուսուցիչ ընտրած դասախօսութեան եղանակին և իր աւանդած առարկաներուն մասին ունեցած խանդավառութեան վրայ :

1873 Յունիս 17-էն մինչեւ 1874 Մարտ 17 , դու-մարտած Վարժապետական ժողովի ԺԶ . նիստերուն մէջ անխիտ իբր ուսուցիչ , երկաստորդական եռամեակ և աշխոյժով նստուեցաւ առաջ և պարզեց սեռութիւններ , որոնք կրնան ամէն կերպով պատուարներ նկատուիլ երկաստորդ ուսուցիչին համար :

Չերազ , հոն երեւան կուգայ մանկավարժի ձիրքերով՝ հակառակ անոր համար մասնաւոր պատրաստութիւն մը տեսած չըլլալուն , միայն ողջմտութեամբ դանելով ճշմարտութիւնը :

Վարժապետական ժողովի Ա . նիստին (17 Յունիս 1873) մէջ , ինչպէս ինքն կը խոստովանի , անակնկալ կերպով կը պարտաւորուի կարծիք յայտնել մանուկներու դաստիարակութեան դրոժին վրայ և կը պարզէ խիստ ողջամիտ տեսութիւններ , որոնք այսօր ալ կրնան արժէք մը ներկայացնել :

« Ո՛սք կոխած չեմ այն դպրոցական յարկի մէջ... որ ցա՛րդ ծաղկոց կը կոչուէր . այլ գիտեմ քե կրթական քնթացի այդ առաջին կայան յոյժ կարելու ե և մեր մէջ յոյժ անխնամ : Թե այսպէս պիտի մնայ բարձի բողի , կ'առաջարկեմ որ յապաւուի , եօք տարեկանէ վար տղայ չ'ընդունուի մեր դպրոցների մէջ , եւ եօքնամեան ուղղակի նախակրթարանի մէջ հիւրընկալուի : Թող մանուկն շարունակէ իւր սիրակար մայրի ծոցին մէջ անցունել կեանքի խաղաղագոյն եւ երջանկագոյն տարիներն . հազար անգամ աւելի նախընտրելի ե որ անմեղ հրեշտակիկ իւր տունին մէջ ժպտի , խաղայ , վազվազէ ,

քան մի բազէն դահիճի լուծն կրէ այն ծաղկոց կոչուած նկուղի մէջ 'զոր աւելի արդար ե խամրոց անուանել : Իսկ քե , ընդհակառակն , որոշեմ փարսեղ այն քառս որ մեր վարժարանների մէջ կը քազաւորէ , բարեկարգել զայն ընտելարանէ մինչեւ ուսումնարան , շատ լաւ... : Ըստ ինձ , պէ՛տք ե նկատել ընտելարանն իբր մի վայր ուր մանուկն աւելի պիտի զբօսնու քան ուսնի , ուր մինչեւ մի աստիճան պիտի շարունակէ սնական կեանքն : Ընտելարանն տունին եւ դպրոցին մէջ այնպէս ե որպէս մի բարեխառն գօտի , միջավայր սնական մեղմ եւ դպրոցական խիստ կենցաղների : Պէ՛տք ե որ մանուկն ուրախ դիմէ անդ եւ ոչ դժկամ : Ուստի , լաւագոյն ե ազնիւ եւ հմուտ մայրեր պատշօնեայ կարգել ընտելարանի մէջ : » (Ազգային Դաստիարակութիւն , էջ 42 — 43) :

Այս ընդհանուր տեսութիւնը որուն կը յաջորդեն՝ զանազան մասնակի դիտողութիւններ , ինքնին ցոյց կուտայ Չերազի ողջմտութիւնը և մանկավարժական հասկացողութիւնը : Այսօր , թերեւս այս կարծիքները շատ հասարակ ու պարզ բաներ նկատուին , երբ մանկապարտէզներու դրութիւնը ընդունուած է ամէն կողմ , սակայն իրենց արտասանուած թուականին անոնք բոլորովին տարբեր արժէք մը կը ներկայացնէին , վստայի զեռ ոչ մանկապարտէզներ ունէինք և ոչ ալ անոնց վրայ դադարաւ :

1880-ական թուականներուն վերջերն է որ առաջին անգամ Տիկ . Մատանեան Կ . Պոլսոյ մէջ կը հաստատէր մանկապարտէզ :

Նախակրթութեան մասին իր յայտնած կարծիքները Բ . Նիստին (1873 Յունիս 8) և Ե . Նիստին (1873 Օգոստ . 19) մէջ , մասնաւորապէս ուսմանց խճողումին դէմ , (Տես Ազգային Դաստիարակութիւն էջ 50 — 53 և 68 — 79) որքան ողջմիտ նոյնքան արդիական ըմբռնումներու հետ հաշտ են , որ պատիւ կը բերեն զանոնք արտայայտողին :

Հոն է որ կը յարուցուի նաեւ գրաքարի ուսուցման խնդիրը և Ձերազ արտօյան կը կանգնի անոր դէմ, գրեթէ միայնակ մաքառելով գրաքարեաններու ամբողջ բանակին դէմ, յաջորդաբար վեց նիստերու մէջ (Ժ-ԺԶ.) խօսելով վաստացի ընդարձակ ստեղծարանութիւններ:

Այսպէս որ «մի քանի ժողովականներ զանգատած են... առարկելով որ» իր երկար ճառերով «Վարժապետական Ժողովը «Ձերազական ժողով»ի վերածած» է:

Իր եռանդուն ջանքերը ղինքն դարձուցին աւելի ժողովրդական և Սամաթիոյ վարժարանին սեղ, ուրկէ հրաժարած էր 1873-ին, հրաւիրուեցաւ դասախօսել Մեղպուրեան անհատական վարժարանը — որ այն ատեն երկեսեւ էր և կը գտնուէր Գում-Գարու Հիսար-Տիպի — և Պալաթու խորհնեան Վարժարանը:

Մեղպուրեան Վարժարանի մէջ պաշտօնավարեց միայն մէկ տարի (1873—1874), և Պալաթու խորհնեան Վարժարանին մէջ երեք տարի (1873—1876):

1875-ի դպրոցական տարւոյն սկիզբը Հաղիւզի Ներսէսեանէն կրկին կ'անցնի Նուարար-Շահնազարեան (1875), և դասեր կ'ստանան նաեւ Գառըգիւղի Արամեան (1875) և Գում-Գարուի Մայր Վարժարանին (1875) մէջ, ըստին ալ սակայն մէկ տարի յետոյ կը լքանէ, ստանձնելու համար Հաղիւզի Հայկեան-Չօփուրեան (1876—1877) և Գուգիւնճուզի Լուսաւորչեան դպրոցներուն (1876—1877) մէջ դասեր: Իսկ տարի մը յետոյ անիկա կը հրաւիրուի դասախօսել Պալաթիոյ Կեդրոնական դպրոցին մէջ (1877): 1877-էն յետոյ այլեւս Պատրիարքարանի պաշտօնեայ, Ներսէս Պատրիարքի աջակից և իրր քարտուղար-թարգման խորհմանի հետ ուղեկից գտնուելով, հրաժեշտ կուտայ կրթական ասպարէզին, հոն դառնալու համար մօտաւորապէս տասնեակ տարի մը յետոյ, իրր լնտամակալ-անօրէն Ազգային Կեդրոնական Վարժարանի, ուր միայն երեք տարի (1886—1889) պաշտօն կը վարէ կատարելով իսկապէս կազմակերպիչ դեր

մը, որուն պիտի անդրադառնանք:

1889-ին կը հարկադրուէր հեռանալ Կ. Պոլիսէն, և միեւնոյն ատեն՝ իր նախապիւրած ասպարէզէն ուր կատարած էր — մանաւանդ իր Կեդրոնականի տնօրէն — իսկապէս նշանակելի դեր մը, դարձնելով Պալաթիոյ ազատ գործունէրու մէջ գտնուող այդ անշուք հաստատութիւնը ազգային կեանքի օճախ մը:

Արտասահմանի մէջ ո'չ առիթ կար և ո'չ ալ պատեհութիւն, իրր դասախօս արժեցնելու համար իր ձիրքերը:

Կարճ միջոց մը, այսինքն 1890-ին յաջորդեցաւ, աւելի իրր փրօփականաւ գործ, հիմնել տալ Լոնտոնի Բիսկա Գօլէճին մէջ հայերէնի դասախօսութեան ամպիոն մը, ուր եղաւ ինքն առաջին դասախօսը:

Ձերազ, այսպէս արմատախիլ կ'ըլլար և կը վրիպէր իր ասպարէզէն, երր ամէնէն աւելի արդիւնաւէտ կերպով գործելու և իր կոչումին ծառայելու ընդունակ վիճակի մը մէջ կը գտնուէր:

Ձերազ, իրր դասախօսակ ցոյց տուած է կատարեալ արժանիք մը, իր բարոյական բարձր հեղինակութեամբ և անձնական նկարագրով ներդրածիչ ազդեցութիւն թողլով իր աշակերաններուն վրայ:

Իր դասախօսութիւնները նաեւ եղած են խանդավառող ու հրապուրիչ:

«Հաղուադիւտ ժամեր էին մեզ համար Ընդհ. և Հայոց Պատմութեան իր դասերը» կը գրէ Կեդրոնականի անդրանիկ սաներէն մին՝ Վաղարշակ Մեսրոպեան, և կը յարէ թէ «օրոնցմով տողորուած ջերմ ազդասէրներ եղանք անդիտակցաբար»:

Այդ գիտակցութիւնը զոր տարիներ յետոյ իր աշակերանները կ'ունենան «անդիտակցաբար» ազդասէրներ, դարձած ըլլալու, իր իսկ դասերուն ազդեցութեամբ, յատկանշական ու պատուաբեր է իրեն համար:

Ձերազի աշակերաններէն շատ շատեր, գիտակցու-

Թիւնը ունեցած են իրենց մէջ ապրիլը տեսնելու իրմէն երջնչուած դադարներուն :

Հետեւաբար, անիկա եղած է իր դարձին մարդը, հարուստ արժանիքներով լի, ինչպէս նաեւ պատկառաղքու ու հեղինակաւոր :

Անիկա բարձր բռնած է ուսուցիչի արժանապատուութիւնը :

Հետեւեալ նամակը, ուղղուած Պալատի Թաղական Խորհուրդի Ասեմապետ՝ Պ. Բ. Սթիւարտսոնի ցոյց է կուտայ իր ըմբռնումը և իր նախանձախնդրութիւնը :

« Հասցիւղ, 31 Հոկտ. 1876 .

Պարոն Ասեմապետ,

Ձեր հորեկեան վարժարանի հոգաբարձուն, Պ. Մ. Յակոբեան, համարձակեցաւ յանդիմանել 'զիս այս շաբաթ, առարկելով քե սեպ բացակայ կը մնամ պատճառներ, եւ յանդգնեցաւ ասել քե դաստիարակները խաբէրայ են : Ես, որ Յուլիս 23-էն ի վեր լոկ մի անգամ բացակայ մնացած եմ Պալատի դպրոցէն, — բացակայութիւն 'զոր կրնամ արդարացունել բժիշկիս դեղագիրովն — կը յայտարարեմ քե Պ. հոգաբարձուն կը զբարեհ 'զիս. նաեւ, նկատելով որ կը նախասե 'զիս եւ բոլոր հայ դաստիարակներն խաբէրայ կոչելով ըզմեզ, կը հրաժարիմ պատճառներ :

Թեեւ հորեկեան վարժարանն միակ դպրոցն է ուր կը դասախօսեմ այժմ, քեեւ ապրուստիս համար բաւական գոհացուցիչ բոժակ կը ստանամ ի ձեռն, այլ կը հրաժարիմ պատճառներ, զի պատիւս հացես վեր դասած եմ միտ :

Կրթական ասպարեզի մեջ մտնելէ ի վեր, ոչ մի հոգաբարձուի առջեւ խոնարհած եմ երբեք, զի մի ան-

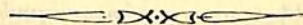
պատիւ դիւրակեցութիւնէ նախընտիր կը համարիմ մի գոռոզ աղբասութիւն :

Հանեցեք, Պարոն, բնդունիլ մեծարանքս եւ անձնուիրութիւնս : (Տես Գրիչ և Սուր, էջ 15) :

Մ. Չեղաղի երիտասարդութիւնը

« Գոռոզ աղբասութիւն »ը խոխոյէս պատկառանք աղբած է իր շրջապատին և Չեղաղը դարձուցած է յարգանքի արժանի ուսուցիչը, զոր կը սիրէին իր աշակերտները, անոր աղղկցութիւնը կը կրէին և անկէ կը ներշնչուէին :

7.

ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր գրողները երկու հերթով իրենց յայտնութիւնը կ'ունենան: Շատեր լսի զխորատմին կը պարտին իրենց գրող ըլլալը: Անոնք անգիտակ եղած են յաճախ իրենց կարողութիւններուն սրտնք յետոյ ուրիշներէ նշմարուած են զխորատմով և առաջ քաշուած:

Իսկ քիչեր, նախաստանածներն են, կոչումի գիտակցութեամբը, ինքնավստահ, հաւատքով, գրիչ ձեռք առնողները, տակաւին զպրոցական՝ գրական հոփուններ ցոյց տուողները, և պատանեկան հասակէն երեցներէն քաջակերտածները, սրտնք տակաւին սղայ, համբաւի մը կը տիրանան և սրտնք տակաւին պատրաստութեան, ամբարեւել, մթերելու ժամանակ առանց ունենալու ասպարէզ կուգան և յաճախ կարճատեւ վայելով մը աղմբ-կելէ յետոյ հրապարակը սպառած կը քաշուին ու կ'անհետանան կամ նոր ճիւղերով կրնան պահել իրենց անունը:

Այս երկրորդ դասուն կը պատկանէր Չերտով, որ տակաւին զպրոցական արդէն « բանաստեղծ » ի հովեր տուած էր և գրել ու ճառել սկսած:

Նոյնիսկ ինքն կը պատմէ թէ հաղիւ թէ զպրոցը աւարտած էր, 1868-ին « Ի ման Պեթիկրաւեանի » խորագրով իր մէկ տաղը հրատարակեց ժամանակին ամէնէն զփաւարեամ և նորաստեղծութեւ զէմ արհամա-

րանքով լեցուն Իւթիւհանի թերթը՝ Մասիս (30 Նոյ. 1868):

Իր միւս ոտանավորները, 1869—1870-ին գրուած, երեւցած են Երկրագունք-ի, Մասիս-ի, Արարատ-ի և Ծիածան-ի մէջ, երբեմն միանգամայն արտասպանով մէկէ աւելի լրագիրներու մէջ:

Խրիմեանի պատրիարքական ընտրութեան (1869) առթիւ իր գրած ստանալը՝ « Ողջոյն առ Խրիմեան », ոչ միայն բոլոր հայ թերթերը միանգամայն հրատարակած են այլ Տիգրան Զուխտեան « մեր ազգին ամենէն աւելի ակա-նաւոր արուեսագէտք, մի շեղ տեսի մեզ, որոյ վրայ նկարուած էր Հայրիկին պատկերը, հրատարակեց զայն իւր ձայնագրած գեղեցիկ եղանակով » (Գրական Փորձեր, էջ 1.):

Իր երկու ուրիշ ոտանավորները մասնաւոր տեարակներով հրատարակուած են, իրենց յարմարեցուած եղանակներով՝ յորինուած մին Յակոբ Ասատուրէ (եղբայր Հրանտ Ասատուրի, որ տաղանդաւոր երաժշտագէտ մը եղած է) և միւսը՝ Աւետիս Խորասանճեանէ:

Նուպար-Շահնազարեան վարժարանին հանդէսին մէջ (1868 Յուլիս 13) արտասանած իր առաջին ճառը, դաստիարակութեան վրայ, — ուր « աստուածային լեզու » ին՝ ներլէնականին ներքողը հիւսած է, նոյնիսկ յաւարէն լեզուով — շատ մը յաւանական թերթեր « էքսպալաթոս » էն առնելով, ներքողներով կը հրատարակեն, իսկ « Անասով » յաւաստութեւ թուրքերէն լրագիրն ալ անոր թարգմանութիւնը:

1869 Մայիս 25-ին, Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձի հանդէսին, ի Հիւնքար-Իսկէլէսի, արտասանած է ճառ մը որ Մանգումեի-Էֆեար-ի մէջ հրատարակուած է, իր անունն սկզբնապէսով վստակ Շահնազարեանի տեսչութիւնը արգելած էր իրեն « խոստովանել մի այսպիսի իբր քէ չափազանց ազատական գրութիւն, զայն բաւական խուզելի իսկ յետոյ »: Իր

այդ ճառը՝ ժամանակին հայրենասիրութեան ուսուցիկ հնով լի, ժողովուրդը կրկնել տուած է:

1869 Յուլիս 28-ին, Շահնազարեանի հանդէսի օրը արտասանած է Մեծագործութիւն ճառը զոր «Օսեան, իւր մի նշանաւոր ասեմաբանութիւնին մէջ, զոր «Մամուլ» հրատարակեց, «որոսման պէս գոռացող լեզու» անուանեց» և 1869 Սեպտ. 7-ին զպրոցական սւրբ:

Նկար Տեմիրճիպաշեան

հանդէսի մը մէջ՝ Սկիւտար խօսած է Առաջդիմութիւն-ի վրայ ճառ մը որուն համար «Մասիս» «որ այնքան ժլատ է գովեստ արլի մասին, ներքող կարդաց»:

Նոյն տարին Հոկտ 26-ին անկախ կ'արտասանէ իր առաջին դամբանականը Խաղաղի Ս. Ստեփանոս հոյակապ տաճարի հովանիին տակ, իր մէկ զպրոցական ընկերջ՝ Ստեփանոս Ֆինճանճեանի զաղաղին վրայ և Խոճասարեան զոյն կը հրատարակէ «Օրագիր Ծիլն Աւարայրու» լրագրին մէջ:

Իր քաղաքական ամենաբանութեանց անդրանիկը

նոյնիակ Շահնազարեանի մէջ — «ուր սովորութիւն երասեմաբանական կրթութիւններ անել արւսանողներին, նաեւ ասեմ» — կը կատարէ խօսելով Պերճախօսութեան վրայ (1869 Սեպտ. 23) և զպրոցական սեմէն զուրս, առաջին անգամ, 1870 Փետր. 11-ին կ'որոտայ Բերա Գրական Սկիւտարի մը մէջ՝ մահուան պատիւին դէմ: (Տես Գրական Փորձեր էջ 64—90):

Չերազի մտերիմը Նկար, իր իսկ որակաւորւմը՝ «երի-սասարդ լի արտով, լի հանճարով, իւր «Շահնազարեանի մը խղին պարզ բնութիւնը» մակագրուած տեսին մէջ, որ մի հրաշակեմ է 89-ի շունչովը դողդոջուն» կը գը-նահատէ այս երկու ճառերը: Անկախ իրեն ներքի չափա-դանցութեամբ մը կը յայտնէ թէ «Շահնազարեան դրպ-րոցը Մխիթարեան վանքի շարունակութիւնն է. սակայն դա, արբեր ձգտումով սկսի: Ոգիով եւ փիլիսոփայու-թեամբ ԺԺ.րդ դարու, արտով ու գաղափարներով ԺԺ.րդ դարու, եւ իղձերով ու մարգարէութեամբ Ի.րդ դարու համագոյակից, այս դարոցը տրամադրի որոշապէս արւսողային մարմնոյն այն յաւիտեանական մղումը որ, զանի անսպառ շարժումին մէջ դնելով, որ յառաջդիմութիւն բաւի, ձգողականութեան օրինօք պիտի բարձրացնէ միտն իւր գաղաքանակէք եւ հակէ գիւր հոգին իւր ԾԱՆՌՈՒ-ԹԵԱՆ ԿԵՂԻՐՈՒՆ: Ասի պլաստական է բսին ոմանք, ասի աններելի չափազանցութիւն է, գոչեն զայրոյթով իրենց արտին մէջ այլ, զոր նանչեմ: Այն ասեմ եւ իր-դութեան հողին վրայ իջնեմ, եւ բաց նակասով բարձ-րագոյ հոչակեմ քէ Երկրադուշտ-ի մէջ երեւած երկու յօղումներ (Պերճախօսութիւն և Մահի պատիւ — Մ. Չերազ) լեզուի կասարելութեամբ, բացատրութեանց վը-նեմութեամբ, բզգացմանց բարձրութեամբ, գաղափարաց վեհանձնութեամբ, իմաստասիրութեանց կորովութեամբ եւ վարդապետութեանց ողջմտութեամբ, աւելի ծանր կեռին բանաբնութեան կեռին մէջ, քան բոլոր քսան եւ ուր տարու Բաղմալէպ-ներ: Այսպէս բսես, ո՛վ խիղն

իմ, որ ամեն կիրքէ վեր, ամեն շահերէ անկալս, յառաջ վազես, եւ մինչ շուրբեր մտի բոլոր զօրութիւնն յիւրեանց ամփոփած, լեզուի պերնախօսութեամբ ստել նզնին ըզեզ վայրապար, դու տրուիման եւ գոնի պերնախօսութեամբ խօսած ես արդեւ մեր կուրծի եւ այսերու վերա:»

1870 Մայիս 24-ին ամբաստին դէմ կը կանգնի նորէն Հիւնքեար Իսկէլէսի, Սահմանադրութեան տարեգարծի առիթով, խօսելու համար Անճնուիրութեան վրայ, խոսեանալար ողուով եւ ուռուցիկ պերճախօսութեամբ ճառ մը (*) ուր կարծես թէ կը միտի Նրիմեանը զըրպարտող երեք վարդապետներու դէմ գրգռել խոսեանը եւ կը յաջողի հրահրել ունկնդիրներուն տանուլովինը, որոնք «ստուկին վառերը» կը գոչեն, ինչպէս կը վկայէ Օրազիր: Օղտէն խօսատարեան հրատարակելով այս ճառը «զոր Ոսեան ալ «սեանչելի» անուանեց», անոր սկիզբը սա տողերը կը գրէ.

«Հետեւեալ ճառը՝ որ հայազգի երիտասարդ զրագէտի մը բարձր հոնճարոյն եւ ազգասէր սրտին կենդանի նկարն է, Մայիս 24 կիւրակէ օր տարեգարծի հանդիսաւայրին մէջ թէպէտ ի լուր ժողովրդեան կարգացում եւ կրկնակի ծախահարութեամբք ու համակրական ցոյցներով ողջոյնուած է, սակայն՝ թէ օրուան մէկ քանի անակնկալ պատահմանց եւ թէ հանդիսակառնաց ամբաստին աղմկեալ շնորհոյներուն պատճառաւ շատեր անոր ունկնդրութենէն զուրկ մնացած ըլլալով, ճառին իր ամէն պարագաներովն ունեցած վսեմութիւնը կը հարկադրէ զմեզ կրկին նայել մեր էջերուն մէջ հիւրընկալելով ազգային լրութեան ուշադրութեանը

(*) Այս ճառը իր Յոբելեանին առիւտ արտասպէց վերջերս Պոսթընի Պայքար օրաբերքը Դ. Կարի Թ. 136 (1044) 1926 Յունիս 11:

ներկայացնել ի պատիւ ուսումնական ազգասէր երիտասարդին: Դարուց ի վեր հայ զրականութեան վառքն ու համբաւը վերածնող եւ ինտիմ զազգութիւնը վերակենդանացնողները չափազանց չըլլար խոստովանիլ թէ Մ. Չերազի նման հայ Հոմերիկներն եղած են, որոնց ուսման ու գիտութեան մասին ունեցած եղական զարմանալի ընդունակութիւնը Հայուն Եւրոպայի էն լուսաւորեալ ազգաց անգամ նախանձը չարթեւուն եւ համարմանցն արժանանալուն միակ սկզբնապատճառն եղած է:

Որչափ որ սքանչելի ու սիրելի է տեսնել դեռ քսան տարիքը չըլրացուցած երիտասարդի մը գրութեանը մէջ մատուր աւարկայից վրայ այն աստիճան հասուն դատողութիւն եւ աշխոյժ մը, եւ ազգայնութեան զգացման նկատմամբ այն աստիճան համակիր միտում մը, այնչափ ալ արժանի է նա նախանձելի օրինակ մը ըլլալու այն ամէն ուսումնասէր երիտասարդաց, որք՝ իբրեւ Ազգին միակ յոյսն՝ անոր ապագայ երջանկութեան տարրերը պիտի բաղկացնեն: Ծըլմաբաւ ոչ այնչափ արդարացի է հրճուիլ նւթական հարստութեան մը ստացմանը վրայ՝ որչափ բերկրի մէկ երիտասարդ զրագէտի մը գոյութեանը վրայ, որ պաշտօն մեծ կ'ստանձնէ յինքն՝ մարդկային հոգւոյն զգացումներն ընդարձակելու եւ ազնուացնելու):

Այս շրջանին դրած է նաեւ քանի մը մասնախօսականներ, (իւր բառով գրադասումներ) այդ օրերը հրատարակուած գիրքերու վրայ:

Այսպէս, 1869-ին Ճէվահիրճեանի Սեր-ին մէջ հրատարակուած են Ռոմանոս Սէտէֆճեանի Հայի Դիւցազն եւ Սրապիոն Թղեանի Լեկիքիմուր ողբերգութեանց վրայ իւր քննադատականները, որոնց նման ուրիշ գրութիւններ, իւր այլ տեսակի յօդուածներուն հետ, շարունակուեցան երկրագունց-ի մէջ (1870—71) որ իւր խմբադրապետութեամբ հրատարակուեցաւ:

Երկրագունց սխառ 1870 Յունար 3-ին: Թերթին
ձախառը, — որուն պատկերը կը դնենք հոս — տես-
նուած յոյսարարութիւնը կը բացատրէ անոր նպատակը:

Ե Ր Կ Ր Ա Գ Ո Ւ Ն Տ

ՀԱՆԴԻՍ ԾԱԲԱԹԱԿԱՆ

Երկրագունցը ամեն շաբաթ արժէք ունիւնէ՛ . բաւարարութիւն :	Վեց ամեան 3 արծաթ Մէկաթի . Ամէն մէկ տետրէ 3 գրէլ . Ստորագրութիւնը Գրեմար 1 լէ կ'սպին :	
Թիւի 4	1870	ՅՈՒՆԱՐ 3

Բարեկաւարտ Կարապետ Վարդապետի կտակի մէջ յղանք բարի գործը
արդէն զրոյս երած կը համարուի՝ վերին նախախնամութեան շնորհիւ, և հաստատ
ու շնորհակալութիւնը դիպք մը առնելու համար շատ բիշ ժամանակ մնացած է. Իր կը-
տակին մէջ Մանչեսթրի ունեցած ժամուրդ ծախելու որոշած էր, բայց յարմար
դին մը տուող չըլլալով՝ պարտաւորեցանք նոյն մասնուր իր անուանը նուիրեալ
գործոյն մէջ հաստատել և արդէն մէկ քանի գրեմար ալ ի ըստ բնացոյցեան :
Վարձարանիս աշակերտները հաճելի մը խմբագրելու կարողութիւնն ստացած
ըլլալով՝ իրենց խնդրածը արժանապիշատակ հար իրիցացուն տուուն շարաւա-
խներէն անոր յիշատակին շարունակելու նպատակաւ աշակերտաց յանձնելոյն և
ա՜նա այս օրու ընէ գործի կտակին, և առաջին թերթն հրատարակէ կը համեն. հա-
տարակութիւնն իրենց երախտագրութիւնը ընծայելով՝ կը յուսան ներդրանքիւն և յա-
ջողութիւնն միանգամայն : Եթէ բաժնեկրթութիւնն դառնա, ինչպէս որ կը յու-
սան, այս թերթը հետզհետէ ինչ պիտի մեծցունեն և ինչ պատկերազարդ պիտի ը-
նեն զինն ալ աւելի աման : Երախտան կամուստը, պատկերազարդ ուսումնա-
կանքն բանասիրական թերթ մը ընելու ամեն նախապատրաստութիւններն ունին :

ՅՍ.ՈՒՍ.ՉՍ.ԲԱՆ.

Հին դարուց դիպ ու դիպարանութեանց ժխտմէն՝ Միջին դարուց բոլորն ու
կախազանէն՝ և Նոր դարուց արիւնտ յեղ. փոխումներէն հաղի ուրեմն պրծած
Մարդկութիւնն՝ ալ սկսեց հաստատ բայցիւր առնուլ զկայ ի նպատակն այն գե-
րազննելու՝ զոր նշանաւ էր միայն ի վաղուց՝ առանց երբէք ընդգրկել կարեւորու-
լ : Մարդկութիւնը՝ բոսորանքի երազի մ'ընդհատ արթննալով՝ աշխուհ կը շր-
ջուի, և իր երկար բունն իրեն կ'առնալով՝ ձեռն ի գործ արիւնտ կը շտապէ :
Այս շտապը կը ստանայ անձնիւր անհատ, և խաբարանքիւր շրթէ ձայն մը կը
թռչի. « Յատա՛ն » :

« Յատա՛ն » . . . և այս ցնցող ձայնն առնել՝ Հողագունցը նորէն կը ձուլի
զոյցն, և թաթիւնը կ'առնի ի ծիծ ու ի խնձիղ, և Արեւառը, որ պահուածն

Այդ տողերուն կը յաջորդէր « Յառաջաբան » մը որ
ստորագրած էր Մինաս Չերաղ (այն ատեն տակաւին Մ.
Չարաղեանց) :

« Հին դարուց դիպ ու դիպարանութեանց ժխտմէն՝
Միջին դարուց բոլորն ու կախազանէն՝ և Նոր դարուց
արիւնտ յեղափոխումներէն հաղի ուրեմն պրծած Մարդ-
կութիւնն՝ ալ սկսեց հաստատ բայցիւր առնուլ դիպ ի նը-
պատակն այն գերագոյն՝ զոր նշանաւ էր միայն ի վա-
ղուց՝ առանց երբէք ընդգրկել կարեւորու :

Մարդկութիւնը՝ բոսորանքի երազէ մ'ընդհատ ար-
թննալով՝ աշխուհ կը շրջուի, և իր երկար բունն
իրեն կ'առնալով՝ ձեռն ի զործ արկանել կը շտապէ :
Այս շտապը կը ստանայ անձնիւր անհատ, և իւրաքան-
չիւր շրթէ ձայն մը կը թռչի. « Յա՛ռաջ » :

Այս ոճով կը շարունակէր մամուլի և տպագրու-
թեան վրայ խօսիլ և կուգար կը հասնէր մինչեւ Շահ-
նապարեանի « ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ »-ը և կ'աւելցնէր .

« Մե՛ք, նորա սաներս, կը շարունակեմք անա
՝ զայն գործը՝ զոր ինք սկսեց և մահն ընդ միտս վերցել
կարծեց. կը շարունակեմք նոյն իսկ այն մամուլն միջո-
ցաւ՝ զոր մեծ մարդու մը ֆրսունքը սրբազօծած են յա-
ւեհ . . . » :

« Շաննազար-Նուպարեան սանուց ընկերութեան
ջանիւքն ու գրչովն և որ այս երկրորդ անգամ կը ծնի
« ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ »-ը :

« Չեմք գիտեր քե արժանի պիտի ըլլա՞յ սոյն օրի-
նակ փառաւոր յաջորդութեան. չեմք ուզեր գիտնալ՝ քե
ի՛նչ դեր պիտի բռնէ ներկայ Հայ քերթերու շարին մեջ .
աս միայն գիտեմք՝ եւ աս միայն կը վստահացնեմք՝ քե
ընթերցողք չը պիտի զրդշան իրենց դիւրագին վնարին՝
ու մանաւանդ այն քանկա՛գին ժամերուն վրայ . . . » :

Երկրագունց-ի մէջ, Չերաղ գրած է զանազան գը-
րութիւններ :

Առաջին թիւին մէջ ունի ոտանաւոր ուղերձ մը,
Նուպար Փաշա Նուպարեանի ուղղուած, և Պերնախո-
սութիւն ձառին առաջին մասը, որ յաջորդ թիւերուն
մէջ շարունակուած է :

Հին հրապարակուած են «ի շիրիմ Լամադղինայ արս-սուխ» (տես թիւ 2) և «Պանդոլիս, յիւեօ արդեօֆ...» (տես թիւ 9) ոտանաւորները :

Իսկ Երկրագունք-ի չորրորդ թիւէն սկսեալ Արգայ խոհեր ընդհանուր խորագիրին տակ կ'սկսի հրատարակել ջրոնիկներ(*) օրուան զէպքերու, զէմքերու, թատրոնի և հրատարակութեանց վրայ, երբեմն նոյնիսկ վէճի բանաւորով ուրիշ լրագիրներու հետ :

Չերազ, որ գրական խառնուածք ունեցող, և ժամանակին ազդեցութեամբ ռումանիկ մտայնութեամբ փարուած պատանի մըն էր, իբր խրախոյսը սուած խօսքերէ չափազանց շրացած կը թուի : Տարիներ յետոյ, միամիտ ինքնահաւանութեամբ մը, խոստովանելով հոնդերձ թէ չէ կրցած աշխատիլ այդ հոնդէսին այնչափ որչափ կը փափաքէր անվարան կը հռչակէ թէ «իւր այն վիճակին մէջ իսկ» Երկրագունք-ը «ազգային քերքերի լաւագոյնն» էր (Տես Գրական Փորձեր, էջ ԻԶ — ԻԷ) հիմնուելով Օտեանի մէկ խրախուսականին վրայ, որ հազիւ թերթին առաջին թիւը ձեռք առած յղած էր և զոր Չերազ նոյնիսկ Երկրագունք-ի երկրորդ թիւին ճակատը դեռեղած էր հպարտութեամբ :

Տակաւին քսանը չթեւակոխած երիտասարդի մը համար որ Չերազի խառնուածքը ունէր, և անոր դիւրադգամութիւնները, — քիչ մըն ալ յաւանդութիւնները —, ընտանի է թէ այս գովեստները անտարբերութեան չափով հանդիպէին :

Անոնց ազդեցութիւնը Չերազ չէ կրցած թօթափել տարիներ յետոյ և զուցէ մինչև այսօր :

(*) Ասոնց կարեւոր մասը, լեզուական փոփոխութեամբ հաւաքած է յետոյ Արդոսի Սոհեր խորագիրին տակ Գրական Փորձեր-ուն մէջ (էջ 160 — 234) :

Այդ շրայանքները իրեն հաճելի թուած են և իր հպարտութիւնը զգուած :

Գրական Փորձերու սկիզբը բոլոր այդ գնահատանքի բառերուն իր իսկ ձեռքով իրարու քով բերուելը ցոյց կուտայ թէ անիկա որքան մեծ կարեւորութիւն սուած է անոնց :

Միկա Չերազ (1885)

Անիկա միամիտ ստապարծութեամբ մը չի վարանիր ըսելու թէ «չեմ համակրուքիւն զայ գրական կեանքիս այս առաջին տարիներին մէջ, չիրմամ ծածկել 'զայս, զի... մի խնկարկու եմ հեմարսուքիւնի :

Շատ յանալս տեսնուեցան նպաստաւոր ակնարկութիւններ լրագիրերի մէջ, գիրքերի մէջ, մինչեւ անգամ վարդապետներ զսնուեցան որք իմ խօսերը բնաբան առին իւրեանց բարոյներին...» :

Եւ կը թուէ բոլոր գնահատականները և ներբողները

որոնք իրեն ընծայուած են : Չերազ կը նկարէ իր անձը՝ պատկերի մը մէջ՝ ուր միայն մէկ գիծ կայ տիրական՝ որ է իր ես-ը : Ան կը սիրէ գովեստը , գգուանքը , խնկարկութիւնը : Եթէ չգտնայ մարդիկ որ զինքը փառաբանեն , շոյեն և խունկ ծխեն , ինքն կ'ըսէ իր անձին , ինչ որ ուրիշներ կը զլանան իրեն :

Իր հետզհետէ ուռեցող ես-ը և հպարտութիւնը , թերեւս պիտի չտաւտորուէր և գովեստներու գինովութենէն պիտի սթափէր , եթէ գնահատականներու հետ քննադատութեանց ալ խորադանին հանդիպած ըլլար : Սակայն այդ մասին չտխաղանց բախտաւոր եղած է իր նախաքայլերուն մէջ , վասնզի հազիւ թէ իր ճամբուն վրայ Թղլեանի մը կը պատահի որ ինքնապաշտպանութեան կը զիմէ և Մամուլի մը — որ երբեմն զինքն գովեր էր որչափ որ իրեն աշխատակցեր էր — որ քանի մը կծու սողերով զինքը կը ծաղրէ :

Ընդհակառակը , բոլոր միւսները եռանդով սարքադած են , 16—17 տարեկան պատանիի մը այդ գրութիւնները ապրտօվաբոր նկատի ունենալով անոր դեռութի տարիքը և ցոյց տուած կոնխտոնոս հասունութիւնը :

Արդարեւ , « այս հասակին մէջ , մարդկային միտք աղջամուղէ նոր ազատած , մեռելին մէջ է տակաւին , աղօս բոն եւ բոն , ուր դեռ չէ լսուած արարիչ հրամանը , « եղեցի լոյս » (Գրական Փորձեր էջ 17) : Այդ « մեռելին մէջ » Չերազ անշուշտ անկարող էր ինքզինքն դատելու , և սառնասրիւն միտքու աչն գովեստներուն՝ որոնք իրեն կը շաղկապէին աջ ու ձախէն :

Հակառակ որ անիկա գիտնալ կը կարծէ թէ « ո՛չ այնքան գովեստի արժանի են այս գրութիւնները եւ ոչ այնքան պարսաւի » , հակառակ անոր որ ինքզինքը կը ներկայացնէ , թէ « այդ ներբողներին հաւատարմի չափ միամիտ » չէ , սակայն այդ գովեստները խորունկ աղ-

ղեցութիւն մը ունեցած են իր վրայ և անոնք են որ իրեն ներշնչած են սա գաղափարները թէ « մի բանաստեղծական ոգի » ունէր — ինչպէս յիշեցի արդէն — և թէ « ասուածային շունչը » կ'ոգեւորէ զինքը (Տես Գրական Փորձեր էջ 17) :

Առանց այդ ինքնավստահ մեծամտութեան , անկարելի էր որ անիկա երկնէր լեզու մը կերտելու միամիտ ծրագիրը , բոլոր ժամանակակից գրողներու գործածած լեզուն , նոյնիսկ իր հիացման և պաշտանքի սուարկայ Օտեանի վճիտ աշխարհաբարը , արձամարելով :

Իր աշխարհաբարեան մը ըլլալը արժանիք մըն է որ կարելի չէ ուրանալ : Սակայն այդ օրերու լուսամիտ երիտասարդութիւնը արդէն աշխարհաբարեան էր : Չերազ իբր « ժողովուրդի գաւակ » պէտք էր « բնագղով » յարէր աշխարհաբար հայերէնին , շատերու պէս որ իր ժամանակները սապարէզ եկած էին :

Սակայն , Չերազ ժողովուրդին լեզուովը գրելով չբաւականացաւ , այլ ուզեց որ անիկա աւանդուի Հայ նախակրթարաններու մէջ , ինչ որ մինչեւ այն ատեն չէր կատարուեր , վասնզի Հայերէն դաս ըսելով միայն գրաբարի ուսուցումը կը հասկնային դեռ :

Չերազ , սառջին անգամ այս իրձը յայտնեց և անոր համար մաքսուեցաւ 1873-ին՝ Վարժապետական ժողովին մէջ :

Այս տեսակ ժողովի մը գաղափարը յղացած էր ժամանակին Ուսումնական Խորհուրդը որ խոշոր ծրագիրներ կազմելու մէջ իր նմանը չէ ունեցած : Այդ Ուսումնական Խորհուրդը մտադրած է Վարժապետանոց և Ակադեմիա հաստատել , և յաջողած է կրթական խնդիրը մինչեւ Ազգային ժողովի սեղանին վրայ հանել և օրակարգ անցնել տալ : Ան , հիմնած է Դաւթիոյ Ազգային Մատենադարանը և ձեռնարկած՝ Նաեւ Կ . Պոլսոյ « ազգային վարժարանաց մէջ դաստիարակութեան , դասասուութեան եւ մանկավարժութեան պատճօն վարող անձանց ցուցակը

յանձնաժողովի մը միջոցաւ պատահեալ եւ հրատարակել»:

Այս մարմինը բոլոր ուսուցիչներէն պահանջած է, — ինչպէս վերը յիշուեցաւ — «սեղեկագրել» իւրաքանչիւր ուսման աւանդման եղանակը եւ գործածուած դասագիրքերը: Հոսի ուրեմն հրաւերը ըրած է մայրաքաղաքի բաղմամբիւ ուսուցիչներու, որ 1873 Յունիս 17-ին հաւաքուին «ուսուցման ընդհանուր եղանակին վրայ խորհրդակցելու համար»:

Ահա թէ ինչպէս ծնած է «Վարժապետական ժողովը», որուն — «կարեւորութիւնն զգացուած էր երկար ժամանակէ իվեր»: (Տես Ազգային Դաստիարակութիւն էջ ԻԲ):

«Անձնիւր հայ կը սպասէր անհամբեր այդ ժողովի գումարումին, ուր դաստիարակներն եւ դասատուներն, իւրեանց յաւէ կամ նուազ ընդարձակ փորձառութեան եւ յաւէ կամ նուազ կարեւոր դիտողութիւններ պարզելով, իրար պիտի լուսաւորէին փոխադարձ, եւ ուր, այնքան հակոցեայ դրութիւնների մէջէ, լաւագոյն դրութիւնն երեւան պիտի գար: Եւ զի ժողովուրդն իւր յոյս դպրոցների վրայ դրած է, մեծ ուրախութիւն զգաց լրտելով Վարժապետական ժողովի ծնունդն, որ կոչուած էր մի եւ հզօր խարխալի վրայ հաստատել ազգային դաստիարակութիւնը»:

Հոն, այդ ժողովին մէջ էր որ Չերազ երեւան եկաւ իւր համոզուած պաշտպանը Աշխարհաբարի ուսուցման եւ կատարեց ամենակարեւոր դեր մը, միամիտակ մաքաւելով աւանդամուր քանակի մը դէմ, ազնիւ դատի մը պաշտպանի մը քաջութեամբ եւ եռանդով: Թողունք որ ինքը նկարագրէ իր դերը: «Իմ ուրախութիւն աւելի մեծ եղաւ, կ'ըսէ, զի այդ ժողովի վրայ աւելի շեղ յոյսեր տածեցի: Նոր էի կեանքի մէջ եւ կը կարծէի թէ յուսալն ստանալ է: ... Մտածեցի թէ Վարժապետական ժողովն պիտի կարենար կատարել այն փրկաւէս պաշտօնն որ առ-

ջեւ կը սկսեալնար ուսումնական խորհուրդն. մտածեցի թէ աւելի բանաւոր էր որ դաստիարակներն յուզէին եւ լուծէին կրթական խնդիրն, որ ծանօթ է նոցա իւր բոլոր կենդանեանով, մտածեցի թէ Վարժապետական ժողովն, Կոստանդնուպոլիսի մէջ արմատ ձգելով եւ հայաբնակ երկիրների մէջ նիւղեր արձակելով, պիտի կարենար մի սկայ ծառ ձեւանալ ոյր ստուերին տակ ծլէին եւ ծաղկէին մեր բոլոր ծաղկոցներ եւ վարժոցներ. ուստի ժողովին առաջին օրատեսիւն մէջ, մեծ նիգ քափեցի մի քանի հետաքննա պաշտօնակիցներէս հետ, որպէսզի Վարժապետական ժողովն անկախ եւ տեւական կազմակերպութիւն ստանար, հակառակ ուսումնական խորհուրդին որ իւր հրամանի տակ մի առօրեայ գումարում կը նկատէր 'զայն:

«Ժողովն որոշեց որ իւր նիստեր, երբորդէն սկսելով, հրապարակային պիտի լինէին եւ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ տեղի պիտի ունենային:

«Երբորդ նիստն հանդիսաւոր եղաւ ուրեմն, երեսփոխանական ժողովի փայլն եւ շուքն ունէր լիովին. եւ արդէն Վարժապետական ժողովն երեսփոխանականին վրայ մի անհամեմատ առաւելութիւն ունէր իբր խօստան, զի ամեն երեսփոխան տեսնաբան չ'է, այլ ամեն վարժապետ տեսնաբան է գրեթէ:

«Ժողովուրդն, հետաքրքիր տեսնել մի այսպիսի ակումբ որ նոր էր Արեւելի համար, գրաւած էր արդէն այն սրբավայր ուր Վարժապետական ժողովն պիտի բազմէր: Ունկնդիրներին մէջ կը նշմարուէին ականաւոր եւ հանրածանօթ անձեր, Օսեան, Պալեան, Ռուսինեան, Իւրիւնեան, Խոնասարեան, Տեմիրիալաւեան, Միսաքեան, Շաւեան, Այվասեան, Այվազեան, գրագէտներ, խմբագիրներ, կղերականներ, ուսանողներ: Ժողովըդականներին մէջ, որոնք բազմաթիւ էին, զի Վարժապետական ժողովն մինչեւ ուրսուն երկու անգամ ունեցաւ, կը նշմարուէին երիտասարդ դասատուներ, բոցասիրտ եւ բոցալեզու, ծերունի դաստիարակներ, մի քանի սերունդ

կրթած եւ անբիւ աշակերտներ սփռած ազգին մեջ, բաւնասեղծներ, արուեստագետներ, գիտնականներ, օրենսդիրներ, հաւասարապէս ժողովրդական, հաւասարապէս մեծարելի:

«Այս շեղ հանդէս կարող էր ներշնչել մի հրաբուրբ երեւակայութիւն, ուստի, իբր առաջաբան նիստին, մի բացումի նառ խօսեցայ...:

«Նիստին յետոյ, ամեն ոք մեկնեցաւ, իւր հետ տանելով քաղցր յիշատակներ եւ գեղածիծաղ յոյսեր:

«Աւա՛ղ, այդ յոյսեր ի դերեւ պիտի ելնէին զի վարժապետական ժողովն յոյժ սակաւակեաց պիտի լինէր, տասնէնց նիստ միայն պիտի ունենար:

«Ինչ որ այնքան ցաւալի է որքան հետաքրքրաւոր, սա է քե վարժապետական մասնաժողովին մեջ, ում անդամակից ընտրեցին 'գիւս ալ, երկար վեճեր տեղի ունեցան որոշելի համար քե որպէս պէտք էր տեսնել այն վարժապետական ժողովի տարեդարձն որ հազիւ ին ամիս պիտի ապրէր...: Ահա մեր ազգային նկարագիրի հայելին:

«Վարժապետական ժողովն երկու պատճառով համար կործանեցաւ: Առաջին, զի Ուսումնական Խորհուրդն Վարժապետական ժողովի ազատ ձգտումներէն խրատ, աւելի անձնասեր քան ազգասեր եղաւ, որով ժողովի դիւանն, ընդհանրապէս Ուսումնական Խորհուրդի անդամներէ բաղկացած, տասնէնցերորդ նիստին յետոյ ա՛լ հրաւեր չը կարգաց ժողովականներին: Երկրորդ, զի վարժապետներն, որպէս զանգատեցայ իներորդ նիստին մեջ, իւրեանց եռանդ ցրացուցին հետքահետէ, չ'ունեցան յարատեւութիւն, որով յետին նիստերին մեջ, ուր քսուներկու ժողովականներէն հազիւ տասն չափ անձեր ներկայ գտնուեցան, որոնք, 1873-ի սիպտեմբերական ժողովին հակառակ, սասկաւառոյց փութերի եւ դեղադեղ ձիւների դէմ կուրծք տալով, դեռ կը յամառէին հաւատարիմ մնալ իւրեանց ուխտին...:

«Ամենամեծ խնդիրն, որ յուզուեցաւ վարժապետական ժողովի մեջ, ազգային լեզուի խնդիրն է:

«Այս խնդիր, որ հայ գրագետներն երկու հալորդդէմ բանակաների բաժնած է, գրաբարեան եւ աշխարհաբարեան, իւր բոլոր բռնութիւնով պիտի պայքեր անշուշտ այդ ժողովի մեջ, ուր շատեր կային որք գրաբարի դասագիրքներ հրատարակած եւ գրաբարն ապրուստի միջոց ընտրած էին, եւ ուր այնքան սակաւաբիւ էին անկեղծ եւ անշահախնդիր գրաբարեաններ, ազնիւ նախապաշարեալներ, Հայաստանի երբեմն մեհենական, այժմ եկեղեցական լեզուին սիրահար իբր մի վեճ եւ նուիրական լեզուի: Կը ներքեմ նախապաշարուան, կը յարգեմ նախապաշարեալն:

«Ժողովին մեջ եւ ժողովէն դուրս, ամեն ոք գիտէր քե աշխարհաբարեան եմ ես: Երբ լեզուի խնդիրն ծագեցաւ, մի ժողովական խօս առաւ եւ ասեց. «Կը լսեմ քե մի քանի պարոններ կը պատրաստուին խօսիլ այն գրաբար լեզուին դէմ 'գոր Աստուած Ազամի սովորեցուց, Ազամ Նոյի եւ Նոյ Հայկի. ուրիշ ազգերն կը նախանձին մեզ որ մի այսպիսի լեզու ժառանգած եմք, եւ մեք ջնջեմք զայն: Թէ մեր մեջ գտնուի ոք որ գրաբարին դէմ խօսի, Հայաստանի Լուսաւորչական սուրբ եկեղեցիի բրտնամին է նա. զի գրաբարն է մեր կրօնական լեզուն»: Այս ծիծաղաւոր պոռոտախօսութիւններով ժողովն ինձ դէմ գրգռել փորձեց այդ կեղծ ազգասեր եւ կեղծ կրօնասեր...: Պ. Դաւթիւնի այս առաջաբանն յետոյ, անձնիւր անգամ սկսեցաւ իւր քաւ արձակել աշխարհաբարին դէմ: Գտնուեցան նաեւ ջերմեռանդ գրաբարեաններ որք, մի նառով չը շատանալով, երկու երեք անգամ խօս առին եւ հարուածեցին ժողովրդային լեզուն:

«Ես, առանձին բոլոր ժողովրդականներին դէմ, ելայ պատշապանել աշխարհաբարն: «Անօգուտ է մարտնչել, պիտի ասեր Գոկիոն, մենք անշուշտ պիտի յաղ-

բուհմբ.» այլ ես որոշեցի նակասել: Անլուր ճիգեր քա-
փեցին եւ աննկարագրելի բռնութիւններ ի գործ դրին որ-
պէսզի չը կարենայի խօս առնուլ: «Քուէ» կ'աղաղա-
կեին միաբերան, փուէի դնել կ'ուզէին գրաբարի եւ առ-
խարհաբարի խնդիրն, չը նկատելով թէ գրաբարի փա-
ստաւն էր:

Մինաս Զեռազ

սերն միայն լսուած էին դեռ: Եղակա՛ն արդարութիւն,
զի ամբասանեալին կը զլացուէր 'զինք պաշտպանել:
Կախաղան եւ լուրքիւն. ահա գրաբարեանցների վնիւն
առխարհաբարին դեմ:

«Պարոններ գոչեցի վերջապէս, թէ չը բողբոլ որ

խօսիմ, մեր ունկնդիրներ պիտի տեսնեն, Վարժապետական
ժողովի մէջ գրաբարեանցներն առխարհաբարն փակո՞ծե-
ցին ազատապէս, եւ երբ մի առխարհաբարեան ելաւ
խօսիլ նոցա դէմ, վախելով նորա փաստերէ, խեղդեցին
նորա ձայն: Այս ամօք ոչ միայն Զեռ անձեր պիտի ծած-
կէ, այլ նաեւ այն լեզուն 'զոր կը պաշտպանէ:»

«Այս խօսքերս համոզեցին մի քանի արդարասեր
ժողովականներ, եւ շնորհուեցաւ ինձ խօսիլ:

«Խօսի՛լ, — սխալեցայ, մենամարտի՛լ պէտք էր
առնել, զի երբ մի մարդ, մի ժողովի մէջ ուր կարծեկից
չ'ունի, իւր անձնիւր բառի համար բիւր ընդմիջումներ
կը կրէ, եւ, այդ բոլուն ընդմիջումներ հերքելով, կը
շարունակէ իւր խօսի թելն անխռով եւ անյողողող,
այդ մարդ մի ասեմաբան չ'է, մի բնիկ է...»:

«Սակայն, յարձակումներն տեղի կ'ունենային ան-
ընդհատ: Մի քանի ժողովականների դուրսիւնն էր ընդ-
միջումներով վնասեցնել 'զիս, որպէսզի դադրէի ընդ-
դիմախօսելէ... զուր կ'ասէի նոցա. «Ուսումն. Խորհուրդն
այս ժողովի անդամ կարգեց 'զիս, ոչ որպէս զի լռեմ,
այլ որպէս զի յայտնեմ գաղափարներս. ուսի, ես պար-
տաւոր եմ խօսիլ, դուք պարտաւոր եք լսել. ի՞նչ իրա-
ւունքով կ'ընդմիջէի զիս ուրեմն եւ կը ջանամ խեղդել
ձայնս: Երբ դուք կը նստէիք, ես կ'ունկնդրեմ ձեզ լսին.
Ե՛ր ուրեմն կը բզկեիք դուք նստես անբիւ ընդմիջում-
ներով: Ի՞նչ կը շահիմ փաստաբան կանգնելով առխար-
հաբարի դասին. — գիտե՞ք թէ ոչինչ: Ազգի սերն է միայն
որ կը հրամայէ ինձ պաշտպանել ինչ որ օգտակար կը
կարծեմ նմա. անկեղծ համոզումներն յարգելի են միշտ,
երբ սխալ իսկ լինին:» Ոչ ոք կ'ուզէր համոզուիլ, եւ
ընդմիջումների փոքորիկն կ'ոռնար միշտ զլուխիս վրայ:
...Այսպիսի հալածանքներ կրելով, սխալեցայ Վարժա-
պետական ժողովն «Վարժապետական դժոխք» անուա-
նել եւ ստանալ սա Տխուր համոզում թէ մեր դաստիա-
րակներ դաստիարակի պէտք ունին դեռ:»

Վարժապետական ժողովի մէջ իր խօսած ճառերը, որոնք ընդհանրապէս դաստիարակութեան հարցին և մասնաւորապէս աշխարհաբարի ուսուցման շուրջը կը դառնան, 1876-ին, Ազգային դաստիարակութիւն անուանով հատորի մը մէջ ամփոփեց: Հոն, կը տեսնուի թէ անիկա բոլորովին գլեժական հիմերու վրայ դրած էր աշխարհաբարի ջատագովութիւնը, երկար ու լուրջ ուսումնասիրութեամբ:

Մամուլեան այդ առթիւ իր Արեւելեան Մամուլին մէջ կ'ըսէր թէ «Չերազ լուծած էր աշխարհաբարի խնդիրը» և Ազգային Դաստիարակութեան առաջին երկու էջերը գրաւող նամակի մը մէջ, Օսման կը գրէ անոր հեղինակին.

«Զի՞ է զի յիս կը տեղատ այնքան թախանձա-
«հօք, յիս որոյ մարած են աշխոյժն ու խանդ: Բու
«դեռ նոր սկսած էր լեզուդ շարժիլ բերնիդ մէջ, և
«ես առաջին անգամ գրիչ կը շարժէի ներկայացնելու
«համար ազգիս առաջարկութիւն մը (*) որ օգտակար
«կը թուէր այն ատեն ինձի և զոր օգտակար կը դա-
«տեմ դեռ այսօր քառորդ դարէ մ'ըղինի: Շատ նա-
«խապաշարուններ փարատեցան անկէ ի վեր, գրա-
«բուռի նախապաշարումը դեռ կանգուն կը կենայ, և
«դեռ երէկ Պօլսոյ վարժապետները բոլոր ժողով կազ-
«մելով՝ դու միայն գտնուեցար որ պաշտպանեցիր աշ-
«խարհաբար: Հարիւր էին որ խօսեցան քեզի դէմ:
«Իրօղութիւնը քու կողմէ էր, քու կողմէ ձգեցիր
«նստել տաղանդն ու խանդը. և անոնք որ չը համոզ-
«ուեցան խօսքերուդ՝ սակայն զարմացան քու վրադ:»

(*) Ակնարկութիւն իր 1851-ի հրատարակած զբո-
գոյկին:

Չերազ, անշուշտ հպարտ այս քաջակերութենէն դեռ 1876-ին կը գրէր թէ «ուրախ եմ որ ... դոցա դիմ պաշտպանեցի աշխարհաբար, 'զոր սիղմի մեջ կը քա-
բաւեն եւ վերջին հաւուածը տուի գրաբարին, զոր մինչեւ աստղները կը հանեն:»

Սակայն, հոս կ'անդ չառաւ Չերազ: Աշխարհաբարի դէմ գլխաւոր յարձակումներէն մին անոր անկատար, պակասաւոր կամ քերականութիւնէ ու միօրինակութիւնէ զուրկ ըլլալն էր: Չերազ, որ այնքան խանդավառուած էր իր գաղափարով և անով տարուած, փրկելու համար աշխարհաբարը այդ պակասութենէն, յաւանդեցաւ աշ-
խարհաբարին տալ վերջնական կաղապար մը, այսինքն քերականութիւն մը:

«Ահա ֆուսնական գրականութեան մէջ Վիգորտ Իւկոյի գործն. ահա Մինաս Չերազի գործն, ահա Մինաս Չերազի գիւտն ալ հայ գրականութեան մէջ» :

Մ. Չերազ (15 տարեկան եղած ատեն)

Եղիայի տեսանողին՝ Մինասի գտանողին ըրած այս վերագրումները դուրսէ չստիպանցութիւններ կը պարու- նակեն, սակայն հիմ ունին :

Չերազ, փայլուն սկզբնաւորութենէ մը յետոյ, պահ

Ե

«ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ԱՇԽԱՂԱԲԱՐԸ»,

Ղիա Տէմիրճիպաշեան, 1889-ի Ս. Մինասի տօնին օրը, Ազգ. կեդրոնական Վարժարանի բարձրագոյն դասարանին մէջ ճառ մը կը խօսի Մինաս Չերազի մասին, անոր անուան տարեգրութիւն առթիւ, (տես Դար, Հաւաքածոյ Ազգային, Գրական եւ Գիտական Հասուածոց, 1889 էջ 21 — 27) ուր «կորստագիւտ» Ս. Մինասի նման՝ գտանող մը կը հռչակէ Չերազ Մինասը՝ երեք գիւտ վերագրելով անոր :

Ա.— «Մինաս Չերազ գտաւ, կ'ըսէ, հիմունքն ազգային դաստիարակութեան : ... Ազգային դաստիարակութեան հեղինակն է որ պարզեց Հայ մանկտուն յարմարագոյն կրթութեան ծրագիրն : ... Հիմունքն ազգային դաստիարակութեան, զորս գտաւ, զորս դրաւ Մինաս Չերազ» են «ազգային կրօնք, ազգային լեզու, ազգային պատմութիւն» :

Բ.— «Մինաս Չերազ, գիւտ ըրաւ ազգային լեզուն մէջ ալ : Գտաւ ընտրողական աշխարհաբարն : ... Ազգային լեզուի նորոգիչներուն մէջէն՝ կրնայ ըսուիլ՝ Մինաս Չերազ... ամէնէն հմուտն եղաւ և անտարակոյս ամէնէն փայլուն» ի նորոհ իւր ընտիր հանձնարոյն : »

Գ.— «Մինաս գտաւ Վիպականութիւնն առ մեզ»...

մը մեկուսացաւ դրական հրապարակէն, հին դարերու օրէնսդիրներուն պէս, որոնք տարերկրեայ բացակայութեամբ կամ մենակեցութեամբ կ'անհետանային, կրկին

Մ. Չերազ (19 տարեկան պատանի)

իրենց հայրենիքը դառնալու կամ ժողովուրդին մէջ երեւալու համար, նոր պատգամով մը:

Չերազ ալ նոյնը ըրաւ:

Չերազ, երկրագունքը լքանելէ յետոյ բոլորովին

առանձնացաւ, իբր հրաժեշտի հուսկ տողեր պատգամելով թէ «ներկայանալ ազգային ասեանին, ինչ սաժան վիճակ, ժողովուրդին համար աշխատիլ, ինչ ծանր պատգամ: Խմբագրել մի հանրային քերթ, ամենօրեայ նահասակութիւնն է դա. սկստ կարողութիւններէ շատ վեր է այս դիւցազնութիւն: Հանրային ուսուցիչ հանդիսանալ, երբ ուսանող եմ դեռ եւ ուսանող պիտի մնամ մինչեւ յետին օրն իմ կեանքի, ծաղրելի յանձնապատասանութիւն:» (տես Գրական Փորձեր):

Եւ կը պատմէ «այսպէս մտածելով, հրաժեշտ տուի հրապարակին: ... Չորս ամիս անցան, շատ բեղմնաւոր ինձ համար: Շարունակեցի ուսումներս անընդհատ, հեռիէն դիտեցի ազգային շարժումն: Վարժապետական ժողովն եկաւ յայնչեւ ինձ քի ինչ վիճակի մէջ է ժողովրդային դաստիարակութիւնն, քի ինչ սկիզբներ եւ ինչ զգացումներ ունին մեր արդի դաստիարակներ:»

Եւ հոն է որ իր բոլոր կորովովը երեւան կուգայ Չերազ պաշտպանելու համար իր գաղափարները և սկզբունքները: «Երբ այս բառերը կ'արտասանեմ, կ'ըսէ, ձեր առջեւ, մի կարծե՛ք քե, դպրոցականի պէս տեսնէ ունիմ հառ խօսիլ, որպէս կը փափսան ոսոյս բերաններ: Հեռի յինչ մի այդպիսի սնափառութիւն: Երեք տարիներէ իվեր, կամաւոր լռութիւն դասապարտեմ եմ 'գիս. երեք տարիներէ իվեր, ոչ մի բառ խօսած եմ ազգային հրապարակին վրայ, արհամարհելով ամեն առիթ, մերժելով ամեն հրաւեր: Դուք հարկադրեցիք 'գիս խօսիլ այս համարութիւն, զի, քե չպատշաճեմ կրթական գալարներս, պիտի պարտաւորուիմ հպատակիլ այնպիսի դրութիւնների 'զորս քիւր եւ վնասակար կը հաւատամ: Նաեւ համոզուած եմ քե անօգուտ է 'ք խօսիլ աստ. երբ մարդ աշտով մի նամարտութիւն հոշակել այս ժողովին մէջ, բոլոր ազգն օգուտ կը բաղի ինքնանէ, զի վարժապետն կ'երբայ շամբել 'զայն ապագայ սերունդին, որպէս թոշուն որ կեր

կը ճանի իւր ձագերի: Ուրեմն ազգասիրական պարս է խօսիլ ասդ ինչ որ փրկարար եւ նեմարիս կը դաւանի մարդ:» (Ազգային Դատարարականութիւն, էջ 77)

«Կամաւոր լռումի» դատարարաւորած Չերազի լեզուն, տեսանք թէ արդէն ինչպէս ուժգին պաշտպանեց «փրկարար եւ նեմարիս» դատանած իր համոզումը, աշխարհաբարձին քաղաքացիութիւնը, այնքան բազմաթիւ հակառակորդներու դէմ:

Այդ բոլուն պայքարին մէջ անիկա հզօր փաստեր ունի եւ կը թափէ զանաւոր: Սակայն, տկար է միայն մէկ փաստի դէմ: «Աշխարհաբարձ միօրինակ ու հաստատարիչ քերականութիւն չունի» կ'ըսեն իր հակառակորդները:

Չերազ բարկաճայթ անոնց կը պատասխանէ. «ձեր նպատակ կրկնապէս անմիս է, կ'ուզեք մի մեռած լեզու կենդանացունել, առաջին խենդուրիւն, կ'ուզեք մի կենդանի լեզու սպանել, երկրորդ խենդուրիւն: Ուրեմն արժան է մի պատիժի. եւ ես յամառ գրաբարեաններին պատիժ կը սահմանեմ գործադրել իւրեանց մեծում: Թող գրաբար միայն գրեն նոքա, որպէսզի ժողովուրդն փոշիների ճակ ձգելով նոցա գործեր, յայտնե նոցա քե ոչինչ կը հասկանայ սիրիլեան գրերէ եւ անդրէրիմեան հիծիւններէ:

Դուք կ'արհամարհեք ժողովրդային լեզուն. մենք չը պիտի արհամարհենք 'զայն, զի մեր դրօշի վրայ արձանագրուած է. «Ամեն բան ժողովուրդին համար եւ ամեն բան ժողովուրդին հետ»: 1860-էն իվեր, ժողովուրդն ժողով է եւ ոչ հօս: Հայն ալ, ամեն սահմանադրական ազգի պէս, մի քաղաւոր—ժողովուրդ է այսուհետեւ: Դործաւորն իւր փոքրով այնքան պատկառելի է որքան վեհապետն իւր մականով: Նա, որ ցնցոսի կը կրէր երեկ. այսօր ծիրանի կը զգենու:

Դուք կ'արհամարհեք ժողովրդային լեզուն. Մեք

ՊԻՏԻ ՊԱՇՏԵՄԻ 'ՉԱՅՆ, ՄԵՔ ՊԻՏԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳԵՄԻ 'ՉԱՅՆ, ՄԵՔ ՊԻՏԻ ՎԱՅՄԱՅՈՒՆԵՄԻ 'ՉԱՅՆ: ԱՅՍ ՊԱՅԲԱՐԷ ՅԵՏՈՅ, ՄԵՔ ԽՕՍԱԾ ՊԻՏԻ ԼԻՆԻՄԻ ԲԱԻՍԿԱՆ, ԵՒ ԱՂ ԳՈՐԾԻ ԺԱՄՆ ՊԻՏԻ ՀՆՁԷ ՄԵՉ ՀԱՄԱՐ, ԵՒ ՊԻՏԻ ՏԵՍԵՔ ԹԷ ԱՅՍ ԲԵՐԱՆ ՁԷ ԳԻՏԷ ՍՏԵԼ:» (Տես Ազգային Դատարարականութիւն, էջ 184 — 185):

Արդարեւ, քանի մը ամիս յետոյ կազմած էր արդէն ընտրական աշխարհաբար—ի քերականութիւնը, որուն գլխավոր շարժառիթը հաւանորդն իր Վարժապետական ժողովի մէջ տուած խոստումն էր, սակայն ինք պայտպէս կը նկարագրէ այդ գաղափարին յղացումը:

«Այն օրը, ուր աշխարհաբար սկսեցայ գրել, կ'ըսէ, զգացի որ փոստի մեջ է այն, Բաբելոնի աշարակ կամ Բեդօ քաղաւորի արձունիք. տեսայ իսկոյն քէ այս լեզուն անիշխանութիւնի մեջ է, նման այն ազգին որ 'զայն կը գործածէ:

Ուստի, մեր բոլոր ականաւոր գրագէտներին դիմեցի, որպէս զի լոյս առնում 'ինոցանէ. ուշի ուշով կարդացի նոցա գործերը որք հեղինակութիւն ունին արդի լեզուին մեջ. ամեն դրութիւն փորձեցի, ամեն ուղղութիւն դիտեցի, ամեն առաջարկութիւն փնտրեցի, աւա՛ղ, սա իսկուր եզրակացութիւնը ստացայ քէ ոչ ոք կարող է գոհացունել ինովին, քէ չկայ մի գրական դրութիւն որ կարենայ տկալ մի խիստ հարցափնտրութիւնի, քէ ոչ ոք գերծ է հակասութիւններէ, քէ չկայ մի գրագէտ որ գրական սկիզբներ ունենայ որոշ եւ հաստատ: Ուրիշներէ լոյս կտրած, հարկադրուեցայ ես ինքնին կազմակերպել այն լեզուն 'զոր պիտի գործածեի, եւ օրինաւոր սկիզբներով նշգրտել զայն վերջապէս: Ռօպէնսօնի վիճակին մեջ երեւակայեցի 'զիս, ամեն բան յինքն միայն անկրկնակեցի բռնադատուած:

Մի մեռած լեզու կար իմ առջեւ, եւ մի կենդանի

րի պէս անլուր սեռականներ: Նուազ անպատահութիւններ չէին ներկայացներ բայերու համար ընդհանուր չորս լծորդութիւնները, միայն երկու տասնեակի չափ անկանոններու բացառութեամբ: Անգործնական էր նոյնպէս զերանոնները դրաբարէն տունիւր օրէնքը, որովհետեւ ձեզմե-ի և անոնցմով-ի անդ իձենց-ի նոֆօֆ-ի պէս ձեւէր չէին կրնար ընդհանրանալ:

Չերազ իր ընտրողական աշխարհայարլին քաղաքացիութեան, անոր գործածութեան և նուիրողործումին համար, միաժամանակ հրատարակեց հատոր մը՝ Գրական Փորձեր անունով (1874), ուր ամփոփեց 1868էն սկսեալ իր տառ անոս գրած աղբերը, ճառերը, առածները, նամակները, գրադատականները, և Երկրագունքի մէջ հրատարակած յօդուածները: Այս էջերով Չերազ նորութիւն մը չէր տար հանրութեան: Միակ նորը այդ հատորին մէջ լեզուն էր: Չերազ իր նախորդ բոլոր գրութիւնները ընտրողական աշխարհաբարով կը ներկայացնէր այս անգամ:

Գրական փորձերու սկիզբը գրած է նաեւ ընդարձակ յառաջարան մը որ ներըդեան էր իր անձին և զործին: Իր մտերիմը և հիացողը՝ Եզիա այդ գիրքին, մասնաւոր անոր յառաջարանին վրայ կը խօսի զմայլանքով:

«Իւս պատանի գրելիք, հիւսնդ, յուսահատ կեանքէն, այլ երբեք թերահաւատ աղջային կենաց նկատմամբ, քանի մ'էջերով պարզեց ու փաստարանեց նոր լեզուն քերականութիւնն արտաքոյ կարգի հաստատմամբ մէջ ընդարձակ, զոր հրատարակեց իրերեւ Առաջաբան իր անցանդ և յանգաւոր գրուածոց անդրանիկ Հաւաքածոյին: Նոր լեզու, նոր ոճ, նոր գաղափար: Եւ երբեք գրական գործ մը չէր ա՛յնքան զբոյս գրական աշխարհն, ա՛յնքան յուզած գրողէս և անգրողէս հասարակութիւնն համանդամայն. քանզի ամեն ոք կ'ընթեռնուր Գրական Փորձերն, ամենուրեք բարձրածայն կը կարդացուէր ու

կը խօսուէր Գրական Փորձերու վրայ: Պահպանողականք, ընդհանրապէս քննադատութեան օրինաւոր սահմանն անցնելով տարաբաղբարար՝ չը խղճեցին թշնամանել գրական նոր դպրոցին գլուխն. իսկ նորասէր և նորոգամիտ անձինք բաւական ոյժ չէին դաներ իրենց ձեռանց մէջ ծախահարելու համար ու բաւական ծաղիկ բնութեան մէջ՝ ձօնելու համար նորաստի նորոգչին: Նամակներ հաւանութեան, դահատման, հիացման, և յաճախ ընտրողական աշխարհաբարով աղբեր, ... կը տեղային Գրական Փորձերու հեղինակին տունն՝ հեռուստ թէ մօտուստ, գաւառներէն ու գաղթականութիւններէն, զեռահաս ու չափահաս անձանց կողմէ, այլ մանաւանդ երիտասարդաց և երիտասարդուհեաց կողմէն» (տես. Դար. 1889 էջ 25-26):

Չերազ իր գործը միայն հանրութեան դատաստանին յանձնելով չբաւականացաւ: Անիկա առաջուց բաժ էր որ եթէ «գեղուի մի գրագէտ, որ իւր միտին կորովով չը կարենայ կռել քեւ ուրախ իրաւունք ունիմ, եւ յարձակի այն սկիզբների դեմ, զորս ուրուագրեցի, պիտի նակասիմ նմա դեմ եւ պիտի փաստաբանեմ իմ դրուրիւնը, պարզելով իմ հաւասը եւ այն երկարաձիգ խորհրդածութիւնները որոնց եզրակացութիւնն է այս երականութիւնը»:

Հեռուարու երբ պահպանողականներ զինքը թըշնամանեցին, երբ գրած տուին իր վրայ, բռնեց իր խօստումը և արիւթեամբ ձախտուցաւ բոլոր անոնց դէմ որ իր գործը հեղինակին կամ դատասարտեցին:

Անիկա լրագիրներու մէջ մարտնչեցաւ անվհատ և պաշարանեց, լաւագոյն դատի մը արժանի քաջութեամբ իր ընտրողական աշխարհայարլը բոլոր անոնց դէմ որ անոր մասին արտայայտուած էին անպատաս կերպով:

Ինքն իսկ կը պատմէ թէ «Գրաբարեաններն եւ պանդանդական աշխարհաբարեաններն իսկոյն պա-

սեռազմ հրահարակեցին ինծի դեմ, Գռանսերեն, հայերեն, քուրմերեն, կրօնաւոր եւ փոքրաւոր, վարժապետ եւ աշակերտ, խմբագիր եւ գրաւոր, գրագետ եւ օրինակիչ, հանելուկ մի քննիւմուր խաչակրութիւն, փութացին պաշտպանել գրաբարի սուրբ գերեզմանն: Նոքա, *Կոն-խաւ փառաբանելով իւրեանց երկրակալութիւնը* (Միւս), սկսեցան սուր շարժել, գնդակ տեղալ եւ քնդանօք արձակել քնտրական աշխարհաբարի միջնաբերդին դեմ:

«Վսանգն եր մեծ: Որպէս յարձակուամ եր կասաղի, հարկ եղաւ որ պաշտպանութիւնն լինէր յամառ: Քանի որ սխալուած էի մեղամարտիլ յիսուն ոսոխի դեմ, պէտք էր որ լինէի քաջագին: Ուսի ծնաւ նշանաբանս. *Գրիչ եւ Սուր:*»

Այսպէս, կրկին Չերազ հրատարակ եկաւ 1874 մայիս 30-ին Փորթուկալեանի Ասիա լրագիրին մէջ:

Եւ այդ առթիւ կ'ըսէ թէ «Նորէն հրապարակ իջնելու համար, բաւ չ'եմ կարծած բնաւ, այն բառամեայ ուսումներ եւ խոհեր ոյց վրայ խօսեցայ արդէն: Գիտեմ՝ քե այս առաջդիմութիւն կրիայական է. գիտեմ՝ քե յոյժ անկարող եմ դեռ հանրային դաստիարակ հանդիսանալ:

Ուսի, պարբերական մամուլին մէջ պիտի գրեմ լոկ յայնժամ երբ հարկ լինի պաշտպանել գիրքս, զի հանդիսապէս յանձն առած եմ պաշտպանել գրական սկիզբներս այն յարձակումների դեմ որք սկսեցան այսօր իսկ:»

Արդարեւ այս նպատակով կը գրէ լրագրութիւն յօդուածներ (50-էն աւելի) ոչ միայն Փորթուկալեանի «Ասիա»-ին այլ նաեւ Պարսկանի «Թասրոն»-ին մէջ եւ իր գիրքը կը պաշտպանէ, «ամեն յարձակումի դեմ, լրեւնցնելով բոլոր հակառակորդները:» ()*

(*) Այս յօդուածներէն մաս մը, այսինքն միայն 28 հաս (1874 Մայիս 30-էն մինչեւ 1874 Հոկտ. 12 Ասիա-ի

Այդ յօդուածներուն մէջ, Չերազ կատարօրէն կը յարձակի բոլոր անոնց վրայ որ զինքն կը հարուածեն կամ իր քերականութիւնը կը ծաղրեն: Իսկ գլուխահան բառեր ունի անոնց համար որ իր ջատաղովը կը հանդիսանան:

Այս պաշտպարին մէջ ինքն բոլորովին առանձին չէ: Իրեն հետ են բոլոր անոնք որ աշխարհաբարեան են: Առաջինը անոնց կը ներկայանայ, իր զպրօցակիցը եւ սըրտակից մտերիմը՝ Նզիրա Տէմիրճիպաշեան, որ պաշտպան կը կանգնի Չերազի «Դատարանական Աշխարհաբար»-ին աւելի մոլեռանդօրէն քան հեղինակը ինք, «Պարս ու Մարտ» խորագրով յօդուածներու չարքով մը: Նոյնը կ'ընեն նաեւ Բիւզանդ Քէչեան եւ ուրիշ քանի մը երիտասարդներ, ինչպէս Հրանտ Ասատուր, որ իր աշակերտը եղած էր պահ մը: Քանի մը նորահասներ ալ կը փորձեն իր օրինակին հետեւիլ եւ կը գրեն Չերազի քերականութեամբ որ, սակայն չի կրնար ապրիլ, վստայի կենդանի լեզուի օրէնքներուն դէմ կ'ըմբոստանար:

Եւ կատարուեցաւ ինչ որ անխուսափելի էր: Արուստական լեզուն որ անիկա տեղծել ուզէր էր չափուեցաւ թէեւ աշխարհաբարի կանոնադրման համար իր ըրած միամիտ ու քիչ մը յուսկնատ ճիշդ բոլորովին սարսրդիւն չանցաւ:

Գաղափարը յաղթած էր ձեւէն բաներ մը զոհելով:

մեջ հրահարակուած), 1881-ին առանձին հասարակ մը հրահարակուած է Կ. Պոլիս, վստայի Չերազ կ'ըսէ քե «Նշուելով յապաւել այն նորադէպ հաստատանքներ եւ յօդուածներ, զորս պետական գրաքննութիւնն արգիւնց ինձ հրատարակել, հարկադրուեցայ կիսել զարծա: Երկրորդ մասն պիտի հրատարակուի ապագային մէջ:»

Պէշտիկեթաշեան այդ ստղատաբուսական օրերուն կ'երգէր «Քաջորդիին Մահը» և կը գրէր «Դու Զո՞վ խնդրես...»ը ուր Զէյթունցի հերոսը կը ներկայանայ աշխարհի արի ու քաջ, որ իր մայրը կը մխիթարէ, լալը

ները և պայքարները չէին կրնար անտարբեր թողուլ տակաւին դպրոցական գրասեղաններու վրայ հակած այս փոքրիկ գլուխները, որոնք տակաւ բանդէտի հովեր տաւ լուսաւորութեան ջահակիրներ ըլլալու, աղքատ դաստիարակելու հակումներ ցոյց կուտային:

Կարգախօսը որ դպրոցէն ներս և դպրոցէն դուրս տկանջները խլացնող աղմուկով մը կը հաշտուէր մէկ էր — «Տգիտութիւնն է ամէն չարիքի սրտածաւը» և դայն բաժնաւոր համար ամէն մարդ իր կարելին կ'ընէր, ընկերութիւններ կը կազմուէին, և դպրոցներ կը հիմնուէին:

Այս ոգեւորութենէն անմասն չմնացին նաեւ Շահաւարեանի սաները որոնք ուխտած էին «ազգասիրութեան ակոյցան ըլլալ»: Անոնք 1870-ին կազմեցին Նուպար-Շահնազարեան սանուց ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր «գաւառային աղքատ դպրոցաց նիւթապէս օգնել, այսինքն իր ստակով դասադրքեր ու դասատուներ վճարել անոնց»:

Տարի մը յետոյ այս ընդհանուր ուստրոտոմ գաղափարը աւելի սեղմ ու աւելի որոշ սահմանում մը կ'ըստանար:

Դպրոցը՝ Կիլիկեան իրեն նպատակ ունէր, անոր ծոցը ծնած ընկերութիւնը, նոյնպէս պէտք էր իր ջանքերը անոր նուիրէր: Հետեւաբար 1871 սեպտ. 1-ին Շահաւարեանի սաները կը կազմեն Վարդանեան ընկերութիւնը որուն նպատակն էր Կիլիկիոյ մէջ դաստիարակութիւնը ընդհանրացնել դպրոցներ բանալով: Առաջին վարժարանը Հաճընի մէջ կը բացուի և հոն իւր ուսուցիչ կը դրկուի Շահաւարեանի սաներէն՝ Միհրան Սըլվաճեանը: Հաճընը — ինչպէս յայտնի է — Զեյթունէն յետոյ կը ներկայացնէր Կիլիկիոյ ամէնէն ուշադրաւ վայրերէն մին, իր դուռ հայ ընտելութեամբ և իր ոչ նուազ անմասնոյց զիրքով: Անշուշտ ասոր համար էր որ Շահաւարեանի

սաները իրենց առաջին գործունէութեան կայան կ'ընտրէին դայն:

Դժբախտաբար շատ երկար չեղաւ կեանքը այս ընկերութեան որուն գլխաւոր անդամներէն մին էր Զերադ, որ աշակերտ չէր այլեւս այլ ուսուցիչ, և գործօն կեանքի մէջ հետամուտ իրականացնելու այն գաղափարները որոնք ներշնչուած էին իրեն այն հայրենասիրական խանդավառութեամբ լեցուն յարկին տակ, որպիսին էր Շահաւարեան վարժարանը, ուր կը թեւածէր ազգասէր հիմնադիրին հոգին, ոչ նուազ հայրենասէր եղբայրակաշի մը՝ Վարժապետեանի մէջ անձնաւորուած և հոն պաշտօնավարող ուսուցիչներու խումբով արծարծուած և հրահրուած:

Կ. Պոլսոյ հանրային կեանքին վրայէն նոր շունչ մը կ'անցնէր 1869-էն սկսեալ, երբ Գրիգոր Օսեանի նախաձեռնութեամբ պատրիարքական աթոռ կը բարձրանար «Վասպուրականի Արծիւը» Խորիմեան:

Հայրիկ, գաւառը կը մօտեցնէր մայրաքաղաքին, գաւառի հայութիւնը կը դառնար Կ. Պոլսոյ հայոց գլխաւոր մատանջութեան առարկան:

Խորիմեան ինքն կը յարուցանէր գաւառական հարբստահարութեանց հարցը, որ Հայկական խնդիրին ծնունդ պիտի տար քիչ յետոյ:

Վանի՝ Այգեհասանին այս «ինքնաբոյս տունը» — ինչպէս ինքզինքն կը կոչէր — խառնուածքով և ի ծնէ յետոյ իրական մը, աղքատիկ ներքին կեանքին մէջ կը ձգտէր մօտեցնել փոփոխութիւններ, որոնց նպատակն էր գաւառի և Կ. Պոլսոյ խնդիրներուն միջեւ հաւասարակշռութիւն մը ստեղծել:

Խորիմեան սակայն չհասկցուեցաւ և իւր «հակասահմանադրական» տապալեցաւ:

Խորիմեանի կոչումն եւ անկումն ազգային կեանքին վրայ նոր խոհերի ալբիւր եղաւ... այս դաս է այն դա-

սերէ որք չեն մոռցուիր դիւրաւ » : (տես . Գրիչ եւ Սուր , էջ 43)

Խրիմեանի դադարաւորները կ'արդիւնաւորուին , քիչ ետքը , յաջորդող զէպքերու ազդեցութեան տակ :

Արեւելք կը յուզուի , Պալքանեան շարժումով որ կը յանգի , Ռուս եւ Թուրք պատերազմի մը :

Ներսէս Վարժապետեան , հակառակ իր թրքասէր հակումներուն , որ նախապէս ցոյց տուած էր , Խրիմեանով մշտնօրէն դադարաւորներու առջեւ չի կրնար թուժը կանգնել եւ կը պարտաւորուի շարունակել ինչ որ սկսած էր ան , եւ Հայկական հարստահարութեանց դարման տանելու միջոցները փնտռել եւ Ռուսական յաղթանակը զայն ձեռք բերելու լաւագոյն միջոցը կարծել : Եւ Վարժապետեան , սակաւաթիւ խորհրդակցներով դործի կ'սկսի , միտմիտ հաւատքով մը , եւ աղօթքին խնդիրը կ'արժարծէ դիւանադիւանական եղանակով , մինչ երկուստարդներ կ'աշխատին Հայ ժողովուրդը պատրաստել , անոր մասուր մակարդակը բարձրացնելով :

Չերազ , որ Խրիմեանի պատրիարքութեան վերջերը , Վարժապետական ժողովի մէջ ձեռք բերած փայլուն յաջողութիւնով , երկուստարդութեան աստղերէն մին դարձած էր , իբր սիրելին եւ մտերիմը Ներսէս Պատրիարքի , մէկ կողմէն ժիր աշխատակիցը եղաւ այն դիւանադիւանական աշխատութեանց զոր Պատրիարքը , Օսկանի , Նուբեանի , Սերափէնի , Ասլամեանի , Էսաւեանի եւ այլոց սեղմ շրջանակին հետ կը վարէր , միւս կողմէն երկուստարդութեան հետ աշխատեցաւ , դաւառացի հայոց լուսաւորութեան դործին , որուն տնտեսական ոգեւորութեամբ մը նուիրուած էր Կ . Պոլսոյ հայ երկուստարդութիւնը :

Այդ երկուստարդութիւնը կ'ապրէր բացառիկ ոգեւորութեան շրջանի մը մէջ որ ո՛չ անցեալին մէջ նմանը ունեցած էր եւ ո՛չ ալ ապագային պիտի ունենար :

Միջնորդը եւ շրջապատը ուր անոնք կ'ապրէին ամէն կերպով կենսունակ էր , խանդավառող եւ թախչեռ եւ եռանդ ներշնչող :

Այդ շրջանի « Օրուան Կեանք »-ը նկարող դրագէտ-քրոնիկագիրը , որ Կ . Պոլսոյ երկուստարդութեան անշնչաքանակ կամ կամաւոր անէպոստոս օրերն ալ տեսաւ , այդ տխրամած ու մուսյլ օրերուն , երբ յետահայեաց ակնարկ մը կը նետէ , այդ անցեալ երջանիկ օրերուն վրայ , դեղեցիկօրէն կը պատկերացնէ թէ՛ այդ շրջանը եւ թէ՛ այն անաւոր տարբերութիւնը որ կար հաղիւ երկու տանեակ տարիներու անջրպեակ մէջ որ եօթնասունական եւ իննսունական թուականներ իրարմէ կը բաժնէ :

« Անոնք որ կ'ըսէ այդ օրերուն վիճակը չեղան , « անոնք չեն կրնար մեր արամութեան խորութիւնը ըմբռնել : Անոնք որ 1876-էն 1882 Պոլսոյ հայկական « կեանքը իրենց աչքերովը չեն տեսած , անոնք անկարելի է որ կարենան դադարաւոր մը կազմել խանդին , հաւատքին , ոգեւորութեան որ թեւեր կուտար Հայութեան : « Հայաստանի Սովետոյ Կեդրոնական Յանձնաժողովը » ամբողջ հայութեան սիրտը Հայաստան կը դարձնէր : Ազգային ժողովը հարստահարութիւններու « քննիչ , բարեկորդութիւններու ծրագիրներ պատրաստող « յանձնաժողովներ կ'ընտրէր , կը լուծէր : Դեռ « փափուկ « խնդիր » բացատրութիւնը չէր ստեղծուած Հայկական « Խնդիրը նշանակելու համար : Երեսփոխանները Պատրիարքին հարցում կ'ուղղէին թէ — Անդլիոյ կառավարութիւնը ինչո՞ւ Քիւրտիստանի հիւպատոս անունով « կը ճանչնայ Հայաստանի անդլիական հիւպատոսները : — « Հայաստանի կուսակալ նշանակուած փաշաները Պատրիարքարան կուգային իրենց սրտածին համար Ներսէս « Պատրիարքէն հրահանգներ խնդրելու , եւ իր պաշտպան « նութիւնը հայցելու : Յանձնաժողովներ ճամբայ կ'ըլլէին « Պոլսէն Հայկական նահանգներուն վիճակը քննելու , եւ

« Պատրիարքարանը անոնց վրայ հակիչներ կը կարգէր :
 « Սատրապատ Խաչրէտալին փաշայի հետ Ներսէս Պատ-
 « րիարք լըջօրէն կը բանակցէր Հայաստանը Արեւելեան
 « Ռուսիայի կաղմակերպութեամբ օժտելու : Լիբանանի
 « Կոստակալ Րիւսթէմ փաշան Վանի կոստակալ ընելու
 « համար համաձայնութիւն կը գոյանար մեծ պետութիւն-
 « ներու միջեւ : Հիմնական բարեկարգութիւններու հա-
 « մար միտքան ծանուցադրով մը Դրան ծրագիր մը կը
 « ներկայացնէին վեց պետութիւնները : Յետափոխութիւն
 « մը կը պատրաստուէր Վանը Ռուսական հովանաւոր-
 « ութեամբ ինքնավար հռչակելու : Ազգային ժողո-
 « վին « ձեռմակ տետրակ » մը կը ներկայացուէր իբր
 « տարեկան տեղեկագիր , ու Պոլիս Արամեան տարանմէն
 « Կարմիր Տետրակներ իրարու կը յաջորդէին , Պատ-
 « րիարքարանէն խմբագրուած , Հայաստանի օրուան հա-
 « րըտահարութիւններուն տեղեկագիրներ : Ներսէս Պատ-
 « րիարք ճարտիկ գիւնադիտութեամբ կը շոյէր , կը
 « փայփայէր , կը սպառնար , կը գործածէր Ազգն ալ ,
 « Ներսէս ալ , Սուլթանն ալ , Դուռն ալ : Զէյթունի
 « Պապիկ իշխանին անունը ամէնուն բերանն էր , Էրզը-
 « րում սուլթանն հայ յեղափոխականները « յանուն Ամե-
 « նասուրը Ներքորութեան » թուղթ մը կ'ատարագրէին
 « յեղափոխութիւն հանելու համար , և բերդարդելու-
 « թեան կը դատապարտուէին : Ռուսիոյ Հայերը Թիւր-
 « քիոյ Հայոց մէջ անսահման ժողովրդակամութիւն կը
 « վայելէին : Ու Պոլիս կը պարէր , կը պարէր ձմեռը ,
 « կը պարէր տառը , ու խրախճանքներու հասոյթները կը
 « հոսէին Հայաստանի դպրոցները : Նա հայ ժողովուրդը ,
 « Պոլիս խանութպան ու համալ ճանչցուած , հիմա սա-
 « լոնի նրբացած ժողովուրդ մը կը համարուէր , ու հայ-
 « կական պարահանդէսներու ներկայ գտնուելը չիք նո-
 « րոյթն էր Պոլսոյ եւրոպական աշխարհին : Այն Պանը
 « Օթմանը որ հիմա Հայոց արիւնը կը խմէ , իր աջակ-

« ցութիւնը կը նուիրէր պարահանդէսներու , հայ ժողո-
 « վրդին բարգաւաճումը նպաստուողը ու նախաձեռնող-
 « ութեամբ , այն դեսպանները որ օր մը Պոլսոյ ժողոց-
 « ները հայ դիակներով ծածկելու թոյլտուութիւնը պիտի
 « ընէին Սուլթանին , սն առնն իրենց հովանին կը տարա-
 « ծէին հայ կրթութեան վրայ . սատրապանները մրցակից
 « կը հանդիսանային դեսպաններուն , ու ինքը Սուլթանը
 « պաշտպան կը դառնար Ազգանուէր Հայունաց օրուն պա-
 « րահանդէսներուն հովանաւորը կ'ըլլար : Օ՛ր , քսան տարի
 « ետքը ի՞նչ լաղրատութիւններով պիտի սպչին մեր
 « հիմակուան նորածիլ երիտասարդները , քսաներորդ
 « դարու քրոնիկագիրները » : (Հրագսան , տետ. Նոր-Կեանք ,
 « Բ. տարի թիւ 11 , 1 Յունիս 1899 էջ 165)

Այս գեղեցիկ օրերուն , ուր երիտասարդութեան
 հաւատքը սահման չունէր և եռանդը՝ խոչընդոտ չէր
 ճանչնար , Չերապ , իբր մին օրուան ամէնէն դործն երի-
 տասարդներուն , կատարած է փառաւոր դեր մը :

Անիկա սիւններէն մին եղած է Հայ աշխարհի լու-
 սաւորութեան գործին նուիրուած ընկերութիւններէն
 ամէնէն գորաւորին ու պատկառելիին՝ Արարեսեանի ,
 նոյնիսկ անոր հիմնարկութեան օրերէն սկսեալ :

Ահա թէ ինչպէս կը պատմէ ինք , իր գերը .

« 1876 Ապրիլ 15-ին Օրբագիւղի մէջ չորս երիտասարդ-
 ներ(*) կ'որոշեն մի ընկերութիւն կազմել Արարատեան Ըն-

(*) Այս չորս երիտասարդներէն մին՝ Արփիար Ար-
 փիարեան — որ 1870-ին դարձած եր վեհեփիկի Ռափաէլ-
 եանէն — կը պատմէր քե ինչպէս հիմը դրուած է Արա-
 րատեանի , աւելի մանրամասն ու աւելի վերլուծօրէն ,
 Հայաստան և Կ . Պոլիս , յօդուածաւարով : (Տես . Նոր-
 Կեանք , Բ. տարի 1899) .

Արփիարեան կը յայտնէր քե անդրանիկ յղացուները

Կերութիւն Հայոց անուամբ, նպասակ ունենալով Պոլիս զսնուող Հայաստանցի հայ տղոց ձրիաբար ուսումն եւ արհեստ ուսուցանել : Առաջին նիստին մեջ որ տեղի ունեցած է 1876 Մայիս 9-ին, անգամ ընտրուեցայ : Երկրորդին մեջ, « անմիջապէս մի տղայ խնամելու եւ դաստիարակելու որոշումը տրուեցաւ » : Երրորդին մեջ, « Գործադիր ժողովը ներկայացուց ընկերութեան իւր երկու աշակերտները : Թէ այս երկու եւ քէ ապագայ աշակերտաց բարոյական եւ նիւթական պէտքերը լաւ նոգալու համար, Գործադիր ժողովը իւր մեջ աշխատութեան բաժանումը քրտած՝ ամենայն խնամօք կը հոգայ : Տղայք բարեսիրտ կնոջ մը խնամոց յանձնուած են, իւրաքանչիւրը 140 դրուտ ամսականով, սնունդ եւ բնակութիւնը ստանալու համար միայն . իսկ զգեստեղէն եւ ուրիշ պիտոյք Ընկերութիւնը պիտի հոգայ զաւ : Իսկ ուսումնականները պիտի ըլլան ինչ որ են Օրբագիւղի Թարգմանչաց վարժարանին մեջ աւանդուածները » : Եւ լուրքիւն պահեցի մինչեւ յաջորդ նիստն, որ տեղի ունեցաւ 1876 Օգոստոս 8-ին : Այս նիստի մեջ . առաջարկեցի փոխել *Արարատեան Ընկերութիւն*ի նպատակն եւ անել 'զայն որպէս եղաւ այնուհետեւ . մեծամասնութիւնն ձայնակցեցաւ ինձ ընդարձակ վեներէ յետոյ, 'զորս աստեղծութիւն ամփոփած է սա-

այս ընկերութեան գաղափարին եղած են, ինքն, Ռաֆայէլեան վարժարանէն իրեն դպրոցակից Օրբագիւղցի երկու Հայ Կաթողիկ լաւ կրթուած, խանդավառ եւ գործունեայ երիտասարդներ, Սանուց Ընկերութեան իւր ընկերներէն մին եւ Մկրտիչ Փորթուկալեան : Վեցերորդը եղած է նոյնպէս Ռաֆայէլեանի աշակերտ մը : Առաջին Աստեղծութիւնը եղած է Փորթուկալեան . անունը, կանոնագիրը եւ նպատակը նշողութիւն յետոյ Արարատեան Ընկերութեան կազմութիւնը հռչակուած է 1876 Ապրիլ 15-ին :

պէս . « Զանազան հարցեր եղան մի քանի անդամոց կողմէն առ Դիւանն եւ առ Գործադիր ժողովն, ընկերութեան արդի վիճակին վրայ, նորա նպատակին եւ ապագայ տրուելիք ուղղութեանը, եւ երկար վիճաբանութիւններէ եւ առարկութիւններէ ետք, Ընկերութեան մինչեւ ցարդ բռնած ընթացքը, Պոլսոյ մեջ տղայք դաստիարակելու զաւանուները դասաստութեան ղրկելու խորհուրդը, շատ դժուար գործադրելի եւ անհամապատասխանող երեւցաւ քէ՝ իրաց արդի վիճակին եւ քէ Ընկերութեան զանաւուն . հետեւաբար մեծագոյն մասին հաւանութեամբ որոշուեցաւ նախ հիմն դրուած նպատակը, որ էր ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԻ ՏՂԱՅՈՅ ԶՐԻԱԲԱՐ ՈՒՍՈՒՄՆ ԵՒ ԱՐՈՒՆՍ ՈՒՍՈՒՅԱՆԵԼ, հետեւեալ կերպով բարեփոխել եւ ըսել . Ընկերութեանն նպատակն է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԶՐԻԱԲԱՐ ՈՒՍՈՒՄՆ ԾԱԽԱԼԵԼ : » (Տես . Գրիչ և Սուր . էջ 17-18) :

Այս նպատակին իրագործման համար կ'որոշուի Հայաստանի մէջ վարժարաններ բանալ : Փորթուկալեան, յանձնառու կ'ըլլայ երթալ անձամբ գործել Հայաստան, եւ Գործադիր ժողովին կը յանձնուի որոշել այն նահանգը ուր պիտի հիմնուէր առաջին նախադասութիւն տալ, իսկ Արփիարեան կը յարի Վանին : Իր փաստերուն ընկերներն ալ կը համոզուէին եւ Փորթուկալեան կը պատրաստուի մեկնիլ Վան : Փորթուկալեանի Պոլսէ հեռանալուն համար Ընդհանուր ժողովին նոր Ատենապետ մը ընտրել պէտք կ'ըլլայ եւ Զերազ կ'ընտրուի : (Տես . Նոր Կեանք Բ . տարի էջ 211) .

1876 Օգոստոսի կիսուն, խանդով, եռանդով ճամբաւ կը դնեն Փորթուկալեանը, որ Վանէն ընդարձակ տեղեկաւորներով հետզհետէ կը ծանօթացնէ Հայաստանի գիւղերուն իրական կացութիւնը : « Կրթական Տեսուչը », — ինչպէս կը կոչէին Փորթուկալեանը —, Վասպուրականի ղանազան կողմերը ուսումնասիրելով կը գտնէ ճամբան

ուսկից պէտք էր կրթական գործը յառաջանար :

Վանքն սկսած զէպի սահմանադրուիս պէտք էր երկու-
բէին զպրոցները : Եւ այս ուղղութեամբ ալ հետզհետէ
բացուեցան նախակրթարաններ Կէմ, Կիւսնեց , Խարա-
կոնիս , Դործօթ , առաջին վարժարանը արդէն Ալիւր
բացուած ըլլալով :

Հայ ազգին համար ուշագրտու նորութիւն մըն էր
Հայաստանի հեռաւոր գիւղերուն մէջ Պոլսեցիներու ձեռ-
քով նախակրթարաններու հիմնարկութիւնը : Այդ հինգ
գիւղերէն երկուքն զպրոցները Արարատեանի ձեռքով
բացուած էին ուրիշներու նուիրատուութեամբ : Հին Բա-
րեղործական Ընկերութիւնը իր պատրաստ զբաղադրու-
իսին տոկոսէն 40 ոսկի և Սանասարեան՝ տարեկան 1000
ֆրանք կուտային իրենց անուշով նախակրթարաններ
պահելու համար :

Ընկերութիւնը ապահով էր որ կարճ ժամանակա-
միջոցի մէջ պիտի կրնար Վասպուրականի գիւղերէն մեծ
մասը նախակրթարաններով օժտել :

Արարատեանի օրինակը խրախուսիչ եղաւ :

1877-ին կրթական ուրիշ ընկերութիւն մըն ալ
սկսաւ Պոլսէն գործել Հայաստանի համար : Ղալաթի -
Սարայի Լիսէին Հայ աշակերտները զպրոց եղած ատեն-
նին Դպրոցասիրաց Ընկերութիւն մը կազմած էին զըպ-
րոցներու գիրք , թուղթ եւայլն . հայթայթելու նպատա-
կով , այդ ընկերութեան անդամները որոնք հանրային
կեանքի մասնակցութեան տարիքին հասած էին այդ
օրերուն , իրենք ալ կ'որոշէն Արարատեանի նման գործել
Հայաստանի գաւառ մը նշանակելով իրենց կրթական
գործունէութեան կեդրոնաւայր : Ու արդարեւ քիչ ետքը
Փիլիպպոս Երէցեան անուն երիտասարդ մը Մուշ կը զրկեն
(1878) Լիճք գեղը նախակրթարան մը հիմնելու նպա-
տակով : Ետքէն ալ Մկրտիչ Սարեանը ամբողջ Տարսնի
Կրթական Տեսուչ նշանակուելով Մուշ , Արաշկերտ ալ

Դպրոցասիրաց վարժարանները կը հիմնուէին : Այդ մի-
ջոցին , Օրթագիւղի երիտասարդներուն կազմած Արեւի-
կան Ընկերութիւնը միանալով Դպրոցասիրացին , կը
կազմուի Դպրոցասիրաց - Արեւիկեան Ընկերութիւնը
(1878 Սեպ . 1) :

Դրեթէ միւսնայն ատենները կը կազմուի Խիզանու
Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը (1877) որուն նպատակն
էր Խիզանի մէջ նախակրթութիւն տարածել : Տրապի-
զոնցի երիտասարդ մը , Յակոբ Մեղաւորեան , այդ ընկե-
րութեան կազմէ կրթական պաշտօնով Հայաստան կ'երթայ :

Խաղիւղցի քանի մը երիտասարդներ , որոնց մէջ է
նաեւ Չերազ , 1877 Յունիս 1-ին արդէն կազմած էին
Ասիական Ընկերութիւնը որուն նպատակն էր գաւառային
վարժարաններու զստացիրքեր հայթայթել և այսպէս
օգնել Հայաստանի լուսաւորութեան գործին աշխատող
միւս ընկերութիւններուն :

Ասիական Ընկերութիւնը , որուն անդամները մեծ
մասամբ Շահնազարեանի աշակերտներ էին , 1883-ին վե-
րակենդանացուցին Երկրագունքը որ իբր ամաթերթ
վեց տարի (1883-1889) կանոնաւորաբար հրատարակ-
ուեցաւ , և պարբերաբար լսարաններ կազմակերպեցին ,
և նպատակեցին այսպէս մտաւոր վերազարթման գործին :

Քիչ յետոյ խումբ մը երիտասարդներ , Կիլիկիան
եւս զրկուած չձգելու համար այն լուսաւորութենէն որ
կը սփռէին Արարատեան , Դպրոցասիրաց - Արեւիկեան և
Խիզանի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնները Հայաստանի
մէջ , կը խորհին Կիլիկիոյ յատուկ ընկերութիւն մը
կազմել :

Մինսա Չերազ , իբր Պատրիարքին մտերիմը , իրեն
հետ ունենալով , Յովհաննէս Արշալունի , Յարութիւն
Մոստիշեանը , Յովհաննէս Շնորհքեանը և Հրանդ Ասա-
տուրը , կը գիտեն Ներսէս Պատրիարքին խորհուրդ հար-
ցնելու թէ Կիլիկիոյ ի նպատակ կրթական ընկերութեան
մը պէտք կայ :

Ներսէս Պատրիարք զոհոճակութեամբ անոնց կը լսէ փափաքը և յօժարութեամբ կը քաջալերէ զանոնք : Հաւատարիմ Շահնազարեանի աւանդութեանց, խորհուրդ կուտայ Նուպար - Շահնազարեան վարժարանի նախկին սաներով վերակազմել Վարդանան Բնկերութիւնը , Կիլիկիեան անունով : Այն նպատակով Վարժարանն իսկոյն նամակ մը կը գրէ նախկին սաներուն ուղղութեամբ , որով կը յորդորէ զանոնք գալ սատարել այդ աղքատ միութեան և աջակցիլ այս գործին որուն պիտի ձեռնարկուէր :

Այդ նամակը կը սպաղբուի և կը ձրուուի Շահնազարեան նախկին սաներուն : 40-ի չափ ընկերներ կը պատասխանեն հրաւերին և 1878 Փետր . 18-ին կը կազմուի Կիլիկիեան Բնկերութիւնը : Ժողովին կը նախապահէ Գարեգին եպ . Սրբանձտեանց , ի զիմաց Պատրիարքին :

Այս ընկերութեան առաջին ասուցապետը կ'ըլլայ Զեբաղ , — Նուպար - Շահնազարեան սաներու վեթերանը — և շատ գործօն դեր մը կը կատարէ նաեւ այս ընկերութեան մէջ , ինչպէս կատարած էր և դեռ կը կատարէր Սրբաբոսնանի մէջ , որ շնորհիւ Ռուսահայերու նպաստին , արդէն փառաւոր գործունէութեան շրջան մը կը բոլորէր :

Կիլիկիեան Բնկերութիւնը Սանտալճեան անունով երկոտասարդ մը տեսուչ կը զրկէ Կիլիկիա , ուր զեղեցիկ , բայց զփաղդարար վաղանցուկ գործունէութիւն մը միայն կ'ոճանայ , իր վաղահաս մահուան պատճառով :

Այդ թուականներուն ուրիշ երկու ընկերութիւններ ալ կը հիմնուին , Աղլանուէր Հայունեացը և Դպրոցասէր Տիկնանցը :

Դպրոցէն նոր շրջանաւարտ եղալ օրիւրդ մը — Զապէլ Խանճեան , հիմա Տիկին Զ . Ասատուր — որ Սկիւտար կը բնակէր , Աղլանուէրին գաղափարը կը յղանայ : Կ . Պոլսոյ երկոտասարդները կը կրթին Հայաստանի մանչերը . օր մը կեանքը պիտի կաղար հայրենիքին մէջ երբ

ուսումս ստացած երկոտասարդին ընկերը անուա աղջիկն ըլլար : Ու իրենք Կ . Պոլսոյ կիները և աղջիկներն ալ պարտականութիւններ ունէին հայրենիքին հանդէպ : Ուստի կը հիմնեն Աղլանուէր Հայունեաց Բնկերութիւնը , (1879 Ապրիլ 11) Հայաստանի աղջիկները դաստիարակելու նպատակաւ , ու կարճ ժամանակամիջոցի մէջ կը հաստատեն վարժարաններ այն տեղութեանք ուր Արարատեանը և Դպրոցասիրաց - Արեւելեանը՝ վարժարաններ հիմնած էին :

Միւսնոյն ասին Օրթագիւղի աղջիկները կը հիմնեն Դպրոցասէր Տիկնանց Բնկերութիւնը (1879 Մայիս 1) նպատակ ունենալով Հայաստանի համար վարժուհիներ պատրաստել : Օրթագիւղ տուն մը վարձելով քանի մը աղջիկներ աշակերտ կ'առնեն , իրենք ընկերութեան անդամուհիներն ալ հսկելով և դասախօսելով : Դպրոցասէր - Տիկնանց վարժարանը հետզհետէ կը զարգանայ , երկար ասին Օրթագիւղ միալէն յետոյ կը փոխադրուի Գում - Գարա :

Աղլանուէր հայունեաց և Դպրոցասէր Տիկնանց Բնկերութիւններուն միջոցաւ Կ . Պոլսոյ կիները հանրային կեանքին մէջ կը մտնեն :

Պոլսոյ ամէն թաղերէն կիներ և աղջիկներ որոնք ամէն դասակարգի կը պատկանէին , պարբերաբար դուրսարուած ժողովներով իրարու կը մօտենան : Ամէնքը Հայաստանի համար կ'աշխատին , Հայաստանը կ'ուսումնասիրեն , Հայաստանը կը ճաչան : Ու ապին անոնց ամուսինները , եղբայրները , աղջականները կ'աշխատին կրթական միւս ընկերութիւններու մէջ : Պոլիս ամէն թաղ , ամէն տուն Հայաստանով զբաղած էր , Հայաստանի կրթութիւնը , Հայաստանի ապագան ամէնուն հոգածութեան առարկան էր , մինչ Ներսէս Պատրիարքի և իր գործակիցներուն ջանադրութեանց առարկան էր Հայաստանի հիմնական բարեկարգութեանց խնդիրը , որ գլխաւոր

ւոր աղղակն էր այս կրթասէր դործունէութեան և դէպի
Հայաստան ցոյց արեւած շահադրդուութեան :

Ձերազ այդ մթնոլորտին մէջ լուսաշող դէմք մըն է ,
վասնդի անիկա գլխաւորներէն մէկն է թէ՛ քաղաքական
ճիգերու դերակատարներուն և թէ՛ կրթական օրէ օր
աւելի շեշտուած ջանադրութեանց վարիչներուն :

Արփիարեան « Հայաստան եւ Կ. Պոլիս » յօդուածա-
շարքին մէջ , կը խօսի միջադէպի մը մասին որ Ձերազի
հանրային կեանքին մէջ , իրեն վերագրուած գրեթէ միակ
մեղադրանքի մը սկզբնապատճառը կը նկատուի :

Արփիարեան կ'ըսէ թէ « Հայաստանի մտաւորական
« ու բարոյական վիճակը որքան աւելի կ'ուսուանասիրէի
« այնքան աւելի կը հաստատուէի այն համոզումիս մէջ
« թէ գիւղական դպրոցները բաւական պիտի չըլլային
« հայրենիքի մտաւորական և բարոյական վիճակը հիմ-
« նովին բարեփոխելու : Գիւղացի հայերուն արուած նա-
« խակըթուլիւնը պիտի կրնար ծառայել գիւղերու անու-
« սական , առողջական վիճակը բարելոքելու , և ժողո-
« վրդին գեացունները բարձրացնելու : Ո՛չ միայն ինքնա-
« պաշտպանութեան գաղափարը պիտի սկսէր տարածուիլ
« գիւղերուն մէջ , այլ և այն գաղափարը իրականացնելու
« միջոցներն ալ պիտի գործադրուէին աստիճանաբար : Եւ
« սակայն քաղաքները պիտի մնային իրենց նախկին կա-
« ցութեան մէջ և ամբողջ երկիրը պիտի շարունակէր իր
« մտաւորական գեղափառութիւնը Պոլսէն սպասել : Հա-
« յաստանի ուղղութեան կեդրոնը Հայաստանի մէջ հաս-
« տատելու համար պէտք էր գիւղացիներէն այլապէս
« գերադասեցորէն կրթութեամբ մտաւորականներու սպայո-
« կոյտ մը պատրաստել երկրին մէջ : Երկար ստեն մտա-
« ծութիւններէ յետոյ առանց պզտիկ տարակոյսի մը հա-
« մոզուեցայ թէ Հայաստան պէտք էր Կեդրոնական մեծ
« վարժարան մը հիմնել : Գաղափարին ծրագիրը մանրու-
« մանհօրէն պարզելով ներկայացուցի Գործադիր ժողո-

« վին , որուն ամբողջութեան հաւանութեամբը միայն
« հնարաւոր էր Ընդհանուր ժողովին քննութեանը և վա-
« լարացումին ենթարկել այդ ծրագիրը :

« Պ. Մ. Ձերազ , Պէրլին դանուած միջոցին , Գոր-
« ծադիր ժողովի անդամ և ասենապետ ընտրուած էր ,
« մեր ժողովին մէջ սասակապէս դիմադրեց գաղափարիս
« և ծրագիրիս : Վիճաբանութիւնը մեր երկուքին միջեւ
« տեղի ունեցաւ : Ես կը փաստարանէի այն բոլոր առա-
« լելութիւնները զոր Կեդրոնական վարժարան մը պիտի
« կրնար ունենալ Հայաստանի համար : Պ. Ձերազ կ'ու-
« ղէր որ Ընդհանուրութեան բոլոր ուժերը գիւղերու կըր-
« թութեանը միայն նուիրուին . իմ փաստերուս դէմ ինքն
« ալ իր փաստերը ունէր : Լսելով թէ Պ. Ձերազը և թէ
« զիս , մեր միւս ընկերները կը մնային վարանաւոր . ո՛չ
« մէկուն , ո՛չ միւսին կողմը կրնային հակիլ բոլորովին ,
« մանաւանդ որ զբամական մեծ ծախքերու դուռ պիտի
« բացուէր , և վտանգաւոր կը համարէին այդպիսի բե-
« ռան մը սակ մացնել ընկերութիւնը , առանց դրական
« տպահովութեանց : Կովկասի Հայերը շատ ուրախու-
« թեամբ յարած էին Հայ գիւղացիները կրթելու գա-
« ղափարին , և կը վախցուէր թէ քաղաքացիներու դաս-
« ակարակութեանը համար հոգածու ըլլալ չուզէն , որով
« ընկերութիւնը իր ծախքերը հայթայթելու անկարող
« դառնալի : Բոլոր այս առարկութեանց ալ պատասխան-
« ներ ունէի . բայց վերջապէս իմ ըսածներս ալ ենթադ-
« րութիւններ և յոյսեր էին միայն որոնք կրնային իրա-
« կանանալ կամ ոչ : Վերջապէս ուղեցինք նախ կեդրո-
« նական հաստատութիւն մը հիմնելու օգտակարութիւնը
« որոշել կամ ոչ , ու յետոյ խորհիլ զայն իրականացնե-
« լու միջոցներուն վրայ , եթէ սկզբունքով այդ հիմնար-
« կութեան պէտքը ընդունուէր : Տեսնելով որ Պ. Ձերազ
« և ես պիտի չկրնայինք համաձայնիլ , միաձայնութեամբ
« որոշեցինք ինչպիսիք Պ. Փորթուկալեանի տեղեկագրեր :

« Արարատեանի Կրթական Տեսուչը Հայաստանը լաւ կը
« ճանչնար, անոր պէտքերը մօտէն գիտէր, ուստի և իր
« կարծիքը մեծ կշիռ պէտք էր ունենար մեր որոշում-
« ներուն մէջ: Պ. Փորթուկալեան գերազոյն իրաւարար
« նշանակուեցաւ. մեր չեղք ընկերները յայտարարեցին
« թէ իրենց քուէն պիտի տան Պ. Փորթուկալեանի
« յայտնած համոզումներու համեմատ: Որոշուեցաւ որ
« թէ Պ. Չերազ և թէ Էս մեր համոզումները և փառ-
« տերը, իրարու կարծիքին դէմ մեր ունեցած փոխա-
« դարձ առարկութիւնները առանձին առանձին տեղեկա-
« ւորենք Պ. Փորթուկալեանի: Ու այսպէս ալ ըրինք:
« Կեանքիս էն արտակարգ յուզումի մէկ օրը եղաւ երբ
« ստացանք Պ. Փորթուկալեանի վճիռը պարունակող
« նամակը. և թէ յայտնուած համոզումը աննպաստ ըլլար
« իմ խորհուրդներուն, հիմնովին պիտի քանդուէին այն
« բոլոր ծրագիրները որոնցմով կը հաւատայի թէ Հա-
« յաստանի վիճակին մէջ մեծ փոփոխութիւն մը առաջ
« պիտի բերուի: Բացինք Պ. Փորթուկալեանի նամակը:
« Ուրախութիւնս չափ և սահման չունեցաւ: Բոլորովին
« ինձի համակարծիք էր Արարատեանի Կրթական Տնո-
« ւրէն: Այլ ևս ընկերներէս ուրիշ զօրութիւն չկար
« սկզբունքը ընդունելու համար, միայն կը մնար այդ
« վարժարանին հիմնարկութեան և պահպանութեան մի-
« ջոցները նախապէս ապահովել և լաւ գիտնալ ներկա-
« յանալ Լեւոնտեան ժողովին: Անդամները շատ խոհեմ
« էին ու ընտելէին յօժարներ պլանիկ ծախքի մը դուռ
« բանալ առանց առաջուց ապահովելու անոր յատկաց-
« ուած եկամուտը: . . . Այդ ժամանակները տակաւին մեր
« ազգային բարեբերուն մէջ մտած չէր պարահանդէսի
« միջոցաւ մեծկազմ գումար հաւաքելու սովորութիւնը.
« Ընկերութեանց պէտքերը նուիրատուութիւններով կը
« հայթայթուէին: . . . Ինձի համար յաջողութեան կամ
« անյաջողութեան խօսքը Մշակ պիտի ըսէր, ուստի

« Կեդրոնական Վարժարանին համար ժողովին հաւանու-
« թիւնը ստանալէ առաջ պէտք էր ստոյգ գիտնալ Մշակի
« մեզ ընկիւք ձեռնադրութիւնը: Այս մասին Գրիգոր
« Արծրունիի հետ լանակցելու համար պարտաւոր էինք
« նախապէս Կեդրոնականի ծրագիրը յօրինել և իրեն ալ
« հաղորդել:

« Կեդրոնական Վարժարանին համար շատ լըջօրէն
« խորհեցանք: Որոշեցինք վարժապետանոցի մը ծրագրով
« պարտաւոր և անունն ալ Վարժապետանոց դնել: Ու-
« սուցիչ ըլլալու համար բաւական ընդարձակ սահմանի
« մէջ դատարարակութիւն և կրթութիւն պէտք էր
« ստանալ . . . :

« Վարժապետանոցին ծրագիրը Գործադիր ժողովին
« մէջ պատրաստելէ յետոյ զայն մտերմական նախախով
« մը Գրիգոր Արծրունիի ղեկիցի, ընդարձակօրէն միան-
« դամայն բացատրելով այն բոլոր ակնկալութիւնները
« զոր ազդը ապագային համար կրնար սպասել այդպիսի
« հաստատութիւնէ մը: . . . Քանի մը շաբաթ ետքը ստա-
« ցայ Արծրունիի պատասխանը: Կատարելապէս համա-
« միա կը դաժուէր, և կը խոստանար « Մշակ »-ի աջակ-
« ցութիւնը նուիրել Արարատեան Ընկերութեան դար-
« զացումին:

« Անհուն ուրախութեամբ սկսանք գործի պատ-
« րաստուել: Ընդհանուր ժողովին ներկայացուելիք առ-
« ղեկադիրը խմբագրեցի: Նոյն կերակի օրուան նախին
« անդամներուն դրեթէ ամենքն ալ եկած էին, նախապէս
« զխնայով թէ մեծ խնդիրներ պիտի յուզուին. ու ար-
« դարեւ անխոհեմ յանդգնութիւն մը կրնար սկսելի
« տարեկան 1000 ոսկիի ծախքի մը դուռ բանալ առանց
« զոնէ մասամբ ապահովելու համապատասխանող հա-
« սոյթը: Նոյն օրը երկու ժամէն տուելի խօսեցայ և ներ-
« կայացուած ծրագիրը փաստաբանեցի ամէն տեսակէտ-
« ներով: Արծրունիէն ստացած գրական խոստումներս

« հաղորդեցի . սասնք լաւականն եղան տմէն վարանում
« անհետացելու : Ծրարիւրը ամբողջութեամբը ընդուն-
« ուեցաւ միաձայնութեամբ : » (Տես . Նոր Կեանք Բ. տա-
րի էջ 230-31) .

1878 աշնան լուսուցեցաւ Վարժապետանոցը Վանի մէջ,
ի հեճուկս Ձերադի որ կ'երեւայ թէ չէր մոռցած իր
բարոյական պարտութիւնը և առիթը ներկայացնո՞ւմ տուն
այդ հաշիւը կարգադրեց դարձեալ ըստ Արիւստինի :

Վարժապետանոցին առաջին աշակերտները Վանի
թաղային վարժարաններու յաւաքողէմներէն աւանուցան
քննութեամբ , և Արարատեան գիւղական Նախակրթա-
րաններէն ալ էն ընդունակները : Ընկերութեան Գործա-
դիր ժողովը Հայաստանի զանազան քաղաքներու ազդա-
յին պաշտօնական մարմիններէն խնդրեց մէյմէկ խելացի
պատանի Վարժապետանոց դրկել , առաջարկութիւնը ըն-
դունուեցաւ և աշակերտները սկսան երթալ : Նեստորա-
կաններու Կաթողիկոսին ու Քիւրա պէյերու հետ լսանակ-
ցութեանց ձեռնարկուեցաւ երեւելի ընտանիքներու զա-
ւակները Վարժապետանոցը աւանելու նպատակով : Վանի
թիւրք Ալայ - Պէյը առաջինը եղաւ փախաքող որ իր
զաւակը Վարժապետանոցը ընդունուի , այդ փախաքող որ
ընկերութեան ծրարիւրներուն կատարելապէս կը համա-
պատասխանէր անմիջապէս ընդունուեցաւ : Այսպէս ահա
հիմը դրուեցաւ հաստատութեան մը որ հայ աշխարհին
թէ՛ Հայոց և թէ՛ տարբեր կրօնքներու և ցեղերու միու-
թեան կեդրոնը պիտի ըլլար և Հայաստանը հայկական
մտքով և ազդեցութեամբ կամայ կամաց պիտի կրթէր
և զարգացնէր :

Բայց անիկա անտայթաք ու անտրդել չէր որ կը
քալէր ու կ'առաջդիմէր :

« Ինչպէս Արարատեան բոլոր Վարժարաններուն նոյն-
« պէս և Վարժապետանոցին վրայ Առաջնորդարանը ունէ
« իրաւասութիւնն չունէր , և ժողովրդին կողմէն ալ ո'ւնէ

« թեթեւ միջոցառութիւն անընդունելի էր : Անկախութեան
« այս ծայրայեղ նախանձախնդրութիւնը հայկական բար-
« քերուն համապատասխանող չգտնուելուն , անհամեր և
« կուսակցութիւններ սկսան մեքենայել , իրենց ազդե-
« ցութիւնը դարացնէ ներս ազդեցնելու դիտաւորու-
« թեամբ : Հանգրուանէ հանգրուան ապահովաբար նոյն
« նպատակովէսին ժամանելու համար որոշուած առաջին
« չուկէտը հանձարեղ գիւտ մըն էր , գերադանցօրէն հա-
« ղեքանական , ու Վանցիներուն մտքին նրբամտութեանը
« պատուարեր : Արդարութեան և իրաւունքի մեծ դադա-
« վարներուն դրօշակը պարզած , առաջին յարձակումը
« ըրին Վանցիներէն ոմանք : Վանի թաղային Վարժա-
« րաններէն աւանուած աշակերտներուն մէկ մասը , կամ
« թէ մեծ մասը , բարեկեցիկ դասակարգին կը պատկա-
« նէին . անիրաւութեան յաղթանակն էր հանրային դրամը
« յատկացնել հարուսաներու դասախարակութեանը , աղ-
« քատը իր տրդար իրաւունքէն զրկելով : Այս զրկան-
« քին ամբաստանութիւնը Վանէն հաղորդուեցաւ Պոլիս
« Դանուղ Վանցիներու , որոնք Արարատեանի անդամ-
« ներէն ոմանց միջոցաւ զայն Լ'ադհ . ժողովին ներկայա-
« ցուցին , առանց ունէ չարամիտ դիտաւորութեան :

« Սկզբունքի խնդիր մը ծանրախոհ վիճարանութիւն-
« ներու քննութեանը ենթարկուեցաւ : Գործադիր ժողո-
« վին կողմէն խօսելով թէ՛ մեր և թէ՛ Վասպուրականի
« Տեսչութեան համոզումները պարզեցի : Արարատեան
« Ընկերութիւնը բարեգործական մարմին մը չէր , այլ
« Թրքահայասակ Հայաստանի վերածնունդը իրեն կէտ
« նպատակի առաջադրած հիմնարկութիւն մը , իր բոլոր
« գործերը թէ՛ իրենց ամբողջութեանը , և թէ՛ իրենց
« մանրամասնութեանը մէջ այս նպատակին հասնելու
« տեսակէտէն պէտք է անօրինուէին : Մեզի անհարին էր
« մեր ծրարիւրը յաջողցնել խտրութիւն դնելով Լուսա-
« ւորչական , Կաթողիկ , Աւետարանական Հայերուն մի-

« ջեւ , խտրութիւն դնելով Հայ , Ասորի , Թիւրք , Քիւրտ
« Հայաստանցիներու միջեւ . նսեւ խտրութիւնը հայ հա-
« րուստի և հայ աղքատի միջեւ ամենամեծ վտանգը պի-
« տի ըլլար Ընկերութեան խորհուրդներուն առջեւ :
« Աւելի ընդլայնելով մեր սեռութիւնները յայտարարեցի
« թէ մենք Հայերս անդադար կը զանգատինք մեր հա-
« րուստներուն մտքի և բարոյականի տկարութիւնէն ,
« առանց սակայն հարուստները կրթելու և բարոյակա-
« նացնելու հոգածութեան : Հայ սղայ մը հարուստի
« զաւակ ըլլալովը ինք հարուստ չի սեպուիր , և չունե-
« նալով ո՛չ խելահասութիւն , ո՛չ նիւթական կարողու-
« թիւն , պարզապէս զո՛հ մըն է իր ծնողքին ագիտու-
« թեանը , ուստի աղքատի մը չափ , և անկէ ալ աւելի ,
« արժանի է հանրային գիթածութեանը : Ու ամէն աղայ իր
« ծնողքին զաւակը ըլլալէ առաջ իր աղքին զաւակն է ,
« և իր աղքութեան ապրուան : Այդ սղուն զստախարա-
« կութիւն տալով ո՛չ միայն աղքային մարդասիրական
« պարտականութիւն մը կատարած կ'ըլլանք այլևս աղ-
« քային շահերը տարհոված : Վանցի հարուստներուն աղա-
« քը օր մը Վանի հարուստները պիտի ըլլան , ուստի և
« երկրին անտեսական ուժին տէրը . ու երբ աղքային
« քաջաւորը զստախարակութեամբ կրթուած են , այլա-
« պէս օգտակար կ'ըլլան աղքին , քան եթէ աղէս ու
« անկիրթ մնացած ըլլային :

« Այս սեռութիւնները Գործադիր Ժողովին կողմէն
« իբր սկզբունքներ սրբաւարտ , առանց գիտնալու թէ
« Վարժապետանոցին աշակերտներէն ո՛րքանը հարուստ ,
« ո՛րքան միջին , ո՛րքան աղքատ դասակարգին կը պատ-
« կանէին : Ամենքն ալ ընդունուած էին մատուորականի
« և ոչ թէ նիւթականի քննութեամբ :

« Ժողովը միաձայն վաւերացուց այս սկզբունքները :
« Վարժապետանոցին ուղղութիւնը կը մնար անփոփոխ
« և Տեսչութեան իրաւունքը անձեռմխելի : » (Նոր-Կեանք ,

Բ . տարի էջ 243-44) .

Այս առաջին անգամը սեռութիւնը չվհասեցուց սակայն
միջամտութեան վտանգը :

1879-ին Փորթուկալեանի Եւզոկիա երթալէն օդ-
տակալ Վանեցիք երկու նոր ձեռնարկներ ըրին Վար-
ժապետանոցը իրենց աղքեցութեան ենթարկելու համար :

Ասոնցմէ երկրորդը՝ անկրօնութեան առաջնորդելու
ամբաստանութիւնը , խաչակրութիւն մը յարուցանելու
պատճառ եղած էր :

Ղեւնդ վրդ . Փիրղալէմեան այդ խաչակրութեան
դրուին անցած էր Վանայ մէջ և քարոզներով կը դրդ-
ուէր ամբոխը :

Արարատեան Ընկերութեան կորովի ընթացքը կը
ջախջախէ այս նենգամիտ դաւաղութիւնն ալ : (Տես .
Նոր-Կեանք , նոյն էջ 244-245) .

Ընկերութիւնը կ'ապահովէ նսեւ անդուն կուսա-
կալին բարեացակամ սրտապանութիւնը , և տեղական
աղքային իշխանութեանց աջակցութիւնը , չնորհիւ Ներ-
սէս Պատրիարքին : (Տես . նոյն էջ 245) .

Թէ՛ Վարժապետանոցը և թէ՛ գիւղական վարժարան-
ները կատարելապէս տարհովուած , նիւթական և բա-
րոյական աջակցութեամբ զօրացած , ¹այլևս անարգել
կ'ընթանան յառաջդիմութեան ճամբուն մէջ , գեղեցիկ
ապագայի մը խոստումներով լի :

Եւ Կ . Պոլսոյ երիտասարդները եռանդով ու ոգեւո-
րութեամբ կ'աշխատին :

Արիւստեան որ ամէնէն եռանդուն ղեմքերէն մէկն
էր այդ շրջանին կը նկարագրէ թէ ինչպէս կ'աշխատէին
իրենք և ինչեր կ'ընէին , հրաշքի համալօր :

« Հայաստանի զարգացումին աշխատող Կ . Պոլսոյ
« Ընկերութեանց ծախքերը Թիւրքիոյ Հայոց առօրեայ
« Նուիրատուութիւններովը կը հայթայթուէին . միայն
« Արարատեան Ընկերութիւնը Ռուսահայաստակ Հայոց ալ

« աջակցութիւնը կը վայելէր : Մտածեցինք Պոլսոյ մէջ
« մէկ ձեռքէ կարեւոր զուգար մը ստանալ , և իբր
« նպատակադրմամբ միջոց՝ պարտահանդէս մը տալ որոշ-
« ունեցաւ : Արարատեանի քանի մը անդամները 1878 Նո-
« վեմբերին միանալով Գործադիր Ժողովին հետ , խոր-
« հեցան պարտահանդէսի մը յաջողութիւնը ապահովելու
« միջոցներուն վրայ : Տակաւին փորձառութիւնը կը
« պակսէր մեզի , ուստի և պարտահանդէսի մը արդիւնք-
« ներու մասին մեր լուսաստեղծութիւնը 300 ոսկիի սահ-
« մանէն անդին չէր կրնար անցնիլ : Հանդէսին համար
« հովանաւորութեան մը պէտքն ալ զգացուեցաւ . Արթին
« պէյ Տատեանի անունը առաջարկուեցաւ : Երբ ևս Ֆրանս-
« սական Դեսպանին հովանաւորութիւնը խնդրելու կար-
« ծիք յայտնեցի , ենթադրուեցաւ թէ պարզապէս կատա-
« կարանութիւն մը ընել կ'ուզէի : Նոյն ատենները Ֆրանս-
« սոյի Արտաքին Գործերու Նախարարը , Վատինիթոն ,
« Երեսփ . Ժողովին մէջ արտասանած մէկ ճառովը Հայ-
« կական Դատին շատ նպատաստը երեւցած էր , ուստի
« կրնայի ենթադրել թէ Կ . Պոլսոյ Ֆրանսական Ներկա-
« յացուցիչը սիրայօժար իր աջակցութիւնը պիտի նուիր-
« րէր Հայաստանի բարեկալութեանը ծառայելու սահ-
« մանուած ձեռնարկի մը յաջողութեանը : Փաստերս սա-
« կայն թուի թէ բաւական համոզիչ չեղեցան : Փորձա-
« ռութիւնը դեռ կը պակսէր մեզի , և ամբողջ Դեկտեմ-
« բեր ամիսը խորհրդակցութիւններով անցուցինք : Դեկ-
« տեմբեր 30-ի Կիրակի օրը Արարատեանի Ընդհանուր
« Ժողովը գումարուած էր , ուշ ատեն Կեսարացի ընկեր
« մը Բերայէն գալով մանրամասն խնդիրքէ թէ նոյն
« օրը Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը և Դպրոցասի-
« րաց Արեւելեան Ընկերութեան Տնօրէն Մարմինը իրենց
« տունը խառն ժողով գումարելով պարտահանդէսի մը
« կարգադրութիւնները ըրած են , Անգլիոյ Դեսպան Լէյ-
« արտի հովանաւորութիւնը արդէն ստանալով : Այս

« տեղեկութիւնները զիս շատ յուզեցին : Մեր նստին
« աւարտումէն յետոյ Գործադիր Ժողովը և քանի մը
« ընկերներ առանձին խորհրդակցեցանք , և որոշեցինք
« յաջորդ օրը Դալաթիս Աղեքսանդր Մէրեթմ - Գուլիի
« սենեակը հաւաքուիլ : . . . Յունվար 1-ի երկուշաբթի
« օրը շատ մը խորհրդակցութիւններէ յետոյ , որոշուե-
« ցաւ Ֆրանսոյի Դեսպանին հովանաւորութիւնը խնդրել :
« Ես կը պնդէի թէ Հայաստանի կրթութեան ի նպաստ
« Դեսպանի մը հովանաւորութեամբ առաջին պարտահան-
« դէսը պէտք է Արարատեան Ընկերութիւնը տայ : Այս
« պահանջումս շատ տարօրինակ երեւցաւ Մէրեթմ - Գու-
« լիին որ ըսաւ .

« — Կը զարմանամ թէ ինչպէս ատանկ մասնութիւն
« մը կ'ունենաս : Միւսները արդէն Դեսպանի մը հովանա-
« ւորութիւնը ապահոված են , յանձնաժողովը կազմուե-
« ր է , և անշուշտ այսօր իսկ կը սկսին գործի և հանգանա-
« կութեան ձեռնարկել . մինչդեռ մենք բան մը չունինք ,
« և ևս դո՛ւ պիտի ըլլամ եթէ կարենանք գոնէ պարա-
« հանդէսը տալ , թէեւ ուշ : Մենք շատը շատը Միջին-
« քին կրնանք պարտահանդէսը կազմակերպել :

« Ես սակայն խօսք չէի հասկնար . կամ առաջին ,
« կամ ընտել : Հայկական խնդրին է՛ն տաք ժամանակները
« զեսպանական հովանաւորութեամբ պարտահանդէս մը
« իր տեսակին մէջ նորութիւն մըն էր , մաքերու վրայ
« խորապէս աղբելու կոչուած , կրկնութիւնը տկարա-
« ցնելով նորութեան հրապոյրը , շատ պիտի չափաւորէր
« նաեւ այն բոլոր առաւելութիւնները զոր Արարատեան
« Ընկերութիւնը կը նախատեսէր այդպիսի ձեռնարկէ մը :
« Ու կը մտածէի մանաւանդ Կովկասը , ուր ցնցողական
« աղբակցութիւն մը պիտի ունենար Հայ Ընկերութեան
« մը վրայ տարածուած եւրոպական պաշտպանութեան մը
« տեղեկութիւնը : Այս մասնութեանց ճնշումին տակ ծայ-
« րայեղ կերպով պնդեցի առաջնութեան խնդրին վրայ :

« Ա՛լ զիմադրելու կարողութիւն չմնաց միւսներուն վրայ ,
« ուստի հաճութեամբ յանձնառու եղան ամէն հնարաւոր
« միջոց գործադրել առաջնութիւնը տպահովելու հա-
« մար : . . .

« Միւս օրը Պ. Մ. Չերազէն խնդրուեցաւ Յրանաայի
« Դեպքանին հովանաւորութիւնը առնելու միջոցները զիւ-
« րացնել : Պ. Չերազ Հայոց Պատրիարքին քարտուղար-
« թարգմանի այցաքարտովը ղրմեց Պ. Ֆուլանիէի, և Յուն-
« ուս 5 հինգշաբթի օրը պատգամաւորութիւն մը Պ. Չե-
« րազի առաջնորդութեամբ Յրանաական Դեպքանատունը
« գնաց , ստանելով սքանչելի սուլերձ մը զոր Աղեքսանդր
« Մէրեէմ - Գուլի խմբագրած էր : Պ. Չերազէն զատ
« պատգամաւորութեան միւս անդամները երեքն ալ
« Յրանաայի Իրաւագիտութեան Վարժարանէն վկայաւ-
« ներ էին , ինչ որ հաճելի տպուորութիւն մը թողուց
« Դեպքանին վրայ : Պ. Ֆուլանիէ Հայոց համար Յրանաայի
« համակրանքը յայտնելով շատ ուրախ եղած էր որ պիտի
« կրնար աջակցիլ Հայաստանի զարգացումը իրեն նախ-
« ստիկ ունեցող ընկերութեան մը յառաջդիմութեանը :

« Պ. Ֆուլանիէի հովանաւորութիւնը տպահովելով կա-
« րելի եղաւ անմիջապէս պարտահանդէսի պարտաւորու-
« թեան ձեռնարկել : Ծնունդին օրը , Յունուար 6 , Գործ .
« Ժողովին անդամներէն ոմանք և Աղեքսանդր Մէրեէմ -
« Գուլի չարաչար աշխատեցան : Պարահանդէսին օրը որո-
« չեցին Յունուար 19 | 31 , վարձեցին Բերա Վէրտի սրահը ,
« հայ տպարան մը բանալ տուին և պարահանդէսին տոմ-
« սերը տպագրեցին : Մէրեէմ - Գուլիի առաջարկութեամբ
« տոմսովներուն գինը 20 ֆրանք զրուեցաւ : Յունուար
« 7 - էն 9 յանձնաժողովը կազմուեցաւ , ստանապետու-
« թեամբ Սէրլիշէնի , և Մէրեէմ - Գուլի Աղեքսանդր
« Առնաղալիր : Օտարաղղկներէն կ'անդամակցէին Թաւ-ի
« և Տեպա-ի թղթակիցները Տօմանփէ և Լը Շվալիէ :
« Պոլսոյ եւրոպական հաստատութիւնները շատ նպաստե-

« ցին . Պանք Օթոման 50 օսմանեան և Քրէտի Լիօնէ 50
« ֆրանսական ոսկի տուին : Յանձնաժողովի և Գործ .
« Ժողովի անդամներէն ոմանք չարաչար աշխատեցան .
« ո՛չ ցորեկ ունէին , ո՛չ գիշեր : Պոլսոյ պէս քաղքի մը
« մէջ տասերկու օրէն ահագին պարահանդէս մը կազմա-
« կերպելը երեւակայութենէ զուրա բան է , և մէյ մըն ալ
« ասանկ երեւոյթ չտեսնուեցաւ : Չմրան հրաշալի գեղե-
« ցիկ գիշեր մըն էր այդ Յունուար 19 | 31 - ի գիշերը :
« Պոլսոյ ամէն թաղերէ , նորահաս ընտրեալ երիտասար-
« ղութիւնը Բերա թափած էր : Պարահանդէսը կրնար
« ընտանեկան համարուիլ : Հայ ընկերութեան բարե-
« կեցիկ դասակարգը իր էն աչքի զարնող անդամնե-
« րովը ներկայ էր : Հայ էֆէնտիներն ու պէյերը ամենքն
« ալ վաղն ի վաղը եկած էին , Յրանաայի դեպքանին
« աչքին իբր Հայ աղջկն երեւելիները ներկայանալու
« համար : Երբ Յրանաայի դեպքանը պարտարահը մտաւ ,
« նուագարանը ամիջապէս Մարսէյէզը թնդացուց : Դեպ-
« քանը իր օթեակին մէջ ոտքի վրայ , ինչպէս նաեւ
« ըստ օթեակներուն հանդիսականներն ալ , և սրահի
« բաղմութիւնը մէկէնիմէկ կանգ առած , ունկնդրեցին
« Յրանաայի աղջային երգին : — Համիտիէ քայլերդով
« — կամ գայլերդով — հայկական պարահանդէս մը ողջու-
« նելու բռնաբարութիւնը դեռ չէր սկսած : Յետոյ ա՛լ
« պարերը սկսան . խանդավառ ոգեւորութիւնը կը տի-
« րէր : Կ. Պոլսոյ աղջային կրթութեան պատմութեան
« մէջ առաջին անգամն էր որ Հայոց էն սիրելի աղջկն
« չբօշակին ներքեւ Հայաստանի զարգացումը կը ծա-
« փէինք :

« Պահ մը ամենուն աչքերը յառեցած էին օթեակի
« մը վրայ : Յրանաական Դեպքանը այցելութեան գացած
« էր Տիկին Զարուհի Համամճեանին , զարգացած , կըր-
« թուած Իզմիրցի կին մը որ Բերայի եւրոպական ընկե-
« րութեան մէջ մեծ անունով մը կը փայլէր : Ուշադրաւ

« Էր նաեւ օսմանման ծառայութեան մէջ գտնուող հայ
« Էֆէնտիններուն փութիկոտութիւնը, դեսպանին հաճոյս-
« լիւր երեւնալու համար: Մեծ - հանդատին ստան Կոստան
« Փաշա, Նուրեան անբաժան էին դեսպանին քովէն, և
« շիտակն ալ արժանաւայել ընդունելութիւն կ'ընէին:
« Սրահը՝ Հայ Տոնը կը համարուէր, և իրենք ալ տանը
« հիւրամեծարները: Մ'հ, յաջողութիւն մը ի՞նչպէս ամէն
« բան մոռցնել կուտայ: Արարատեանի Գործադիր Ժո-
« ղովն ալ ներկայացաւ դեսպանին, որ շատ քաջալերու-
« կան կերպով խօսեցաւ Հայաստանի մասին: Ու միջոց
« մը յարտարարեց թէ ճիշդ այդ բոլորէն հեռագիր ստա-
« ցած էր Բարիդէն թէ Պ. Կրէվի Հանրապետութեան
« Նախագահ ընտրուած է: Սրահը պարտաւ եղած ստան
« հանդիպեցայ Մէրեմ - Գուլի Աղեքսանդրին որ կարծես
« կը թռչէր:

« — Էհ, էհ, ըսի, առաջինը կը արուի՞ եղեր մի չի
« արուիր:

« Պինդ մը գրկեց զիս ուրախութենէն մոլորած:
« « Հիմա կը հաւատամ թէ դուք շատ բան պիտի կրնաք
« ընել » ըսաւ:

« Շաբաթ մը ետքն ալ Դպրոցատիրացն ու Հիւան-
« դանոցի Հոգաբարձութիւնը միացած պարահանդէսը
« տուին, Անգլիոյ դեսպանին հովանաւորութեամբը: Այն
« գիշերն ալ շատ գեղեցիկ էր, ու երեկոյթը պերճ. ու
« շքեղ եղաւ: Հայ ժողովուրդը այս թուականներուն
« ամբողջ խանդ, եռանդ, ոգեւորութիւն էր Պոլիս, ոչ
« ոք նեղութիւն, ձանձրոյթ կը զգար:

« Երկու պարահանդէսները հաղարարան ոսկի ար-
« տադրեցին: Ո՛րչափ հեռու էինք մեր 300 ոսկիի գու-
« շակութենէն: » (Տես. Նոր Կեանք Բ. տարի (1899) էջ
265 - 267):

Յաջողութիւնը խրախուսական կ'ըլլայ և 1879-ի
ամառը դաշտային պարահանդէս մըն ալ տալու փափաք
կը յայտնուի:

« Յանդգնութիւն մըն էր քանի մը ամսուան ժամա-
« նակամիջոցին երկու անգամ յանուն միեւնոյն ընկերու-
« թեան ժողովրդին ղիմել, բայց Արարատեանի վայելած
« համարումը, ազգին հոգեկան տրամադրութիւնները,
« Հայաստանի վերածննդեան հաւատքը ո՛րեւէ խորհուրդ,
« ո՛րեւէ ձեռնարկ հնարաւոր կ'ընէին: »

Գառըդիւղցի երիտասարդներու նախաձեռնութեամբ
յանձնաժողով մը կը կազմուի Ասենապետութեամբ Օս-
կանի. կ'անդամակցէին Պողոս Նուպար, Ներսէս Ներսէս-
եան, Միքայէլ Փորթուկալ, Կարապետ Շահպազ և ու-
րիշներ: Այս երկրորդ պարահանդէսին համար ալ օս-
մանման անձնաւորութեան մը հովանաւորութիւնը առնել
խոհմութիւն համարուեցաւ: Օտեան կը խնդրէ Եպար-
քոս Արիֆի Փաշայի հովանաւորութիւնը:

Սեպտեմբերի մէջ Կիրակի մը այդ հանդէսը կը կա-
տարուի Պէօյլիք - Տէրէ Մըսթըլը Օննիկ Պէյի պարտէզը:

Օտեան, Պողոս Նուպար և Ներսէս Ներսէսեան, ու
Յունական դեսպանատան շոգենալին քանի մը պաշտօն-
եաները, անձամբ կը հսկեն պատրաստութեանց: Սպա-
րապետութեան դռնէն նոյն օրն իսկ անգղանձաւ վրան
մը կը բերուի, Աբրահամ Փաշա Երամեան 3000 լապսեր
կուտայ և Մըսթըլըներու պարտէզը սրահի կը վերածուի:

Գիշերը երկու շոգենալ մէկը Կզզիէն, միւսը Կա-
մուրջէն կը մեկնին, և Վոսփորի ասիական և եւրոպա-
կան եղբրքները հանդիպելով հանդիսականները Պէօյլիք-
տէրէ կը փոխադրեն:

Դաշտային այս պարահանդէսը անման յաջողութիւն
մը կ'ունենայ և կ'ապահովէ ընկերութեան 800 ոսկիի
նոր հասոյթ մը:

Արարատեան-ի ինչպէս նաեւ ժամանակակից կրթա-
կան ընկերութիւններու գործը հաստատուն հիմերու
վրայ դրուած էր, սակայն մութին մէջ պատրաստուող
դաւադրութիւններու նախադրացումը ունէր երիտասար-

գուլթիւնը, որ Հայաստանի կրթութեան գործը սամուր խարխիւի մը կապել կ'ուզէր:

Արիւիսար կը պատմէ թէ « երեք ընկերութեանց (այս-
« սինքն Աբարասեան-ի, Դպրոցասիրաց - Արեւելեան-ի
« և Կիլիկեան-ի) միջեւ համաձայնութիւն մը ստեղծելով
« երեքը ի մի ձուլելու գաղափարը մենք շատերուն մըտ-
« քին մէջ ծնունդ առաւ: Ծիշդ այդ միջոցին երեք ըն-
« կերութիւններն ալ առանձին առանձին նամակներ ստա-
« ցան Գրիգոր Արծրունիէն, որ կը ծանուցանէր թէ Կով-
« կասի Հայերը շատ աւելի մեծ նպատակներ պիտի սային
« և Մեակ շատ աւելի զօրեղ ուժ մը պիտի ըլլար Հա-
« յաստանի կրթութեան եթէ երեք կրթական ընկերու-
« թիւնները միանային: Միւսոյն ատեն միութեան գա-
« ղափարը Մեակ-ի մէջ կը պաշտպանուէր: Ներսէս Պատ-
« րիարքին և ուրիշներու Կովկասէն հասած նամակներ
« կը ծանուցանէին թէ 80000 ըրուպիի պատրաստ գու-
« մար մը կայ որ պիտի նուիրուի երեք ընկերութեանց.
« երբ ի մի ձուլուին: Այնպէս կ'իրակի մը, 1879-ին, Նո-
« րատոնսկեան խանը Դպրոցասիրացի գրասենեակը այս
« խնդիրներուն վրայ կը խորհէինք ամէնքս մէկտեղ,
« երբ ներս մտաւ Դպրոցասիրացի անդամ երիտասարդ
« մը (*) որ նոյն օրը իսկ Թիֆլիսէն կուգար: Դպրո-
« ցասիրաց - Արեւելեան Ընկերութեան կողմէ ներկայա-
« ցուցիչ դացած էր Կովկաս: Կրակ ու բոց, սողանդա-
« ւոր, զօրեղ դրող, համակրելի և պերճախօս, այդ երի-
« տասարդը ամէնուն սէրը ու համակրանքը գրաւած էր
« Կովկաս, և Գրիգոր Արծրունիի մասնաւոր յարգանքը
« կը վայելէր: Թիֆլիս ինքն էր յղացած երեք ընկե-
« րութեանց միութեան գաղափարը, համաձայնած էր

(*) Յովհաննէս Շահնազար:

« Արծրունիի հետ և կու գար իբր միութեան գաղափա-
« րին նուիրակը:

« Երեք ընկերութեանց կողմէ երկուքական ներկա-
« յացուցիչ ժողով գումարուելով երկարատեւ խորհր-
« դակցութիւններ կատարեցինք միութեան եղանակին և
« պայմաններու վրայ: Միացեալ ընկերութեան անունին
« խնդիրը կնճռոտ հարց մըն էր: Մենք ընտանաբար
« կ'ուզէինք Արարատեան անունին պահպանումը: Այդ
« անունը գաղափար մը կը պարունակէր, ու հաստատ
« ղետեղուած էր մանաւանդ Կովկաս ամէն մաքի մէջ:
« Միւս երկու ընկերութիւնները կ'ընդդիմանային, և
« իրաւունքով: Արարատ - Կիլիկեան անունը պիտի կրնար
« սրտերու և մտքերու վրայ խորապէս ազդել, բայց
« կարելի չէր Դպրոցասիրաց - Արեւելեանը զոհել: Խըն-
« դիրը կնճռոտ էր, և լուծումը միութեան առաջին Ընդ-
« հանուր ժողովին թողուցինք: Յետոյ պատրաստեցինք
« Միացեալ - Ընկերութեանց կանոնադիրը, որ երեք ըն-
« կերութեանց կողմէն առաձին առանձին ընդունուելէ
« յետոյ նոր ընկերութեան պարտաւորիչ օրէնքը պիտի
« ըլլար երեք տարուան համար: Երեք ընկերութեանց
« Ընդհանուր ժողովները իրենց մէջէն պիտի ընտրէին
« որոշ թուով անդամներ, որոնք միանալով պիտի կազ-
« մէին Ընկերութեան Ընդհանուր ժողովը:

« Նախապատրաստական այս գործողութիւնները կա-
« տարուելէ ետքը, երեք ընկերութեանց կողմէն ընտ-
« րուած անդամները 1880 Յունիս 1-ին կ'իրակին Ղա-
« լաթիս Կեդրոնական Վարժարանը գումարուելով առա-
« ջին նիստը ըրին: Տօքթ. Ռափայէլեան Ընդհանուր Ժո-
« ղովին Ատենապետ և Պ. Անդրանիկ Այլաղեան՝ Ատե-
« նադպիր ընտրուելով ժողովը օրինաւոր կազմակերպու-
« թիւն ստացաւ: Պ. Թ. Ն. - ի առաջարկութեամբ այդ
« Ընդհանուր ժողովը Ընկերութեան անունը դրաւ «Միաց-
« եալ - Ընկերութիւն» Հայոց Արարատեան, Դպրոցասի-

« Բաց - Արեւելեան և Կիլիկեան : »

« Նախապէս պատրաստուած և բնդունուած կանոն-
« նադրին համաձայն Ընկերութեան Տնօրէն Ժողովը պիտի
« տի ընտրուէր պետի դրութեամբ , այսինքն Ընդհանուր
« Ժողովը աստեանապետ մը ընտրելով անոր պիտի թողուր
« իր ութ պաշտօնակիցներուն ընտրութիւնը : Բայց առա-
« ջին շրջանի մը համար Ընդհանուր Ժողովը , ուղղակի
« ինք պիտի ընտրէր ինք անդամէ բաղկացած Գործադիր
« Ժողովը , իւրաքանչիւր ընկերութեանց նախկին Տնօ-
« րէն մարմիններէն երեքական անդամ նշանակելով : Այս
« ընտրութիւնն ալ նոյն օրը կատարուեցաւ : Ժողովը իր
« գործը վեջացուցած էր » (Նոր - Կեանք Բ. տարի , թիւ
17 , 1899 Սեպ. 1 էջ 269) .

Այս միութեան գործին մէջ Չերազ կատարած էր
չառ գործն զեր մը , Արարատեանի և Կիլիկեանի մէջ
ունենալով կարեւոր դերք և գործակցութեան ու գոր-
ծունէութեան մեծ բաժին :

Այս միութիւնը իրագործուելէն յետոյ ալ Չերազ
բերաւ իր եւանդուն աշխատակցութիւնը նաեւ Միաց-
եալին :

Միացեալ - Ընկերութեանց առաջին Գործադիր Ժո-
ղովը քառասուն օր պաշտօնավարելէ յետոյ հրաժարական
տուաւ և պետի դրութիւնը անմիջապէս գործադրուեցաւ :

Քիչ յետոյ , 1881-ին Միացեալի Տնօրէն Ժողովին
Աստեանապետ պիտի ընտրուէր Մինաս Չերազ , որուն անձը
մասնաւոր նշանակութիւն մը կ'ուռնէր այդ պահուն , օր-
ուան քաղաքական կացութեան բերմամբ , զոր սապէս
կը նկարագրէ , ժամանակակից քրոնիկադիրը և այդ
շարժումներու մէջ ղեկավարի դեր կատարողը՝ Արիւստ :

« Ռուս և Թուրք պատերազմէն ետքը մինչև չորս
« հինգ տարի Հայաստանի բարենորոգումներու հարցը
« Արեւելեան խնդրին օրուան ծրագրին մասը կը կազմէր :
« Այդ ծրագիրը երեք գլխաւոր կէտէ կը բաղկանար :

« Յունաստանի , Գարստաղի և Հայաստանի խնդիրները :

« Անգլիոյ Ազատական Կուսակցութիւնը 1880-ի երես-
« փոխանական ընտրութեան մէջ յաղթանակ տանելով ,
« Կլատըսթըն իշխանութեան գլուխը անցաւ : Անգլիոյ
« Նախարարապետին Արեւելեան քաղաքականութեան
« յայտագիրը այդ երեք հարցերուն լուծումն էր : Բնա-
« կանաբար Թիւրքիոյ Հայերը մեծամեծ յոյսերով պիտի
« ոգեւորուէին : Միեւնոյն ատեն Ռուսիոյ Կայսրը Ալեք-
« սանդր Բ. գրաւած էր Թիւրքիոյ բոլոր քրիստոնեա-
« ներուն սիրտը որոնք իրենց փրկութիւնը « աղատա-
« րար Չարէն » կ'ակնկալէին : Կլատըսթըն Ալեքսանդր Բ. ի
« զօրաւոր աջակիցն էր եղած Պուլկարիոյ ազատութեանը
« համար , մինչ տակաւին Անգլիոյ ընդդիմադիր կուսակ-
« ցութեան պետն էր միայն . իսկ հիմա իր երկրին քա-
« ղաքական դերադրոյն վարիչը ըլլալով ներքին էր Հա-
« յոյ յուսալի մնալ Հայաստանի բարեկարգութեան հա-
« մար Անգլիոյ և Ռուսիոյ վրայ . երկու մեծ և աղնուա-
« միտ մտքեր կը կառավարէին երկու աշխարհները : ...
« Նոյն ատենները , 1880-ին , վեց մեծ պետութիւնները
« Հայաստանի բարեկարգութեանց համար ծրագիր մը կը
« ներկայացնէին Դրան , պահանջելով անմիջական գոր-
« ծադրութիւնը : Հայկական խնդրին էն նպատաւոր
« թուականն էր :

« Այդ միջոցին թէ՛ Հայաստան և թէ՛ Կովկաս յա-
« տուկ շրջաններու մէջ խորհուրդներ կը յղացուէին
« դիւրացնելու համար Հայաստանի վիճակին բարւոքումը
« մասնաւորապէս Ռուսիոյ օգնութեամբ : Պուլսոյ հետ ալ
« յարաբերութիւններ հաստատել հարկ էր : Պ . Փորթու-
« կալեան 1880-ի ձմեռը , ղեկեմներ ի մէջ , յանկարծ
« Վանէն Պուլիս եկաւ : Կրթական ո՛րեւէ գործ չունէր , ու
« Միացեալ - Ընկերութեանց տնօրէն խորհրդին հետ բա-
« նակցութիւն չկատարեց : Իր Պուլիս վերադարձին նպա-
« տակը գաղանի կը մնար : Միեւնոյն ատեն Եւրոպայէն

« Պոլիս վերադարձաւ Պ. Մ. Չերազ, որ Եւրոպայ ըրած
« ուղեւորութեան մը առթիւ Կրտսերութենի հետ երկար-
« օրէն տեսակցած էր Հայկական խնդրին վրայ, և ման-
« րաման տեղեկութիւններ կը բերէր Ներսէս Պատրի-
« արքին: . . . Զուգադիպութեամբ մը Պոլիս եկաւ նաեւ
« 1881 Յունուար 1-ին Կովկասեան սպայ Պ. Գր. Նիկո-
« ղոսեան որ հանրածանօթ եղած էր Ռուս և Թիւրք պա-
« տերազմին ստանը Էրզրումէն Մեակ-ի զրկած թղթակ-
« ցութիւններով: Շատ սերտ յարաբերութեան մէջ էր
« Մեակ-ի հետ: Հայաստանի, Կովկասի, Եւրոպայի մէջ
« Հայկական խնդրին զանազան հանգամանքներուն վրայ
« այս երեք անձերը ձգբրիտ դատախազներ կրնային ու-
« նենայ. ասոնց խորհրդակցութեան հնարաւոր էր օղ-
« տուիլ: Երեքը միասին անմիջապէս գիշեր մը մեղի
« եկան և շատ շտեմեման տեսակցութիւն մը ունեցանք,
« ի ներկայութեան ուրիշ քանի մը բարեկամներու: »

« Հետզհետէ փոխանակուած կարծիքներէն հետեւցու-
« ցինք որ եթէ Պ. Չերազ Միացեալ - Բնկերութեանց
« ստեղծարարութեանը կոչուի, Բնկերութիւնը կարող
« կ'ըլլար Հայաստանի կնճառտութեան մը պահուն կա-
« րուոր գիրք մը գրաւել: Պ. Չերազ ինքն ալ ընտրելի
« ներկայացած էր արդէն: Ես կը յուսայի թէ այդ անունը
« կրնար լաւ ազդեցութիւն մը ունենալ Կովկասի Հայոց
« վրայ, և այս նպատակաւ ալ պիտի գրէի Մեակ-ին,
« ու այդ ընտրութեան քաղաքական նշանակութիւն մը
« պիտի տայի, ինչպէս որ իրօք էր — գոնէ իմ մտածու-
« թեամբս » (Տես Նոր - Կեանք Դոյն էջ 270 - 271): »

Չերազ, շատ մը յոյսերով ուրեմն կ'ստանձնէր
Միացեալի ստեղծարարութիւնը, և կը կոչուէր հոն կա-
տարելու ամենակարեւոր դեր մը:

Արիւիարեան սակայն անոր կուտայ տրատաւոր դեր
մը, վամպի Չերազը կը գնէ գիրքի մը մէջ որ երբեք
լաւ դատախազ մը չպիտի տար մարդու մը նկարագիրին

վրայ, որ շատ հեռու պէտք էր ըլլար աղնիւ կոչումի
արժանի ըլլալէ, երբ նոր գիրքը կ'օգտագործէր հին
հաշիւ մը մաքրելու, երբեմնի նուազագոյն մը վրէժը
լուծելու, որ մը ստանալու համար:

Ան, Չերազի կը վերագրէ փակումը Վասպուրա-
կանի Վարժապետանոցին որուն բացման հակառակած էր
երբեմն ինքն, մինչդեռ Մասիս իր 24 Յունիս 1881-ի
թիւին մէջ կը գրէր թէ Ներսէս Պատրիարք վճռած էր
Վարժապետանոցին փակումը և Երեսփոխան Ստեփան
Փափազեան հետեւեալ օրը իսկ հարցում կ'ուղղէր թէ
ստոյգ է: (Տես Ասեմագրութիւն Ազգ. Ժողովոյ, 1881
Սեպ. 10-ի նիստ):

Հաւանական է խորհիլ թէ Չերազ՝ Ներսէս Պատ-
րիարքի փափաքին դոհացում տալու համար էր որ այդ
փակումին գործը յաջողուցած էր:

Ներսէսի շարժումիթը քաղաքական էր սպառնալա-
բար, վամպի իսկապէս Փորթուկալեան անխոհեմ քայ-
լեր աւանդ սկսած էր:

Արիւիար, որ յաճախ իր անձնական տեսակէտներուն
համաձայն պատմութիւն շարադարելու տկարութիւնը ու-
նի, կ'ուղէ ամբողջ յանձանքը Չերազի վրայ բեռցնել:
Ահա իր քառերը.

« Պ. Մ. Չերազ Միացեալ - Բնկերութեանց Տնօրէն
« Ժողովին Ատենապետ ընտրուելէն քիչ ետքը Վանի
« Վարժապետանոցը փակել տուաւ 16 քուէով: Այդ որո-
« շումը տրուած կիրակիէն քանի մը օր ետքը հանդուց-
« եալ Ստեփան Փափազեան տխրութեամբ ըսաւ.

« — Կիրակի իրիկուն. . . . ը ձիով կը վազէր.
« Վոսփորի վերջին շողենաւին չէր հասած, ձեռքովը
« նշան ըրաւ, ձին կեցուց, ու երբ մօտեցայ, ուրախու-
« թեամբ գոչեց. «գոցեցինք, գոցեցինք»: «Ի՞նչը», հար-
« ցուցի. — «Վարժապետանոցը»: Ու ձին քշեց: Յաւան
« սրտով ետեւէն նայեցայ: Կարող էի երեւակայել թէ

« Կընանս դանուալ Երիտասարդներ որանք զպրոց մը վա-
« Կած ըլլալուն համար ուրախանան :

« Մինչեւ իսկ եթէ ծանր հարկ մը դիրենք պարտա-
« ւորած ըլլար այդ քանդումին , պէտք էր ուրախանա-
« յին , փոխանակ խորապէս ցաւելու :

« Մեր ժամանակակից կեանքին էն խորին տրամու-
« թեան էջերէն մէկը կը յօրինէ Վարժապետանոցին փակ-
« մանս պատմութիւնը : Վանէն արցունքներով զրուած
« համակներ տոյժ մահուան սեւ նկարագրութիւնը բերին
« մեզի : Մեկնեցան Վասպուրականի գիւղերէն հաւաք-
« ուած աշակերտները , տարազնեցան Հայաստանի ուրիշ
« քաղաքներէ եկածները : Յիշուցան եղաւ ինչ որ տա-
« րիներու ընթացքի մէջ այնքան աշխատութեամբ , այն-
« քան զոհողութեամբ մէկիկ մէկիկ հաւաքուած էր :

« Պ. Փորթուկալեան սակայն ուղեց շարունակել մեծ
« գործը որուն նուիրած էր կեանքը , այդ մեծ հաստա-
« տութիւնը վերաբացուեցաւ «Կեդրոնական Վարժարան»
« անունով , զոր սակայն Տնօրէնը երկու տարի ծանր աշ-
« խատութեամբ վարելէ յետոյ պարտաւորեցաւ փակել :
« Մեծ ընկերութեան մը աջակցութիւնը պակտած էր
« իրեն , ու քաղաքական հանգամանքներն ալ սկսած էին
« աննպաստ ըլլալ : Պ. Փորթուկալեան 1885-ին Վանէն
« վերջնապէս մեկնելով Եւրոպոյ անցաւ : » (Նոր - Կեանք .
Բ. տարի թիւ 18 էջ 275) .

Այս վերադարձին դէմ Չերազ ինքզինքն արդարա-
ցուցած է պատմելով թէ լուրջ դատաւարակներու խոր-
հրդով դոցուած է այս հաստատութիւնը , վառելի ծախ-
քը համապատասխան չէր արդիւնքին , թէ այն ենթրիկ-
ներու բոյն մը դարձած էր , և կտաւարութեան ուշա-
դրութիւնը դրւած էր իր հակաթուրք ընթացքով , որով
վառելի կ'ենթարկուէին միւս կրթական կարեւոր հաս-
տատութիւնները :

Ընդհակառակը Արիիար , Վարժապետանոցին փա-

կումին պատճառով կ'ըսէ Միացեալ Ընկերութեանց Կով-
կաս դատած համակրանքը շատ նուազեցաւ : « Կրթու-
« թեամբ Հայաստանը զարգացնելու ամբողջ ծրագիր մը
« պատրաստուած էր , հիմաքարը Վարժապետանոցը ըլ-

Մ. Չերազ (22 տարեկան)

« լալով , ու հինգ տարիէ հետէ աստիճանաբար կը գոր-
« ծաղուէր . հիմակ հիմը տեղէն կը խախտէր , չէնքը
« ինչ զաղափարի վրայ հաստատուն պիտի մնար : Արծ-
« րունին բացատրութիւններ խնդրեց ինէ . ու ես շուա-

« րած մնացի : Թէ՛ իրեն գրած անձնական նամակներովս ,
« Թէ՛ Մշակ-ի թղթակցութիւններովս յուսադրած էի
« Կովկասացիները , ինչպէս ես կը հաւատայի , թէ Պ. Չե-
« րազի Ատենապետութիւնը մեծ օգուտներ պիտի ունե-
« նար Հայաստանի համար : Ա՛լ հիմա գոհացուցիչ պատ-
« տասխան մը գտնել անկարելի էր : Յրաութիւնը սկսաւ :
« Ա՛լ ոչ ոք կը խօսէր այն 80000 ռուբլիին վրայ զոր
« խրկելու խոստացուած էր երեք ընկերութեանց միտե-
« թեանէն յետոյ : Ու Կովկասեան նուիրատուութիւնները
« հետզհետէ պակսեցան , մինչեւ որ օր մը ա՛լ բոլորովին
« դադրեցան : Պ. Չերազ շուտով հրաժարական տուաւ ,
« և ուրիշներ եկան փրկելու ինչ որ դեռ կը մնար » :
(Տես Նոր - Կեանք նոյն՝ էջ 275 » :

Վարժապետանոցին փակումէն և Կովկասեան նուիրատուութեանց դադարումէն յետոյ այլեւս հնար չէր նախկին լայն ծրագիրին գործադրութիւնը , բայց Միացեալ Ընկերութիւնք տակաւին Հայաստանի կրթութեան համար շատ բան րրին , մինչեւ 1895 - 96-ի աղետալի օրերը :

Կ. Պոլսոյ Հայ երիտասարդութիւնը թէեւ « հոս հոս » որակուած իր Ռուսահայ եղբայրներէն և իբր թեթեւ ծաղրուած , դրական գործ մը կատարած էր : Եթէ միայն Միացեալ , Ազգանուէր Հայուհեաց , Դպրոցատէր Տիկ-նանց ընկերութիւններուն աշխատութիւնները գնահատել ուզենք , պէտք է հպարտութեամբ մատնանշենք թէ 1876-էն 1899 , Հայաստան 60000-էն աւելի մանչ ու աղջիկ ձրիաբար կարգաւ , գրել , հաշուել , ազգային պատմութիւն , գիտութեանց սկզբունքներ սորվեցան , ինչ որ մեր վրայ ախրապետող կառավարութիւնը իր բոլոր գորութեամբը անկարող եղած էր իր գիւղացիներուն համար ընել :

Այս հրաշքին մէջ որ տեղի ունեցաւ , բաժին մըն ալ , և կարեւոր բաժին մը , ունէր Չերազ , որ եթէ սխալ մը գործած է , Վանայ Վարժապետանոցը փակելով , րած է սպառնալաբար աւանց նախատեսելու սպառնալ :

Է

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՄԱՐԴԸ

Չերազ , 1870-ական թուականներէն սկսեալ , աւանց « րոշ պատրաստութեան մը , գործօն երիտասարդութեան մէջ գտաւ ինքզինքն և խառնուեցաւ հանրային կեանքի : Մեր առաջին մտաւորականները արդէն ուսուցիչները եղած են և անոնք են որ ամէնէն փայլուն տեղը դրաւ ինքն մեր ազգային կեանքին մէջ : Չերազ եւս իբր ուսուցիչ իր հանրային նախընծայ քայլերը առաւ Վարժապետական ժողովի մէջ (1873 - 74) , ազգային ամէնէն ծանրակշիռ հարցին՝ դատախարակութեան վրայ արտոյայտուելու այնքան հեղինակաւոր կերպով և այնքան եռանդով :

Ինչ յետոյ (1874 մայիս) իր Գրական փորձեր-ը ղինքը օրուան մարդերէն մէկը կը դարձնէին , իբր նուրթեան մը հեղինակը և իբր լեզուի վերանորոգիչ մը , որ ոչ միայն առաջարկ մը կը բերէր այլ զայն յօժարութեամբ ու հաւատքով կը պաշտպանէր օրագրաց սիւնաքաներու մէջ անընդհատ վեց տարի (1874 - 1880)՝ Գրիչ եւ Սուր-ի շարքով :

Կարծես Չերազ , 1874-ին , պահ մը , փորձ մը կ'ընէ ուսուցչական ասպարէզէն դուրս ոստում մը ընելու , համալսարանական դարգացմամբ օժտուած անհատ մը դառնալու և այնպէս թերեւս հանրութեան ծառայելու :

համար :

Այդ նոր ուսումնի իրաւագիտութիւնն էր :

1874 Նոյեմ, 12-ին իր մտերիմին՝ Եղիայի կը գրէ .

« Հետեւեալիս ես գիտեմք թէ ինչ նոր բան պատահած է կեանքիս մէջ բաժանումեղ ի վեր : — Իրաւագիտութիւն կ'ընկնիմ : Ուրբաք եւ Կիրակի օրերէն զատ, ամէն օր կ'երթամ Կայսերական Լեկեոնին մէջ (*) ունկնդրել իրաւագիտական հրապարակասօսութիւններէ : Մի քանիսն սացի կը նառէ Հոռոմեական իրաւունքի վրայ, մի թուրք կը բացատրէ օսմանեան օրէնքները » : (Երկրագործ , Ե. Ե. 1887 էջ 470) :

Չերազ խօսելու ընդունակութիւն ունէր անվիճելիօրէն : Եթէ շարունակէր իր ուսումը , թերեւս առաջնակարգ փաստաբան մը պիտի ըլլար եւ մեր հանրային մարդոց շարքին մէջ պիտի գրուէր նշանաւոր դիրք մը , այսօրուանին տարբեր :

Առանց սակայն իրաւագետի մը վերադառնալու տանելու վրան՝ Չերազի ազգային կեանքը նուազ նշանաւոր չեղաւ , մասնաւոր այն օրէն որ իրը Արարեսեան Բնկերութեան հիմնադիրներէն մին , Հայաստանի Լուսաւորութեան գործին մէջ իրեն վիճակուած փառաւոր դերը կատարեց :

Պատանեկան երազներէն յիշատիւ , քիչ մը նուազ զգայնիկ , աւելի կազմուած , ձեւաւորուած , հասունցած , Չերազ , 1874-էն յետոյ իրը ուսուցիչ , իրը հրապարակագիր , իրը լեզուաբան եւ իրը կրթական գործիչ նոր

(*) 1873-ին Օսմ. Կրթական նախարարութեան կարգադրութեամբ Մէճէլէ-ի ուսուցումը ներմուծուած եւ Կալարա-Սերայի Լիսէի բարձրագոյն կարգին մէջ , ուր նաեւ կը դասախօսուէր Հոռոմեական օրէնագիտութիւն եւ անդաշտափութիւն :

երկրաստորութեան ամէնէն փայլուն դէմքերէն մէկն էր , կարմիր երանգով իր գաղափարներու վրայ անյողդիս , սակայն լրջախոհ :

Անիկա կը խանդավառուէր գաղափարներով եւ առանց տեղի տալու կը մաքառէր անոնց համար , սակայն դիտէր զատուկ ողջմտութեամբ :

Ասոր մէկ գեղեցիկ փաստը առաւ 1876 Յուլիան , երբ Կ. Պոլսոյ հայերը խոշոր յուզումի մը ենթարկուեցան , սուտ լուրով մը զոր հրապարակ նետած էր Լրագիր-ի խմբագիրը Նիկողոս Թիւրքմանեան :

Իբր թէ Կովկասի հայերը յեղափոխութիւն մը յաւուրած էին եւ Գէորգ Դ. Կաթողիկոս Կովկասի Փոխարքայ Նիկոլա մեծ Դուքսը Հայոց Թագաւոր օծած էր :

Այս լուրը , որ տպահաւարար դու մըն էր Ռուս զեւպանստան կողմէ լարուած , աղբիւն տրամադրութիւնները փորձելու համար , քանի մը թերթ աւելի ծախսելու համար չէր կրնար ստեղծուած ըլլար , ինչպէս կարծած են ոմանք :

Նենդ ղիւսնագիտութեան լարած այդ ծուղակին մէջ ինչպէս Կ. Պոլսոյ Հայութիւնը հրահրուած շահաւորներ լրագրութեան :

Լրագիր-ին հետեւեցան՝ Օգոստին Խոստատրեանի Նորագիր-ը , Հայաստան թուրքերէն՝ Մեհմուտի Հավասիս , Մկրտիչ Մելիքեանի՝ Հայրենիք-ը եւ Մինաս Գալափաճեանի Լոյս-ը :

Ասոնք յիմարական այս լուրը տալով չէին բաւականաւոր այլ նաեւ կը յորդորէին Թուրքիոյ հայերը ղէնք առնել եւ օգնութեան փութալ Կովկասեան հայերուն :

Հաղիւ քանի մը լրագիրներ գտնուեցան որ կրցան պահել իրենց պաշարները , եւ արձագանք չեղան այս "Րօման խելացիդիչ" նոյնքան անհեթեթ լուրերուն :

Իսկ քիչերն էին որ ժողովրդային խանդավառու-

Թեան մէջ, քաջութիւնը ունեցան ճշմարտութիւնը ըսելու: Ասոնց մէջ առաջինը կ'ըլլայ Կարապետ Փանոսեան, Մանգումեի էֆեօար-ի խմբագիրը, որ ուժգին կը յարձակի այս լուրը հնարողներուն և անոր հաւատացողներուն դէմ:

Ժողովուրդը՝ միամիտ իր համոզումներուն մէջ, 1876 Յուլիս 17-ին կը յարձակի Փանոսեանի տպարանին վրայ և ջարդ ու փշուր կ'ընէ անոր ապակիները:

Խաղաղի մէջ Մանգումե-ն կը վառուի, սակայն Փանոսեան կը շարունակէ իր անվեհեր պայքարը: Իրեն դադարաբակից է այս պայքարին մէջ Մկրտիչ Փորթուկալեան որ կը համարձակի նոյնիսկ հրապարակու ցաւակցութիւն յայտնել Փանոսեանի տպարանին վրայ եղած յարձակման համար:

Լրագիր, Նորագիր, Մենմուլայի Հալասիս, Հայրենիք և Լոյս կը խափանուին:

1876 օգոստոսի սկիզբը Պատրիարքարանը կ'ստանար կարգ մը հեռագիրներ որոնք լիովին կուղային հաստատել Փանոսեանի տեսութիւնները և տրուած լուրերուն բացարձակ ստույգութիւնը, զանոնք հրատարակողները խայտառակելով:

Այս վաղանցիկ խանդավառութիւնը որ խայտառակութեամբ մը վերջացաւ, փորձաքար մը եղած է մեր հանրային մարդոց համար:

Ի պատիւ Զեբաղի պէտք է ըսել թէ հակառակ տակաւին շատ երիտասարդ ըլլալուն այս խնդրոյն մէջ ողջամիտ դանդաղ է և ինքն ալ Փանոսեանի և Փորթուկալեանի կողքին դիրք բռնած է թէ՛ խօսքով և թէ՛ գրչով:

Զեբաղ ինք կը նկարագրէ այն յուզումը որ այս «Կովկասեան յեղափոխում»-ի լուրը առաջ բերաւ Կ. Պոլսոյ մէջ: «Լրագիր»-ի խմբագրապետը, Պ. Նիկողոս Թիւլպենեան, հնարած էր՝ զայն, յուսալով ծախել մի քանի քերթ

աւելի...: Ուրիշ երկու խմբագրապետներ, ոչ նուազ շահագրէս, հետեւեցան իւր օրինակի: Ժողովուրդն, հաւասարով քէ Կովկասի Հայերն ապսամբած էին Ռուս լուծին դէմ եւ ջնջած էին Ռուս բանակներն սկսեցան յուզուիլ: Թուրքերն իսկ կը գնէին Հայ քերթերի յաւելումներն, որք կ'աւեհէին այս յեղապարտ յարբանակները, եւ շուկային մէջ կը համբուրէին մեր խանութպանների հակասն: Մնարանի մէջ, մեր երիտասարդներ շաւարի տեղ կ'առնուին օդի: Երբ կիրակէն հասաւ, քաղաքի բոլոր քաղերէն գունահագուն Հայեր դիմեցին Կալաթա, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցի: Տեսայ անդ երիտասարդ տեսնաբաններ որք կը հրաւիրէին ազգասերներն օգնել ընդվզումին: Ժողովուրդն, այս հառերէն յորդորուած, անուանեց մի մասնախումբ, որ պաշտօն ուներ որոշել հարկաւոր միջոցներն: Մասնախումբն, ոյր քան անդամներէն մին էի, նիստ կազմեց իսկոյն քաղական դպրոցին մէջ. հաւարաւոր Հայեր կը սպասէին իւր որոշումի, աղաղակելով քէ պաշտօն էին բանալ իւրեանց քակ եւ երակ: Պաշտօնակիցներս կը միտէին որոշել հանգանակութիւն եւ զինուորագրութիւն, երբ, խօսք առնուով, յայտարարեցի քէ սայոյդ կը նկատէի այն լուր ում հաւասք կ'ընծայէին, եւ, բանալով Լրագիր-ի այն քիւեր որք կը պարունակէին իբր քէ Աւստրալիէն ուղղուած քղբակցութիւններն պնդեցի քէ այդ նամակներ կեղծ էին, զի զանազան ասացումներ կը մասնէին հեղինակի անհմտութիւնն արեւելեան գաւառապետին, որով ջանացած էր խմբագրել իւր յոգումներն. երբ մի առ մի բուեցի այդ ասացումներ եւ բանասիրական փաստերով հաստատեցի քէ նոքա կը գործածուին լոկ արեւմտեան գաւառապետին մէջ, խարդախանքն եղաւ ակներեւ: Այլ ժողովուրդն, անհամբեր, խորհակեց մեր ժողովարանի դուռն, ներս խուժեց զայրագին, եւ պահանջեց մասնախումբին յայտնել իւր որոշում: Մասնախումբն ինձ յանձնեց խօսիլ

ժողովուրդին. արհամարհելով ամեն վսանգ, եղայ հռչակել նեմարսութիւնն, հակառակ աղմուկին եւ բռնական ցոյցերին: Այդ օր եղայ յոյժ անժողովրդական. եղբայրս եւ այն բարեկամներս որք ներկայ էին, դողացին կեանքիս համար: Մի շաբաթ յետոյ, ազգն իմացաւ թէ ունեի իրաւունք: Սակայն, երբ օտար մամուլն ձեռնարկեց ծաղրել Հայ ժողովուրդի միամտութիւն, պարսք համարեցի ինձ գրել մի հերժում, 'գոր *Լը Գուռիէ ա' Օռիան*-ի 4156 թիւն օրինակելով հրատարակեցին նաեւ ուրիշ Ֆրանսական քերթեր»: (*Գրիչ և Սուր*, էջ 11-13):

Այս առթիւ հայ մամուլին մէջ ալ գրած է, (*ԼԸ. յօդուած Գրիչ եւ Սուր-ի շարքին*), ցոյց տալով ողջմիտ հանրային գործիչի մը յատակառեւութիւնը, զոր եթէ պահած ըլլար մինչեւ վերջը Չերազ հիմա մեղի պիտի ներկայանար ուրիշ ղիմագծութեամբ մը:

Courrier d'Orient-ի ակնարկուած թիւին (1876 օգոստոս 2) մէջ, Չերազ գրած էր սա տեսակ առդեր, որոնք թերեւս այսօր զարմանքով պիտի կարդացուին իբր մեծ հակասութիւն մը այն ուղղութեան որ յետոյ Չերազինը եղաւ:

«Ես առաջիններէն մեկը եղայ յայտարարելու համար թէ Կովկասի մէջ Հայոց ապսամբիլը մեծապէս կասկածելի է...: Հայր գիտէ թէ ի՞նչ կ'արժէ ապսամբութիւնը: Ի՞նչ կը շահէին Յոյները առանց Ռուսիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի զինեալ աջակցութեան...: Բայց բոլ չկարծեն թէ Հայր դժգոհութեան պատճառներ չունի. անիկա գուցէ չստան անգամ աւելի իրաւունք ունի գանգաւելու քան թէ օրինակի համար Պուլկարները, բայց անիկա գիտէ, որ շատ չարիք կայ, որ միայն ժամանակը կարող է բուժել...: Անիկա այնպէս կը մտածէ թէ իրական ազատութիւնը այն է որ առաջ կ'երթայ աշխատութեան մեծ բանակին գլուխը կանգնած...: Ահա այն նկատողութիւնները, որոնց վրայ հիմնուած, ես այնքան

անհաւատարի կը համարեմ Հայկական ապսամբութիւնը՝ Ռուսիոյ մէջ, որքան Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի մէջ»:

Այս հետաւան ու հաշուող ուղղութիւնը եթէ պահպանուած ըլլար, վստահօրէն կրնանք ըսել թէ շատ բան խնայուած պիտի ըլլար այս աղբին, որ հակամարտ ուժերու խաղալիկ եղած է դժբախտաբար, չունեալուն համար որոշ ու հաստատ ուղղեցի՞ծ մը հետապնդող գլուխներ:

Երբ Ռուսիա, փորձի կ'ենթարկէր Հայոց ղեպի Ռուսիա տաճած զգացումները այսպէս սուտ լուր մը հրապարակ նետելով, անդին նոյն օրերուն իսկ անգլիական դիւանագիտութիւնը հայոց կողմէ բարձրացած դժգոհութիւնները «Ռուսական գրողութիւններու արդիւնք» կը համարէր: (*)

Անգլիացոց այս կասկածը նոր բան մը չէր: 1854-1855-ին Խրիմի պատերազմի միջոցին Սըր Սթէֆըրս Բէնիսկի Կ. Պոլսոյ Անգլ. ազդեցիկ ղեկավարին, ճիշդերը Հայերը զգուշացնելու համար ռուսական քաղաքականութեան գործիք դառնալէ, և յաջորդ շրջաններու կարգ մը հիւպատոսական անդեկազիրներ (**) արդէն ցոյց կուտան թէ Անգլիա ինչ կասկածներ ունէր և որքան երկիւ-

(*) Տես. Կ. Պոլսոյ Անգլ. Դեսպանին հեռագրական տեղեկագիրը 1876 Սեպտ. 23 թուականով. Անգլ. պետական Կապոյտ Դիրք, Թուրքիա թիւ 1. (1877) էջ 375:

(**) Այս կարգի տեղեկագիրներու մէկ գեղեցիկ նմոյշ կրնայ համարուիլ 1869-ին Էրզրումի Անգլ. Հիւպատոս Թէյլորի (*J. C. Taylor*) տեղեկագիրը որ հրատարակուած է դարձեալ Կապոյտ Դիրք-ին մէջ թիւ 16 (1877) էջ 31-32. (Տես նաեւ Սարուխանի Հայկական Խնդիրն և Աղբային Սահմանադրութիւնը Թուրքիայում. Ա. հս. էջ 145-147):

դով կը դիտէր Ռուսական գրգռութիւնները :

Այս հակամարտ քաղաքականութեանց մէջ տարուբեր Հայերը , արդէն ծուղակը ինկած էին , այն օրը երբ Պալ-քանեան յուզումները խաղաղեցնելու համար իբր թէ Եւրոպական Պետութեանց կողմէ գործադրուած ճիգերէն օգուտ քաղելով հայկական դժգոհութեանց ալ վերջ տալու համար դիւանապետական մարզանք ընելու ձեռնարկած էին :

Այս փորձարկումներուն գլուխը կը հանդիսանար ամայիսօրուան Պատրիարքը՝ Ներսէս Վարժապետեան որ երկար վարանումէ մը յետոյ կը մղուէր գործելու , իրեն հետ ունենալով իր կողմէն ընտրուած խորհրդականներու սակաւթիւ խումբ մը և քանի մը անձնուէր անձեր :

Այդ մանրամասնութիւնը չըջնալին մէջ իր տեղը ունէր նաեւ Չերազ , սիրելիագոյն աշակերտը այդ դասական հայ-րենասիրութեան մարմնացում եկեղեցականին : Անիկա մօտ գործակից մը կը դառնար Ներսէս Պատրիարքի , որ անոր կը վստահէր խմբագրութիւնը ֆրանսերէն այն գրութիւններուն սրանք Հայկական Խնդրոյն համար կը ներկայացնէր դեսպանատուններու :

Իր ցոյց տուած նուիրումը , յօժարակամութիւնը և կանխահաս լըջութիւնը պատճառ եղաւ որ Ներսէս Պատրիարք զայն իբր քարտուղար — թարգման ընկեր տայ Խրիմեանի :

Այս պատճառով Չերազ բացակայեցաւ Կ . Պոլիսէն հինգ ամիս (1878 Մարտ 8-էն 30 Յուլիս) և սակայն հոն դարձաւ աւելի ևս ժողովրդական անունով մը :

Առաջինը այն համակրական ցոյցներուն որ իրեն կ'ընծայէ ժողովուրդը իր Թօգաոյի դաւառի կողմէ երեսփոխան ընտրուելն է (1878 Օգոստ. 25) , նոյնիսկ նախ քան օրինական տարիքին լրացումը :

29 Դեկ. 1878-ի Ազգ. Ժողովի նիստին կը կարգադրուի Թօգաոյի Գաւառական Ժողովին տեղեկագիրը . քրուն կըց-

ուած էր հետևեալ նամակը , իր կողմէ գրուած :

Պերնաւնորի Հայր ,

« Պատիւ ունեցայ ստանալ այն նամակ որով կը յայտարարէք ինձ քե Եւրոպիա ազգային երեսփոխան ընտրած ե զիս :

Քաղցր եր ինձ ընդունիլ այդ պատգամ , պերնաւնորի Հայր , մանաւանդ մի ժամանակի մէջ ուր ազգային օրակարգն կը պարունակէ քաղաքական եւ կրթական խընդիրներ : Սակայն մտածելով քե Երեսփ . Ժողովն չպիտի հաւանի վաւերացնել ընտրութիւնս , զի չ'ունիմ դեռ սահմանադրական հասակ , փութացած եմ հրաժարագիր ուղղել նոցա որք ընտրեցին 'զիս , 'գոր իմաց տալով Ձեզ , պերնաւնորի Հայր ,

կը մնամ Ձեզ եւ Ազգիս
Անձնուէր
Մ. Չերազ

Ժողովը կարճ վիճարկումներէ մը յետոյ կը բեկանէ ընտրութիւնը և ժամանակի մը համար եւս Չերազ կը մնայ հեռու Ազգ . Ժողովէն , սակայն ո՛չ հեռու ազգային կեանքէն , վամպի « Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ , Ներսէս Պատրիարք ու իր խորհրդականները որոշեցին որ Ֆրանսերէն քրթակցութեան ու Եւրոպացիներու հետ բանակցութեան հոգը » Չերազի « յանձնուէր , « Հայ Պատրիարքանի Ընդհանուր Քարտուղար » տնօրէնով : » Չերազ կատարեց այս պաշտօնը 1878 նոյեմբերէն մինչեւ 1879 մայիս , և , Լճնաօնէն վերադարձին , 1881 յունիսէն մինչեւ 1882 փետրվար (Տես Կոչնակ Թիւ 37, 1925 Սեպ. 12)

Անիկա միեւնոյն ժամանակ հանրային կրկէսին վրայ է նաեւ դրչով : 1879-էն մինչեւ 1884-ի կէսերը . այսինքն Մասիս-ի դադարումը , Չերազ իր սրտակից ընկերոջը Եւրա Տէմիրճիպաշեանի հետ , կը հանդիսանար Իւթիւ-

ճեմանի թերթին գլխավոր աշխատակիցներէն մին, և հոն իր բուն անունով և կեղծ անուններով կը գրէր բազմաթիւ յօդուածներ :

Անոնք Ներսէսի, անոր գործակիցներուն և իր խկ քաղաքականութիւնը պաշտպանելու կը նկրտէին այն յարձակումներուն գէտ որոնք կը կատարուէին մասնաւորապէս Ներսէսի հակառակորդներուն կողմէ :

Մասիս, նոր կը հրատարակուէր իբր օրաթերթ և թերթին մեծ ոյժն էր անոր օգնական - խմբագիրը Բիւզանդ - Քէչեան, Չերազի աշակերտը և ինքն ալ իր կարգին Ներսէս Վարժապետեանի մէկ ուրիշ հիացողը :

Իւթիւճեանս ս'ըքսն աղբին, նոյնքսն ալ իր անձին համար « չըջանայեաց խոհականութեան » մարդը, վարչութիւններու բերանը, և մեծերու և ջոջերու խնկարկուն, այլապէս չէր կրնար շարժիլ, եթէ ոչ պաշտպանելով Պատրիարքը և անոր շուրջը գտնուող մարդիկը, թերեւս իրմով նուիրադարձուած « պոտշածից օրէնք » մը համարելով այս :

1884 Յունիս 2-ին հրատարակուիլ կ'սկսէր Արեւելի, որուն քանի մը ամիս յետոյ անձնատուր կ'ըլլար Մասիս, իր հրատարակութիւնը դադարեցնելով : Մասիս, իր խմբագիրներով և աշխատակիցներով կուգար զօրացնել Արեւելի-ը : Չերազ, ինքն ալ կ'անցնէր Արեւելի-ին :

Թէ՛ Մասիս-ի և թէ՛ Արեւելի-ի մէջ Չերազ հրատարակեց յօդուածներու երեք շարք, քիչ չափ մնայուն արժէք ներկայացնող, Նոր ձառեւ-ը (1881 - 1889), զանազան թուականներով, Մասիս-ի, Արեւելի-ի և այլ թերթերու մէջ հրատարակուած բանախօսութիւններ, որոնց վերջինը եղած է Սրբուհի Մայրապետի գերեզմանին վրայ խօսածը, Կրթական Բանախօսութիւններ, հրատարակուած Մասիս-ի մէջ (1882 - 1883) Անգլիայէ դարձին և հոն տեսածներէն ու տպաւորութիւններէն և, վերջապէս Իմ առաջին ուղեւորութիւնս յԵրուսա, հրա-

տարակուած Արեւելի-ի մէջ (1885 - 87) :

Մինաս Չերազ, Նուպար - Շահնազարեանի ուսանող, ինչպէս տեսնուեցաւ իր առաջին յօդուածները տպագրեց Ներագուց-ի մէջ : Անոնք ետքէն « Գրական Փորձեր » անունով հատորը կազմեցին :

Ասկէ զատ հրատարակած էր՝ « Ազգային Դաստիարակութիւն »-ը « Գրիչ եւ Սուր »-ը և « Դամբանականներ »-ը : Ասոնց վրայ խօսելով Արիար, կ'ըսէ թէ « այս « գործերը իրենք իրենց համար նշանաւոր յատկու- « թիւններ չունին, բայց ենթադրել կուտան թէ հե- « ղինակը աշխատութեամբ պիտի կրնար առաջնակարգ « հայ գրագէտ մը ըլլալ : Բաւական բան գիտէ, իր նիւ- « թերուն տէրն է, մասնաւորապէս լեզուականին, տար- « տղնած, թոյլ ու արձակ ոճով չի գրեր, այլ՝ զուսպ և « կտրուկ : Պարբերութիւն մը շինելու ընդունակ է, ինչ « որ կարծուածին չափ դիւրին արուեստ մը չէ : Կորով « ունեցող կ'երևի : Դիւրագգաց, գորովալիր, փափկա- « միտ գրագէտը պիտի չըլլայ : Դեռ պատանի և արդէն « իր « ես »-ը ծայրայեղօրէն պաշտող : Մինչեւ 1879 Մի- « նաս Չերազ մեծ գրականութեան համար կրնայ սկսնակ « մը համարուիլ, ցոյց տրուած յատկութիւնները տպա- « ղային համար գրուական է. » (Տես Բամբեր գրակա- նութեան եւ արուեստի Ա. գիրք, Ս. Պետերսբուրգ 1903 Արեւմտեան Հայոց արդի գրականութիւնը, էջ 201)

Դժբախտաբար այս առաջին թափովը չէ կըր- ցած շարունակել : 1879-էն յետոյ Չերազ հայ գրակա- նութեան համար կամաց կամաց կ'անմեղեւութանար : Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ իր ըրածը աւելի հրապա- րակադրութիւնն էր քան թէ գրականութիւն, որուն ծառայելու ընդունակ կը թուէր առաջ : Դադարական երկու տետրակ և անոնց հետ օրագիրներու մէջ քանի մը յօդուած, կը ներկայացնեն 1879-էն յետոյ, Չերազի Գրական գործունէութիւնը :

«Երբ Պերլինի կը վերադառնայ, ալ այսուհետեւ ինչ որ կը հրատարակէ, և յատկապէս իր ուղեւորական նկարագրութիւնները «Արեւել»-ի մէջ, 1885-ին, ամէնքն տկար են: Ո՛չ գաղափար կը տեսնուի անոնց մէջ, ոչ ալ գրական տաղանդ մը կը յայտնուի: Իրաւ է թէ քանի մը զեղեցիկ հատուածներ «Արեւել»-ի ներքին գրաքննութեան կողմէն ջնջուեցան, վասնզի կառավարական ուշադրութիւնը արթնցնելու կապածը կու տային, բայց հրատարակուածներն ալ գրական համբաւի մը արժանաւոր չեն:» (*) (Տես Բանբեր, էջ 201)

Շատ իրաւամբ Արիւստը կըսէ թէ «կրնանք ըսել «թէ, շատ հաւանօրէն, Մինաս Չերազ մեր գրական «չարժումին վարիչներէն մէկը պիտի ըլլար, առանց «Պերլինի ուղեւորութեանը, որուն հետեւանքովը քառ-«ղաքական գործերու խառնուեցաւ և չի կրցաւ շարուն-«նակի գրականութեան համար աշխատութիւնները»:» (Տես Բանբեր, էջ 200)

Ալ, այսուհետեւ զրիշը միջոց մը կը դառնայ ծառայելու համար ուրիշ նպատակներու, և գրական փառասիրութեան տեղ, իր «Ես»-ը կը գգուեն հանրային մարդու, հասարակական գործիչի փառամոլութիւնը:

Անիկա նախադրուած է մասնաւորապէս քաղա-

(*) Զարմանալի է որ եղիա (Տես Երկրագործնա 1885 էջ 283) Արեւելք-ի մէջ միակ կարգալիք բան Չերազի Ուղեւորութիւնը-ը կը գտնայ, «որ կը միացնէ լաւ գրուածք մը պահանջուած բոլոր յատկութիւններն, որ ունի լեզու, ոն, ոգի, ոյր հեղինակն Հայ կը մնայ եւրոպական ժողովուրդներն այցելելով, եւ՝ Արեւմտեան քաղաքակրթութիւնն իբր հայլոջ պատկերացուցած ժամանակ՝ առիթ կը գտնէ զարբուցանել ազգային յիշատակներ եւ խանդավառել քնդարմացած հոգիները»:

քական գործունէութեամբ: Իր միամիտ հաւատքը որ Պերլինի յուսախաբութեանն յետոյ պէտք էր խոր ցընցում մը կրած ըլլար, կը պահէ դեռ յաջորդ տարիներուն, և թերեւս ոսկի երազներ կը հիւսէ, Հայաստանի ազատարարներուն մէջ իրեն համար ամենագլխաւոր տեղ մը երեւակայելով:

1880-ին, Վարժապետեանի խորհուրդով, Հասցիւղէն Բերա կը փոխադրուի, անոր կողմէն դեպքանատուններու հետ յարաբերութեան մանկու համար, քանի որ, կ'ըսէր, և թէ ինք անձամբ յաճախէր այդ օտար պաշտօնատունները, Սուլթանին կապածն ու ցատումը ստատկացուցած պիտի ըլլար: (Տես Կոչնակ, 1925 Սեպ. 12 թ. 37):

Հազիւ թէ Բերա կը հաստատուի, Բերացիք՝ Ներսէսի վատահալին կ'ընտրեն Թաղական Խորհուրդի անդամ: Չերազ, դեպքանատուններու հետ Հայոց Պատրիարքարանի յարաբերութիւնները կը կատարէ անսովոր Լրջութեամբ մը և իր պաշտօնի պահանջած արժանիքները ցոյց տալով: (*)

Կ. Պոլսոյ մէջ իր կատարած բանակցութիւնները, Լճնոսի մէջ շարունակել յարմար դատուելով, 1880 Սեպտեմբ. 30-ին, Ներսէս Վարժապետեանի կարգադրութեամբ կը մեկնի Անգլիա իբր պատուրակ: Չերազ Կ. Պոլսէն ութ ամսուան նոր բացակայութենէ մը յետոյ կը դառնայ իր ծննդավայրը (1880 դեկտեմբեր 28):

Միացեալ Ընկերութեան Աստիճակաւ էր երբ Աստ-

(*) Անգլիական Դեսպան Լորտ Տրֆրինի հետ իր տեսակցութիւնները, ինչպէս նաեւ Ֆրանսայի Դեսպան Հանրի Ֆուլոնի հետ իր յարաբերութիւնները, իբր յուշեր հրատարակած է (Տես Կոչնակ, 1922 թիւ 21 եւ 1925 թիւ 37):

Նոյն Գաւառական Ժողովը իր 1881 մայիս 6-ի նիստին մէջ իր միաձայն քուէով կեդրոնի երեսփոխան կ'ընտրէ, եռապատիկ ցանկի մը վրայ ուր տեղ կը դրուէին Յովհաննէս Նուբեանի պէս հանրային դէմք մը և Կարապետ Փանոսեանի պէս կորովի հրապարակադիր մը:

Ասիկա խոշոր չտիրանիչն էր իր համբաւին և ժողովրդականութեան:

Ընտրական տեղեկագիրը (21 Հոկտ. 1881 Թուակիր) միայն Ատանայի Առաջն. Տեղապահէն ստորագրուած, 1882 մայիս 20-ին Ազգ. Ժողովին կը ներկայացուի և որովհետեւ Գաւառական Ժողովի դիւանէն ստորագրուած չէր, կ'որոշուի հեռագրել Ատանա, որպէսզի այս պակասը լրացուի: Բանի մը անգամ խնդրոյ առարկայ ըլլալէ յետոյ վերջապէս 1882 յունիս 24-ին կը վաւերանայ իր երեսփոխանական ընտրութիւնը:

Չերազ նոյն օրը իսկ ժողովին կը մասնակցի: Ազգ. Ժողովի օրակարգին վրայ էր պատրիարքական խնդիրը: Ներսէս Պատրիարք հրաժարած էր 1881 Նոյեմ. 13-ին: Բ. Դուռն ու Ազգ. Ժողովը մերժած էին իր հրաժարականը, սակայն Պատրիարքը ուժգին կը պնդէր իր հրաժարականին վրայ: Վարչութիւնը Բ. Դրան դիմելով լուծում մը խնդրած էր, վստահի այս կերպով կը խորհէր թէ ոյժ տուած կ'ըլլար Ներսէս Պատրիարքի պահանջներուն: Չերազ առաջին օրը իսկ առիթը չկորսնցնէր, Ներսէսի հակառակորդները հարուածելու, ըսելով թէ «Թէեւ առաջին անգամ պատիւ ունիմ ներկայանալ ժողովոյդ, սակայն հարկ կը համարեմ իմ կարծիքն եւս յայտնել այս խնդրոյն առթիւ: Ասեմապէս էֆ. ըսաւ քե' լրագրաց հրատարակութիւններն նկատողութեան չեմք կրնար առնուլ հոս: Ես իբր նեսաբիւր ազգային մը՝ ուսումնասիրած լինելով Ազգային Ժողովոյ Ասեմագրութիւնները նմարած եմ շատ անգամ որ երեսփոխանք լրագրական լուրերու յենլով խնդիրներ ներկայացուցած

են. օրինակի համար՝ փափագեան Ասեփան էֆ. նոյն աղբիւրէն քաղելով գրաւոր հարցում ուղղած է քե' Ս. Պատրիարք Հայրը փակել տուած է վանայ վարժապետանոցը: Քանի որ օրինակներ կան, անհեղինակ կը գտնուին: Ասեմապէս էֆ.ի դիտողութիւնը եւ կ'առաջարկեմ որ վարչութիւնը հաղորդէ ժողովոյս եւ ձեւեկ փառայի ե պատգամաւորութեան միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը»:

Չերազ, իր երեսփոխանական կեանքի սկզբնաւորութիւնը կ'ընէ այսպէս 1882 յունիս 24-ին և այդ Թուակնէն յետոյ եռանդուն մասնակցութիւն մը կ'ունենայ: Ասիկա Ժողովին կը բերէ առաջարկներ որոնք իր անդրանիկ եռանդին տրտայտյալութիւնը կրնան համարուիլ:

2 Սեպ. 1882-ին անիկա կը ներկայացնէ հետեւեալ առաջարկը.

«Նկատելով որ Կ. Պոլսի մի քանի հազար Հայերն Ազգ. Ժողովին մէջ ունին 100 ներկայացուցիչներ, մինչ Տանկաստանի միլիոնաւոր Հայերը իրաւունք ունին ընտրելով 40 երեսփոխաններ:

«Նկատելով որ այս բաւարար չէ բանաւոր, կը վիրաւորէ մեր գաւառացի եղբայրներ եւ մի տեսակ հարկասանաւորութիւն է անոնց դէմ:

«Կ'առաջարկեմ որ Ազգ. Սահմանադրութեան Գրդ լոգուածն բարեփոխուի, եւ այսուհետեւ կեդրոնական երեսփոխաններն լինին 40 եւ գաւառներն 100:

Մինա Չերազ

Երեսփոխան Ասանայի»

Այս առաջարկը կը յղուի դիւանի մը ուր կը թաղուի, հակառակ քանի մը անգամ իր կողմէն կատարուած հետապնդումներուն:

Նոյն Ժողովին մէջ Օրթոդոքսի երեսփոխանական

ընտրութեան տեղեկաւորը խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ : Ընտրութիւնը կատարուած է խիստ աննշան թուով ընտրողներու մասնակցութեամբ :

Մտաթէոս եպոս . Իզմիրլեան ընտրողներու անտարբերութեան համար ցաւ կը յայտնէ . իսկ Չերազ աւելի առաջ կ'անցնի :

« Ես ցաւ յայտնելով միայն չպիտի բաւականանամ , այլ նաեւ առաջարկութիւն մը պիտի ներկայացնեմ այս առթիւ : Օրբագիւղի 129 ընտրողաց մեջէն 29 անձանց միայն փոխ մասնակցիլը բանաւորութեան եւ արդարութեան բոլորովին հակառակ կը դասեմ , քանի որ երեսփոխան մը ըստ Սահմանադրութեան 3-4 միլիոն Հայ ժողովուրդ ներկայացնելու կոչուած է : Ուստի այս եւ նմանօրինակ անպատեհութեանց առաջին առնելու համար , կ'առաջարկեմ այսուհետեւ օրինաւոր չհամարուի այսչափ ջնջին փոքրամասնութեան մը կողմէ եկող երեսփոխանաց ընտրութիւնը , այլ ընդհակառակը պահանջուի , որ գոնէ ամբողջ ընտրողաց կեսէն մեկ աւելիին փոխութիւնը ընտրուի երեսփոխան մը » :

Ստեփան այս առաջարկը կը մերժուի , նկատելով որ Սահմանադրութեան արտադրութիւնները բացորոշ են եւ կարելի չէ ընտրողներու վրայ ճնշում ի գործ դնել :

Ստեփան , Չերազ անվհատ կ'որովով մը 9 Սեպտ. 1882-ի նիստին կը ներկայացնէ գրաւոր հետեւեալ առաջարկը որ նոյնպէս հետեւանք չունենար , դիւանի մը մէջ թաղուելով , յաւիտենապէս :

Ահա այդ առաջարկը :

« Նկատելով որ դրամական սեղմումներ ազգի փոքրամասնութեան կը ներեն կասարել երեսփոխանական ընտրութիւններ :

Նկատելով որ այդ փոքրամասնութեան մի ջնջին փոքրամասնութիւնն կը գործադրէ սեպ իւր ընտրողական իրաւունք .

Նկատելով որ , այս զանցառութեան շնորհիւ , մինչեւ իսկ 10-15 հայերէ ընտրուած մի անհաս կը հռչակուի երեսփոխան եւ կը կոչուի լինել ամբողջ ազգի ներկայացուցիչն , ըստ 93-րդ յօդուածի ազգային Սահմանադրութեան , եւ վնդել 4 000 000 Հայերի հակասազիրը :

Նկատելով որ այս համեմատութիւնն է անարդար եւ անարդարանալի , եւ կ'եղծէ սահմանադրական գաղափարն , ժողովրդապետական անունին ճակ ստեղծելով մի նեմարիս սակաւապետութիւն .

Կ'առաջարկեմ որ Ազգային Ժողովն մերժէ այսուհետեւ իբր անբաւական ամեն երեսփոխանական ընտրութիւն որ չէ կրցած սահմալ ընտրող ժողովուրդի մեծամասնութիւնն :

Մինաս Չերազ
Երեսփոխան Ասանայի »

2 Սեպտ. 1882-ի նիստին մէջ Չերազ կը խօսի խորհրդակցանաց վարչութեան հրաժարականին առթիւ ընդարձակ ճառ մը եւ կը ջանայ համոզել որ ընդունուի այդ հրաժարականը : Այնպէս ալ կ'ըլլայ եւ նոր ընտրութեան կը ձեռնարկուի : Չերազ համեմատականի ցուցակին մէջ կ'անցնի : 9 Սեպտ. 1882-ի նիստին մէջ , երբ Ղալաթիոյ օճակին պատկանող երեսփոխաններ առաջարկ կը բերեն Ներսէս Պատրիարքի հրաժարականը ընդունելու , Չերազ , որ ջերմ պաշտող մըն էր Ներսէսի , կը ծառանայ այդ գաղափարին դէմ :

Անիկա կ'ըսէ .

Ներուի ինձ պատասխանել քե ազգին համար յարգելի են իւր բոլոր եկեղեցականներն , ուստի երբ մի եկեղեցական պատրիարքական զանգն իջնէ եւ մի ուրիշ եկեղեցական յաջորդէ անոր , Ազգն ոչինչ կը շահի մի այնպիսի փոփոխութենէ , այլ ազգը կը շահի երբ Ներսէս Պատրիարք վերադառնայ , զի իւր վերադարձն կ'ենթադրէ դարման այն գանգասանաց զորս նա իւր հրա-

Ժաման օրն արսայայտած է ուր որ հարկ եր: Ներսէս Պատրիարքի հրաժարականն պարզապէս անհասկանալի և անհասկանալի չունի, այլ պատճառաբանեալ հռչակուած է իրաւամբ: Ազգին շահն այդ պատճառաց բարձրագոյն մէջ է եւ ոչ թէ եպիսկոպոսի մը ուրիշ եպիսկոպոսի մը յաջորդելուն մէջ: Խնդրեմք ուրեմն բարեխնամ կառավարութեանն որ հանդիսանալ իւր ցաւեր եւ այս յուսով ազգը բոլորովն այն առժամեայ եւ մասնաւոր չարիքներու: Ընդունիլ Ներսէս Պատրիարքի հրաժարականն կը նշանակէ մեր ձեռքով պատճառել իւր գանգատագիր. ազգային կամաց բարգիւն երեսփոխան մը կը մերժէ կատարել այսպիսի մի գործ, ուստի կը յայտարարեմ թէ ընկերներս եւ ես պատրաստ եմ հանդարտ խղճով ստուգել մեր մերժողական պատասխան...»:

Զերադ, միամիտ հաւատք մը ունենալ կը թուի, և կը կարծէ թէ ամէն օգտակար գաղափար գրկաբաց պիտի ընդունուի Ազգ. Ժողովին կողմէ, ուստի յաջորդ. նիստին (23 Սեպ. 1882) կը ներկայացնէ հետեւեալ նոր առաջարկը, որ աւելորդ է ըսել թէ « Զայն բարբառոյ յանապատի » կը մնայ, իր նախապէս ներկայածներուն և ուրիշ շատ շատերու պէս:

« Նկատելով որ Ազգ. Ժողովն չէ կրցած բնական եւ վաւերացնել քաղաքին ծրագիրն 1881 Յունվար 22-էն ի վեր եւ կրթական ծրագիրն 1881 Ապրիլ 2-էն ի վեր:

Նկատելով որ, այս դանդաղութեան շնորհիւ, մեր ներքին վիճակի բարեփոխումն կը սկսի լինել երազական, զի անա գրեթէ բոլոր քաղերն փառսի մէջ են եւ Ազգային դատարանակութիւնն չունի ուղեցոյց:

Կ'առաջարկեմ որ Ազգ. Ժողովն գումարուի ամեն հինգշաբթի եւ սիպտոբրային ձեռնարկէ բնական եւ վաւերացունել Թաղային եւ Կրթական ծրագիրներն:

Մինաս Զերադ
Երեսփոխան Առաջնայի.

Նոյն նիստին դարձեալ կը մտաբանուի Ղալաթիոյ օճախին դէմ Ներսէսը պաշտպանելու համար, ինչպէս յաջորդին (30 Սեպ. 1882), ուր հակառակորդներու նեղացուցիչ ընդմիջումներուն մէջ կը կարգայ հետեւեալ զբաւոր ճառը, որ մեր խորհրդարանական տարեգրու-

Մինաս Զերադ

Թեանց մէջ հազուադէպ լրջութեամբ արտասանուած ճառերէն մին է:

Հոս կ'արտայայտեմ զայն նշանութեամբ գաղափար մը տալու համար թէ ինչպէս մտաբանուած է Զերադ, պաշտպանելու համար Ներսէս Պատրիարքը իր հակառակորդներուն դէմ:

Եւ Հայ ազգութեան շահերն ունին համեմատութիւն եւ զի Հայ ժողովուրդն կը դիմէ ահա ոչ օտարին, այլ հայ-րախնամ Սուլթանին».

Եւ իրօք, պարոններ, ո՞ր ազգասէր եկեղեցական կրնայ մնալ պատրիարքական արքային վրայ, երբ հանրա-ծանօթ զեղծումներն չ'են յարդարուիր, երբ կարելոր գաւառներ կը մնան անառաջնորդ, երբ խրիմեան կը զլացուի Վասպուրականի, երբ պատրիարքական մենա-ւորհներ կը սեղմուին, երբ ազգն կ'ենքարկուի կաս-կածի, երբ Կրքական ընկերութիւններն կը նեղուին, երբ Հայութեան յասկանիւններն կը խափանուին, երբ պատրիարքարանի խնդրագիրներն չեն գտներ արձագանգ, եւ երբ ազգային միութեան կը սպառնայ մի Կաթողիկոս ում դէմ ես, Երեսփոխան Ասանայի եւ այժմ Ազգ. Ժո-ղովի մէջ միակ ներկայացուցիչ Կիլիկիայի, կը բողոքեմ յաւեհ ցուցնելով իւր կուրծքի վրայ մանիկ եւ իւր ափի մէջ ամսական երեսուն ոսկի, զերդ երեսուն արծաթն Յուդայի.....

Ուրեմն, պէտք է խնդրել պետութեան համակիր հո-վանաւորութիւն, եւ հաւանական է որ Սաիս Բաշա, Տիպար իմաստուն հայրենասիրութեան պիտի յօժարի գո-հացնել Օսմանեան Հայաստանն, ոյր սահմանազլուխին վրայ դժխեմ արծիւն կը սրէ այժմ իւր մագիլներ:

Ահա այս հաւանականութեան մէջ է ազգի շահն, զի ինչ օգուտ մեզ երբ մի Եպիսկոպոսի յաջորդէ մի ուրիշ Եպիսկոպոս, մանաւանդ որ ապահով ենք քէ արժանա-ւորին պիտի յաջորդէ մի նուազ արժանաւոր: Քանի որ կայ մի այդպիսի հաւանականութիւն, Ազգ. Ժողովն, մերժելով պատրիարքութեան առաջարկն, կ'աւարած պի-տի լինի մի գործ որ վնասակար է ամբողջ ազգին եւ օգտակար լոկ մի բարձրասէր եկեղեցականի:

Եւ ի՞նչ պիտի անեմ, պարոններ, երբ ժողովուրդն բողոքէ ձեր որոշման դէմ եւ եկեղեցին չիւրէ ձեր Տեղա-

պան, հաւասարիմ մնալով ազգի եւ պետութեան անձ-նուէր Տ. Ներսէս Վարժապետեանի ոյր անսահման Ժո-ղովրդականութիւնն ծանօթ է ձեզ: Կառավարութիւն իսկ պիտի վարանի յայնժամ մի փափուկ կացութեան մէջ, ոյր պատասխանատուութիւնն պիտի ծանրանայ այն Եֆէն-սիների վրայ որք աւելորդ կը համարին դիմել այժմ նա-խարարապետին:

Կասարեմք պարոններ այս յետին փորձ, որ պիտի բարդէ հազիւ մի շաբաթ մեր միամեայ անիշխանու-թեան վրայ, յիշելով քէ «ՉՆերսէս Սրբազան Ազգը կը սիրէ տեսնել յարատեւ իւր Պատրիարքական Արքային վրայ, վասնզի նորա հովուական ցպոյն ներքէ կը յուսայ առաջնորդուիլ յայն լուսաւեհ ապագային՝ զոր կը պատաս-տէ ազգին մեր ազգաւեհ Պատրիարք եւ զոր պիտի յաջորդէ մեզ անսարակոյս Աստուծայինն Փրկարար Նա-խախնամութիւն» որպէս կը հռչակէր ժողովրդին առ-ջեւ դռնբաց նիստերի Տ. Խորեն Լուսինեան:

Իսկ ես ականատես վկայ Ներսէս Վարժապետեանի մեծագործութեանն մի անգամ ընդ միտք կը յայտարարեմ ձեզ պարոններ, քէ աւելի կը նախնաւոր կ'սրել ձեռներս քան քուք սալ մի անձնագոն Պատրիարքի հրաժարման համար»:

Չերազի այս ողբերկաւ ճառը ստեղծեալ անդոր եղած է պաշտպանելու Ներսէս Պատրիարքը որուն հրաժարականը Նոյն Նիստին մէջ կ'ընդունուի 9-ի դէմ 39 քուէով:

Ասիկա Չերազի համար հարուած մը կ'ըլլայ, սա-կայն բարեբախտաբար այս քուէարկութիւնը հետեւանք Հոռննար վասնզի Սուլթան Համիտի հրամանով Ներսէս Պատրիարք կը դառնայ իր աթոռը (3 Դեկ. 1882):

Այս վերադարձէն յետոյ Չերազ, — որ 1882 յուլիս 8-ին Ուստան. Խորհուրդի կողմէ, կը թողնուի ծրագիր մը կազմելու, ուսուցիչները քննելու և գործածելի դասագիրքերը ընտրելու համար կազմուած Մասնագի-

տաց ժողովին կը մասնակցէր արդէն — , կ'ընտրուէր Ուսումնական Խորհուրդի անդամ և ժողովին առաջին նիստին (23 Դեկտ. 1882) Ա. Ստեփանապուրովեան կը կոչուէ :

Իրեն պաշտօնակից են Ուսումնական Խորհուրդի մէջ Համբարձում Իւէքճեանի (Ատենապետ), Մկրտիչ Մեղպուրեանի (Փոխ-Ատենապետ), Յակոբ Գուրգէնի (Բ. Ատենապետ), Ռեթէոս Պէրպէրեանի պէս հեղինակաւոր ուսուցիչներ, Մկրտիչ Նորիկեանի պէս բանասէր պետական պաշտօնեայ մը և Տօք. Ստեփան Յակոբեանի պէս գրասէր բժիշկ մը :

Այս Ուսումնական Խորհուրդին առաջին քայլերը փայլուն եղան : 1883 յունվար 11-ի նիստին մէջ Պէրպէրեան առաջարկեց Վարժապետական Ժողով մը հաստատել, մանկավարժական դաստիարակութիւններ հիմնել և Ակադեմիոյ մը կազմել, ազգ. դպրութիւնը զարգացնելու համար : Չերաշ ինքն ալ առաջարկեց Վարժապետանոցի մը հաստատման և կրթական պիւտճէի խնդիր յարուցանել :

Այս առաջարկները կ'որոշուէր օրակարգի անցնել և խորհրդակցիլ :

Սակայն Չերաշ չի կրնար երկար տանն դործակցիլ այս ժողովին, վաճառել 1883 Սեպտեմբերին նորէն մասնաւոր պաշտօնով կը ղրկուէ Եւրոպա :

Այս պատճառով իսկ կը հրաժարի Ուսումնական Խորհուրդէն և Գաղ. Ժողովը կ'ընդունի :

Այս շրջանին տակաւին եռանդով կը շարունակէ իր երեսփոխանի պաշտօնը :

Ինքն է որ 1883 Փետր. 25-ի նիստին առաջարկ կը բերէ Կաթողիկոսական խնդիրը օրակարգ անցնելու և յաջորդ նիստերուն մէջ ողբերկութեամբ կը մասնակցի այս խնդրոյն համար կատարուած վիճաբանութիւններուն :

1883 ապրիլ 4-ի նիստին մէջ կը խօսի այս խնդրոյն վրայ ընդարձակ ատենաբանութիւն մը, — իր

երեսփոխանական կեանքին ամէնէն ուշագրաւ խօսքերը — որոնք նոյնութեամբ հոս կ'արտագրենք, նմոյշ մը տալու համար, ոչ միայն իր գաղափարներուն, այլ նաեւ իր խօսելու կարողութեան վրայ :

Մինաս Չերաշ

« Սկզբնեան եֆեօսի կ'առարկէր քե ոչինչ կը շահիմ աղմուկ հանելով եւ քե Ազգ. Ժողովոյ կողմանէ եղած որոշմանց գործադրութիւնն միշտ ապահովեալ չէ, սակայն ինձ այնպէս կը բուի քե Բերսպուրկի Օսմանեան Դեսպանին ձեռամբ Ռուս կառավարութեան Ուղերձ մատուցանելն՝ աղմուկ հանել չը նշանակէր գործադրութիւնը ապահովեալ լինի քե ոչ մեր պարսէն է փորձել եւ աշխատիլ, Ռուսաց արդարաւորութեան կամ իմաստութեան

բողոքով մնացորդն : Նաեւ կը վախճուի քէ Ռուս կառավարութեան դժգոհութիւնն պատճառած կըլլամք խնդրելով Պալատենայի ինչ ինչ յօդուածոց բարեփոխումը կամ անոր վերաբնութիւնը . սակայն ինձ անհասկընալի կը թուի քէ այս տեսակ մի խնդիր ինչու դժգոհութիւնն պիտի պատճառէ Ռուս կառավարութեան : Պալատենեան 1836-ին հաստատուած եւ մեզ տրուած օրենք մ'է , արդ օրենքները յաւիտեանական չեն , ժամանակին հետ եւ փոքրաւորեալմբ կրնան բարեփոխուիլ անոնք հետզհետէ եւ բնաւ զարմանք չէ երբ 47 տարի առաջ մեզ տրուած օրենքի մը մէջ բարեփոխումներ մտածանել ուզուի : Միքէ Ռուս կառավարութիւնն ինքն իսկ չը փոխէր մերք ընդ մերք իւր օրենքներ : Մենք իսկ աւելի մօտ ժամանակներս օրենք մը ստացանք . այն է Սահմանադրութիւնը . այս օրենքը 23 տարի է վեր հաստատուած է եւ պետական դարձած , սակայն երբ Ազգն ուզեց անոր ինչ ինչ տրամադրութիւնները փոխել , Օսմանեան կայսրութիւնն ոչ քէ վշտացաւ այլ եւ հաւանութիւն տուաւ մեր խնդրանաց եւ այսպէս Սահմանադրութեան մէջ նշանակուած Քալ . ժողովոյ 20 անդամոց քիւ 14 ի իջեցնելու հանեցաւ եւ դիտողութիւն չըբաւ երբ Կրօն . ժողովոյ 14 անդամոց տեղ նոյն պատճօնը յանձնուեցաւ մեկ կրօնական խորհրդականի :

Արդ , երբ մեր կառավարութիւնն այս բարեփոխումներն կընէ , կարելի՞ է մտածել քէ Ռուսիա չպիտի ընէ զայնս , մանաւանդ որ Պալատենեան կը պարունակէ այնպիսի յօդուածներ որք նոյն իսկ իւր պետական օրենաց հետ չեն համաձայնիր : Այսպէս են եկեղեցականաց տնայնաց ժողովուրդներն եւ Սինոդի ընդարձակ իրաւասութեան եւ կրօնական միջամտութեան վերաբերեալ քանի մը տրամադրութիւնք : Ուստի ժամանակին անուշադրութեամբ դրուած այս տեսակ յօդուածոց բարեփոխման համար մեր կողմէն լինելիք խնդիրն անհարաւոր

եմ քէ կրնայ ընդունուիլ Թագաւոր - Կայսեր կողմանէ , երբ ներկայացուի համեմատաբար եւ երբ մերժուի ազգին պատճառն է աղմուկ հանել : Այս այսպէս : Կ'ըսուի նաեւ քէ մեք շատ տար եմք , եւ կը վախճուի որ անխոհեմութիւնը նոր կորուստներ չպատճառէ մեզ : Արդ երբ կ'ըսէի քէ տարութիւնն ալ զօրութիւն մ'է , Սուրհենեան հետեւեալ կը կարծէր քէ բանաստեղծական բացատրութիւն մ'է տուածս , բայց պատմութիւնն իմ ըսածս կը հաստատէ . օրինակի համար , երբ Զուլիգերիա կամ Պելնիա աւելի հզօր պետութիւններ լինէին , հարկաւ իրենց արդի ապահով դիրքն չէին վայելեր : Բայց Հայ ազգն ամեն ինչ կորուսած է արդէն , եւ կորուսանելու բան մը չունի այլեւս : 1866 ին ջերմ բողոքներ տեղի ունեցան , եւ ի՞նչ վնաս կրցան բերել մեզ : Ռուսահայք մերք կը բնադատեն մեր կառավարութիւնն , եւ ո՞վ կրնայ մեղադրել զմեզ երբ նոյն ընենք Ռուսիոյ նկատմամբ , եւ միքէ բնական չէ՞ որ Պալատենայի դէմ բողոքով Տանկասանի Հայերը լինին , քանի որ աղետեւ է քէ Ռուսահայք լուրջեան դատապարտուած են . իմաստուն ազգ մը օգուտ կը բաղէ մինչեւ իսկ իւր աղետներէ , եւ մեր ազգի բաժանեալ վիճակը կը ներէ մեզ ձայն բառնալ Պալատենայի դէմ : Մենք զմեզ կը նանչնամք , գիտեմք մեր վիճակն , բայց երբ օտարին կը դիմենք պէտք չէ այդքան յուսահատիլ եւ մեր տարութիւնն հրապարակաւ խոստովանիլ , վասնզի ասով ուրիշ բան ըրած չեմք ըլլար երբ ոչ օտարն քաջալերած : Պէտք է հաւատք ունենալ . զի ազգ մը հաւատքով կապրի . այն շրջ երբ հաւատքը վերնայ ամեն ինչ կը լրանայ . նոյնիսկ բժիշկներն հաւատքով ապրեցնել կուտան շատ անգամ իրենց հիւանդներն : Մեր գլխաւոր պէտքն է հաւատալ եւ տոկալ . զի Հայ ազգին բազմադարեան կենաց գոյութեան միակ եւ գլխաւոր պատճառն եղած է իւր տոկունութիւնն Հրէից նման որք ըստ ժօռ Վեպեռի Հայերէն տերեալ են : Մեր խնդիրը կրօնական է ըսուե-

ցաւ, եւ կրօնական դաս մը պաշտպանելու համար զօրաց
եւ քնդանօթաց պէտք չկայ, որ մեր տկարութեան վրայ
բարոյներ խօսինք: Արդարութիւնն է հզօրագոյն քան Ռու-

կասաղի կրօնամոլներէ աւելի ջերմութեամբ պաշտպանել այս կաթողիկոսական խնդիրը որ իբր մեր Եկեղեցւոյ անկախութեան խնդիր՝ մեծ կարեւորութիւն ունի եւ աշխատիլ սրբագրել Տալու Պալատենեայի հետեւեալ 16 կէտերն :

Ա. — Պէտական միջամտութիւն Եկեղեցական կալուածի խնդրին մէջ — Բ. Կայսերական գերդաստանի յիշատակութիւն — Գ. Կայսերական գահակալութեան շրմորհաւորութիւն — Դ. Պէտական միջամտութիւն Կաթողիկոսի այցելութեան խնդրին մէջ — Ե. Կաթողիկոսի գոյհերու ժառանգութիւն — Զ. Սիւննոդոսի անուան եւ բոլոյ խնդրին — Է. Իւր կազմութիւնը — Ը. Իւր պաշտօն — Թ. Իւր իրաւասութիւն — Ժ. Իւր գերիշխանութիւն — ԺԱ. Պրօվուրօրի ներկայութիւն — ԺԲ. Առաջնորդական ընտրութիւն — ԺԳ. Վանականաց գոյհերու ժառանգութիւն — ԺԴ. Հանգանակութեան սեղմումն — ԺԵ. Կրօնական տուրքն, եւ ԺԶ. Կաթողիկոսական ընտրութեան խնդրին :

Այո, Տեառք, Պալատենեայի սոյն տրամադրութիւններն պէտք է որ փոխուին, եւ ինչպէս 1866-ին, որպէս յայտնեց անցեալ անգամ Իւրիւնեան Էմինսին, զանազան բարձր տեղերէ խափուսիկ ապահովութիւն տուեր է Ազգ. Ժողովոյ քէ Ռուս կառավարութիւնն եւս տրամադիր է Պալատենեան բարեփոխել, բաւական է որ Կաթողիկոսն ընտրուի եւ այս խոստումն ի գերեւ ելաւ Կաթողիկոսական ընտրութենէն յետոյ, այս անգամ եւս կարծեմ նմանօրինակ խոստումներ կը տրուին, խնդիրը քաղելու մըսօք. սակայն Ազգ. Ժողովը այս անգամ պէտք չէ առնի ձեռքէ փախցնէ եւ խափուսիկ տրուած հաւաստիներէն աւելի պարտի իւր առաջադրեալ նպատակին իրագործման համար աշխատիլ :

Գալով Կաթողիկոսական ընտրութեան բուականին յետաձգման մասին Սինոդի կողմանէ եղած կարգադրու-

թեանց, ոմանք ի մէջ կ'ուզեն պաշտպանել անոր այս ընթացքն առարկելով քէ՝ Սինոդն իշխանութիւն ունի այս տեսակ տնօրինութիւն մը ընել ինքնազուլա. բայց կը սխալին, վասնզի Պալատենեան մէկ տարւոյ իշխանութիւն միայն կու տայ, մինչդեռ իրենք 18 ամսէն ընտրութիւն կատարելու որոշում կ'ընեն : Ես այնպէս համոզուած եմ որ այս առթիւ Սինոդի դէմ բողոքելով եւ կամ ցաւ յայտնելով ուրիշ բան ըրած չեմ ըլլար, եթէ ոչ անմիութեան օրինակ մը ընծայած՝ օտարաց առջեւ որ լաւ տալանորութիւն մը չընէր, բայց եւ այնպէս չեմ բեր քէ անտարբեր կենամք որպէսզի Սինոդը քաջալերուի եւ ինքնին համարձակի ուրիշ տնօրինութիւններ եւս ընել աւելի կարեւոր խնդրոց մէջ, ինչպէս է Ազգ. Ժողովոյ տեղ մէն մի առաջնորդական քեմէ պատգամաւորներ բերել Տալու մասին իրեն վերագրեալ դիտաւորութիւնն :

Արդ, եզրակացնելով խօսքս, կ'ըսեմ քէ համամիտ չեմ Ռուսիոյ կայսեր մօտ պատուիրակութիւն մը դրկելու առաջարկին, եւ աւելի բանաւոր կը գտնեմ, ինչպէս 66-ին, նոյնպէս եւ այս անգամ երեք Եկեղեցական եւ չորս աշխարհական անձինքներէ Յանձնաժողով մը կազմել որ քաղաքագիտական ոնով Ռուսիոյ կայսեր մատուցանելիք ուղերձին օրինակը պատաստելով բերէ մեր յառաջիկայ նստին. միանգամայն կը պահանջեմ որ այդ եօթն անդամներն ընտրուին երեսփոխանաց ազատ խօսքով եւ ոչ քէ դիւանին կողմանէ իբր ընտրելի ներկայացուին » :

Արդարեւ, իր կարծիքները գրեթէ կը յաղթանակեն եւ իր առաջարկները մեծ մասամբ կը գործադրուին :

Այսպէս, Ազգ. Ժողովին մէջ կը կատարէ հետզհետէ աւելի կարեւոր դեր մը, իբր պերճախօս երեսփոխան իր գաղափարակիցներուն հիացում եւ իր հակառակորդներուն՝ յարգանք ներշնչելով : Մասնաւորապէս ուշադրաւ կը հանդիսանան իր լեզուին խորհրդարանական վայելչութիւնը, իր խօսքերուն կոճաւոր եւ հեղինակա-

ւոր չեւոր և մանաւանդ արտայայտութեան գեղեցիկ ու պատշաճաւոր ձևը :

1883-84-ի նստաշրջանին սկիզբը (1883 յունիս 3-ի նիստ) Չերազ 36 քուէարկուներուն 32-ին քուէով Ազգ. ժողովին Ա. Ատենապետը կ'ընտրուէր մինչ ժողովին Ատենապետն էր Տօք. Յ. Թիրեաքեան : Սակայն 1883 Օգոս. 5-ին Ազգ. ժողովին մէջ պատահած նշանաւոր միջադէպ մը, կաշառակերութեան խնդրոյ մը շուրջ, բուն բաւերու փոխանակութեան սեղի կուտայ Ներսէս Պատրիարքի և երկու երեսփոխաններու — Ստեփան Փափաղեանի և Աւետիս Սուրէնեանի — միջեւ : Ժողովը տակնուվրայ կ'ըլլայ և պահ մը կը խանգարի : Դադարի միջոցին ժողովին Ա. Ատենապետը և Ա. Ատենապետը կը մեկնին թողլով սա գիրը .

« Բարձրաւորն Սրբազան Հայր ,

Մեր անձնական գործոց չ'ներեւուն պատճառաւ , չ'պիտի կարենանք այսուհետեւ շարունակել Ազգային ժողովոյ Դիւանի պաշտօնն : Խնդրեմք որ հանիք հաղորդել զայս ում որ անկ է :

Մնամք խորին յարգանքով

Ազգային ժողովոյ

Ղալաթիա

Ատենապետ

Ատենապետ

5 Օգոստոս 1883

Մ. Չերազ

Յ. Թիրեաքեան

Այս հրաժարականին հետ Ներսէս Պատրիարք ևս կը հրաժարի հակառակ անոր որ Բ. Ատենապետ Քրիստոստոսը Ղազարոսեանի առաջարկով Ստեփան Փափաղեան և Աւետիս Սուրէնեան , յատենի ժողովին , Պատրիարքին ձեռքը կը համբուրեն :

Ժողովը միահամուռ կը մերժէ այս երեք հրաժարականները , սակայն ինչպէս Տօք. Յ. Թիրեաքեան , նոյն

պէս նաեւ Չերազ ևս չ'առնէր իր հրաժարականը , պատրուակելով թէ Եւրոպա մեկնելու վրայ է : 16 Սեպ.ի նիստին մէջ իր հրաժարականի հարցը կ'առկաւ Տօք. Արշակունիի տուած սա բացատրութեան վրայ թէ « Իր մեկնումը այնքան անակնկալ կերպով տեղի ունեցաւ որ միայն շողենաւին մէջ կրցաւ յայտնել թէ ժամանակ չունի պատասխանելու Դիւանի Բ. նամակին , բայց իր վերադարձն մտաւրում է » : Չերազ Եւրոպայէն դարձին առաջին անգամ 4 Նոյեմ. 1883-ին ներկայ կ'ըլլայ Ազգ. ժողովի նիստին : 18 Նոյեմ.ի նիստին մէջ 11 Նոյեմ. թուականով կը կարդացուի իր երկրորդ պարզ հրաժարականը որ իր իսկ սնդուակներուն վրայ կ'ընդունուի , և կը մնայ պարզ երեսփոխան :

Իր համբաւը իբր տոննաբան այլեւս կը դառնայ քաջածանօթ : Իր պերճախօսութիւնը ամէնքն ալ կը գնահատեն : Հետեւաբար կը հրաւիրուի հրապարակախօսութիւններ կատարելու :

Իր մտերիմը՝ Եղիա Տեմիրճիպաշեան, 1883 Դեկտ. 30 թուակիր Հրանտ Աստուրի (որ Բարիդ է այդ միջոցին) ուղղուած նամակի մը մէջ (Տես Ամենուն Տարեցոյցը 1914 էջ 41) կը գրէ սա նշանակելի տողերը :

« Ես խօսիմ քեզ Բերայի ուսումնական երեկոյթին վրայ ուր փայլեցաւ մեր Չերազն իբրեւ արտաքոյ կարգի բանախօս : Անմոռանալի երեկոյթ մ'հղաւ : Տօք. Աւետիսեան ըսած է թէ Բարիդի մէջ հազիւ երկու բանախօս լսած է Սիլվոդոսի վերջին բանախօսին հաւասար : Սրբուհի Մայրապետ , որ մտադիր է եղեր Հնդկաստան ճանապարհորդութիւն մ'ընել , երկրորդ ճանապարհորդութիւն պիտ' անուանէ զայդ : Իմաստասիրական Տիեզերական պատմութեան ընթացք մ'է , զոր սկսաւ այսպէս Մինաս Չերազ . պիտի ջանանք որ շարունակէ , դուք ցէ երկրորդ դասախօսութիւնը ընէ Յերազուցի համար ի նպաստ Ասիական Բնակրութեան արուելիք ուսումնա-

նական երեկոյթին մէջ» :

Արդարեւ իր ասանախօսական կարողութիւններուն ապացոյցը կուտայ 1884 Յունւար 20-ի նիստին մէջ երբ պատրիարքական հրաժարականի և սուսնձնաշնորհմանց խնդրոյ վրայ և 1884 Յունիս 8-ի, Յուլիս 6-ի և Յուլիս 20-ի նիստերուն մէջ, երբ Կեղրոնական Ելեւմտացոյցին վրայ կը խօսի ընդարձակօրէն, խիստ խնամեալ երեք ասանախօսութիւններ, ողջամիտ դատողութեամբ և սուր քննադատութեամբ յատկանշուած : Ինքն ներսէս Պատրիարքի պաշտպան կը կանգնի կրկին և մասնաւորապէս 20 Յուլիս 1884-ի նիստին մէջ բուռն դատեմարտ մը կ'ունենայ Դալաթիոյ Օնախին ճարտասան տրիբունին՝ Ստեփան Փափաղեանի հետ, որուն հետ բուռն բաւեր կը փոխանակեն միշտ պահելով խորհրդարանական լեզուի պատշաճութիւնները :

1884 - 85 չրջանին ինքն է Նախաձեռնութեան Դիւանին Աստեղապետը, և իր այդ հանդամանքով ընդարձակ տտեղանութիւն մը կ'ընէ սուսնձնորդական խնդրոյն վրայ :

1885 - 86 չրջանին համար Բ. Աստեղապիր կ'ընտրուի (24 Մայիս) սակայն յաջորդ նիստին (31 Մայիս) կը հրաժարի և Իրաւասութեան Դիւանի անդամ կը կարգուի :

1885 Յունիս 9-ին Մայր - Եկեղեցիի, Կէտիկ Բաշայի և Դուժ - Դարուի դուրսի թաղերէն երեսփոխան կ'ընտրուի :

Իր յանձնառուութիւնը՝ այնքան նշանակելի ու այնքան յատկանշական, իր դէպի ներսէս Պատրիարք ունեցած պաշտանքին իբր բարացուցական, հոս կ'ընդօրինակեմ :

« Բարձրաւորի Հայր ,

« Պատիւ ունեցայ սաւալ Ձեր պաշտօնագիր , եւ կը փութամ յայնեւ քի շնորհապարս զգացումներով կ'ըն-

դունիմ երեսփոխանութիւնն մի քաղի ուր կը հանգչի ներսէս Վարժապետեան :

Եւ միշտ , Բարեւորի Հայր ,

Ձեզ անձնուի

19 Յունիս 1885 . Բերա

Մ. Ձերազ

Հնարական տեղեկագիրը կը վաւերանայ 5 Յուլիսին : Ձերազ , սակայն այդ թուականէն յետոյ , չունի առաջին եռանդն ու աշխոյժը : Ներսէս Վարժապետեանի մահը, կարծես թէ զինքն լուրթեան կը մատնէ :

Ձերազ , որ մինչեւ ներսէս Պատրիարքի մահը (1884 Յուլ. 26) երբեք բացակայ չէր եղած Ազգ. Ժողովի նիստերէն, 1885 Յունիսէն 1888 Օգոստոս 25 դուժարուած մօտաւորապէս 35-ի չափ նիստերէն հազիւ 13 - 14 հատին ներկայ կ'ըլլայ և առ հասարակ լուռ կը մնայ, շատ հազուադէպօրէն մասնակցելով վիճարանութիւններուն :

1889 Սեպ. 29-ին նիստին մէջ պատրիարքական խնդրոյն վրայ կը խօսի , միայն մէկ անգամ Բարթոլիմէոս Չամիչեան - Խորէն Նարայէյ համեմատական քուէարկութեան առթիւ, և քանի մը բառերով կարծիք կը յայտնէ :

1889 Մայիս 26-ին հաւանական էր որ կրկին Ազգ. Ժողովի Ա. Աստեղապիր ընտրուէր , վասնզի Մկրտիչ Մելիքեանի հետ համեմատականի մնացած էր , սակայն ինքն մերժեց և չընտրուեցաւ : Յաջորդ նիստին (2 Յունիս 1888) ալ Դեր - Աստեղապետութեան քուէարկութեան ստին քուէի կարգով երկրորդը կը հանդիսանայ (Դր. Դաղարոսեան 35 քուէ և ինքն 19 քուէ կ'առնեն) :

Ձերազի երեսփոխանական գործունէութեան կարգապի երդը կ'ըլլայ իր մէկ երկուր ճառը ներքին Կանոնադիրի ծրագիրին վրայ (9 Յունիս 1889ի նիստ) : Ճառին — որ մտածուած դիտողութիւններու շարք մըն է —

սկիզբը անկա կ'ըսէր :

« Երկար լուրքեն մը յետոյ երբ առաջին անգամ պատիւ կ'ունենամ խօսել բեմէն , առաջին մտածումս է խնդրել Դիւանէն որ նշուրքեամբ արձանագրուին խօսելիքներս , զի չեմ կարող մոռնալ քե Կարողիկոսական խնդրոյն առթիւ խօսած նաեւս եւ ոչ իսկ յիշատակուած են 1-2 տարի առաջ հրատարակուած հին ասեմագրութեանց մէջ : Այս կարն նախաբանէն յետոյ , կ'անցնիմ ներքին կանոնագրի խնդրոյն , փափաք յայտնելով որ ամեն երեսփոխանի քոյլ տուի ազատեմքն քննութեան առնուլ յանձնաժողովոյ ներկայացուցած ծրագիրը , զի այժմ միայն կրնանք կարծիք յայտնել անոր նկատմամբ : Ինչ որ ծրագիր է այսօր , վաղը օրէնք պիտի լինի , եւ այն ասեմ պիտի պահանջէ մենե ոչ քե քննադատութիւն , այլ պարզապէս հնազանդութիւն » :

Եւ կ'սկսի այդ կանոնադիրին բաղմամբիւ յօդուածները քննադատել .

25 Օգոստ. 1889-էն վերջին անգամ մըն ալ կը մասնակցի այդ կանոնադիրին վրայ բացուած վիճարարութեանց եւ անկէ յետոյ այլեւս չենք տեսնար զինքը Երեսփոխանական Ժողովի մասնակից : 1889 Նոյեմբերին արդէն Լճնոտն անցած էր , եւ հոն կը հրատարակէր « l'Arménie » ն :

1890 Յունւար 20-ի նիստին մէջ զիւսնը կը կորդայ բացակայ երեսփոխաններու ցուցակ մը , ուր ի մէջ այլոց , կ'երեւայ իր անունը « հատաստեալ ի Լճնոտն » բացատրութեամբ :

Յաջորդ նիստին (2 Մարտ 1890) այս բացակայութեամբ մասին արուած որոշումի մը հետեւանօք Միշտ Զեբաղ դադարեալ կը հռչակուի երեսփոխանութենէ :

Կ. Պոլսոյ մէջ իր հանրային մարդու գործունէութիւնը ընդհատուած էր :

Ը

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՇՏՈՆՈՎ ԵՒՐՈՊԱ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ըրը Խրիմեան Պատրիարք 1872-ին իր իսկ հաստատութեամբ Ազգային Ժողովի օրակարգին մէջ զետեղել կուտար գաւառական հարստահարութեանց հարցը , արդէն Արեւելքի միջնորդը չափազանց լեցուն էր , եւ հոն կը կուտակուէին ամպեր : Պալքանները արդէն 1866-էն սկսեալ խռովայոյզ վիճակ մը ունէին , եւ Եւրոպական դիւանագիտութիւնը կը զբաղէր Արեւելեան հարցով որ տեսնողին բանակցութիւններու առարկայ կ'ըլլար Մեծ Պետութեանց միջեւ : 1874-ին Խրիմեանի յաջորդած էր Ներսէս Եպսկ . վարժապետեան իբր Պատրիարք , մինչ դէպքերը կը զահալիսէին : Ներսէս Պատրիարք , եւ իրեն շուրջը գտնուողները , մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւէին դէպքերուն , քանի որ Խրիմեանով արժարժուած հարստահարութեանց հարցը միաբերու մէջ տարւորուած էր եւ անոր դարման տանելու գաղափարը ամէն սիրտ գրաւած :

Բ. Դուռը իր « սուտ խոստում » ներու ծանօթ քաղաքականութեան կը հետեւէր հրատարակելով Ֆեռմաններ եւ Իրաքներ :

Սուլթան Աղիզ Գահընկէց կ'ըլլար և Սուլթան Մուրադ կը յաջորդէր (1876 Մայիս 30) և այս Գահընկեցութիւնը որ Երիտասարդ Թուրքերը կամ վերանորոգչականները կատարել էին նոր յոյսեր կուտար առհասարակ քրիստոնեաներուն և այս կարգին նաեւ Հայոց։ 1876 Սեպտ. 1-ին Սուլթան Համիտ անակնկալ կերպով դահ կը բարձրանար։ Ինչպէս Սուլթան Մուրադի, նոյնպէս նաեւ Սուլթան Համիտի գահակալութիւնը Երիտասարդ Թուրքերու գործը կը համարուի։ Հայերը կը հաւատան նաեւ Եւրոպական միջամտութեան, և բարերար հեռեւանքներ կ'ակնկալեն անկէ։ Կը կարծեն թէ Թուրքիոյ ոչ-խալամ ժողովուրդներու կացութիւնը պիտի բարեփոխուի։ Եւ որովհետեւ գիւնադիտական աշխարհը մասնաւորապէս կ'զբաղէր Եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնեաներով, Ներսէս Պատրիարք կ'ուզէ ձայն բարձրացնել և Հայոց կացութիւնն ալ ուշադրութեան առարկայ ընել։ Այս նպատակով Բ. Դրան կը մատուցուի 1876-ին Հարստահարութեանց Բ. Տեղեկագիրը որ կերպով մը բողոք էր։ Անոր մէջ ազգը գիտել կուտար թէ 1872-էն սկսեալ սահող չորս տարիներուն մէջ ոչ մէկ բարւոքում տեղի ունեցած էր և կը թուէր զանազան նոր հարստահարութիւններ։

1876 Սեպտեմբեր 5 Կիրակի օրը խռմբ մը Հայեր Եպարքոսին ներկայանալով, դաւաճներու հարստահարութեանց համար աղերսադիր մը կուտան և յաջորդ օրը պատասխան մը տոնելու համար Բ. Դուռ կը ներկայանան, ուր Մխաճա Փաշա կը յայտարարէ թէ այնպիսի միջոցներ ձեռք պիտի տանուին և այնպիսի կարգադրութիւններ պիտի ըլլան որ բոլոր ազգերը զո՞ մը նան։ Այս պատասխանը Պատրիարքին կը հաղորդեն այժմ անձերը։

Սակայն այս յոյսերը իրականալէ շատ հեռու էին և Բ. Դուռն ինքնին բարենորոգումներ գործադրելու կարող չէր։

Ընդհակառակը Պուլիարիոյ մէջ գործադրուած ջարդերը ուստական միջամտութիւնը անխուսափելի կը դարձնէին և Եւրոպա դայն յապաղելու համար կը յղանար Դեսպանախորհուրդի գաղափարը որ 1876 Դեկտեմբերին Կ. Պոլսոյ մէջ կը գումարուէր։ Հոն կը մշակուէր Պոսնայի, Հերսէքի, և Պուլիարիոյ յատուկ բարենորոգմանց ծրագիր մը, որ պիտի գործադրուէր Եւրոպական երաշխաւորութեան ու հակակշռին տակ։

Ներսէս Պատրիարք այս առթիւ Հայոց հարցն ալ Դեսպանախորհուրդին ուշադրութեան առարկան դարձնելու համար, սկսաւ Եւրոպական գիւնադիտութեան հետ շփում ունենալ, և իբր նախապատրաստութիւն Եւրոպայի մէջ հրատարակուեցաւ հարստահարութեան սեղանի տղէն — անիկա գլխաւոր աշխատակիցներէն մին եղաւ իր ուսուցիչին Ներսէս Վարժապետեանի, և իր ձեռքէն ելան մասնաւորապէս բոլոր Պրանսերէն այն գիւրերը որ Կ. Պոլսոյ Դեսպանատուններուն տրուեցան Կ. Պոլսոյ Դեսպանախորհուրդին գումարման առթիւ։

Սակայն ճիշդ այն պահուն երբ Օսմ. Նախարարները և Համաժողովին անդամները ի նիստ գումարուած էին, լսելու համար լիազօրներու ծրագիրը Մխաճա Փաշա Անգլ. Վարչապետին Տիգրանի խորհրդով, կանխելով Դեսպանախորհուրդին որոշումներուն հրատարակութիւնը, 1876 Դեկտեմբեր 11 | 23-ին 101 Թնդանթի հարուածներով կը հռչակէ Օսմ. Սահմանադրութիւնը իբր թէ ազգաց և ազանց ապահովելու համար ազատութիւն, հաւաստութիւն, բարօրութիւն և երջանկութիւն։

Ո՞վ պիտի կարենար աւելին պահանջել քան ինչ որ կը ջորհէր Օսմ. Սահմանադրութիւնը որուն հրապարակութեամբ Ենիիէլիներու հայրենիքը մէկ օրէն միւսը Անգլիոյ և Պրանսայի նման ազատական պետու-

թիւն մը կը դառնար :

Պետութիւնը ալ ի բերան մնացած այս վրան բաց դաւաճախն հանդէպ , կ'ուզէն վերջին փորձ մը ընել և 1877 Յունւար 15-ին աւելի չտիւտար ծրագիր մը կը ներկայացնեն Բ . Դրան : Սուլթանը աւագանիներու ընդհանուր ժողովի մը կը ներկայացնէ Պետութեանց պահանջը որ կը մերժուի : Ասոր վրայ Դեսպանները Պոլսէն կը մեկնին դործելու ազատութիւնը ձգելով Ռուսիոյ :

Զարը՝ Դեսպաններուն Պոլսէն մեկնելէն վերջ , Անգլիոյ ընդդիմութիւնն ալ չեղոքացնելու յոյսով կ'առաջարկէ Լճնոսնի մէջ Դեսպանախորհուրդ մը գումարել վերջնական որոշում մը տալու համար : Լճնոսնի մէջ գումարուած այս Դեսպաններու խորհուրդին որոշումով 1877 Մարտ 31-ին անգամ մըն ալ Մեծ Պետութիւնը կը պահանջեն նախապէս առաջարկուած բարեկարգութեանց դործադրութիւնը :

Սակայն Անգլիա կը փութայ չեղոքացնել , իր պատերազմական նախարարին բերնով , այս ծանուցադրին ազդեցութիւնը , յայտարարելով որ « այս զեկուցագիրը չեղեալ պիտի համարուի Անգլիոյ կողմէն եթէ Թուրքիա և Ռուսիա միաժամանակ զօրացրուած չկատարեն » : Միւս կողմէն Ռուսիա կարծես թէ վախնալով որ մի գուցէ Թուրքիա տեղի տայ և պատերազմի պատրուակը ձեռքէ փախի , կը յայտարարէ որ « Թուրքիա պէտք է մասնաւոր պատուիրակ մը ղրկէ ի Բեթրոկրատ զօրացրուածի պայմաններուն վրայ համաձայնելու համար » : Անգլիոյ քաջալերիչ և Ռուսիոյ վիրաւորիչ յայտարարութիւնները վերջին հարուածը կուտան Պալքաններու խնդիրը կարգադրելու կարելիութեան , համաձայն այդ ժողովուրդներու արդար իրաւունքներուն : Դիւանագիտութիւնը եսամոլական դատաւարտելի արարքներով , Թուրքիան կը մղէր մերժելու ժողովուրդներու արդար իրաւանց ճանաչումը և պատերազմը անխուսափելի կը դարձնէր :

Ռուսիա տեսնելով որ Տիգրաւի տմէն կերպով պիտի պաշտպանէ Թուրքիան , կը ջանայ չեղոքացնել անոր ընդդիմութիւնը , անկարելի դարձնելով մասնաւորապէս Աւստրիոյ միջամտութիւնը ի նպաստ Թուրքիոյ և Պիլմարքի միջնորդութեամբ իրապէս 1877 Յունւար 18-ին զաղանի համաձայնագիր մը կը կնքուէր , որուն տրամադրութեամբ Աւստրիա կը խոստանար չեղոքութիւն Ռուս և Թուրք պատերազմի մը միջոցին , Պոսնա - Հերսէքը դրաւելու և ուրիշ կարգ մը պայմաններով , որոնք Պալքաններու մէջ Ռուսիոյ գերազանց ազդեցութիւնը սեղմել կը միտէին :

Երբ այս դիւանագիտական սադրանքները տեղի կ'ունենային , Հայերը իրաց կացութեան անդիտակ , Օսմանեան Սահմանադրութեան հսկումն առնել կը խանդալառուէին , կարծելով թէ Սահմանադրութիւնը պիտի օժտէր երկիրը բարւոք վարչութեամբ և վերջ պիտի տար անկանոնութեանց և տեւականացնէր կեանքի , ինչքի և պատիւի ապահովութիւնը :

Առաջին անգամ ըլլալով Օսմանեան Եպարքոս մը , Միահատ Փաշա , կ'այցելէր հպատակ ազգերու հողերու պետերուն :

Այս կարգին , 1877 Յունւար 9-ին , կ'այցելէ նաեւ Հայոց Պատրիարքարանը , ուր իրեն վայելուչ ընդունելութիւն մը կը կատարուի Ներսէս Պատրիարքի կողմէ , և փոխարքա տոնադանութիւններ կ'ըլլան :

1877 Մարտ 7-ին Օսմ . Խորհրդարանին բացումը անձամբ կը կատարէ Սուլթան Համիտ որ սակայն 1878 Փետրվար 14-ին անժամանակ կը փակէ ի սպաս այս ժողովը և կը դադարեցնէ Սահմանադրութիւնը , որ չէր կրցած ծառայել Եւրոպական միջամտութեան վստահութեամբ :

Ռուսիա քրիստոնեայ հարստահարեալ ժողովուրդները փրկելու համար յարձակած էր Թուրքիոյ վրայ և

դայն պարտութեան մատնած : 1878 Յունւար 7-ին Գը-
զանլըքի մէջ Սուլթան Համիտի երկու լիազօրները ,
Սերվէր և Նամըզ Փաշաները, սուլթին հանդիպումը կ'ու-
նենան Նիքոյա Մեծ - Դուքսին հետ , հաշտութեան բա-
նակցութիւններու ձեռնարկելու համար :

Ներսէս Պատրիարք , հակառակ անոր որ Սուլթան
Համիտ զինքն շոյած էր պատերազմի ընթացքին , ուշադ-
րութեամբ կը հետեւէր դէպքերու ընթացքին և ամէն
տալիս կ'ուզէր օգտագործել Հայոց վիճակը բարեփոխելու
համար :

Պատերազմին վախճանը յայտնի էր նոյնիսկ զինա-
դաւարէն սուլթ , ուստի Պատրիարքարանին մէջ շար-
ժումը սկսած էր կանուխէն :

1878 Յունւար 4-ին Մանգուսիէ Էֆեսար լրագիրը
(թ. 3647) իր ազգային բաժնին զլուսը հետեւեալ շատ
յատկանշական տողերը կը գրէր .

« Ժողովուրդին մէջ , երէկ դումարուած խառն ժողո-
ւրդին մէջ երեսան հանուած զարմանալի խորհրդակցու-
թեան մը զրոյցը շրջիլ սկսած է : Այդ մասին ուրիշ
« լրագիրներէն սուլթ սեւէ տեղեկութիւն տալ և խոր-
« հրածութիւն ընել չենք ուզեր , միայն սա չտիւր կ'ըսենք
« թէ , խնդրոյ սուարկան , որչափ որ շտտերուն հաճոյ կը
« թուի , մեր տեսակէտով թէ շատ ծուռ և թէ՛ շատ
« վնասակար և թէ անկարելի է :

« Ահաւասիկ այժմէն մեր մտքդարեութիւնը :

« Մեր ազգը ծանօթ Կովկասեան խնդրոյն մէջ , ինչպէս
« որ վերջը ամօթապարտ զղջում յայտնեց , այս խնդրոյն
« մէջն ալ ամօթահար պիտի ըլլայ :

« Որ ունիցի տկանջս լսելոյ՝ լուիցէ :

« Աւելի ցաւալի կէտը սա է որ , Ս . Պատրիարք
« Հայրը , մէկ կողմէն իրր թէ այլեւս պատրիարքութիւն
« չպիտի ընէ , պաշտօնական թուղթերը , միայն « Ներսէս
« Արքեպիսկոպոս » կ'ստորագրէ և միայն 15 օր ազդէն

« գործերը նայիլ կը յայտարարէ , սակայն յիշեալ խըն-
« դերը թէ ինքը մեջտեղ նետած է և թէ այս մասին իր
« դրի սուած մէկ տեղեկագիրը կարդացած է , և եթէ
« ըսուածը ճիշդ է , ժողովականներէն շատեր , վախճանը
« աղէկ չմտածելով հաւանած են :

« Աստուած խելք տայ » :

Երբ Կ . Պոլսոյ մէջ այս ձեռնարկը կ'ըլլար , Ռու-
սահայք արդէն դիմած էին Ռուս Կառավարութեան որ-
պէսդի Հայերը չմոռցուն : (Մօակ 1876 թ. 48)

1878 Յունւար 19-ին կ'ստորագրուէր Ադրիանու-
պոլսոյ մէջ զինադաւարի պայմանները , ուր կը ճշդուէին
նաեւ բոլոր հիմերը , որոնց վրայ պիտի կառուցուէր
սպառազ հաշտութեան դաշնագիրին մանրամասնութիւն-
ները : Այս նախագիծին մէջ սակայն ոչ մէկ սող կար
Հայոց համար : Երբ այս գոյժը Կ . Պոլիս կը հասնի , Հայ
Ժողովուրդը մեծ ցաւ և յուսահատական հիասթափում
կ'զգայ :

Ներսէս Պատրիարք , իր շուրջը բոլորելով քանի
մը խորհրդակցաններ , ինչպէս Գրիգոր Օտեան , Տօքթ ,
Սերվիչէն , Տօքթ . Ստեփան Ասլանեան , Յովհաննէս Նուր-
եան , կ'սկսին ոգեւորութեամբ աշխատիլ :

1878 Յունւար 31-ին Տօքթ . Ստեփան Ասլանեան և
Յովհաննէս Նուրեան պաշտօնով Ադրիանուպոլիս կ'եր-
թան իբր Սալֆէթ և Սէրվէր Փաշաներու հետեւորդ ,
իրենց հետ ունենալով Ներսէս Պատրիարքի մէկ պաշ-
տօնագիրը որ զիրենք կը յանձնարարէր Էտիրնէի Առաջ-
նորդ Տ . Գիւրգ Ծ . Վրդ . Ռուսճուգլեանի , և կը ծանօ-
թացէր « իբր խորհրդական Հայկական խնդրոյն » :

Ռուսճուգլեան Վրդ . որ արդէն քիչ առաջ Կոմս
Խկնատիէֆի մօտ դիմում մը կատարած էր Հայոց մասին ,
պատուիրակներուն հետ բանակցութիւնները շարունակեց
և Մեծ Դուքս Նիքոլաէն յուսադրական ու քաջալերա-

կան խոստովանել ստացաւ : (*)

Մեծ Դուքս Նիքոլայ իր դէպի Այ-Սթեֆանո մեկնելէն առաջ կը յայտնէր թէ հոն աւելի մօտ պիտի ըլլար Պատրիարքին և կերպով մը զայն կը խրախուսէր որ պէսզի իրեն դիմէր :

Տօքթ. Սմբատ Գաբրիէլեան իր « Հայկական Ճգնաժամ եւ Վերածնունդ » գործին մէջ կ'ըսէ թէ « թէպէտ չունիմ տպացոյց , բանաւոր կը համարեմ սակայն ենթադրել թէ յաւարս 1877-ի պատերազմին Ռուսն էր որ Ներսէս Պատրիարքի ակամջին շնջել տուաւ դադարաւրը Այ - Սթեֆանո երթալ և յաղթական պետութեան պաշտպանութիւնը խնդրել Հայոց համար » (Տես , էջ 21) : Ռուսճուգլեանի յիշատակները որոշապէս կը հաստատեն այս ստույգութիւնը , որով Տօքթ. Գաբրիէլեան կատարելապէս իրաւունք ունէր Այ - Սթեֆանոյի ձեռնարկը ծուղակ մը նկատելու որուն մէջ ինչպէս էին Ներսէս Պատրիարք և իր գործակիցները , զրեթէ կամաւորապէս նետուելով զիրենք իր գիւնդագիտական խաղերու համար զրկաբաց ընդունող ուժի մը բազուկներուն մէջ :

Ներսէս , քաջալերուած այն ընդունելութենէն որ Մեծ Դուքս Նիքոլայ ընծայեր էր իր պատուիրակներուն , արդէն սկսած էր տենդագին գործունէութեան մը : 13 Փետրվար 1878-ին ինն Եպիսկոպոսներու ստորագրութեամբ Ալեքսանդր Բ. Զարին խնդրագիր մը կը մատուցանէ , միւս կողմէն անձամբ Այ - Սթեֆանո կ'երթայ

անկեհեր , և կը յաջողի համոզել Մեծ-Դուքսը որպէսզի 1878 Փետրվար 19-ին կնքուած Այ-Սթեֆանոյի դաշնագրին մէջ զետեղուի 16-րդ յօդուածը , որու գործադրութեան համար ծրագիրներ կը խմբագրուէին Պատրիարքարանին մէջ , եռանդուն աշխատութիւններով :

Յրանսերէն այդ գրութիւններուն խմբագրութիւնը — ինչպէս 1876-էն սկսեալ դասպանատանց մօտ կատարուած զանազան գրաւոր դիմումներուն — Ներսէս Պատրիարք կրկին վստահած էր իր աշակերտին՝ Մինաս Չերազին , որուն հմտութեան և մանաւանդ գաղափարաւորութեան կատարելապէս աներկմիտ էր՝ իբր մանկութենէ ճանչցող մը զինքը :

16-րդ յօդուածը Ներսէսի փափաքներուն դժացումէն չէր ստար : « Վարժապետեան վարչական ինքնորինութիւն խնդրած եր Թրքահայաստանի համար : Ռուս լիազօրներ , որոնք վիքլարի Պուլկարիա մը ստեղծած էին , դաճագրին 16-րդ յօդուածը միայն տուին իրեն , առարկելով քէ քուրք լիազօրներ հակառակած էին ինքնավարութեան : Պատրիարք որոշեց պնդել իր ծրագրին վրայ , մանաւանդ որ Անգլիացիները դաճագիրը վերաբնեւելու խօսք սկսած էին ընել : Նա ռուսասեր հաւանաւոր Նար-Պէյր Բեքոկրաս զրկեց , ռուս կառավարութեան շնորհակալի յայտնելու համար 16-րդ յօդուածին նկատմամբ եւ անկէ խնդրելու համար որ Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագրին ոյժ տար , երբ դաճասանի ինքնավարութեան ծրագրին ոյժ տար , երբ դաճագիրը վերաբնեւելու երբեք : » (Տես Հայգիական Խնդիր , Մ . Չերազ , 1917 Վեցերիկ , էջ 12)

1878 Մարտ 15-ին , Նար Պէյր Եպիսկոպոս , ներկայացուց Ալեքսանդր Բ. Կայսեր , Պատրիարքարանին մէջ , մշակուած ծրագիր մը որուն համառօտ նախադիմը միայն կը մնայ հիմա : (Տես Հայոց հարցի վաւերագրեր , էջ 61-62) :

Մինչ այս դիմումները կը կատարուէին , Այ-Սթե-

(*) Մանրամասնութիւնք փափաքողները կրնան զբոնել Գեորգ Վրդ . Ռուսնուզեանի յիշատակներուն մէջ որոնք հրատարակուած են Ֆիլիպի « Ռազմիկ »-ի եւ Թիֆլիսի « Երկրի Զայն » շաբաթաբերին մէջ 1907-ին : Տես նաեւ Հայոց Հարցի Վաւերագրերը . Լեօ . 1915 Թիֆլիս :

Ֆանոյի դաշնագիրը վերաքննութեան ենթարկելու հարցը կ'ստանար վերջնական կերպարանք :

Մ. Չերազ կը պատմէ թէ Նար Պէյ և Ներսէս Պատրիարք համաձայնած էին որ պատուիրակը « իր բանակցութեան արդիւնքը իսկոյն Պատրիարքին հաղորդէր ծածկալեզու հեռագրով մը , ուր արտաքին գործերու նախարարութիւնը պիտի կոչուէր « մասենադարան » եւ ինքնավարութիւնը՝ « ձեռագիր » :

« Արդարեւ , Կօրչափովի հետ տեսակցելէ յետոյ , Նար Պէյ հեռագրեց թէ « Մասենադարան »-ի Տեսուչը չ'էր խոստացած իրեն Տալ իր փնտած « Չեռագիր »ը , եւ խորհուրդ տուած էր որ Եւրոպական ուսաններու միւս քանգարանապետներուն ալ դիմէր , զսնելու համար իր ուզած մագալաքը : Այս հեռագրին վրայ էր որ Ներսէս եւ իր խորհրդականները որոշեցին Արեւմուտք դրկել Անգլիա եւ իր խորհրդականները որոշեցին Արեւմուտք դրկել Անգլիա եւ իր խորհրդականները որոշեցին Արեւմուտք դրկել Անգլիա եւ իր խորհրդականները որոշեցին Արեւմուտք դրկել Անգլիա » (Տես չայկական Խնդիր , Մ. Չերազ , էջ 12-13) :

Ստիպան պատուիրակութիւն մը որ Պերլինի վեհաժողովին պիտի ներկայանար չէր կրնար գաղտնի զրկուել : Այդ արտօնութիւնը կըրցու ստանալ Ներսէս Պատրիարք չորսիւ Օտոման Գրիգորի ճարտար լեզուին , որ համոզած էր թուրքերը թէ Պատրիարքին ձեռնարկը անհամաձայն չէր իրենց շահերուն :

Պերլինի վեհաժողովին մէջ թուրքի միայն մէկ տեսակէտ մը ունէր , այն էր իր վնասը սահմանափակել և կարելի եղածին չափ մեղմացնել Այ-Սթեֆանոյի դաշնագիրին խիստ պայմանները :

Այս տեսակէտով մեծ շահ ունէր ազգերը իրարու դէմ կանգնեցնելու և այնպէս մը ներկայացնելու որ պահանջները այնքան կը շատնային որ թուրքի քայքայութիւնը անխուստփելի էր :

Հետեւաբար՝ մեծապէս շահ ունէր որ Հայերն ալ Պերլինի մէջ ներկայացնէին իրենց պահանջները , որոնց ներքնապէս ընտել համամիտ չէր կրնար ըլլալ թուրքի , և որ միայն իբր պատրուակ պիտի ծառայեցնէր՝ Եւրոպայի աչքին պատկերացնելու համար կողմալուծուած թուրքի մը որուն տակաւններուն վրայ կանգնած էին քրիստոնեայ երկիրներ , սովորաբար ալ Եւրոպական դիւանագիտութեան Սրբաւելան քաղաքականութեան հակառակորդ՝ Ռուսիոյ բարեկամ :

Ներսէս Պատրիարք 1878 Մարտին արդէն Բ. Դրան մատուցած էր Հայաստանի մէջ ինքնօրէն վարչութեան մը կողմութեան ծրագիրը , խմբագրուած ժամանակին ազգային վարիչներու խորհրդակցութեամբ : Սուլթան Համիտ կը թելադրէ Պատրիարքը դիմել վեհաժողովին , անշուշտ դժոխային ծրագիրով մը : Սուլթան Համիտ կամայն է որ կ'ուզէր պատասխանատուութեան ազատիլ իրամ գործունէութեան առջեւ կամ շատ աղէկ գիտէր թէ վեհաժողովը Հայկական Խնդիրը թաղելու յարմարագոյն վայրն էր քանի որ Ռուսիա շատ բնականօրէն այդ ծրագիրին պիտի ընդդիմանար :

Այս պարագային շահ մը աւելի պիտի ունենար որ Հայերը մերժուած պիտի ըլլային քրիստոնեայ պետութիւններէ և թերեւս անոնց երես պիտի դարձնէին և այլեւս անոնց վրայ յոյս չպիտի դնէին :

Հետեւաբար Ներսէս Պատրիարք արտօնուեցաւ ուղղակի Պերլինի վեհաժողովին դիմում ընելու , ճիշդ ինչպէս Միսիստ Փաշայի Սահմանադրութիւնը երեւութապէս ընդունուեցաւ ոչ թէ զայն լրջօրէն գործադրելու ալ ներքին և արտաքին կարգ մը փոթորիկներու առաջ : Բը առնելու դիւանագիտական աճալարարութեամբ :

Ներսէս Պատրիարք այդ արտօնութեան օգուտ քաղեց յանուն Հայ ազգին պատգամաւորութիւն մը զրկելու : Խրիմեան կարգուեցաւ պատուիրակ և Չերազ անոր

քարտուղար - թարգմանը :

Սրբիման Եւրոպական լեզու չէր գիտեր , սակայն Չերազ կ'ըսէ որ « այլ ոչ մի բարձրաստիան եկեղեցական ունեինք որ անոր չափ տեղեակ ըլլար Հայաստանի վիճակին , ոչ մի կրօնաւոր որ անոր ասիական վեհութիւնը ունենար » (Հայկ . Խնդիր , էջ . 16)

Գալով Չերազի , թեպէտեւ պարզ ուսուցիչ մը և անտրոճ երկասարգ մը , պէտք է խոստովանել թէ Հասկազանց լրջութեամբ վարուած է իր պաշտօնին մէջ : Միայն շատ միամիտ խանութատու թիւններ ունեցած է և պզտիկ ինքնասիրութիւններ : Բոլոր գրութիւնները որոնք տրուած և և ներկայացուած են պատուիրակութեան կողմէ ամէնքն ալ իր գրչէն ելած են և ցոյց կու տան կանխատես հաստատութիւն մը և արժանաւորութիւն մը որոնք պատիւ կ'ընան բերել որեւէ գիւտնադիտական ասպարէզի մէջ մարդուած փորձ անձի :

Ներսէս Պատրիարք հանդիսաւոր առթիւ մը խօսելով 1878-ի պատուիրակութեան վրայ ըսած է . « Խորէն Ս . ուղեւորուցաւ ի Բեթէրապուրի , և Սրբիման Ս . յԱրեւմտա Եւրոպայ » իրեն բարգման ունենալով ազգային երիտասարդութեան փայլեքն մին՝ որ իր նորահաս եւ միանգամայն հասուն հանճարովը մեր Հայոցս ապագայ գեղեցիկ յոյսերը պատկերացուց Եւրոպայի առջեւ , ինչպէս Սրբիման Ս . ալ Հայաստանի փառաց սուգը ու դժբաղդութեան մէջ համբերատար աղնութիւնը կը ներկայացնէր իր դէմքին վրայ , ինչպէս Խորէն Ս . ալ հին յիշատակներով թրթուռն և նոր յոյսերով բարախուռն սիրտը Ազգին » :

Չերազ ասով հանդերձ ինքն ալ կը խոստովանի թէ պաշտօնին պահանջած անձը ինքն չէր : Տակաւին պատուիրակութեան նոր դարձած կը գրէ թէ « Բիւզանդիոսնի մէջ՝ կեանքս երկու ասիական միայն ունեցած եր , ուսանող եղած եի , ապա ուսուցիչ . տեսած եի դպրոց »

ներ միայն , եւ ոչ մի պատճառաւոն նմարած եի երբեք . դիւանագիտական ասպարէզն անձանք եր ինձ , որպէս աշխատեմ անձանք եր Ադամի , երբ սա դրախտի մէջ եր դեռ » : (Տես . « Հայաստան եւ Իսպիլա » . Կ . Պոլիս 1879 էջ 28 » :

Տարիներ յետոյ կրկին անդրադառնալով այս կէտին , Չերազ կը խոստովանի թէ « Երիմեանի ընկերանալու արժանաւորագոյն անձը Օսեանն եր , այլ միքե կարելի՞ եր որ նա իր ապագան խորհակեր , յակապէս մասնակցելով իրօք հակաբուրբ ձեռնարկի մը որոյ աջողութիւնը երկբայելի եր : Երիտասարդական անհաշիւ խանդը միայն կրնար ընդունիլ Տալ այսօր փշայից պատճառ մը . եւ ունեցայ այդ խանդը » : (Տես Հայկական Խնդիր , էջ 17)

Իրեն յանձնուած պաշտօնը « ձրի եր , Տաժանելի եւ զուցե ոչ անվսանգ , քե շատեր մերժած եին զայն » և ինքը ընդունած էր , « քեւեւ տար » (Տես , Հայաստան և Իսպիլա , էջ 23)

Եղիայի՝ իր մտերիմին ուղղած նամակին մէջ ըսած է թէ արիւն կը թքնէր երեք օրէ ի վեր սակայն մեկնած է « զի ազգին փրկութիւնը այդպէս կը պահանջէ » :

Ասիկա կրնանք համարել հայրենասիրական անձնազոհութիւն մը և միւլենոյն տառն աղնութեան փառասիրութիւն մը , որուն հասկացողութիւնը ունի թերեւս իր հոգեկից մտերիմը Եղիա , որ այդ օրերուն (1878 Մայիս 4-ին) , իրեն գրած նամակի մը մէջ միամիտ հաւատքով մը , որ անշուշտ կը ներշնչուէր նոյնիսկ Չերազէն , կ'ըսէ « մեր ազգը կ'արտասուէ , և պիտի արտասուէ , միւլենոյն Բուլ-ն Արմիւի փոխուի վերադառնալ , միւլենոյն փրկանքը Հայ լեզուն՝ վերականգնէ Հայաստանի դահը » :

Եւ հողիւ վեց օր յետոյ այս նամակէն , Եղիա , այս նոր տեսանողը , կը գրէ սա հետեւեալ տողերը ուր ճշ-

մարտութիւններ, տեսիլք և ցնորք իրարու հետ կ'ազուցուին զարմանալիօրէն :

« Պետութիւն մը որ կ'ապառնար երբեմն Եւրոպա նուաճել, վայրկեան մ'ալ և տնա տնտեսութիւնը պիտ' ըլլայ աշխարհի տեսարանին վրայէն . տնտեսական կերպով կ'ընդարձակուին սահմաններն ուրիշ պետութեան մը (իմա՛ Ռուսիա) որ ս'չ տնցեալ ունի, ոչ տարագայ . և այս ուժէն երկրաշարժն որ կը զղրէ Արեւելքն, իւր չորեքդարեայ մահաքունին մէջ կը խլրտէ ժողովուրդ մը — աշխարհի ժամանակակից — ոյր համար չգիտեմ որ պատգամն ըսած է թէ պիտի չմեռնի : Նախազգացում մ'ունիմ, ազգ մը փրկելու չափ մեծ այն չորս մեծ մարդերէն որք աշխարհի վրայ երեւցան վերջին տարը ստորուն մէջ — Պիլմարք, Թիէն, Միսնա, Չերտով — Միսնա միայն պիտի ըլլայ զփրկիս » :

Չերտով անկեղծօրէն կը խոստովանի թէ « արդարեւ դիւրին գործ չ'էր ամբողջ հինգ ամիս Խիւսեանի մը պէս արտակարգ անձնաւորութեան մը լեզուն եւ գրիչն ըլլալ Եւրոպայի մէջ, եւ յայտնի եր քէ, վերադարձիս, յաւե՛ս կասկածելի եւ ասելի պիտի դառնայի քուր կառավարութեան առջեւ » (Տես, Հայկական ինտելի, էջ 17)

Խիւսեան և իր Բարսուղար-Թարգմանը մեկնեցան Կ. Պոլսէն 1878 Մարտ 8/20-ին իրենց հետ ունենալով Պատրիարքին և իր զօրծակիցներուն կողմէ պատրաստուած յիշատակագիր մը (*), խնդրագիր մը, կազմա-

(*) Այս յիշատակագիրը որ կը կրէ 7/14 Մարտ 1878 քուականը, 1880-ին հրատարակութեան տուած է « Կարմիր տետրակ » ներու տարփին մէջ . զոր Պատրիարքաւոր հրատարակած է . *Mémoire sur la question Arménienne présenté aux grandes Puissances à l'occasion du*

կան կանոնագիր մը (*), վիճակագրութիւն մը (**), վիճակագրական ծանօթագիր մը (***), որուն կցուած էր

Congrès de Berlin. Constantinople. Typographie Aramian. 1880. Ասոր քարգմանութիւնը տես, Հայոց Հարցի Վաւերագիրները . Լեօ . Թիֆլիս, 1915 էջ 69-79 . Կամ Հայաստան երկաբաքաքերը Լոնտոն, 1889 քիւ 3-4 :

(*) Տես Հայոց Հարցի Վաւերագիրները էջ 63-69 :

(**) Տես, Հայոց Հարցի Վաւերագիրները, էջ 79-82 . Չերտով ինքը կը խոստովանի քէ այս վիճակագրութիւնը հարազատ վիճակը ներկայացնելի հետու եր . « Վանեցի Խիւսեանն ու Սուլեյմանեանը, Կալիֆեյի քանաքան եւ ուրիշ գաւառացի գործիչներ, անուշաբքներ հայրենասիրական զգացումներէն մզուած, համոզեցին Ներսէս Պատրիարքն ու իր խորհրդականները քէ Հայերը մեծամասնութիւն ունենալ եւ զօրեղ տար մը կը կազմեն Տանկահայաստանի մէջ : ... Պատրիարքաւոր այդ գաւառացիներուն հաշիւներուն համեմատաբար ստեղծ այն մարդահամարը զոր ներկայացուցինք վեհաժողովին : Երգումի ռուս հիւպատոսը, Նիգոլա Խիւսեան, որ Պերլին եկած եր իբր փորձագէս ... յայտարարեց քէ Հայկականցած էինք հայերուն քիւր : Նոյն կարծիքէն էին Պերլին եկած անգլիացի պատնէրն ալ, որոնք Տանկահայաստանէն անցած էին իբր քննիչ : Վեհաժողովին յետոյ, Ներսէս Պատրիարքն տեսնեցաւ նոր մարդահամարի մը ձեւակերպ, երեք վարդապետներ զրկելով Տանկահայաստանի երեք տարածքներուն մէջ : Այս քննութեան արդիւնքը յայտնեց քէ ժողովուրդին մէկ երրորդը միայն Հայ եր, երկու երրորդը մահմետական » : (Կոչնակ, 1923 քիւ 20)

(***). Տես, Հայոց Հարցի Վաւերագիրները, էջ

Բիբերդի քարտէս մը, ուր գծուած էր Հայաստանի սահմանները:

Պատուիրակութեան մեկնելէն առաջ, ինչպէս կը տեսնուի Չերազի վկայութենէն, Ներսէս Պատրիարք, որ Նոյնպէս ծանօթ էր մեծանուն Նուպար Փաշայի, ուղած էր օգտուիլ անոր փորձառութենէն և կարողութենէն «սակայն, պատեալով յարաբերութիւններու խզում յառաջ բերած ըլլալով, ոչ ոք գիտէր քեզ անո՛ր կը գրեցնուէր նոյն միջոցին: Անհնար էր քրթակցիլ և խորհուրդ հարցնել իրեն: Տնեալու ժամանակ չը կար: Պէտք էր որ Վեհաժողովին դիմելիք պատուիրակութիւնը անոր գումարումէն շատ առաջ նամբայ ելլէր, Հայութիւնն և Հայ դասը ծանօթացնելու համար այն երկիրներուն մէջ որոնց լիազօրները պիտի վերաբնակէին Սան-Սթեֆանօի դաշնագիրը: Գրիգոր Օսեան ձեռք առաւ իր այն հոյակապ գրիչը որով գծած էր երբեմն Ազգային Սահմանադրութիւնն և Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, և յօրինեց ինքնավար Հայաստանի սահմանադրութիւնը, հիմ բռնելով Լիբանանի վարչութիւնը:» (Տես, Հայկական Խընդիր, էջ 25)

Հոս, Չերազ կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ Լիբանանի վարչութիւնը նմոյշ ընտրուած է, և կ'ըսէ թէ «գի վարչական ինքնօրինութիւնը առաջին քայլը պիտի ըլլար՝ որ մը քաղաքական ինքնօրինութեան և այնուհետեւ անկախութեան հասնելու համար, և զի Լիբանանի դրութիւնը վարչական ինքնօրինութեան միակ նմոյշն էր Տանկաստանի մէջ, այն ալ ասիական մասին մէջ ուր կը

83-90. Կազմական կանոնագիրը, վիճակագրութիւնը, վիճակագրական ծանօթագիրը, 1878-ին Ֆրանսերէն և հայերէն երկրագրական պատճենական հրատարակութեամբ մը տպուած են Կ. Պոլիս Արամեան տպարանէն:

գտնուի Հայաստան. զի այդ դրութիւնը արդէն փորձուած և օգտակար գտնուած էր, քանի որ կրցած էր զսպել մահմետական Տիրապետներուն շարդասիրութիւնը և իրագործել բիւստոնեայ Մարօնիներուն ապահովութիւնը. և զի այդ դրութիւնը Եւրոպան խաչեցունցելիք նորանշան վարչութիւն մը չը պիտի ըլլար, քանի որ յօրինուած էր աշխատակցութեամբ այն Ֆրանսային, Անգլիային և Ռուսիային. որոնցմէ համանմանը պիտի խնդրէինք Հայաստանի համար: Անհնար էր աւելի գործնական լուծում մը գտնել հայ դասին համար:»

Պատուիրակութիւնը նախ այցելեց Հռոմ, ուր հասաւ Մարտ 26-ին և Օսմանի պատրաստած յիշատակագիրը հայերէն Արտաքին Գործոց Նախարար Կոմս Գորտիին (Corti), և յաջորդ. օրը, Մարտ 27-ին, յատուկ ժամադրութեամբ կը ներկայանայ անոր, որ իրենց հետ չորհրդակցելու մէջ գտնուած էր, սակայն պատուիրակները չէին կրցած ծանօթանալ:

Չերազ, որ ինքն նկարագրած է իրենց տեսակցութիւնը Բաղրացի Նախարարին հետ, պատմելով կատարուած խօսակցութիւնը, կ'ընդգծէ այն աստիճանը որ Խրիմեան և ինքն ստանձնած էին Եւրոպայի ծանօթացնել յանձն առնելով դատը ազգի մը որուն գոյութիւնը իսկ կ'անգիտանային ոչ միայն սղէտ ամբողջին պատկանողներ, այլ ամէնէն հեղինակաւոր քաղաքագէտներ: (*)

(*) Չերազ այս մասին Կոչնակի մէջ (1923 թիւ 18) առթիւ մը տալէս կ'արտայայտուի. «Երբ Պերլինի վեհաժողովին երեք ամիս առաջ խրիմեանի հետ Եւրոպա եկանք, Հայաստան ու Հայութիւն քարոզելու համար այն երկիրներուն մէջ որոնց լիազօրները պիտի վնդռէին Տանկաստանի նախագահը, դիտեցինք քեզ մեր ազգը շատ

Նախարարը կը հարցնէ թէ Հայրիկ եւրոպական լեզու կը խօսի : Չերազ կը պատասխանէ թէ անիկո միայն արեւելեան լեզուներու հմուտ է և կ'աղաչէ որ զինքը իրեն թարգման ընդունի :

Նախարարը յայտնելէ յետոյ որ ստացած է յիշատակադիրը , երջանիկ անդիտակցութեամբ մը կը յորէ . « Հայերը կը թախանձեն վարչական ինքնիշխանութիւն մը , բայց թուրքիոյ ո՞ր կողմը : Եւրոպական թուրքիոյ թէ Ասիական թուրքիոյ մէջ » : Խրիմեան կը պատասխանէ թէ Եւրոպական թուրքիոյ մէջ հայեր կը գտնուին , բայց ազգին մեծամասնութիւնը Ասիոյ մէջ է : Թիւրքական Հայաստանն է , ուր կը վախազին վարչական ինքնիշխանութիւն մը ունենալ : Նախարարը շատ լաւ կ'ըմէ և արամաբարութիւն ցոյց կուտայ իրենց խնդիրը լսելու : Խրիմեան համառօտ կը խօսի և Մ . Չերազ անոր գաղափարները կը պարզէ : Կը փայտայէ Իտալիոյ ազգայնականողին , և կ'իմացնէ , որ Սուլթանը ըլլալով Խալիֆա և բացարձակ վարիչ իսլամութեան , ինչպէս այլախրոնները ճշուած են թուրքիոյ մէջ : Կը յայտնէ թէ պետութիւնները թուրքին ներշնչած էին 1856 ի Խաբբը Հիւմայուընը՝ որով այս խաիրը պիտի վերնար և բոլոր ցեղերու և կրօններու պատկանող անհոտները հաւասար պիտի նկատուէին , սակայն այս վեհանձն նախաձեռնութիւնը անիրադրելի մնաց :

Թուրքը չէր կրնար հանդուրժել հաւասարութեան : Հետեւաբար շարունակուեցան անիրաւութիւնները , որոնց զոհերէն մին ալ 3,000,000 Հայերն էին , որոնք իրենց

անձանօք մնացած եր հոն :

Փարիզի մէջ , պատահեցանք զարգացած Ֆրանսացիներու , որոնք կարծեցին քի Ռուսիոյ ըսելու տեղ Աւստրիոյ կ'ըսէին « սխալմամբ » :

Վիճակին բարեխառնը Եւրոպայի պետութիւններէն կ'ախկնալէին , և ասոր համար Այ - Սթեֆանոյի դաշնագրութեան 16րդ յօդուածով խոստացուած բարենորոգումները անբաւական կը համարեն և կը խնդրեն որ ազատ Իտալիան աջակցի Պերլինի Վեհաժողովին մէջ Հայաստանի ազատութեան , քանի որ Թուրքիոյ մէջ Հայր միակ ցեղն է որ իր յաւաքադիմական ոգիովը արժանի է թօթախելու գերութեան լուծը :

Իտալացի նախարարը , անշուշտ քաղաքաւարութեան և թէ ոչ քաղաքազտութեան համար , յայտնուած դժգոհութիւնները իրաւացի կը գտնայ , և կը խոստանայ եւանդով պաշտարան ըլլալ Հայկական Խնդրոյն և ապահովութիւն կուտայ թէ ամէնէն տակի Իտալիան ձեռնառու պիտի ըլլայ , վասն զի ազգայնական գործ է այդ և Իտալիան ազգայնական հոգին կը սիրէ :

Չերազ իբր վերջին խօսք նախարարին կ'ըմէ , թէ Իտալիա կրնայ ըմբռնել , որ Հայը ո՞րքան կարող է ծաղկիլ , և թէ ունենայ լաւ վարչութիւն մը և չլլացուի իրեն արդարութիւն և ամէն պաշտպութիւն . կ'ըմէ անոր , թէ Իտալիոյ վառաւոր դրօշակն է որ կը հովանաւորէ Վեհախիկի Միաբարեանց Ակադեմիան , հաշակաւոր դիւանական աշխարհի մէջ և արժանաւորապէս յարգուած ամբողջ Եւրոպայէն : Կ'իմացնէ , որ Թրքական Հայաստանը ունի Վենետիկի պէս բազմաթիւ միաբաններով շատ մը վանքեր , բայց մեր այս վանքերէն ոչ մէկը կրցաւ հաւասարիլ Վենետիկին : Ասոր պատճառը երկրին քանդող վարչութիւնն է : Հայաստանի վանքերը միշտ հաւասարեալ են : Մասաբարեան մշակուածը երկրորդական է երկրի մը համար , ուր կեանքի ապահովութիւն չկայ : Մեզի արուելալ ինքնավարութիւն , Հայաստան պիտի լեցուէր Ս . Ղազարի նման ակադեմիկներով , կորով Ասիայի մէջ Եւրոպայի քաղաքաւարութիւնը ծաւալելու :

Նախարարը կը պատասխանէ . « Գիտեմ , որ Վենետիկ վանք մը կայ , որ պատիւ կը բերէ թէ՛ ձեր երկրին և թէ՛ մեզի : Հայկական ցեղին յատկութիւնները ինծի ծանօթ են՝ Արեւելքի մէջ դեպքան ըլլալովս : Ես ձեզ խոստացայ պաշտպանել ձեր հարցը . վստահ եղէ՞ք ինծի » :

Խրիմեան շտրհակալութիւն կը յայտնէ և կ'իմացնէ , որ հայութիւնը Կիլիկեան թագաւորութեան օրերէն կը համակրի Իսաւրիոյ : Այդ հին սէրը կը մղէ զիրենք պատգամաւորութեան պաշտօնը Իսաւրիայէն սկսելու : Հայրիկ իբր տրքեպիսկոպոս՝ Իսաւրիոյ թագաւորին և պետութեան մաղթանքներ կ'ընէ և նախարարէն հրաժեշտ կ'առնէ :

Յետոյ կ'անցնին Բարիզ , ուր կը հասնին Մարտ 19/31 ին : Նոյնիսկ երկրորդ օրը Նուպար փաշայի կը ներկայանան , իրենց տրուած հրահանգին համեմատ , խորհուրդ հարցնելու համար : Անոր կուտան Օսմանի յիշատակաւիրը , յայտնելով թէ տղէն Իսաւրիոյ արտաքին գործոց նախարարին հաղորդած են և Վատինկոնիին (Ֆրանսոս) , Սօլզպրիի (Սնդլիա) և Անտրաշիի (Աւստրիա) ալ պիտի հաղորդէին , Վեհաժողովին նախագահին (Պիզմարք) ներկայացնելէ առաջ , որպէսզի դադար կազմէին Հայկական Խնդրոյն վրայ :

Նուպար կը կարդայ , կը հաւնի և կը հաւանի որ Վատինկոնիին և միւս տէրութեանց արտաքին գործոց նախարարներուն հաղորդուի : (Հայկ . Խնդիր , էջ 26) :

Չերապ Ապրիլ 2 ին կը ներկայանայ Բէ-ա'Օրսէ և արտաքին գործոց նախարարութեան խորհրդական՝ Մ . Բայկառ Տիւզլէռէի կը յանձնէ Ներսէս Պատրիարքի յիշատակաւիրը , խնդրելով որ զայն ներկայացնէ արտաքին գործոց նախարար Վատինկոնիի , որմէ ունկնդրութիւն մը կը խնդրէ :

Մ . Չերապ կը տեսնուի նաեւ *Temps* խմբագրա-

պետ Ատրիէն Էպուարի հետ և կը խնդրէ անկէ Հայկական Խնդրոյն համար իր աջակցութիւնը : Խմբագրապետը կը խոստանայ :

Խրիմեան և Չերապ Ապրիլ 5 ին կը ներկայանան Բարիզի դերման դեպքան Հոհենլոհէ իշխանին (յետոյ գերման երեք լիազօրներէն մին Պերլինի Վեհաժողովին) որ դերմանական ցեղին յատուկ յատկատեսութեամբ , զատին արդարացի ըլլալը խոստովանելով հանդերձ , հարց կը յարուցանէ թէ « Հայերը այնքան ոյժ ունին , որ կարող ըլլան նուաճել միւսիւրման հրոսակները և կառավարել երկիրը » : Խրիմեան կը պատասխանէ . « Եթէ հայերը զէնք կրելու հրաման ունենան , կարող են նուաճել քիւրտերը և կառավարել իրենց հայրենիք » : Իշխանը զոհ կը մնայ այս պատասխանէն , և երբ կը բաժնուէին կ'ըսէ . « Չեզի խրատ մը ունիմ : Հայերը կրցան Ռուսիոյ բարեկամութիւնը չափիլ : Ան լաւ արամաբերուած է ձեր հարցին նկատմամբ . ջանալու է նաեւ Անդրիոյ բարեկամութիւնը եւս վստակիլ : Գոցէք Կոնստնուպոլիսը բանին աշխատեցէք : Գալով մեզի , Ն . Վեհ . Գերմանիոյ կայսեր տէրութիւնը բոլորովին համակիր է ձեր հարցին » :

Ապրիլ 8 ին պատգամաւորները Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարին Վատինկոնիի կը ներկայանան և Մ . Չերապ կը խօսի Խրիմեանի կողմէ : Նախարարը կը յայտնէ թէ կարդացած է իրեն տրուած յիշատակագիրը և կը հարցնէ թէ Հայաստանի ո՞ր մասին համար կը խնդրուի ինքնավարութիւն , արդեօք Էրզրումի դաւաժին համար : Հայ պատգամաւորները կը պատասխանեն թէ ոչ միայն Էրզրումի դաւաժին , այլ նաեւ Վանայ , Տիարպէքիւրի և Տրապիզոնի համար : Յետոյ , ինչպէս խաղացի նախարարին , նոյնպէս նաեւ անոր ֆրանսացի պաշտօնակցին , կը պարզեն Հայկական Հարցին էութիւնը և կը յայտնեն Հայոց անկախութիւնները Ֆրան-

ուղղութեամբ արդէն կ'աշխատէր, երբ հոն կազմուեցաւ նաեւ Սեթ Աբգարի նախագահութեամբ մարմին մը որուն գործօն ուղին և զսպանակն եղած է Աստնապետը, Գարեգին Փափաղեան Իզմիրցին, իրեն օժանդակ ունենալով իր բարեկամներէն ձէյմա Պրոսպը: Այս վերջինը 1878 Մարտ 19-ին իր տան մէջ կը գումարէ ժողով մը, որուն կը մասնակցին Հայեր և անգլիացի հայաստէրներ, և հոն կ'որոշուի կազմել Յանձնաժողով մը, մշակելու համար Պերլինի վեհաժողովին ներկայանալի Հայաստանի բարեհարգման համար ծրագիր մը և Լօրտ Տէրպիի մասուցանելի յիշատակադիր մը, որպէսզի խնդրեն իր աջակցութիւնը Հայկական Խնդրոյն վախճանած լուծման համար:

Նոյնիսկ կը յաջողին Լօրտ Տէրպիի նախագահութեան տակ կազմել մարմին մը՝ Հայկական հարցը հետապնդելու համար: Ձէյմա Պրոսպի շնորհակալութեան ուղերձներ կը տեղան Հայոց կողմէն: Զանքերը կը բաղմատարակուին: Անգլիայ մէջ ուրեմն արդէն շարժում մը կար, երբ Հայ պատուիրակները Լօնտոն հասան և առելի արծարծեցին շարժումը:

Իրենց Լօնտոն հասնելէն երկու օր յետոյ, 13 Ապրիլին, անգլիացի հայաստէրներու ամենէն անկեղծը և ամենէն անխոնջը, ձէյմա Պրոսպ (*), որ այն տան Օքսֆօրտի մէջ քաղաքային ու հումմէական իրաւագիտութեան ուսուցչակաւի պաշտօն կը վարէր, կ'այցելէ Խրիմեանի:

«Գրկաբաց ընդունեցանք, կ'ըսէ Չերազ, մեծանուն

(*) ձէյմա Պրոսպի (1838-1922 Յունվար 22) կեանքը ներկայացուցած է Չերազ Հայ ընթերցողներուն *Կոչնակի* մէջ (1922 թիւ 10 էջ 327-329), իսկ աւելի առաջ *Լ'Arménie*-ի մէջ (թիւ 72):

պատմիչն ու իրաւաբանը, որ երկու տարի առաջ Մասիսի զագարը բարձրացած է վերադարձին հրատարակած էր «Անգրիկովկաս եւ Արարատ» սխալի հասոյ մը (*), ուր կը պատկերէր, այն ալեփառ կատարէն ակնարկ մը ձգելով շուրջանակի, յիշած էր թէ Մարասանի, Աստրեասանի ու Բաբելասանի պէս հզօր կայսրութիւնները ոչ եւս էին, մինչ Հայը կանգուն մնացած էր իր հայրենի հողին վրայ, եւ կ'եզրակացներ թէ Հայն էր Արեւելի միակ յուսալից տարրը: Ազդուեցաւ Խրիմեանի վեհ երեւոյթէն ու իմաստուն խօսքերէն, եւ խոստացաւ իր ջանքերը չխնայել յօգուտ հայութեան»: (*Կոչնակ* 1922, թիւ 10):

Ապրիլ 16-ին «Խրիմեան Լիսսըն մեծանուն կանոնիկոսէն հրաւիրուեցաւ Ս. Պօղոսի կարողիկէն, եւ ներկայ գտնուեցաւ աւագ շաբբուան արարողութիւններուն, որոնց վայլ կուտար զմայլելի երաժշտութիւն մը: Անկիլկան կղերք հոն բացառիկ պատկերներ քաւ Տարօնի արեւելիականութիւնը»: (Տես. *Կոչնակ* 1920, թիւ 27. Պերլինի վեհաժողովի յիշատակներէն. Մ. Չերազ):

Խրիմեան և Չերազ, Ապրիլի երկրորդ կիսամեակին կ'երթան Մանչեսթըր՝ Զատիկի օրերը Հայ դաշնութիւն հետ անցնելու համար:

Ապրիլ 30-ին, կ'այցելեն Մանչեսթըրի եպիսկոպոս Տօքթօր Յրէյզըրի կաթողիկէն: Այս եկեղեցականը եղբայրական ընդունելութիւն մը կ'ընէ Խրիմեանին, որ Չերազի կը յանձնէ խօսիլ իր կողմէ:

Չերազ կ'ողջունէ Անկիլիքան եկեղեցին և կը յայտնէ թէ Խրիմեան Անգլիա եկած է «Արդարութիւն ու

(*) Ասկէ մաս մը բարգիւնած է Գարեգին Փափաղեան՝ ձէյմա Պրոսպի անձնական բարեկամը «*Վերելք յԱյրարատ*» հասոյով:

պատշաճութիւն խնդրելու համար բրիտանական կառավարութեանն ու ժողովուրդին, զի Տանկահայաստանի բրիտանացիները չարաչար կը սանջուին մահմեդական մուսուլմաններէն» : (Կոչնակ 1920, թիւ 27) :

Եպիսկոպոսը կը պատասխանէ թէ, իբրեւ կեղեցական, ազգեցութիւն չունէր երկրին քաղաքականութեան վրայ, և կը յարէ թէ Եպիսկոպոսը չէր հայ ազգին փրկութեան համար աղօթել :

Այս ուղերձներէն յետոյ կ'սկսի ժամերկութիւնը :

Կրօնական արարողութիւնէն յետոյ, եպիսկոպոսը իր կրօնաւորներուն հետ կուգայ ծնրադրել Խրիմեանի սուլեա և անոր հայրապետական օրհնութիւնը խնդրել : Խուռն բաղմութիւնն ալ կը ծնրադրէ միասուլիս : Խրիմեան միայն, կանգուն մնացած, երկնապիշ և բազկատարած կ'արտասանէ Ոսկերեանի աղօթքը. « Որ օրհնու զայնոսի » և, սուրբեկական օրհնութեամբ կը վերջացնէ իր հայրապետական աղօթքը :

Եպիսկոպոսը ցոյց կուտայ կաթողիկէին զանազան մասերը : Խորանին առջեւ Հայ Եկեղեցիին պատկերներ դնելու սովորութեան տխրակութիւն մը կ'ընէ : Քիչ յետոյ Խրիմեան քաղաքին Սեւն Գօլէնի հիմնադիր Պ. Օէնի կ'իտարձանը նշմարելով եկեղեցիին մէջ անմիջապէս կ'ըսէ. « Երբ դուք արձաններ կը կանգնէք ի պատիւ այն անձին, որ ձեր քաղաքակիցներուն մէջ չնչին մասը լուսաւորելու ծառայեց, միթէ ներելի չէ՞ մեզ պատկերներով պատուել այն Յիսուսին յիշատակը, որ ամբողջ մարդկային ազգը լուսաւորեց » : (Տես Կոչնակ. հոյն) :

Ընտանի մէջ ալ, ուր շուտով դարձան, տեսնուեցան հարստէր անգլիացիներու հետ և կատարեցին բազմաթիւ դիմումներ : Չերազ կը տեսնուի նոսր անգլ. մամուլի դիտարկ վարիչներուն հետ :

Չերազ, Մայիս 6-ին, ձէյմս Պրայսի կը տանի կը յանձնէ Ներսէս Պատրիարքին մէկ ինքնադիր նամակը, որ շնորհակալութիւն կը յայտնէր և անոր աջակցութիւն

նը կը խնդրէր մեր դատին համար :

Ձէյմս Պրայս Մայիս 11-ին կրկին կ'այցելէ Հայ պատուիրակներուն և գործութեամբ կը յայտնէ թէ Կ. Պոլսոյ և Զմիւռնիոյ հայերէն շնորհակալութեան ուղերձներ ստացած է : Նոսր մանրամասն տեղեկութիւններ կ'ուղէ այն յօդուածին համար, զոր մատչելի էր հրատարակել *Fortnightly Review*-ի մէջ : Չերազ « գրեցի. կ'ըսէ, այդ տեղեկութիւնները եւ նոյն օրն իսկ տարի տուեր, որոյ հիւրանոցին պատերը զարդարուած տեսալիսալեան նկարչի մը գծած երկու գեղեցիկ պատկերներով, ԱՐԱՐԱՏ եւ ԷՋՄԻԱՄԻՆ » : (Կոչնակ 1922, թ. 10) :

Մայիս 9-ին, Չերազ կը ներկայանայ Քէնդրպրիկ արքեպիսկոպոսի քարտուղարին՝ Լիի և անոր կը յանձնէ Ներսէս Պատրիարքին կողմէ այդ եպիսկոպոսապետին ուղղուած նամակ մը, հայ բնազդով և անգլերէն թարգմանութեամբ, և Խրիմեանի համար ունեւորութիւն մը կը խնդրէ : (Տես հոյն) :

Մայիս 10-ին, արտաքին գործերու նախարար Լօրա Սօլպերի կը ներկայանան պաշտօնապէս :

« Խրիմեան հայերէն խօսեցաւ, եւ, կ'ըսէ Չերազ, բարգմանեցի Ֆրանսերէն : Ինքնավարութիւն պահանջեցինք Տանկահայաստանի երեք նահանգներուն համար : Նախարարը պատասխանեց Ֆրանսերէն քի ինք չէր կարող ինքնավարութիւն խոստանալ, քանի որ գումարեղի վեհաժողովը պիտի վճռէր այդ խնդիրը, յարմար բանաձեւ մը գտնելով : « Սակայն, ըսաւ, իբրեւ ներկայացուցիչ Բրիտ. կառավարութեան, երեք բան կը խոստանամ ձեր երկրին համար, ընդ (կառավարութիւն), պիտի-էղա (բարօրութիւն) եւ լիպէտգէ (ազատութիւն) » : (*)

(*) Տես. Կոչնակ Հայաստանի 1923 թիւ 18 « Պէրլինէն մինչեւ Լօզան » յօդուածը : Չերազ միեւնոյն իրո-

Հոս ալ կը պատահի դէպք մը, որ ցոյց կուտայ թէ Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարը, որ այսքան տարտամ և վերաբարձ պատասխանով մը կ'ընդունէր Հայ պատուիրակները և շատ համակիր չէր հայ ինքնավարութեան մը, շատ ծանօթ չէր Հայոց:

Չերազ կը պատմէ թէ այս պատասխանէն յետոյ «Շնորհակալ եղանք եւ մեկնեցանք, Խրիմեան ոռոջեւէն, եւ ետեւէն: Սօլգարի նշանացի եւ կանչեց զիս եւ հարցուց թէ ի՞նչ լեզու եր Սրբազանին խօսածը: «Հայ եմք, ըսի, հայերէն կ'խօսինք:— Միքե կա՞յ հայ լեզու, պատասխանեց: Ես կ'կարծեի թէ Հայերը բուրբերէն կ'խօսին»: Շատ զարմացաւ, երբ յայտնեցի թէ Հայերը ունին իրենց սեփական լեզուն, որ աշխարհի հնագոյն եւ նոխագոյն լեզուներէն է, եւ աւելի զարմացաւ երբ յարեցի թէ հա-

ղութիւնը պատմած է *L'Armenie*-ի մեջ (1890 Փետր. 15 թիւ 20) ուր Լօրս Սօլգարիի բերանը սա խօսեցրդ դրուած է. «Հայերը իրաւունք ունին լաւ վարչութիւն մը պահանջելու, բայց սչ մեկ պետութիւն կարող է այժմէն որոշ ըսել թէ ինչ ձեւ վարչութիւն պիտի շնորհուի անոնց, որովհետեւ բանաձեւը գտնուելու է եւ միմիայն վեհաժողովը կրնայ զայն նշել: Ամեն պարագայի մեջ դուք կըրնաք վստահ ըլլալ թէ Հայերը պիտի ունենան այդպիսի վարչութիւն մը որ անոնց պիտի երաշխաւորէ բարեկեցութիւն, ազատութիւն եւ խաղաղութիւն»:

Չերազի այս իրարու մօտ երկու ձեւերէն դուրս դիտելի է որ կայ երրորդ մը՝ նոյն ինքն Սօլգարիի, իր իսկ գրածը որ է. «Ապահովցուցի թէ մեր բոլոր ջանքը ի գործ պիտի դնենք Հայոց վիճակը բարւոյնելու, բայց հարկ չհամարեցինք վեհաժողովի կողմէ գործադրել մասնաւոր միջոցներուն նկատմամբ խոստումներ տալու»:
(Կապույտ Դիրք, 1878):

յերէնք եւ անգլերէնք ցեղակից են, իբր արիական լեզուներ»:
(*Տես*, Կոչնակ 1923, թիւ 18):

Յաջորդ օրը, Բէնարը Դ. Տէյլիտսըն մատրոնապետէն Չերազ կ'ստանայ նամակ մը, որ կը յայտնէր թէ Քէնդըրպրիի արքեպիսկոպոսը Դրօյաքն կը բնակէր և Մայիս 13-ին (Ն. Տ.) Լօնտօն պիտի գար՝ Խրիմեանն ընդունելու համար Լօրտերու Խորհրդարանին Արքեպիսկոպոսական Սենեակին մէջ:

Որոշուած ժամուն, Խրիմեան, Սեթ Արզար, Դարեգին Փափաղեան և Չերազ կը ներկայանան Քէնդըրպրի արքեպիսկոպոս Տօքթօր Դէյլին, որ չըջտապտուած էր Էկզէշէրի, Սօլգարիի ու Բիրքնի եպիսկոպոսներով: Խրիմեան կը ներկայացնէ Հայկական դատը ուղերձով մը որ անգլերէնի թարգմանուած էր: (Հայկական խնդիրը եւ Ազգ. Սահմանադրութիւնը Թուրքիայում, Ա. հատոր. էջ 387-389): Արքեպիսկոպոսը զանազան հարցումներ կ'ուղղէ Հայ պատուիրակներուն, որոնք մի առ մի ներկայացնել հարկ չենք դատեր (հետաքրքիրներ թող դիմեն. Կոչնակ 1920, թիւ 27): Սակայն դիտելի է որ Դէյլ արքեպիսկոպոս աւելի շատ կը շահագործուէր Նեստորականներով քան թէ Հայերով:

Խրիմեան և իր հետեւորդները նոյն օրը արքեպիսկոպոսին հրաւէրով այցելեցին Լօրտերու Խորհրդարանին մատենադարանը և ներկայ եղան Լօրտերու ժողովի նիստին, որուն աւարտումէն յետոյ ժողովականները սկսան դիտել վեղարակիր Խրիմեանը, «որոյ պարբեր հասակը ու հայրապետական երեւոյթը համակիր հետաքրքրութիւն մը կը շարժէին ամեն տեղ», ըստ Չերազի (*Տես*. Կոչնակ, նոյն):

«Հոնկէ առաջնորդուեցանք Հանրային Խորհրդարանին դիւանագիտական օրէակը: Սրբ Սդէֆանօր Նօրթօզ կը պատասխանէր Տօսթըն ազատական երեսփոխանին, պատշապանելով պահպանողական Դանիլին օրէակը, որ

Մալքա բերել կուտար հնգիկ զօրեր, իբր սպանալիք մուսասանի դեմ եւ ի պաշտպանութիւն օսմ. պետութեան: (Նոյն):

Հայ պատուիրակութիւնը ջանաց նսեւ ներկայանալ Վերթիսի թաղութիւն ոչ թէ քաղաքական օգուտի մը այլ բարոյական նշանակութեան մը համար: Այս ունեւորութիւնը ստանալու համար լաւագոյն միջնորդը կրնար ըլլալ Քէնդըրպըրի արքեպիսկոպոսը, որ սահայն Խրիմեանի հետ տեսնուելէն մի քանի օր յետոյ կորմանց իր զաւակը եւ Չերազ Յունիս 3-ին անոր յանձնեց « Խրիմեանի մէկ արտաւարտ սիւսիպիւր, հայ բնագրով եւ Ֆրանսերէն բարգմանութեամբ, ուր նախկին Պատրիարք կ'զգար անոր բաւած բաժակին բովանդակ դառնութիւնը; զի ինքն ալ որդեկորոյս հայր եղած էր վարդապետ չնեմագրուած»: Արքեպիսկոպոսը այս առթիւ Չերազի յայտնած է թէ՝ « Հայերը շատ համակրանք պիտի շահեին՝ եթէ պաշտօնապէս նանաչեին Քալկեդոնի Տիեզերական ժողովը»: Չերազ պէտք եղած պատասխանը կուտայ: (Տես. Կոչնակ. նոյն):

Այս դէպքը սակայն պատճառ մը եղած է որ սըրտաբեկ հօրը չհամարձակին դիմում ընել Հայ պատուիրակները, որպէսզի անիկա Թաղութիւն մօտ միջնորդէ:

Ասով հանդերձ Հայ պատուիրակները ուրիշ փորձ մը ըրած են, սակայն չեն յաջողած: Այսպէս, Յունիս 1-ին Վեր. Ֆ. Ս. Մէյքէն — որուն երազն էր Արեւելեան եւ Արեւմտեան Եկեղեցիներու միացումը — երբ այցելութեան եկաւ Խրիմեանի, Չերազ յայտնեց իրեն թէ « ցանկալի է որ հայ եկեղեցականութեան ներկայացուցիչը, Խրիմեան, ընդունուէր անգլիական արհմեծիքէն, որ փառաւոր ընդունելութիւն մ'ըրած էր վերջին Հայ բազաւորին»: Պատասխանեց թէ դիւրին պիտի ըլլայ ներկայանալ գահաժառանգ Կալէսի իշխանին, որ դժբաղդաբար Բարիզ գացած էր նոյն միջոցին: « Դալով

Վիքորիա քաղունքին, ըսաւ, կրնայ ընդունիլ բարձրասիւնան օտարահպատակ մը, եթէ, ըստ պալատական սովորութեան, իր երկրին դեսպանին ընկերացած ըլլայ»: (Կոչնակ թ. 27):

Եւ Հայ պատուիրակները Օսմ. դեսպանէն այս անտակ ծառայութիւն մը չէին կրնար կամ, աւելի ճիշտը, պէտք չէր որ ակնկալէին:

Խրիմեան եւ Չերազ մինչեւ Յունիսի առաջին ութօրեակին վերջը կը մնան Լօնտօն, ուր կը տեսնուին դեսպանական մարմնոյն անդամներուն եւ անգլիական քաղաքական գէմքերուն հետ, աշխատելով գտնել անոնց միջոցով դեռին պատրաստուելու ինքնավարութեան ծրագրի մը յաջողութեան համար:

Նախ, որովհետեւ ժամանակ չունէին Վիեննա երթալու, Խրիմեան եւ Չերազ այցելեցին Լօնտօնի աւելւորիական դեսպանին եւ անոր յանձնեցին Ներսէս Պատրիարքի մէկ նամակը՝ ուղղուած Աւստրո-Հունգարիոյ արտաքին գործոց նախարար Կոմս Անտրաշիի եւ յիշատակադիրին մէկ օրինակը, որպէսզի դեսպանը զրկէ իր կառավարութեան: Դեսպանը սա կարծիքը կը յայտնէ Հայ պատուիրակներուն. « Հայերը, Յոյները եւ Կաթոլիկները աղօթք պէտք է ընեն Աստուծոյ, որ Սուլթանը կը մնայ Կ. Պոլիս, որովհետեւ եթէ Ասիա անցնի, այսինքն եթէ Եւրոպական Թուրքիան բոլորովին կորսնցնէ, այն ժամանակ անոր տակութիւնը պիտի ծանրանայ Ասիոյ քրիստոնէականութեան վրայ... »:

Մայիս 14-ին (Ն. Տ.) ներկայ կը գտնուին խորհրդարանի ազատական անդամներէն մէկուն տան երեկոյթին եւ յաջորդ օրը (15 Մայիս) հնգիկ Բաճայի մը ճաշկերոյթին, ուր Կալիաթացի հնգիկ-մահմատականներ բաժակի տառաջարկեն Հայկական Դատին յաջողութեան համար:

Խրիմեան եւ Չերազ կը ներկայանան նսեւ Կլէարմիքէնի, որ մտերմական ընդունելութիւն մը կ'ընէ իրենց եւ կը յայտնէ թէ Սօլդպըրի քրիստոնէայ ցեղերու ան-

կեղծ բարեկամ է, բայց Դանիելին մէջ, — ուր տիրապետող է «յոյժ ճկուն» Լօրտ Պիքընսֆիլտի տիրական ազդեցութիւնը — անիկա մեծ հեղինակութիւն չունի (*):

(*) Այս այցելութիւնը նկատուած է անշուշտ քան մը, վասնզի «Խրիմեան դեռ չէր գնացեր Լօրտ Բիկընսֆիլտին այցելութեան: Նախ քան առաջին մինիստրին այցելելը՝ Խրիմեան գնում է նորա քաղաքական հակառակորդ մեծ ծերունուն՝ Գլասսոնին տեսնելու: Այս հանգամանքը նշանակուել է Լոնսօնի Հայերին, որոնք Մ. Չեքազի են վերագրել այս այցելութիւնը: Գ. Փափագեան եւ իր ընկերները գտնում էին որ անհաղափարական էր Խրիմեանի եւ Չեքազի այս վարմունքը»: (Տես. Սարուխան, «Հայկական Խնդիրն և Աղգային Սահմանադրութիւնը Թուրքիայում», Թիֆլիս, 1912 էջ 389):

Այս քննադատութիւնը պատճառ եղաւ որ Գ. Փափագեանի ազգային գործունեութեան նախաձեռնող մարդիկ սկսին չարախօսել եւ զինքը ներկայացնեն իբր Խրիմեանի հակառակ ուղղութեամբ գործող մը: Ասոյք է որ Գ. Փափագեան, ինչպէս կ'երեւի Կոստանեանի գրած իր նամակէն, կարգ մը դիտողութիւններ քրած է Խրիմեանի *անդլանտադէս* ընթացքին մասին, բայց ասիկա չի նշանակեր թէ Խրիմեանի հակառակորդ մը եղած է: Կ'երեւայ թէ Չեքազ կը հաւատայ շրջող գրոյցներուն եւ աննախ վերաբերում մը ցոյց կու տայ Մանչեսթրի մէջ Գ. Փափագեանի դեմ որ դառնօրէն կը վճռանայ: (Տես. Մանչեսթրի Հայ Դպրութիւն, Մուշեղ Նալ. 1911 Պոստն, էջ 103 - 104):

Չեքազ իր հին ասելութիւնը պահած է մինչեւ վերջը, վասնզի 1917-ին իբր պատասխան Սարուխանի վերոգրեալ տղերուն կը գրէ. «Գ. Բաբագեան քաղաքական հասկացողութենէ զուրկ վանառական մ'էր, թէն ազգասէր գործիչ, որուն հետ ես ալ այցեցի երեսփոխան

Կլէտադըն՝ Դանիելին դիրքը հանդէպ Թուրքիոյ քրիստոնէից թէեւ անորոշ, սակայն ժողովուրդին դիրքը համակրելի ցոյց կու տայ, ինչ որ շատ ճիշտ է: Ինքն հաւաստիքներ կու տայ իր համակրանքին, խոստովանելով հանդերձ թէ ինքն ու եւ է գործած դեր չի կրնար կատարել:

Մ. Չեքազ՝ Խրիմեանի հետ կ'այցելէ Լոնսօնի դեպքնադիտական ներկայացուցիչներուն: Պրանսական դեսպանը սիրով կ'ընդունի զիրենք (16 Մայիս), սակայն մահմադական ցեղերու և թրքական զբաղութեան երկիւղը կը յայտնէ: Խրիմեան կը պարզէ թէ Հայոց դժգոհութիւնը և բողոքը թուրք ցեղին դէմ է, այլ պետական յոռի վարչութեան: Դեսպանը հաւաստիքներ կու տայ թէ իր պետութիւնը պիտի ընէ կարելին:

Ֆորսդերին: Երբ Կլասսոնն ունկնդրութիւն խնդրեցի Խրիմեանի համար, արդէն տեսած էի Պիքընսֆիլտի քառաւորը, որ յայնմ եր քէ նա, յոյժ զբաղած ըլլալով, չը պիտի կարենար ընդունիլ հայ պատուիրակութիւնը, եւ թէ մեր խնդիրը քաղաքական էր եւ կը վերաբերէր արտաքին գործերու նախարարին, որ ընդունած էր մեզ: ... Այս մեթոմէն յետոյ, մտածեցի թէ անպատշաճ էր Լոնսօնէն մեկնիլ առանց մեր քաղաքականութիւնը յայտնելու, արեւելեան բխսոնեաներու հօգ քաջապան Կլասսոնին, մանաւանդ որ նա կրնար նորէն նախարարապետ ըլլալ: Բիշ ասեմէն, ինչպէս որ եղաւ ալ, եւ մեր տեսակցութիւնը Դորիներէն գաղտնի պիտի մնար, ինչպէս որ մնաց ալ: Կլասսոնն նաեւ հրաւիրեց Խրիմեանն եւ զիս, յոյժ սիրալիք ընդունելութիւն մ'ըրաւ մեզ, ստորագրեց եւ ինձ հուրեք իր լուսանկարը, եւ այնուհետեւ Հայ Դատին վեհագոյն փաստաբանը եղաւ Եւրոպայի մէջ»: (Հայկական Խնդիր. 1917, Վենետիկ էջ 23-24)

Պատուիրակները Մայիս 17-ին կ'այցելեն Գերմանիոյ դեսպան Միշնադէր կոմսին, որ կը խոստանայ գրել Պիամարքին, որուն համար կը հաւաստէր թէ համակիր է քրիստոնեայ ցեղերը թուրք լուծէն փրկելու գաղափարին: Միշնադէր՝ կ'երեւայ առանց շատ խորունկը մտնելու հարցին, կը կրկնէ. «*Oui, il faut vous donner votre pays*»: Այս խօսքերը անշուշտ մեծապէս կը խանգալաւեն հայ միամիտ պատուիրակները, որոնք կը կարծէին թէ դիւանագէտներու կեղծ ու պարիշտ խոստումները ամէն ինչ էին:

Իտալական դեսպանը Խրիմեանին կ'ըսէ թէ «Իմ կարծիքովս միւս պետութիւնները Հայաստանի մէջ տկարեամական շահեր ունին: Անգլիան է միայն, որ այնպիսի էական շահեր ունի հոն, որ ան նոյն իսկ բանակ կ'ուղարկէր Հայաստանը դրաւելու համար, եթէ իրեն թոյլ տրուէր...»:

Ամէնէն վերջը պատուիրակները կ'երթան Օսմանեան դեսպանին մօտ, որ շատ բարկացած էր իրաւամբ թէ Խրիմեան և Չերաղ, թրքահպատակ ըլլալով հանդերձ՝ բոլոր միւս դեսպաններուն այցելութիւն տալէ յետոյ իրեն քով եկած են: Գեսպանը Միշնադէրիւս փաշայ, ազգով յոյն, խորհուրդ կուտայ Խրիմեանին, որ յոյս չդնէ եւրոպական տէրութիւններուն վրայ, որովհետեւ, կ'ըսէ, «անոնք ոյժ չունին Ասիական թուրքիոյ մէջ»:

Խրիմեան և Չերաղ կ'ունենան նաեւ տեսակցութիւններ անգլիական բարձր շրջանակներու պատկանող անձերու հետ: Արկայլի դուքսն որ մեծ հեղինակութիւն ունէր իր դիրքով և արքայական բնասանիքին հետ ունեցած արեւակցական կապովը, կ'ուզէ հասկնալ թէ որոնք են սահմանները այն նահանգներուն, որոնց համար հայերը ինքնաւարութիւն կը պահանջեն և ինչ են դորձ նախնի միջոցները Լիբանանի նաման ինքնաւարութիւն մը պաշտպանելու համար:

Մայիս 22-ին Խրիմեանի կ'այցելէ Վեր. Տէնդըն, որ համակրելի եկեղեցական մըն էր, ճամբորդած Արեւելքի մէջ, և կը ճանչնար Հայրիկը: Անիկա կը հրա-

Պերիցի 1878-ի վեհաժողովի Մեծ Պետութեանց ներկայացուցիչները:

Պ Ի Ս Մ Ա Ր Ք (Գերմանիա)		
ԿՈՐԶԱՔՈՅ (Ռուսիա)	ՊԻՔԸՆՍՅԻԼՏ (Անգլիա)	ՎԱՏԻՆԿԻՐՆ (Ֆրանսա)
ԳԱՐԱԹՈՏՈՐԻ ՓԱՇԱ (Թուրքիա)	ԳՈՌԴԻ (Իտալիա)	ԱՆՏՐԱՐՇԻ (Աւստրիա)

ւիւրէ Խրիմեանը իր եկեղեցին : Մայիս 26-ին , արդարեւ , Խրիմեան այդ եկեղեցին մէջ կ'ընդունուի , մեծ պատիւով : Վեր . Տէնդըն Հայոց վրայ հիմնադրեալ քարոզ մը կուտայ և յետոյ ծնրադիր կը խնդրէ Խրիմեանի օրհնութիւնը : Խրիմեան կ'օրհնէ ժողովուրդը ճիշտ այն ձեւով որ ըրած էր Մանչէսթրի կաթողիկէին մէջ : (Տես . Կոչնակ 1920 թիւ 27) :

Մ . Չերազ Լօնտօնի մէջ գլխավորներ կը կատարէ նաեւ Խորհրդարանի անդամներուն մօտ և քանի մը հեղինակաւոր անձերու թելադրութեամբ — որոնք հանրային կարծիքը պատրաստելու խորհուրդ կուտային — կը ջանայ մամուլը շահագրգռել մեր հարցով :

Խորհրդարանին անդամներէն Յօրադրը միակ անգլիացին է որ անկեղծութիւնը կ'ունենայ Հայ պատուիրակներուն յիշեցնելու որ Ռուսիան պէտք է գայրացը ներ , վասնզի անիկա է որ օգնութիւն մը կ'ընայ ընել , և Անգլիան շատ հեռու է :

Տեյլի Նիւլզի մէջ կը հրատարակուին հայանպաստ յօդուածներ : Խրիմեան կ'այցելէ այս թերթին խմբագրատունը :

Լօնտօնի մէջ Հայ պատուիրակները առիթէն կ'օգտուին ներկայանալու գերման գահաժառանգ Ֆրիտրիխ Վիլհելմի իշխանին , որ այդ պահուն Լօնտօն կը գտնուէր :

Իշխանը երուսաղէտի մէջ մեծ պատուով ընդունուած էր Հայոց վանքին մէջ և երուսաղէտի Նսայի Պատրիարքը — Ներսէսի թելադրութեամբ — յատուկ նամակով մը խնդրած էր անոր պաշտպանութիւնը Հայկական Դատին համար : Այդ նամակը Հայ պատուիրակներու ձեռքը կը հասնէր , երբ անոնք Լօնտօն կը գտնուէին և իշխանն ալ հոն էր : Չերազ , Մայիս 24-ին գերման գեսպանատան քարտուղար Տօնհօֆ կոմսին կը յանձնէ նամակ մը , որով գեսպանէն կը խնդրէր որ իշխանէն ունենդրութիւն մը ստանար Խրիմեանի համար , որպէսզի

նա անձամբ ներկայացնէր Նսայի Պատրիարքին ուղերձը : Միւսադէր երկու օրէն կը պատասխանէ թէ գահաժառանգը Մայիս 30-ին պիտի ընդունի Պատուիրակութիւնը՝ գեսպանատան սրահին մէջ : (Կոչնակ 1920 , թ. 32) :

Որոշուած օրը՝ Խրիմեան և Չերազ կը ներկայանան իշխանին , որ իր քովը ունէր Միւսադէր կոմսը և թիկնապահ մը , գնդապետ Պիրշքի :

Ներկայացման արարողութենէ յետոյ , Խրիմեան իր կողմէն Չերազի կը յանձնարարէ խօսիլ և ան ամէնէն առաջ նախկին Պատրիարքին « երախագիտութիւնը » կը յայտնէ « այն ընդունելութեան համար » և կը յանձնէ Նսայի Պատրիարքի նամակը որ իշխանին « ուր կը հրաւիրէ Տանկասանի 3,000,000 հայերու վիճակին վրայ որոնք չարաչար կը հարսահառուին փոքր պաշտպաններէ եւ քուրֆ պաշտօնեաներէ » : Նսայի Պատրիարքի այս խնդրանքին Խրիմեան կը միացնէ իրեննեւն ալ : (Կոչնակ , 1921 թիւ 32)

Գահաժառանգ իշխանը կը խոստանայ կարգաւ ուշադրութեամբ Պատրիարքին նամակը և ապա զրկել իր հօրը՝ Կայսեր և գերման նախարարներուն , որպէսզի անոնք ալ կարգան և ոյժ տան Հայկական Խնդրոյն :

Հայ Պատգամաւորութիւնը դեռ Լօնտօն էր , երբ Անգլ . Խորհրդարանին մէջ Հայկական Խնդիրը առաջին անգամ վիճարանութեան առարկայ եղաւ : Յունիս 3-ին Սըր Ճօն Բէնէտէյ , պահպանողական երեսփոխանը , առաջին անգամ խնդիր կը յարուցանէ : Բայց որովհետեւ արտաքին գործոց նախարարը Լօրտ էր՝ Լօրտերու ժողովին վիճարանութիւնը աւելի շահեկան էր : Հոն Յունիս 6-ին Կոմ Շաֆզպրին Հայկական Խնդրոյն համար հարցում կ'ուղղէ Լօրտ Սօլզպրիի որ կը պատասխանէ հետեւեալ կերպով .

« Հայ քրիստոնեաները կը յիշուին Սան-Սթէֆանօյի Դաշնագրին մէկ յօդուածին մէջ : Նախատեսութիւն եղած

է այն մասին, որ բարեկարգութիւն ըլլայ քրիստոնեայ նահանգներուն մէջ, առանց սեւէ խտրութեան... : Հայոց Հարցը նման չէ Բ. Դրան հպատակ միւս քրիստոնեայ ցեղերու դործերուն : Թէեւ Հայերը կրօնքով առանձին ազգ մը կը կազմեն, բայց անոնք այնպէս ցրուած են և թուրքերու հետ այնպէս խառնուած են, որ կամ պէտք է այնպիսի բարենորոգումներ ներմուծել որ գործադրուի հաւասարապէս թուրքերու, հայերու և քիւրտերու համար միեւնոյն առին, կամ եթէ ոչ՝ պէտք է անկանոն եղանակի դիմել, այսինքն տարբեր կարգադրութիւններ ընել միեւնոյն երկրին ընտկիչներուն համար... » : Այս վնասեցուցիչ խօսքերէն յետոյ, որ Հայկական Ինքնավարութիւնը կ'անշարժնէր, Սօլղարի համակրական խօսքեր կ'ընէր — զուրկ դործնական նըշանակութիւնէ — և որոնք արձագանգ կը գտնան մի քանի ուրիշ հեղինակաւոր գէմքերու, ինչպէս Լօրա Կըրէնլիի, Լօրա Բէնէլլընի (Garnarvon) և այլն կողմէ, որոնք Հայոց ի նպաստ արտայայտութիւններ կ'ընեն :

Խրիմեան և Չերազ երկրորդ անգամ Մանչեսթըր այցելելէ յետոյ Յունիս 8-ին կը դառնան Բարիզ, ուր կը սեղեկանան թէ Ֆրանս. առաջին լիազօր պատուիրակը՝ Վատինկոն նոյն իրիկունը պիտի մեկնէր Պերլին, որով չեն կրնար անգամ մըն ալ տեսնել զինքն, ինչպէս կը վախաբէին : Չկրցան տեսնուիլ նաեւ կամպէդդայի հետ, որ յայտնած էր թէ երեք օր յետոյ միայն ժամանակ կ'ունենայ ընդունելու :

Պատգամաւորները, պարտաւորուած աճապարելու, չուսող կը մեկնին դէպի Պերլին, ուր կը հասնին Յունիս 13-ին : Հոն զերեւոյն կուգան դանել Խորէն Նար-Պէյ Եպիսկ.՝ Բեթերսպուրիէն (Յունիս 14) և Ստեփան Փափաղեան՝ Կ. Պոլիսէն : Գերմաներէնի իբր թարգման կուգայ Բարիզէն Պ. Պէյլէրեան :

Երբ Հայ Պատուիրակները Պերլին եկան, իրենց հետ

առաջին տեսնուողներէն մէկն եղաւ Օսմ. դեսպան Սաաաուլլահ պէյ, որ սարսափած Հայոց ինքնավարութեան խնդրանքէն, կ'առաջարկէ չափաւորել իրենց պահանջը և դոհանալ միայն հայ կուսակալով : « Եթէ ձեզ համար բաւական է Հայաստանի վրայ Հայ Վալի մը նըշանակուիլը, կարող եմ անմիջապէս հեռագրել Բ. Դրան

Պերլինի վեհաժողովին Հայ պատուիրակութիւնը (1878)
Խրիմեան, Նար-Պէյ, Սս. Փափաղեան և Չերազ

որ անիկա ձեր այս վախաբեր կատարէ նախ քան Եւրոպայի միջամտելը » :

Դեսպանին այդ առաջարկին Նար-Պէյ Եպիսկ. կը պատասխանէ. « Բ. Դուռը այսօր կարող է Հայ Վալի մը կարգել և վաղը դա՛ն արձակել. անհրաժեշտ է, որ Եւրոպան երաշխաւոր հանդիսանայ... » :

Հայ պատուիրակները չէին կրնար խոստումներով օրօրուիլ, ուստի շարունակեցին իրենց դործը :

Հայ պատուիրակութիւնը դիմանալու իր շնորհիւ մէջ ցրուեց Չերաղի խմբագրած մէկ տետրակը, ուր պարզուած էր Հայոց կոյսութիւնը և պահանջը: Անոնք Պերլինի մէջ տեսնուեցան բոլոր Պատուիրակաց լիազօրներուն հետ, բացի Պիամարքէն:

Չերաղ այս մասին կուտայ հետեւեալ բացատրութիւնները:

«Բոլոր լիազօրներուն պէս երկու գերման լիազօրներն ալ (Պիլսոյ ու Հոնկելոն) ընդունեցան զմեզ: Ինք (Պիամարք) միայն չուզեց ընդունիլ, իր քարոզար Տոգսոր Պուշին (*) միջոցաւ յայտնելով քե, իբր նախագան, պարտաւոր եր չեզոք մնալ, եւ քե չեզոքութեան դէմ մեղանշած պիտի ըլլար երբ ընդունէր պատուիրակութիւն մը որ եկած եր բողոքել Վեհաժողովին անդամակցող պետութեան մը դէմ: «Սակայն ըսած եր Պուշին, ձեր միջոցաւ կրնան հաղորդել ինձ ինչ որ ուզեն, եւ կ'ստանանք ուշադրութեան առնուլ ու Վեհաժողովին ներկայացունել իրենց խնդիրը»: Եւ այսպէս ալ եղաւ, այնպէս որ Պիամարք Վեհաժողովին աւարտական խնդիրին մէջ միայն կրցաւ պատահել ու իր յարգանքը մատուցանել հայ եկեղեցականներուն:

Տոգսոր Պուշ, որ Պիամարքի կենսագիրն ալ եղած է, Գր. Օսեանի ու բժիշկ Սերվիչենի հետ բարեկամացած եր, երբ Կոստանդնուպոլսի գերման դեսպանատան մէջ պաշտօն կը վարէր:

Ներսէս Պատուիրակի այդ երկու խորհրդականներուն յանձնարարականներովը ներկայացանք իրեն: Շատ սիրալիր ընդունելութիւն մ'ըրաւ մեզ իր սան մէկ սենեակին մէջ, զոր զարդարել տուած եր արեւելեան կահերով ու

(*) 1878-ին գերման արտաքին գործոց նախարարի խորհրդականի պաշտօնը կը վարէր:

գորգերով, եւ ուր սպասուինք քրական սուրն բերաւ մեզ ֆինճանով ու զարֆով: Պիամարքի այս մտերմութիւնը բաւական օգտակար եղաւ մեզ. իր խորհուրդով եր որ Հայաստանի համար չպահանջեցինք տարապայման սահմանագիծ մը, որ լիազօրները խնայեցունելու պիտի ծառայէր, եւ իրմէ ստացանք մեր դատին վերաբերեալ տեղեկութիւնները եւ 61-րդ յօդուածին առաջին օրինակը: Միայն քե, Պիամարքի չեզոքութիւնը մտաբերելով, խնդրեց որ, Պատուիրակութեան առաջին այցեն յետոյ, եւ միայն շարունակելի այցել իրեն, որպէսզի մեր կրօնաւորներուն տարազն աչքի չգարնէր:» (Կոչնակ, 1923 թիւ 1, էջ 18):

Յունիս 22-ին Պերլինի մէջ ալ կը ներկայանան կըրկին դերման Գահաժողովին, որ շատ սիրալիր վերաբերում մը կ'ունենայ, ինչպէս տալիս անգամ Լճաճի մէջ, մասնաւոր. որ Հայ Պատուիրակները իր հօրը՝ Վիլհելմ Ա. ի դէմ գործուած մահախորձի մը տաթիւ, ամէն տաւառ Կոյսեր տաղձական վիճակին վրայ տեղեկութիւն տալու համար պաշտօն դացեր և այսպէս համակրական ուշադրութեան մը տալու կողմէն:

Խրիստեան հախ իր խնդակցութիւնը յայտնեց Կոյսեր բարերարտիկ տղաման տաթիւ: Ֆրիարիս իշխանն իր պատասխանին մէջ ըսաւ թէ «Քիչ տալիս եւ հօրս՝ Կոյսեր սենեակին էի, որ գիտէ թէ եւ հիմա կ'ընդունիմ Հայկական Պատուիրակութիւնը: Անիկա ինձի յանձնարարեց, որ իր շնորհակալութիւնները յայտնեմ Ձեզ՝ Ձեր այնքան յաճախ ցոյց տուած համակրանքին համար: Եւ որովհետեւ հաղորդեցի թէ Կոյսեր և թէ իշխան Պիամարքին՝ Երուսաղէմի Պատուիրակին կողմէ Ձեր ինձ յանձնած համակրանքը լիազօրները, որ անշուշտ Հայկական Խնդրին ուշադրութեան առնուելուն պիտի ծառայէ: Շատ ժամանակ չէ, որ Վեհաժողովը իր աշխատութիւններուն սկսած է, և մեզք չենք գիտեր, թէ պիտի կա-

ընտանք Ձեր իղձերն իրականացնել, բայց դուք կարող էք վստահ ըլլալ, թէ մեր կառավարութիւնը համակիր է արեւելեան քրիստոնեաներուն» :

Յերթորին իշխան այս առթիւ կը շնորհէ համակրանքի խօսքեր և հիացում կը յայտնէ Վենետիկի Մխիթարեանց վանքին վրայ, ու վատարժ՝ Պերլինի մէջ Հայ եկեղեցի մը ունենալու :

Պատուիրակները շնորհակալութիւններ յայտնելէ յետոյ Գահաժառանգին կը յանձնեն Վիլհելմ Ա. Կայսեր ուղղութեամբ Հայ բնագրով և ֆրանսերէն թարգմանութեամբ ուղերձ մը, ուր Հայ պատուիրակները, խնդակցական բառերէ յետոյ, յայտնելն թէ «Ն. Վահափառութեան փառաւոր հովանիին տակ է, որ պիտի կատարուի Արեւելքի խաղաղացման գործն ու Հայաստան, ուրիշ այնքան քրիստոնեայ երկիրներու հետ միասին, պիտի զոնէ ազգային այն ազատ զարգացումն, որ եւրոպայի քաղաքականութիւնն ու մարդասիրութիւնը կ'ուզեն շնորհել Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն» (*):

«Յունիս 28-ին, Գահաժառանգ իշխանն ու իշխանուհին Բոցսալի Պալատին մէջ շէնք խնոյք մը տուին ի պատիւ արեւելեան ազգերու պատուիրակներուն : Ռումանիայի, Սերպիայի, Մոնդենեկոյի, Յունաստանի եւ Հայաստանի ներկայացուցիչները միայն հրաւիրուած էին : Սեղանի վրայ, այդ անկախ երկիրներուն պատուիրակներէն վեր դասուեցան հայ պատուիրակները՝ իրենց կրօնական ասիւնանին համար : Իշխանը զանոնք ներկայացուց իշխանուհիին, յայտնելով թէ Խիւսեանի հետ Լոնտոնի մէջ տեսակցած էր առաջին անգամ : Գահաժառանգուհին, որ... Վիքտորիա Թագուհիի աղջիկն էր, Խիւսեանին դառնալով՝ սիրուն ընտանութեամբ մ'ըսաւ անոր՝

(*) *L'Arménie*, 1893 թիւ 53 :

Nez-vous vu maman? (տեսա՞մ մայրիկս) : Պատասխանուեցաւ թէ Հայրիկ, իր ջերմ փափաքին հակառակ, չէր կրցած իր յարգանքը մատուցանել անոր, չուզելով ընկերակցիլ Օսմանեան դեսպանին : Իշխանն ու իշխանուհին մեծ համակրանքով խօսեցան հայ դասին նկատմամբ, եւ գահաժառանգը, յարելով թէ տեղեկացած էր որ պատշոնազիրներ հաղորդած էին լիազօրներուն, փափաք յայտնեց որ իրեն ալ հաղորդուէին անոնց պատգանները իր անձնական ուսումնասիրութեան համար : Յաջորդ օրն իսկ դիմեցինք :

«Յունիս 30-ին, պետական նախարար Պարոն սը Շըլայնիցէն ու իր կնոջմէն, որոնք արեւմտիկն հետ տես յարաբերութեան մէջ էին, տեղեկացանք թէ կայսեր սկարտիւնը կը շարունակուէր եւ կայսրորդին մեր պատուիրակութեան նկատմամբ շատ համակրանքով խօսած էր իրենց, եւ թէ կայսրուհին ալ համակիր էր մեզ : Յուլիս 4-ին ալ, ... Տօղոր Պուտ, յայտնեց թէ Գահաժառանգը կը փափաքէր ունենալ մեր պատուիրակներուն լուսանկարները, *գոպինէի* դիրքով ու իրենց ստորագրութիւններով, իր ալպօմին մէջ պահելու համար իբր յիշատակ, եւ փութացի լուսանկարները յանձնել անոր պալատական մարաջախս Էօլէնպէրկ Կամսին, որ ըսաւ թէ իսկոյն Բոցսալ պիտի երթար՝ զանոնք իր տիրոջը հաղորդելու համար, յարելով թէ Նորին Բարձրութիւնը շատ գոհ մընացած էր պատուիրակութեան հետ ունեցած տեսակցութիւններէն, եւ կը ցանկար անգամ մ'ալ տեսնել զանոնք իրենց մեկնումէն առաջ : Այս տեղեկութիւններէն խախտուած, Աւկուստա կայսրուհիէն ունկնդրութիւն մը խնդրեցինք արտաքին գործերու նախարար Պ. սը Պիւլլօի միջոցաւ, որ, Յուլիս 6-ին, գրեց մեզ թէ Նորին Վեհափառութիւնը նոյն օրը ժամ 4-ին պիտի ընդունէր Պատուիրակութիւնը :» (Կոչնակ, 1920 թիւ 32) :

Խրիսեան, Նար-Պէյ և Չերազ կ'երթան Կայսերա-

Կան Պալատ : (Սահման Փախաղեան , եւրոպական լեզու-
ներու անհմուտ , չէր ընկերանար պատուիրակութեան
այցելութիւններուն և հայերէն թղթակցութիւններով
կ'զբաղէր) :

« Մեզի ընդունեցին — կը դրէ Զերազ (*) — դան-
լինի մը մեջ, ուր քիչ յետոյ մտաւ ինքն Աւգուստա կայս-
րուհին, սեւազգեստ եւ *Dame de Compagnie*-ի մը
ընկերակցութեամբ: Նա մեր երեքին ալ ձեռքերը սեղմեց
եւ սիրալիւ կերպով հրաւիրեց, որ իր բազմոցին դի-
մացը բազկաքոռոններու վրայ նստինք»: *Երուսաղէմի Հայոց*
Վանքը, Էջմիածնը եւ Վենետիկի Մխիթարեան Վանքը
խօսակցութեան տաարկոյ կ'ըլլան եւ ի վերջոյ կը յանդի-
թըքահայոց հարստահարութեանց: Կայսրուհին այս առ-
թիւ կ'ըսէ թէ. «Յս խորապէս կը ցաւիմ թուրքիոյ
դժբախտ քրիստոնեաներուն կրած տառապանքներուն հա-
մար. բան մը որ ինծի մխիթարութիւն կը պատճառե-
սա եւ որ այս Վեհաժողովը վերջ պիտի տայ այս չարի-
քին: Մի՛ վնասիք, մանաւանդ որ մեր բարեկամութեան
եւ համակրութեան վրայ կարող եմ վստահ ըլլալ:

Երբ Կայսեր փոխէն դուռն ելլայ, Ձեզ ընդունելու համար, անիկա ինձի յանձնարարաբեց, որ Հայ պատուիրակութեան յայտնեմ իր անկեղծ շնորհակալութիւններ՝ իր հիւանդութեանց առթիւ ցոյց տուած համակրանքին համար, ինչպէս եւ այն բարեմաղրութեանց առթիւ, որ բրած եմ, յանուն Հայ ազգին եւ եկեղեցիին: Անիկա յանձնարարած է ինձի, որ Ձեզի ըսեմ նաեւ, թէ ինքն անձամբ պիտի ընդունէր Ձեզի, եթէ անկողինի մէջ հիւանդ պառկած չլլար»: (**)

(*) Պատկերը տես *Армения-Լ'Арменіе* Բ. 36'

(**) Աւելուսա կայսրուհիին ընդունելութիւնը առ
 ի մանրամասն պատմած է Չեքազ *Կոչնակի* մեջ (1920
 թիւ 32)

Այս բարեացակամ խօսքերը, որոնք զերմանական արքունիքին անդամները կ'արտայայտէին, անշուշտ իրենց անհատական տեսութիւններն էին և հետու էին «Երկաթեայ վարչապետ» ին զեկավարութեան տակ գործող զերման կառավարութեան հայեացքը ցոյցնելէ :

Պիտանորք, որ շահու լքաղաքականութեան մարդը
եղած էր, որ Արեւելեան խնդրոյ համար Բոմբեյնիացի
Ղինուտը մը իսկ զոհել էր ուղեր, ընդհակառակը Հայ-
կական Խնդրոյն համար ոչ մէկ բարեացակամութիւն ցոյց
տուաւ և կարծես թէ զայն թաղելու ի նպաստ ինչ որ
պէտք էր բրաւ :

Իր խորհրդականը՝ Տօքթ. Պուշ Հայ պատգամաւորներուն խորհուրդ տուած էր Հայկական Խնդիրը անմիջապէս հանրայայտելու Վեհաժողովին, որ նոր էր սկսեր իր նիստերը և կը քննէր դեռ Եւրոպական Թուրքիայի վերաբերեալ խնդիրները :

Բայց ֆրանսական լիազոր Վատրինիքոն, որ յանձն առած էր Հայկական ինդերը Վեհաժողովին մեջ պաշտպանել, անկեղծորէն կ'աշխատի օգտակար ըլլալու: Ան խորհուրդ կուտայ որ Հայկական Հարցին վերաբերեալ ընդ թուղթերը անմիջապէս ղրկուին Վեհաժողովի անդամներուն, որպէսզի առաջուց ծանօթանան և պատրաստուած ըլլան 16-րդ յօդուածին քննութեան տուն: Այս առթիւ ֆրանսացի նախարարը կ'ըսէ թէ ինքն «պիտի խորհրդակցի միւս լիազորներուն հետ եւս, որ վերջնական դադար կողմէ մեր խնդրի մասին. նուեւ պիտի խօսի այն լիազորներու հետ, որոնք առանձնապէս չհանդիմանան են Հայաստանի վիճակով, և պիտի լսէ անոնց դիտողութիւնները, և ապա պիտի հրաւիրէ Հոյ պատուիրակները, որ դոն իրենց բացատրութիւնները տան»: Բայց ֆրանսացի գիւսնադէտը նոյն տուն կ'զգուշացնէ մեր պատուիրակները որ մեծ յոյսեր չունենան, որովհետեւ, կ'ըսէ թէ «թէպէտ ևս Ձեր դատը կը պաշտպանուի»:

նեմ, բայց չեմ կրնար իմ ընկերակիցներս ստիպել, որ անոնք անպատճառ իմ առաջարկութիւններս ընդունին» :

Այս խորհուրդին անսալով, Խրիմեան և Նար-Պէյ Յունիս 13 | 25-ին Անգլիոյ, Աւստրիոյ, Գերմանիոյ, Իտալիոյ և Ռուսիոյ լիազօրներուն հետ կը ներկայացնեն իրենց խնդրագիրը և Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիրը և վիճակագրական տեղեկութիւններու այն ամփոփումը, որոնք արդէն ծանօթ են լաղմիցս հրատարակուած ըլլալով :

Իշխան Պիամարքին, իբր Վեհաժողովի նախագահին, բացի այդ թուղթերէն զրկեցին նաեւ Ներսէս Պատրիարքին պաշտօնական զրութիւնը, որով կը ներկայացնէր իր պատուիրակները և կը խնդրէր Հայկական Խնդիրը օրակարգ անցնել :

Վեհաժողովին նախագահը այս թուղթերը ստացաւ և ազերաստելիներու կարգին դատաւորեց, ինչ որ կատարուելի կը դարձնէր անոնց նկատառումը :

Այս պատահականութիւնը Ֆրանս . լիազօր-Վատինկդօն իմացուց Հայ պատուիրակներուն և խորհուրդ տը-լաւ, նոր գիրով մը խնդրել Պիամարքէն, որ իրենց խնդրանքը օրակարգ անցնէ :

Արդարեւ, նոր գիւմումէ մը յետոյ 16-րդ յօդուածը քննութեան անցնելու որոշում արուեցաւ :

Երբ Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիրը Վեհաժողովին օրակարգը մատու, Լօնտօնի մէջ կատարուեցաւ մեծ միթինի մը՝ Ուէսդմինիսթրի աբբային նախագահութեամբ և շատ մը անգլիացի պատական անձերու մասնակցութեամբ : Այս հաւաքումին մէջ քուէարկուեցաւ բանաձեւ մը, որով կը խնդրուէր Լօրտ Պիքընսֆիլտէն ուժգին կերպով պաշտարանել Հայկական Հարցը :

Երբ թուրք լիազօրները ապահովութիւններ ձեռք բերին — թերեւս Կիպրոսի դաշնագիրին բանակցութիւններով — Հայ պատուիրակները հրաւիրեցին Օսմ.

ղեկավարած Հայ Վալի մը կարգելու խոստումն ալ ետ առնելու համար : Ա. լիազօր Գարաթոտորի փաշա և Բ. լիազօր Մէհմէտ Ալի փաշա, կը պահանջեն Խրիմեանէն և Նար-Պէյէն բացատրութիւններ՝ իրենց կատարած դիմումներուն և ներկայացուցած առաջարկներուն մասին : Խրիմեան կուտայ պէտք եղած պատասխանները և կը խօսի նաեւ Սատտուլլահ պէյի Հայ վալի կարգելու խոստումին վրայ : Օսմանեան լիազօրները կը յայտնեն թէ Բ. Դուռն այս տեսակ յանձնառութիւն մը չընդունիր և ղեկանը պարզապէս իր անձնական կարծիքն է որ յայտնած է : Նոյնպէս Օսմ. լիազօրները կը պահանջեն որ Հայ պատուիրակները դադարեցնեն իրենց տեսակցութիւնները օտարներուն հետ, մինչև որ Գարաթոտորի փաշա հեռագրէ Կ. Պոլիս և անկէ պատասխան առնէ : Սակայն Հայ պատուիրակները այս ճնշումը արհամարած և պատասխանած են թէ՝ « Բ. Դուռը այս միջոցիս այնքան զբաղած է, որ իր պատասխանը կրնայ ուշացնել մինչև Վեհաժողովին փակուիլ : Եթէ Հայ պատուիրակները այժմ իսկ եւրոպական պատութիւններուն չգիւմն և հարկ եղած ձեռնարկները չընեն, անպատճառ և իրաւամբ կը դատաւարարուին իրենց հայրենակիցներէն : Վերջապէս իրենք զրկուած ըլլալով Պատրիարքէն, միայն անոր հրամանով կրնան իրենց ձեռնարկէն հրաժարիլ » :

Հայ պատուիրակներուն այս յոխորտ ու խեղախ ընթացքին մէջ մեծ դեր մը ունէր անշուշտ Անգլիոյ մէջ տեսնուած ժողովրդական յուզումը, որ ոչ մէկ կապ ունէր պաշտօնական Անգլիոյ վարիչներուն հետ : Անգլիոյ պատասխանատու ներկայացուցիչները, միշտ զգուշացնելին որոշ խոստումներ ընելէ. անոնք երբեք չէին ըսած թէ մինչև ուր կը հասնէր իրենց համակրութիւնը դէպի Հայկական դատը : Իրենց պահանջն էր լուրջ բարենորոգումներ քրիստոնէոյ հպատակներուն ինպատար :

Լօրտ Պիքընսֆիլտ, անգլիական քաղաքականու-

թեան վարիչը՝ միայն խոստովողական պատասխան մը տալու չնորհն կ'ընէ իր քարտուղարին ձեռքով դրելով թէ. «Թուրքիոյ քրիստոնեայ ընտկիչներուն վիճակը միշտ դրաւեր է Թաղուհիին կառավարութեան լուրջ ուշադրութիւնն և ն. վեհափառութեան լիազօրները պիտի չարակեցնեն այս նարատկին համար իրենց մինչև հիմա կատարած ջանքերը» : Լօրտ Պիքընաֆիլա ո'չ Լօնտօնի և ոչ ալ Պերլինի մէջ չուզեց ընդունիլ Հայ պատուիրակները իր ներկայութեան , յայտնելով թէ ժամանակ չունի , և երբ Պարսկաստանի լիազօր հայադէի Մելքոն Խանի միջնորդութեամբ վերջապէս դիջաւ ընդունելու , պայման դրաւ որ քաղաքականութեան վրայ չխօսուի :

Այս սառնութիւնը պատճառ եղած է որ Չերազ միամտութիւնը ունենայ տեսակ մը դիւանադիտութիւն փորձելու և Պիքընաֆիլաի քարտուղարին հետեւեալ ահաբեկիչ (!) յայտարարութիւնները ընելու , յայտնելով որ « եթէ Չեր լիազօրները վեհափառովն մէջ մեր հարցը չարաչապանեն , առով իրենք իրենց ձեռքով Հայերը Ռուսերու դիւրիլը պիտի նետեն » :

Լօրտ Պիքընաֆիլաէն յուսահատ , Հայ պատգամաւորները կը ներկայանան Լօրտ Սօլզպրիի որ սա շատ խորհրդաւոր խօսքերը կ'ըսէ . « Հայերը , որ հինգ դարերէ ի վեր կ'սպասեն , ապահով թող ըլլան որ վերջապէս պիտի ազատին : Հինգ դարու հիւսնդ մը մէկ օրուան մէջ չի կրնար աւողջանալ » :

Յունիս 28-ին կը տեսնուին Զօր . Լօրիս Մէլիքովի հետ , որ ուրախութիւն կը յայտնէ որ Հայուն անունը քաղաքական աշխարհի մէջ սկսած է արատաստուիլ , և կը յորդորէ որ ամէն դուռ դարնեն :

Հայ պատուիրակները՝ Անգլիայէն կերպով մը յուսախար իրենց ուշադրութիւնը կը դարձնեն — թէեւ քիչ մը ուշ — Ռուսիոյ կողմը :

Պերլինի մէջ դեսպանական պարահանդէսներուն է որ առաջին անգամ հանդիպումներ կ'ունենան Ռուս պատուիրակներու հետ : Կայցելէն Ռուս դեսպանին որ միանգամայն վեհափառովն Ռուս պատուիրակութեան Գ. Լիազօրն էր : Ռուս պատուիրակութեան գլխաւոր և կենդրոնական դէմքը Բ. Լիազօր Կոմս Շուվալօֆն էր որուն կը պատահին Աւստրիական դեսպանին երեկոյթին մէջ : Կոմս Շուվալօֆ կը խոստանայ իրենց հետ կարծիքի փոխանակութիւն ունենալ Հայկական ինքիւրին մասին , երբ վեհափառովը վերջացնէ Եւրոպական Թուրքիոյ վերաբերեալ հարցերը և անցնի Ասիականին : Ռուսական Ա. Լիազօր Իշխան Կորչաքօֆի հետ Հայ պատուիրակները կը տեսնուին Յունիս 24/6 Յուլիան , որ է երբորդ օրը 16-րդ յօդուածին քննութեան սկսելուն :

Ասիկա նշանակելի յարադում մըն է որ ցոյց կուտայ թէ Հայ պատուիրակները նախապէս աւելի փութեամբ եղած են Անգլիոյ օժանդակութեան վրայ յոյս դրնելու և իրենց յուսախափութենէն յետոյ է որ միայն մոտաբերած են մօտենալ Ռուս պատուիրակներուն :

Մ. Չերազ կը պատմէ թէ « Ռուսաստանի Ա. լիազօրն... շատ սիրալիւր կերպով մեզ ընդունեց... փութեամբ ցնորհակալութիւն յայտնել իր բարեհաճ ընդունելութեան և միանգամայն Սան-Սթեֆանօյի 16-րդ յօդուածի ստեղծման համար : Աւելցուցինք , քե այն վաւերագիրերն , որ հաղորդել էինք Ռուսաստանի , ինչպէս և միւս Պետութիւններու լիազօրներուն , ուրիշ նպատակ չունէին՝ եթէ ոչ բացատրել և ընդլայնել այդ յօդուածի տրամադրութիւնները , և յոյս յայտնեցինք , քե Ռուսական լիազօրները արժանի կը պատշապեն վարչական ինքավարութեան մասին մեր պահանջները :

« Իշխան Գօրչաքով մեզ պատասխանեց , քե 16-րդ յօդուածը վեհափառովի մեզ դեռ չէ բնութարար , նա կարգաւ յօդուածը և այսպէս շարունակեց իր խօսքը . « Չեր

պահանջներուն մէջ՝ այնպիսիներն որոնք այս յօդուածին պարունակութեան հետ կապ չունին, ապահովապէս իմ կողմէն յասկապէս պիտի պաշտպանուին: Բայց դո՛ւք շարք մը պահանջներ եք բանաձեւեր, ինչպէս *Վարչական ինքնավարութիւն* եւայլն, որոնք իմ ստացած հրահանգներէն դուրս են, եւ ես չեմ կարող խոստանալ, քեզ կը պաշտպանեմ: Գիտե՛ք արդէն, քեզ ես միմակ չեմ Վեհաժողովին մէջ, ինձմէ զատ 6 կամ 9 հոգի կայ, որոնցմէ ոմանք գուցէ Ձեզ դէմ կը խօսին: Յամենայն դէպս Հայերը կարող են յոյս դնել Ռուսաստանի համակրութեանը վրայ»:

«Նար-Պէյ Արքեպիսկոպոս, որուն իշխանը «հին ծանօթ» անուանեց, ճարտասանօրէն բացատրեց, քեզ անհրաժեշտ էր Վեհաժողովին ընդունիլ Տալ Պատրիարքարանի պատրաստած Կազմական Կանոնադիրը»:

«— Հայերն ինձի դիմեցին այնպէս, ինչպէս դիմել են միւս լիազօրներուն, — պատասխանեց ծերունի դիւանագէտը: — Ես ֆրագներու մարդ չեմ, չեմ ուզեր Ձեզի խաբած ըլլալ, ուստի կը խոստանամ միայն այն, ինչ որ կրնամ ընել»:

Եւ երբ Նար-Պէյ դիմել կուտայ թէ Ռուսաստան արիւն թափած է քրիստոնեաներուն ազատութեան համար, հետեւաբար կրնայ աւելի հեղինակաւոր կերպով պնդել Քրիստոնեայ Հայաստանի օղբին, քան միւս Պատուիւնները, Կորչաքօֆ կը պատասխանէ դառնութեամբ.

«— Միւս պետութիւնները մեզ կը մեղադրեն, քեզմէնք ո՞նք եմք գործեր, որ մեր արիւնն ենք քափեր եւ մեր դրամը ծախսեր: Մենք միայն Սլաւներու համար չէ որ կ'աւելասինք, այլ բոլոր քրիստոնեաներուն համար...»:

Արդարեւ Վեհաժողովի բոլոր ընթացքին ռուսական տեսակէտը—կեղծ կամ իրաւ—այս եղած էր, դռնէ իրենց յայտարարութեանց վրայ հիմնուելով:

Հայ պատուիրակութիւնը յաջորդ օրը (Յուլիս 7) պատիւ կ'ունենայ ներկայանալու Կոմս Շուվալօֆի, որ կը հաջորդէ իրենց թէ 16-րդ յօդուածէն աւելի բան մը ձեռք բերել կարելի չալտի ըլլայ: Դժբախտաբար Վեհաժողովը այդքանն ալ չհնարեց Հայերուն, ընդունելով 61-րդ չարադէտ յօդուածը, զոր խմբագրած են մասնաւորապէս Անդլիոյ ներկայացուցիչները:

Առաջին անգամ Յուլիս 4-ին է որ Վեհաժողովին մէջ Հայոց Հարցը խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ: Լօրտ Սօլզպրի կ'առաջարկէ զբաղուիլ Սան-Սթէֆանօյի դաշնադրին 16-րդ յօդուածով, որ կը վերաբերի Հայաստանի:

Սօլզպրի պատրաստակամութիւն կը յայտնէ ընդունիլ այդ յօդուածին վերջին երեք տողերը, որոնք կը վերաբերին Հայոց Հնորհուրդի բարեփոխութիւններուն եւ բարենորոգումներուն, եթէ Վեհաժողովը համաձայնի որ ջնջուին առաջին երեք տողերը, որոնց համեմատ, կարծես թէ ռուսական զօրքին հետացումը կախում ունէր Բ. Դրան այս բարենորոգումները գործադրելէն: Այլապէս Լօրտ Սօլզպրի ուրիշ նիստի մը մէջ յատկապէս Հայոց համար պատրաստուած յօդուած մը առաջարկել կը խոստանայ:

Կոմս Շուվալօֆ առանց պնդելու, որ վիճարանութեան ենթարկուի այս հարցը, որուն համար ինքն զեռ պատրաստուած էր, երկիւղ կը յայտնէ թէ ռուսական զօրքերու Հայաստանէն քաշուիլը նախ քան բարենորոգմանց գործադրութիւնը՝ կրնար լուրջ անկարգութիւններու ծագման առիթ տալ:

Այս նիստէն երկու օր յետոյ, ռուս եւ անդլիացի լիազօրները իրենց մէջ մասնաւոր եւ երկար տեսակցութիւն ունեցան, ուր անդլիացիք շատ պնդեցին որ Ռուսիա Կարսը եւ Արտասանը ետ դարձնէ Թուրքիոյ, բայց ռուսները բացարձակ մերժեցին եւ իրենց երկար բանակցութեան արդիւնքն այն եղաւ, որ Անդլիան յաջողեցաւ

Պայազլիան ու Ալաշկերտի հովիտը ետ առնել Ռուսիայէն :
Յուլիս 6-ին Վեհաժողովի նիստին մէջ երբ Սօլզպրի հարցուց թէ Ռուսիա կը պնդէ՞ իր որոշման վրայ, Կորչաքօֆ պաշտօնապէս յայտարարեց թէ Ռուսիա որոշած է Կարսը և Արտահանը պահել, Պաթումը ազատ նաւահանգիստի վերածել, իսկ Պայազլիտը, Ալաշկերտի հովիտը և Կարինը վերադարձնել Թուրքիոյ : Այս վճռական յայտարարութեան վրայ Լօրտ Սօլզպրին ալ պաշտօնապէս կը յայտնէ թէ այս պարագային Անգլիան ալ իրեն կը վերապահէ « իր շահերը և այն տեղի ընակչութեան վրայ իր ազդեցութիւնը պաշտպանելու իրաւունքը, այն միջոցներով, որ ինքն յարմար կը դատէ » : Եւ այս կերպով ուսու և անգլիացի լիազօրները իրարու հետ փոխադարձ զիջումներով համաձայնութիւն կը գոյացնեն, թէ Հայաստանի ո՞ր մասերը վերջնապէս պիտի դադրին թրքական հող-ըլլալէ և պիտի կցուին Կովկասի : Անոնք իրենց մասնաւոր խորհրդակցութեանց մէջ կը քննեն նաեւ Հայոց վերաբերեալ յօդուածը, բայց վերջնական համաձայնութեան չեն յանգիր : Իսկ Սօլզպրի հետեւեալ բանաձեւը կը կազմէ 16-րդ յօդուածին փոխարէն .

« Բ. Դուռը պարսաւորուած է Հայոց բնակած հանգներուն մէջ անյապաղ գործադրել տեղական պէս-ներուն պահանջած բարեփոխումները եւ բարեկրթութիւնները, եւ երաւեստութիւն անոնց ապահովութիւնը Բիւրսերու եւ Ձերէգներու դէմ : Բ. Դուռը յետոյ պիտի համաձայնի դաշնագիրը ստորագրող միւս Պետութիւններու հետ իր այս պարսաւորութեան չափին եւ անոր գործադրութեանը համար հարկ եղած միջոցներուն մասին : »

Լօրտ Սօլզպրի իր այս բանաձեւը կանխաւ ցրուած էր Վեհաժողովին միւս անդամներուն, որ անոնք ալ ծանօթանան և իրենց կարծիքը յայտնեն հետեւեալ նիստին : Արդարեւ յաջորդ նիստին (ԺԴ նիստ) նկատի կ'առնուի այս բանաձեւը, որուն կ'ընդգրկմանն թէ՛ թուրք

պատուիրակը՝ Գարաթիստորի Փաշան և թէ՛ ուսու պատուիրակը՝ Կոմս Շուվալօֆ—ինչպէս ժողովին պաշտօնական արձանագրութենէն (*) կ'երևայ—և ինչերը կը յետաձգուի ուրիշ նիստի մը :

Այս երկու նիստերու ընթացքին կատարուած վիճարկութիւններէն, ինչպէս նաեւ Հայ պատուիրակներուն եւրոպական լիազօրներու հետ ունեցած տեսակցութիւններէն, կը տեսնուէր թէ Պատրիարքարանի ինքնավարութեան ծրագիրը անտեսուած էր և Վեհաժողովը կը զբաղէր միայն անով որ ապագայ անորոշ և ընդհանուր բարեկրթութեամբ մասին այնպիսի բանաձեւ մը գործադրէր, որ գոհացնէր բոլոր շահագրգռուած կողմերը :

Այս բանը պատուիրակները իմացան նոյնիսկ ԺԴ. նիստին հետեւեալ օրը, երբ անոնք գացին տեսնելու ուսուական Բ. լիազօրի, անոր հրաւերով :

Կոմս Շուվալօֆ, որ բաւական բարեացակամ վերաբերուէր ցոյց տուած էր Հայոց ինչերին նկատմամբ, կը պարզէ Հայ պատուիրակներուն ճշմարտութիւնը իր ամբողջ դառնութեամբ, ինչպէս նկատու է ինքն իսկ Ձերագ : (Տես. *L'Arménie* րիւ 54) :

Կոմս Շուվալօֆ կ'ըսէ մեր պատուիրակներուն թէ « Վեհաժողովը ժամանակ չունի զբաղելու Ձեր հարցով : Պիտաւք իշխան կ'ուզէ վերջացնել Վեհաժողովի աշխատութիւնները : Անիկա միայն սկզբունքներ որոշել կու տայ, հակառակելով մանրամասնութիւններու մէջ մտնելու : Ուստի անհրաժեշտ է, որ Ձեր դատի մասին լիազօրներուն ներկայացուի միայն բանաձեւ : Նքի դուք Ձեր պահանջներուն վրայ պնդեք, Թուրք լիազօրներ անպայման պիտի ընդդիմանան : Դուք, օրինակի համար, հայ կուսակալ կը պահանջեք, այն առարկութեամբ քե

(*) Տես. Հայկական ինչերը և Ազգային Սահմանադրութիւնը Թուրքիայում. Սարուխան. Ա. Հասոբ, էջ 466-467 :

Հայերն աւելի ընդունակ են կառավարելու քան քեթուրները: Թուրք լիազօրներն ալ պիտի հակառակին, առարկելով քեթուրներն են ընդունակ իբրեւ աւելի փորձառու:

Ես պիտի ընդդիմախօսեմ Թուրքերուն, ասոնք իրենց ըսածին վրայ պիտի պնդեն, որով մեր երկուքին մէջ հակադրութիւնը պիտի սկսի, ինչ որ Պիսմարք իշխան երբեք չի քոյլասեր: Ուրեմն 16-րդ յօդուածի փոխարէն պէտք է այնպիսի բանաձեւ մը գտնել, որ ընդունելի համարուի, եւ ես կը կարծեմ քեթուրայ պայմաններուն մէջ Հայոց համար ամենէն նպաստաւոր բանաձեւը հետեւեալն է. «Թուրք կառավարութիւնը պարտաւոր է բարեկարգական միջոցներ ձեռն առնել Հայաստանի մէջ, եւրոպական յանձնաժողովի մը օգնութեամբ, որ Հայ անդամներ ալ պիտի ունենայ: Այս յանձնաժողովը այդ նպատակով, Բ. Դրան նախաձեռնութեամբ յատուկ կանոնադրութիւն մը պիտի մշակէ եւ անոր գործադրութեան պիտի հսկէ»: Կոմս Շուլլաթօ շարունակելով կ'ըսէ, «Հիմա երբ ես մտադիր եմ այսպիսի բանաձեւ մը առաջարկել, պատճառը այն է որ ես մասնաւոր կերպով կը համակրիմ Հայոց: Շատ լաւ գիտեմ, որ Ռուսերուն մեծ մասը հակառակ է եւրոպական յանձնաժողովի եւ նախաձեռնար կը համարէ որ բարեկարգութեանը կատարուին Բ. Դրան ձեռնով»:

Որովհետեւ Շուլլաթօյի այս բանաձեւին մէջ ինքնաւարտութեան խօսք չի կար, հակառակ որ Սօլզպրիի բանաձեւէն շատ մեծ առաւելութիւններ կը ներկայացնէր, Հայ պատուիրակները դո՛ւ չեն մտար եւ կոմսին կուտան երկուք բացառութիւններ եւ իրենց կողմէն կը ներկայացնեն հետեւեալ բանաձեւը.

«Հայաստանը պիտի կազմակերպուի Լիբանանի բեթիմով, Հայ Վալիի կառավարութեամբ եւ եւրոպական Յանձնաժողովի մը հսկողութեան տակ, որուն կը յանձ-

նուի նոյնպէս յարմար կանոնադրութիւն մշակելը: Վալին կը նշանակուի Բ. Դուռնէն՝ Պետութեանց հաւանութեամբ»:

Շուլլաթօ կ'առնէ այս բանաձեւը, բայց կանխաւ կը յայտնէ թէ անկարելի է ընդունել տալ եւ կը պնդէ դարձեալ իր խմբագրած բանաձեւին վրայ:

Երբ Հայ պատուիրակները կը տեսնեն թէ Ֆիսաֆօ մը կ'սպասէ իրենց ծրագիրին, անմիջապէս եղելութիւնը ծածկագիր հեռագրով մը կը հաղորդեն Ներսէս Պատրիարքին, որ չափազանց յուզուած՝ անմիջապէս կ'երթայ Ռուսական դեսպանին: Կ. Պոլսոյ մէջ արդէն Անգլիայէն յուսմանաւ ու պարտաւոր, աւելի յոյս դրած էին Ռուսական եւ Ֆրանսական լիազօրներուն վրայ:

Յուլիոս 8-ին, այն օրը ուր Վեհաժողովը պիտի զբաղէր վերջնապէս Հայկական խնդրով, Հայ պատուիրակները, հաւանօրէն Կ. Պոլիսէն ստացուած նոր հրահանգներու համաձայն, Թուրք պատուիրակներուն կը դիմեն, անոնց հետ տեսնուելու եւ, եթէ կարելի է, անոնց ընդդիմութիւնը մեղմացնելու համար: Գարաթոտորի Փաշա իրենց կ'ըսէ. «Կարգացի ձեր բողոքերը, անոնց մէջ գտայ այնպիսի բաներ որոնք նոյնիսկ Ռուսիայի քիստոնեաներուն պիտի չենորհուին: Կարելի չէ Հայաստանը համեմատել Հարաւային Պուլկարիոյ հետ: Ռուսիա այնչափ պնդեց Պուլկարիոյ առանձին վարչական կազմակերպութեան վրայ, որ երբ չգիշերեմ, նորէն պատեալով պիտի ծագէ: Հայերը կրնան խնդրել որ իրենց շնորհուի հիշատակ այն վիճակը, որ պիտի որոշուի յունական եւ այլ գաւառներու համար: Ասիկա իրենց իրաւունքն է: Ուստի ես Վեհաժողովին մէջ Ձեր առաջարկութեան պիտի ընդդիմանամ, քեւս համոզուած եմ, որ Հայաստանի համար Հայկական վարչութիւնը անօրէտ աւելի նպաստաւոր է, քան քեթուր մահմետական վարչութիւնը»:

Հայ պատուիրակները տեսնել կերպով չեն կրնար հա-

մոզել Օսմանեան լիազօրները և յուսահատած կը հեռանան անոնց քովէն :

Վեհաժողովին ժե . նիստը (8 Յուլիս) դեռ չգումարուած , երեւան կ'ելլէ Կիպրոսի դաշինքը , Թուրքիոյ և Անգլիոյ գաղտնի մէկ դաւը : «Ռուսական լիազօրները վստահ կ'երեւային , իսկ միւսները չափազանց զարմացած : Լօրս Պիքրեսիլի խորհրդաւոր եւ մրագնադէմք կը նառագայրէր . անցիլացիք իրենց ազգային *Rule Britannia* երգը կը քնդացնէին » , ինչպէս կը պատմէ Չերազ , որ երկուստարեական խանդով մը , այս յուսահատական վայրկեանին վերջին դերադոյն ճիշդ մը կը փորձէ ունէ կերպով դարման տանելու այս ձախող կացութեան և նամակներ կը տեղացնէ , Խրիմեանի և Նար-Պէյի անուններով , Սօլզպրիի և Պիամարքի , անոնցմէ թախանձազին ունկնդրութիւն խնդրելով :

Սօլզպրի կը յայտնէ թէ աստիկ զբաղած է , իսկ Պիամարք կը պատասխանէ թէ ինքն իբր նախագահ Վեհաժողովին , չեղօք կ'ուզէ մնալ և չընդունիր ոչ մէկ հպատակ ազգի պատգամաւոր :

Այն ատեն Չերազ ստիպուած կը պատրաստէ յիշատակագիր մը՝ ուղղեալ Սօլզպրիի և Վատինկդօնին , ուր կը յիշեցնէր անոնց որ « եթէ Թուրք կառավարութեան պէտին յանձնուի բարեկրօնութեան մեակելու եւ գործադրելու հոգը , անցեալին փորձերէն դատելով պէտք է ըսել որ անոնցմէ ոչ մէկ բան կարելի է սպասել » : Հայ պատուիրակները կը խնդրեն որ զոնէ եւրոպական Յանձնաժողով մը կարգուի , որ պարտաւոր ըլլայ Բ . Դրան հետ ծրագիր մշակելու և անոր գործադրութեան հսկելու , այսինքն կ'ընդունուի Շուվալօֆի ծրագիրը զոր քանի մը օր առաջ կը մերժէին :

Այս նոր ծրագրին հիմնական միտքն էր Հայաստանի բարենորոգումները պետութիւններուն ընդհանուր եւրոպականութեան տակ դնել , բայց այս ալ չյաջողեցաւ ,

վանդի Կիպրոսի դաշնագիրը գրեթէ վճարէր Հայկական Հարցը , զայն վերածելով պարզ տեղական բարենորոգումներու , որոնք պիտի գործադրուէին Թուրք կառավարութեան և Անգլիոյ համաձայնութեամբ , և միւս Պետութիւնները ուրիշ դեր չունէին եթէ ոչ պարզապէս նուիրագործել անոնց կատարածը :

Հետեւաբար Վեհաժողովին ուրիշ բան չէր մնար ընել եթէ ոչ զանալ բանաձեւ մը , որ զորացում տալով հանդերձ 16-րդ յօդուածին մէջ յիշուած բարենորոգումներու պահանջին , միեւնոյն ատեն համաձայնէր նաեւ 18/30 Մայիսի Լօնտօնի Ռուս-Անգլիական պայմանագրին : և ապա Յունիս 4-ի Կիպրոսի Անգլո-Թուրք դաշնագրին :

Սօլզպրիի դուքսը , Թուրք պատուիրակներու հետ համաձայնութեամբ կազմած յօդուածը , Վեհաժողովի 8 Յուլիսի ժե . նիստին մէջ կը ներկայացնէ և առանց վիճաբանութեան կ'ընդունուի , իբր 61-րդ յօդուած Պերլինի դաշնագրութեան :

Յուսակարութիւնը ահարկու կ'ըլլայ , սակայն , ստակաւն մաքսուելու փորձեր կը կատարուին :

Կ . Պոլիսէն ստացուած հեռագրական հրահանգի մը համաձայն , — որով կը պահանջուէր որ պատուիրակները անպատճառ նոր փորձ մը եւս ընեն , վերստին դիմելով Վեհաժողովի անդամներուն — Նար-Պէյ և Չերազ նորէն կը դիմեն Ֆրանսական և Ռուսական լիազօրներուն , ստակայն նոյնիսկ չեն ընդունուիր :

Ռուս դեսպանատան մէջ պարզ քորտուղար մը միայն կ'ընդունի զիրենք , ան ալ իրենց երեսին տալու համար թէ « Արեւելիի քրիստոնեաները չէին աջակցած Ռուսական քաղաքականութեան » (*) :

Երբ այլևս ամէն յոյս կորսուած էր , Հայ պատուիրակները

(*) *L'Arménie* , 1893 քիւ 55 :

րակները խորհրդակցութեամբ կ'ուզեն որոշել թէ ի՞նչ պէտք է ընեն հիմա :

Ձերազ կը պատմէ թէ Խրիմեան , Նոր-Պէյ և Փափագեան կարծիք կը յայտնեն թէ , մեր յոյսերը պատկուած չըլլալով հանդերձ պէտք է շտրակալութեան դիր ներկայացնել Վեհաժողովին որ 16-րդ յօդուածով նախատեսուած միայն Ռուսական հակակշիռին աւելի լայն սահման տալով՝ և բոսպորան հսկողութեամբ 61-րդ յօդուածը տուած Հայոց :

Ձերազ չի համաձայնիր և իրողութիւնը կը հեռագրէ Ներսէս Պատրիարքին : Կ . Պոլիսէն խօսյն հեռագրով կը յանձնարարէ Պատրիարքը ոչ թէ շտրակալութեան թուղթ այլ բողոք ներկայացնել և անգամ մըն ալ դիմել Ֆրանսական լիազօր Վատինկըճնին որ միւս պատուիրակներուն պէս քաղաքավարութեամբ կը մերժէ Հայ պատուիրակները ընդունիլ :

Ձերազ , միայն է Հայ պատուիրակներուն մէջ որ չի վնասիր , և նամակով մը Հայ պատուիրակութեան դժգոհութիւնը կը յայտնէ Վեհաժողովին , միամտօրէն յայտնելով նոյն տուն թէ 61-րդ յօդուածը թէև Սան-Սթեֆանոյի 16-րդ յօդուածէն աւելի լաւ է , բայց անիկա չի կրնար դոնացնել Թուրքիոյ Հայերը և կ'աղերսէ որ դոնէ Վեհաժողովը յաճնարարէ Բ . Դրան Հայկական ծրարագիրին և յօդուածին մէջ յիշուած « Հայոց բնակած նահանգներուն մէջ » խօսքերուն տեղ « Հայաստան » բառը դնել :

Այս ալ անհետեւանք կը մնայ :

Պերլինի դաշնադրութիւնը ստորագրելու հանդիսական նիստէն երկու ժամ յետոյ , Հայ պատուիրակները Վեհաժողովին բոլոր պարուիրակներուն — բացի Թըրքալիանէն — կը դրկեն հետեւեալ բողոքագիրը .

« Հայ պատուիրակութիւնը իր ցաւը կը յայտնէ որ իր օրինաւոր եւ միանգամայն չափաւոր պահանջները

Վեհաժողովի կողմէն չընդունուեցան : Մենք կարծեցինք թէ քանի միլիոնէ բաղկացած ազգ մը , որ մինչեւ հիմա ոչ մի օտար քաղաքականութեան գործիք չէ դարձած , որ չնայելով իր աւելի հարստահարուած լինելուն քան Թուրքիոյ միւս քրիստոնէայ ցեղերը , ոչ մի նեղութիւն չէ պատճառած Թուրք կառավարութեան , եւ որ , քեզ ոչ մէկ մեծ Պետութեան հաւատարմից եւ ցեղակից չէ , բայց եւ այնպէս քրիստոնէայ ըլլալով , ինչպէս Թուրքիոյ միւս քրիստոնէայ ժողովուրդները , այս արդի դարուն մէջ կարող եւ յուսալ , թէ միեւնոյն պատշապանութիւնը կը գտնէ , ինչ որ միւսները . մենք կարծեցինք , թէ այսպիսի ազգ մը ոեւէ քաղաքական փառասիրութիւն չունենալով՝ իրաւունք կը ստանայ իր սեփական կեանքով սպրեւելու եւ Հայկական հողի վրայ Հայ պատշոնեաներու ձեռնով կառավարուելու : Հայերը հասկցան , թէ խաբուեալ են , թէ իրենց իրաւունքները չեն նանչուած , որովհետեւ խաղաղասէր եղած են եւ թէ իրենց նախկին եկեղեցիին անկախութիւնը եւ իրենց ազգութիւնը պահելով ոչինչ չեն ձեռք բերած :

« Հայ պատուիրակութիւնը Արեւելք պիտի դառնայ իր հետ տանելով այս դասը : Բայց կը յայտնէ այսու ամենայնիւ , թէ Հայ ժողովուրդը երբեք պիտի չդադրի ձայն բարձրացնելու , մինչեւ որ եւրոպան անոր արդար պահանջներուն գոհացում չտայ :

« Պերլին 31 Յուլիս 1878 : »

Այս խիստ ստիպյն միամիտ բողոքագիրը տալէ յետոյ , Ձերազի և իր ընկերներուն ուրիշ բան չէր մնար ընելու :

Պատուիրակութիւնը նոյն օրը ներկայ կ'ըլլայ Վեհաժողովին փակման տարի Կոստանթնուպոլիս մէջ տրուած հանդիսաւոր խնճոյքին , որուն իրենք ալ հրաւիրուած էին :

Հոն չորրորդ տեսակցութիւն մըն ալ կ'ունենան բա-

բեաիրա Գահաժառանգին հետ է Չերաղի վկայութեամբ «Մեր պատուիրակները հոն ալ յատուկ պատիւներով ընդունուեցան բոլոր լիազօրներէն, նախագահ Պիամարբէն սկսեալ, որ սեղանին տիւրական դէմքն էր»:

Մեծարանքներ՝ որոնք բան մը չէին արժեր և բան
մը չէին շահեցներ մեր պատուիրակներուն, որոնք այլ
եւս ոչինչ ունէին ընելիք Պերլինի մէջ :

Ուստի Պատուիրակութիւնը հրամայելի մի քանի այ-
ցելութիւններ տուլէ և Կալարուհիին և Գահաժառանգին
շնորհակարութեան նամակներ գրելէ յետոյ սրտաբեկ կը
մեկնին Պերլինէն Յուլիս 19-ին :

Նոր-Պէյ կ'երթայ փարիզ, և փախաղան՝ Լօնոն, իրենց անճնական դործերով: Իսկ իրիմեան և Չերազ, Վիեննայի ճամբով ուղղակի Կ. Պոլիս, ուր զիրենք կանխեր էր ձախողուած ին յուրը:

Այս ձախողումին պատասխանատուութիւնը ցարդ վէճի տաւրկայ կը մնայ : Միայն սա ճշմարիտ է որ Հայ պատուիրակները գործին ու պարագային պահանջած մարդերիկը չէին և չափազանց խռիւլ էին հասկնալու համար դիւանագէտներու լեզուն և քաղաքական անցողարձերը :

Նուպար Փաշան, թերեւս միակ մարդն էր, ուրկէ
կարելի էր օգտուիլ, սակայն չկրդոն:

Նուպար՝ Օսեանի յիշատակագիրին հաւանելէ յետոյ , ապահովաբար եւրոպայի դիւանագիտական աշխարհի ող-
ւոյն և խորհուրդներուն աւելի խոր Եմբռնումովը , կը
պատրաստէ նոր ծրագիր մը , որ կը յանձնէ Խրիմիանի
և Չերազի , որոնք շատ մեծ տարբերութիւն մը չեն
նշմարել Օսեանի դրածէն , և խորհելով որ իրենք զայն
արդէն հաղորդած էին արտաքին գործոց նախարարնե-
րուն , Հոռմէն յետոյ նաեւ Բարիդ , Լճնտօն և Վիլննա ,
և Ներսէս Պատրիարք ներկայացուցած էր Կ . Պոլսոյ
դեսպաններուն , արհամարեցին Նուպարեան ծրագիրը :
Նուպար Փաշա , որոնեղած տակէ , ինքն ուղղակի

կը հիւսէր և յաճախ անջատօրէն կը գործէր, կ'զգարէր և Նուպարի կոչը ըլլալուն համար չէր, իր վառքէն բան մը պակսելու և Հայաստանի իշխանութիւնը փոխանակ իր տոհմին Նուպարի փախանցուած տեսնելու կրկնակ վախերովը:

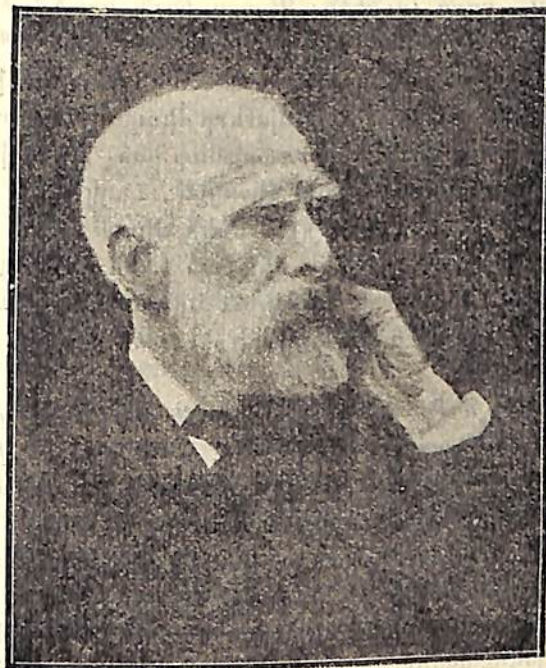
Անդին, Ներսէսի գործակիցներուն մէջ, Հայաստա-

Մր. Կիւսադրն

նի ընդհանուր կառավարչութեան պաշտօնին համար թեկնածուներ պակաս չէին: Օտեանի, Ստեփան Ասլանեանի, Նուրեանի վրայ խորհողներ կային: Յետոյ պզտիկ անձնասիրութիւնները, արժանապատուութեան վերաբերանքներն ալ մեծ դեր կատարած են: Ներսէս - Օտեան

խմբակը կերպով մը վերաւորուած էր Նուպարէն, որ իրենց ըրածին չէր հաւնած: Ասոր համար էր որ հետեւ պահեցին զինքն և գործը մնաց սոյնպիսի մարդոց ձեռքը, որ Նուպար յարմարութիւն կը ներկայացնէին և դիւանագիտական նրբութեամբ տնտեսական, քաղաքական և ընդունելութիւններու և ճաշի հրաւերներու տակ

Ճեյմս Պրայս

Ազգին փրկութեան մօտալուտ երանաւէտ օրը կը տեսնային:

Չերսող սոնքալով կը պատմէ միամտօրէն թէ մեծ պատուով ընդունուեցան ամէն տեղ:

«Ոչ մի դուռ փակուեցաւ իրենց առջեւ, ոչ մի նշանաւոր եւրոպացի մեծեց ընդունիլ զանոնք: Մամուլի ներկայացուցիչներն ալ համակրեցան անոնց պաշտպանած դասին...(*)»: Մենք Պերլինի մեջ, նոր

(*) Մամուլը Հայ Դատին ծառայեցնելու համար մեր պատուիրակները կը կարօտէին դրամական հարուստ միջոցներու, զորս հունէին: Չերազ ինքն ըսած է թէ «Մեր դրամական միջոցներն ալ սահմանափակ էին: Պատուիրակութեան չորս անդամները առանց ամսականի պատճեն վարեցին: Ազգը մեր ծախքերը միայն կ'հոգար: Ներսէս իր մահէն քիչ առաջ, յայտնեց ինձ քե, իր ասանմեայ պատրիարքութեան միջոցին, Հայկական Խնդրին համար ծախսուած էր 4000 ոսկի միայն, եւ քե այս գումարին 400 ոսկին վնարած էին բարեյիշատակ Յովնանէս եւ Մկրտիչ Էսսեան Եղբայրները, եւ մնացածը զանազան ազգայիններ:» (տես Կոչնակ, 1923 թիւ 18):

Չերազ նոյն առթիւ կը պատմէ հետեւեալ դրուագը որ ոչ նուազ յատկանշական է և ցոյց կուտայ թէ Հայ պատուիրակները ինչ խեղճ միջոցներով կը գործէին այսքան ծանրակշիռ հարցի մը համար:

«Պերլինի հրեայ օրագրողներէն մին, Տոգսոր Գունց Սթոմմել, խմբագիր Յոսիշէ Չայթուշի լրագրի, 10,000 Ֆրանկ խնդրեց մենե, գերման մամուլին մեջ հայանբնական յօդուածներ հրատարակել թալու համար (29 Յունիս 1878): Չունեինք որ թալինք: Խնդիրը կարելու էր սակայն: Դիմեցի Մելիում Խանին, որ բաւական օգտակար եղաւ մեզ Վեհաժողովին միջոցին: Բացատրեցի մեր կացութիւնը, եւ խնդրեցի որ հանեք պարսկական շահնաւ մը շնորհել այդ պարոնին: Յաջորդ օրը, իրեն ներկայացուցի զայն: Մելիում Խան Տոգսոր Սթոմմելին շնորհակալ եղաւ իր հայասեր զգացումներուն համար, եւ հար-

բան մը չունեինք խնդրելու, որու համար պէտք ըլլար դիւանագիտական հնարներ գործածել: Լիբանանի վարչութիւնը ծանօթ էր ամենուն, մենք անոր գործադրութիւնը միայն պիտի պահանջէինք Օսմանեան Հայաստանի համար: Խնդիրը պարզ էր, եւ կրցանք հակասաբաց տեսակցիլ եւ բանակցիլ բոլոր լիազօրներուն հետ: Դեսպանատները երեկոյք մը չէին տար, առանց յատուկ հրաւիրագիր դրկելու Խրիմեանի, Նար-Պէյի եւ ինձ: Կայսրը անկողին ինկած էր, ընկերվարական Նոյիլիկի կարաքինէն 18 վերք ստացած. Աուկուստ Կայսրուհին ընդունեցաւ երեսն, անկախ Հայաստանի մը դեսպաններն ընդունելու հանդիսաւորութեամբ: Թագաժառանգ իշխանը, որ յետոյ Ֆրէսերիգ Գ. կայսր եղաւ, մեզ անգամ մը Լոնսօնի եւ անգամ մը Պերլինի մեջ ընդունելէ յետոյ, երկու անգամ ալ նախ հրաւիրեց, անգամ մը Բոցսամի պալատին մեջ, ուր, սեղանի, արեւելեան ազգերու բոլոր ներկայացուցիչներէն վեր բազմեցուց Հայ պատուիրակները, եւ անգամ մ'ալ Պերլինի պալատին մեջ, Վեհաժողովին փակման օրը: Այս խննդիցին, ... հրաւիրուած էին Պիամարք, բոլոր լիազօրներն եւ անկախ ազգերու ներկայացուցիչները, նաեւ իբր բացառիկ պատիւ, Հայ պատուիրակները:» (Հայկական Խնդիր, էջ 18-19):

Այս սողերը, 1917-ին գրուած, այսինքն այնքան յուսախաբուած չունենէին և պատրանքներէ յետոյ, արդէն

ցուց քե շահեւոր ստացած էր երբեք: «Ոչ, վստահալ, պատասխանեց խմբագիրը: Չունիմ շահեւոր: — Ուրեմն, խրեց Մելիում Խան, Առիւծի եւ Արեւի կայսերական շահեւորին ասպետութեան աստիճանը կ'նուիրեմ Ձեզ»: Տոգսորը շատ ուրախացաւ, եւ մեր դասին նպաստող յօդուածներ հրատարակել տուաւ, առանց այլեւս դրամի խօսք ընելու:» (տես, Նոյն):

ցոյց կուտան թէ Չերազ ինչ միամիտ խանդավառութեամբ մը աշխատած է և ինչպէս այս սին ցոյցերու մէջ իսկական համակրանք և լուրջ բարեացակամութիւն մը ընդհամարած է բոլորովին մանկական պարզամտութեամբ մը, որուն անմասն չէին պատուիրակութեան միւս անդամներն ալ, հայրենասիրական ցնորքներու մարդը Խրիմեան, փառասիրական երազներով տարուած Նար-Պէյ և Վերջէն Կ. Պոլսէն իւր օժանդակ զրկուած հայրենասէրը՝ Ստ. Փախապեան։ Ասոնք իրենց միամտութեամբ վարակեցին նաեւ Կ. Պոլսոյ վարիչները, արտաքին խաբուսիկ երեւոյթները իւր ստեղծած ճշմարիտ և անկեղծ ուշադրութեան մը ներկայացնելով։ Ներսէս և իր գործակիցները օրէ օր աւելի յաւատարմեցան։ Ասոր համար է որ երբ Սուլթան Համիտ զգաց թէ Հայերը իր մտադրութեանց ծառայելէն անդին անցած են ու ինքնաշարժ կը գործեն և Տատեան Յարութիւն Փաշայի միջոցաւ Ներսէս Վարժապետեանին հրամայեց Պերլինէն ետ կանչել Պատուիրակները, Պատրիարքը, իր ստացած տեղեկութիւններուն վրայ հիմնուած, վստահ թէ գործը յաջողութեան մէջ էր, պատասխանեց յանդիմանքով։

«Գնա քսէ Սուլթանին, որ ես պատուիրակներ ղրկեցի Վեհափոփին, Ազգիս ցաւերուն դարման խնդրելու համար, եւ ետ չպիտի կանչեմ զանոնք, մինչեւ իսկ եթէ Պատրիարքաւանդիս դուռնէն կախել այս գիւս, ինչպէս կես դար առաջ կախուեցաւ Յունաց Դիպլոմիս Պատրիարքը»։

Սակայն պատմութիւնը երբեք չպիտի արդարացնէ ո՛չ Պերլինի պատուիրակութիւնը և ո՛չ ալ Պատրիարքին այս յանդուգն՝ սակայն չափազանց պարզամիտ պատասխանը, որ զարհուրելի արհաւիրքի մը մեկնակէտը պէտք է նկատուի։(*)

(*) Թերեւս զգուշիւ մարդիկ, որ այս տղերք նը-

Հայ Ժողովուրդին մեծագոյն սխալներէն մէկը եղած է իր արտակարգօրէն միակողմանի խանդավառութիւնը։ Երկու անգլիացի, չորս ֆրանսացի, երեք գերման, հինգ իտալացի եթէ Հայոց ի նպաստ երկու խօսք ընեն կամ երեք յօդուած գրեն, անմիջապէս կը կարծենք թէ բոլոր Անգլիոյ հանրային կարծիքը մեզի հետ է, ֆրանսա-

կասեց կասարուած իրողութիւններէն յետոյ տուած վրեժիւ մը, սակայն արդար ըլլալու համար պէ՛տ է ըսել թէ նոյնիսկ 1878-ին զգնուած են ողջմիտ ու հեռասեւ մարդիկ որոնք վստահ չմտածուելու քամ են իրենց անձին վնասովը։ Անոնց մէջ առաջինն ըլլալու պատիւը կը պատկանի Կարապետ Փանոսեանի, Մանդուկի Էֆէնդարի խմբագիրին, որ մարգարեական նախաստուգիւն մը ունեցած է։

Վերը արդէն փոքրիկ նմոյշ մը տուեցաւ իր գաղափարներէն։ Շատերէն պզտիկ օրինակ մըն ալ հոս տալ։

1878 Յունիս 27 ին (Մանդուկի p. 3791) կը գրէ.

«Շատերը կուտան են թէ, մէկ երկու ամիսէ ի վեր, «մենք, միայն մենք, հրապարակի վրայ չըջող ազգային «խօսքերու մասին, խիստ զգուշաւորութեամբ և հեռատեսութեամբ լուրջութիւն կը պահենք. երբեմն պզտիկ քոր մը կը նետենք, ուրիշներու նման ոչ «միայն լեզուով, այլ ճշմարտապէս մեր ազգը կը սիրենք և կը մեղքնանք, գաղտնի խրատ կուտանք, և «ի սրտէ կը ցաւինք երբ բոլորովին երկոտարեցները «վշտացնել չուզելով կը դրենք միայն ուրիշ լրագիր-«ներու մէջ կարգացուածներուն մէկ մասը, երբ ուրիշ-«ներ, առտոտ առտոտ և աղմկալից լուրեր և սուտեր կը «դրեն, և ճիշտ գինեպաններուն պէս խեղճ ժողովուրդ-«դին թէ՛ դրամը կ'առնեն և թէ ազգային ջանադրու-

ցի ժողովուրդը մեր վրայ կը խորհի, բոլոր Խաղիւսն մեր բարեկամն է և Գերմանիա անպատճառ իր դիւա-

« Թիւնը և անդորրութիւնը կը խանգարեն: ... Ամէն « մարդ գիտէ որ, 1-2 ամիսէ ի վեր, շատեր մեր լրա- « գիրներուն մէջ, Ազգային Խնդրոյն վրայ ականջներու « և սիրտերու ախորժակի թուող լուրեր և սուտեր կը « վնասեն, և մենք, նոյնիսկ ուրիշ լրագիրներու չափ, « այս տեսակ լուրեր գրելու և յարմարցնելու կարողու- « թիւնը ունինք: Եթէ այս ճամբան բռնած ըլլայինք, օրը « ամէնէն քիչը 2-3 հարիւր լրագիր աւելի կը ծախէինք և « հետեւորար ամէն օր 3-4 հարիւր և թերեւ 500 ղրշ: « աւելի կրնայինք առնել: Սակայն մենք մեր սկզբունքը « և պատիւը, մեր շահէն շատ վեր համարելով, յիշեալ « ուղղութիւնը բռնելու չգիշանք մեր նիւթական վնասը « արհամարհելով... »: Շարունակութեան մէջ կը յիշէ լնդիրներ, որոնց համար « լայրնաբար անարդանաց արժանացած » է, և սաստիկ կը քննադատէ տաւանձին Հայկական Խնդիր յուզելը և կը պաշտպանէ սա տեսա- կէտը թէ մեր հարցը ընդհանուր բարենորոգմանց հար- ցին կապուած է:

Նման յօդուածներ շատ ունի (ամէնէն ուշադրանքն են Մանգոլմեի 3792, 3794 և 3797 թիւերուն մէջ գըր- ուած յօդուածները): Կծու կերպով ծաղրած է եկեղե- ցական պատգամաւորներու անուանումը (Տես. Մանգոլ- մե թիւ 3800):

Գաղափար մը տալու համար թէ Ներսէս Վարժա- պետեան և իր շրջապատը որքան երազատու էին և Փա- նոսեան որքան իրապաշտ, հոս կ'արտադրեն սա առ- ղերը, որոնք հրատարակուած են 1878 Յուլիս 20-ին (Մանգոլմե թիւ 3810) այս վերջնայն կողմէ:

« Մեր իմացածին համաձայն, երէկոսան ժողովին « նպատակն է եղեր մէկ քանի միլիոն լիբանոց ընկե-

նադիտական ոյժը մեր դատին ի սպաս պիտի դնէ:

Պերլինի Վեհաժողովին ատեն Ներսէս Պատրիարք և իր գործակիցները իրենց յոյսը դրած էին Անգլիոյ վրայ և մասնաւորապէս կը կարծէին դիւանադիտութիւն ընել, իրենց բովանդակ խակութեամբը, և Ռուսական ապագայ գրաւման պատուար հանդիսանալ՝ Անգլիական հովանաւորութիւն մը ապահովելով Հայաստանի վրայ:

Եւ այս ի՞նչ բանի վրայ հիմնուած:

Որովհետեւ ճէյմս Պրայս մը և անոր մտայնութեամբ քանի մը մարդ, Հայերը պաշտպանելու կուսակից եղած էին, և Ազատականաց պետը Կլէտոգըն թրքատեաց մըն էր:

« Ըլութիւն մը կազմել, Վանայ ծովը Սեւ ծովուն կցել և « ասով Հայաստանի վաճառականութեան մեծ դուռ բա- « նալ:

« Եթէ իրաւ այսպէս է, չափազանց զարմանալի բան « մըն է, և իմեալլան կը կատարուի: Առայժմ « եօթեւե « ֆեմա սիւսիւֆ սեյիլ սիր » ըսելով կը բաւականանանք « և այսպէս շատ բաներ մտածելու տեղ, նախ ժողովուր- « դին քերական կարգալ տալ և աշխարհի վրայ միակը « եղող և 5-6 հարիւր թշուառ պատապարող սա խեղճ « Հիւանդանոցը ըստ արժանւոյն հոգալու միջոցները մը- « տածել և աշխատիլ կը յորդորենք:

« Տեսնենք մեր այս խրատին և խորհրդածութեան « դէմ ո՞րչափ հարհաւրութիւններ պիտի լսենք »:

Կարապետ Փանոսեանէ զատ ուրիշներ, ինչպէս Թ. Պէկեան և այլն, նման տեսութիւններ պարզած են: Զօ- պանեան 1898-ին Անանիսի և Տօքթ. Սմբատ Տէր-Գաբ- րիէլեան 1905-ին իր Հայկական ձգնաժամին մէջ — կէս ճամբուն վրայ — քննադատած են 1876-78 ի ձեռնարկ- ները իբր գէշ մտածուած գաղափարի մը յուր գործող- րութիւնները:

Մինչ Անգլիան ատենք չէին ներկայացնել և 1878 ին իշխանութեան վրայ չէր Կլէտագըն, որ սպառնովաբար, պաշտօնի մէջ եղած ատեն չպիտի արտայայտուէր այնպէս ինչպէս կ'ընէր իր անպաշտօն վիճակին մէջ, ճշմարտութեամբ ժողովուրդի մը պաշտպանի ասպետական դերը ստանձնելով, վարկարկելու համար հակառակորդ կուսակցութիւնը:

Հայկական Խնդիրը սպառնովաբար իբր մրցակցութեան միջոց մը կը շահադրդուէր զինքն և ոչ աւելի:

Չերազ ինքն իսկ կը պատմէ թէ « երբ Լոնսոն հասանք յոյժ սանկասեր գտանք դանիին եւ ժողովուրդը: Հայք-Բարբի մեջ քրտախրական հսկայ միքիւններ կը գումարուէին, ցուցարարները սանկասեաց կլասսընի քանք պատահանները կը քարկոծէին, փողոցէն անցնող ֆեսաւոր Հրեայ մը Թուրք կարծելով՝ իրենց ուսերուն վրայ կը բարձրացունէին եւ քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը կը պսցունէին յաղթանակով, մինչ քատրոնները Օսման Բաշայի փառովը կը բնդային եւ Պիզընաֆիլս, ռազմաւունչ հառեր արտասանելով, Հնդկաստանէն 7,000 զինուոր բերել կուտար Մալդա, յաղթական Ռուսիոյ դէմ պատերազմելու համար Օսմանեան Պետութիւնը, որուն հետ Կիպրոսի դաւանակցութիւնը կը նախապատասխանէ: » (Տես Հայկական Խնդիր, էջ 21):

Այս պայմաններուն մէջ արդեօք ուղիղ էր և տրամաբանական որ Հայերը իրենց յոյսերուն լաւագոյնը Անգլիայ վրայ դնէին և անկէ մեծ լարիք մը ակնկալէին:

Սակայն դրին, և Անգլո-Ռուս հակամարտութենէն կարծեցին թէ օգուտ մը պիտի սպառնուէր Ազգին: Նըրբամիտ քաղաքագէտներ դարձած էին վեղարարներ և անոնց ատուերէն չբաժնուող ազգային ճինքներ:

Անգլիա իր հաշիւը կարգադրեց 4 Յունիս 1878 ին կնքելով Կիպրոսի դաշնագիրը՝ Պերլինի Վերահռոգումին բացումէն (13 Յունիս 1878) քանի մը օր առաջ: Այդ

դաշնագրով Ալալիոնի ստանձնած յանձնառութիւններէն մին ալ էր, վիճեցնել Հայկական պատգամաւորութեան ձեռնարկը:

Վերահռոգումին Յունիս 4, 5 և 8-ի երեք նիստերուն ատենադրութիւնը (Տես. Հայոց Հարցի Վաւերագրեր. էջ 106-109) ցոյց կուտայ թէ Անգլիական լիազօրը ինչ դեր կատարած է Սան-Սթէֆանօյի 16-րդ յօդուածը վերածելու համար 61-րդ չորադէտ յօդուածին, որ սոսկալի հիստորիոսի մը մասնեց Հայերը: Առաջին վայրկեանէն Կ. Պոլսոյ հայ շրջանակներուն, մամուլին և հասարակաց կարծիքին մէջ տիրող տաւառութիւնը յուսահատական էր: Ամէն մարդ կ'զգար թէ Հայերը ոչինչ չանած էին:

Պատուիրակութեան ժամանակէն (1878 Յունիս 30-11 Օգոստոս) քանի մը օր առաջ Ազգ. ժողովի 21 Յունիս 1878-ի նիստին մէջ Ներսէս Պատրիարք ընդարձակ ատենաբանութեամբ մը կատարուած դործին համարտուութիւնը կ'ընէր: Հոն կը նշմարուէր այդ յուսախաբութիւնը որ Ներսէս կը պարտկէ 61-րդ յօդուածին համար, յայտնելով որ եթէ ան « ցաւալի բան մ'ունի, այն է որ մեր խնդրոյն լուծումը ըստ մասին կը յետաձգէ, չկործանէր Ազգին յոյսերը, այլեւ չպատկեր նոյն հետայն »:

Պատրիարքին խօսքերէն որոշ է որ ըսողներ կային այն ատեն թէ « ինչո՞ւ սկսանք երբ չպիտի յաջողեինք եւ քե՛ յայտնի եր որ պիտի յաջողեինք »:

Եւ Ներսէս Պատրիարք անոնց կը պատասխանէ. « Զի օր մը յաջողելու համար՝ այս օրէն սկսելու եր եւ զի երբեք ապանով կերպով զիսնայի ալ առաջուց քե պիտի յաջողիմ բնաւ, դարձեալ պիտի սկսեի, եւ այն քո՞ղ գրե՛ր ինձի ազգս ՚ի դատապարտութիւն: »

Նոյնպէս որոշ է թէ տիրող յուսահատական տրամադրութեան բերմամբ և այս ձախող եղբակցութեան առջեւ՝ քննադատութիւններ սկսած էին: Ոմանք կ'առար-

կէին թէ խնդիրը գէշ կերպով ներկայացուած էր և ուշ
րիշներ կ'ըսէին թէ « ինչ որ Ձեր Պատրիարքն Ազգին
Խնդիրը կոչեց ; այն իր հնարած խնդիրն էր , և Ազգը
չունէր մասնակցութիւն » :

Պատրիարքը՝ անշուշտ ապագայ պատասխանատու-
թենէ ազատելու համար , կը մերժէ այս առարկութիւն-
ները և իւր Պերլինի դաշնադրութեան 61-րդ յօդու-
ածին արդիւնք ու օգուտ՝ կը թուէ 1 . Հայոց ազգին ա-
նունը հանդիսաւոր դաշնադրութեանց մէջ անցնիլը , 2 .
Հայերու հարստահարութենէ ազատիլը , 3 . Հայոց ապա-
գային սերմանքը դրուիլը , 4 . Եւրոպայի ժողովուրդ-
ներուն և տէրութիւններուն Հայ Ազգը ճանչնալը և սի-
րելը , ամէնքն ալ երեւակայական և պատրանալից յաջո-
ղութիւններ , որոնց արժէքը հիմա շատ աղէկ կ'ընանք
դնահատել :

Այս յուսախաբութեան արտայայտութիւնը կ'ընանք
համարել նաեւ Պատրիարքին սա խօսքերը , որով « Պարսէ
համաւեցի , կ'ըսէ բողոքել հոս տեւաբեանց դեսպանաց
բով եւ ի Պերլին լիազօրաց բով » : Ան իր խօսքերը կը
վերջացնէ Անգլիոյ վրայ դրուած սին ու անխմատ յու-
սադրութեամբ մը և աներկմիտ կ'սպասէ 61-րդ յօդու-
ածին դործադրութեան և կ'երեւակայէ փայլուն ապագայ
մը Հայ Ազգին :

Այս միամիտ համոզումը որ էր ներսէս Պատրիար-
քինն , էր նաեւ զայն շրջապատողներունը , որոնց մէջ էր
նաեւ Մինաս Չերազ , այդ անցուղարձերուն գլխաւոր
դերակատարներէն մին :

Ուրիշներ , թէեւ խիստ քիչ թուով , մէկ երկու ե-
րեսփոխան , երեք չորս յուսահա երիտասարդ , ո՛չ միայն
գոհ չէին ձեռք բերուած արդիւնքէն , այլ նաեւ կը մե-
ղադրէին ներսէս Պատրիարքը և իր շուրջիները , որոնք
սխալնէր դործած և վիժում առաջ բերած էին :

Այսպէս կային գոհ եղողներ և դժգոհներ :

Պահ մը դժգոհութեան ձայները մինչեւ ազգային
վարչական շրջանակներու մէջ արձագանգ գտնել սկսան :
Ներսէս Պատրիարք պարտաւորուեցաւ իր գործունեու-
թիւնը արդարացիապէս բացատրութիւններ տալ և Մինաս
Չերազ նոյն իսկ Պատրիարքին թելադրութեամբ գրեց
այն տետրակը , որ կրէր « Թե ի՞նչ շահեցանք Պերլինի
Վեհաժողովէն » (Տպ . Տնտեսեան . Կ . Պոլիս , 1878)
վերնադիրը : Ասիկա տեսակ մը համարատուութիւն էր և
ժողովուրդին յուսահատութեան դէմ օրուան գործիչնե-
րուն արդարացումը :

Այդ տետրակը ոչինչ ունէր ցոյց տալու իւր շահ
եթէ ոչ երեւակայական յաղթանակ մը , Հայ ազգին
անունը դաշնագիրի մը մէջ գետեղելու սին յաջողութիւ-
նը , որ պատրանք մըն էր այն օրերուն և աղէտ մը
եղաւ մեր օրերուն :

Սակայն վստահօրէն կ'ընանք ըսել թէ Չերազ չա-
փազանց երազող և միամիտ , անկեղծ էր իր համոզում-
ներուն մէջ և Պերլինի դաշնագիրը կը նկատէր մեկնա-
կէտ մը , համեմուտ համար բաղձացուած նպատակակէտին՝
Հայոց անկախութեան :

Ասիկա հզօր ճիգի մը առաջին քայլը կը նկատէր ,
ինչ որ իր մասնակցութեամբ եղած էր և ասոր համար
հպարտ՝ անիկա Հայ ժողովուրդին երեսին կը գոչէր .

« Ասիկա քեզի համար եղաւ , առաջին փայլը խա-
ւարէն յետոյ , առաջին փայլը՝ դադարէն յետոյ » :

Յաջորդ տարին կը հրատարակէր նաեւ Հայաստան
եւ Իսալիա անունով տետրակ մը (Տպ . Արամեան 1879)
ուր նկարագրուած էր Խրիմեանի և իր դիմումներուն
գտած ընդունելութիւնը Իտալիոյ պետական շրջանակնե-
րուն մէջ :

Մասնաւորապէս « Թե ի՞նչ շահեցանք Պերլինի Վե-
հաժողովէն » գրքոյկին մէջ , Մինաս Չերազ ձախողուածը
կ'արդարացնէր սա պատճառաբանութեամբ թէ խաղաղ

միջոցները տկար էին իրաւունք մը ձեռք բերելու համար, այլ ընդհակառակը այժմ էր որ կրնար խել մարդոց սեպհական իրաւունքները:

Խրիմեան եւս նոյն բարը կը հնչեցնէր եկեղեցիներու բնմէն ըսելով թէ երկաթէ շերտներ՝ դէնքեր հարկ են հերիսան՝ ազատութիւնը ձեռք բերելու համար:

Չերազիր տետրակը պոսթիւմ առաջ բերաւ: Բոլոր ընդդիմադիրները, որոնք կազմակերպուած մարմին մը չէին, աջէն ձախէն բուն յարձակումներ ըրին, և հակառակութիւններ, սխալներ, պատասխանատուութիւններ մտնանչէցին:

Լրագիր, Նիկողոս Թիւրքեան (1841-1887) օրաթերթը անոնց գլխաւոր բնմը եղաւ: Հոն երեւացին ծանր քննադատութիւններ, ընդդէմ Խրիմեանի երկտաւարէ քարտուղարին, որուն վրայէն կ'ուղէին անցնիլ հասնելու համար իշխանութեան պետին՝ Պատրիարքին, որ անհատ յարատեւութեամբ մը 61-րդ յօդուածին դորձադրութիւնը կը հետապնէր դեպքանկերու մօտ շարունակական գիմումներով և սղերանքներով:

Այս աշխատանքներուն մէջ իր մշտական դործակիցը կը մնար Մինաս Չերազ, ինչպէս տեսնուեցաւ, «Պատրիարքարանի ընդհանուր քարտուղար» ի հանդամանքով:

Սակայն Հայաստանի բարենորոգմանց հարցը քայլ չէր առնել:

Պերլինի վեհաժողովին կողմէ Հայերուն հրամցուած դժնէ պատրանքը, կ'սպասուէր, որ Հայ գիւնադէտներուն փորձառութեան դատ ըլլար, համադրելու համար թէ սխալ ուղղութեամբ ստեղծուած քաղաքականութիւն մը չէր կրնար փրկարար հետեւանքներ ունենալ Հայ ժողովուրդին համար, և թէ՛ ամէն ծրարելի, որ կը հակառէր Ռուսական քաղաքական ձգտումներուն, դատարարուած էր վիժիլ իր խանձարուքին մէջ: Ներսէս

և իր դործակիցները այնքան կուրօրէն կը հաւատային Անգլիոյ ազատարարութեան, որ Պերլինի հմայաթափուութեամբ չսթափուցան:

Ներսէսի առ Գ. Փափազեան ուղղած մէկ նամակը 1878 Յուլի 5/17 թուականով (Տեա. Մանչեսթրի Հայ Դաղուրք. Մուշկ Եպ. 1911. էջ 110-111) չափազանց յատկանշական է: Պատրիարքը վեհաժողովին որոշման «Իրաւամբ» մեծ դժգոհութիւն յարուցանելը ընդունելէ յետոյ «զանազան պատճառներ» կը թուէ և ողջմտութեան վայրկեան մը կ'ունենայ ըսելով թէ «Գոնկրէին որոշման աղբեցութիւնը սո եղաւ Հայոց վրայ, սկսան ամէնքը մտածել, թէ արդեօք Ռուսիոյ պէտք չէ դարձնել մեր աչքն ու յոյսը: Մինչեւ հիմա Թուրքիոյ մեջ որ ազգ որ յառաջացաւ, զոս մարմին կազմեց, եւ մինչեւ յանկալաւորիւն ելաւ, բոլոր Ռուսիոյ պատշապանութեան շնորհիւ եղաւ»: Սակայն անմիջապէս յետոյ նորէն կը շեղի ուղիղ տրամադրանքներէն, վրան դի «Չեմ համար, կ'ըսէ, Անգլիան ինչ պիտի չափի Ասիոյ մէջ մէկ քանի միլիոն Հայերը Ռուսիոյ գիրկը նետելով: Ինձի այնպէս կը թուի, որ դեռ պարտք ունինք և կրնանք աշխատիլ Անգլիոյ հասարակաց կարծեաց քով: Թուրք-անգլիական դաշնադրութեան ուժով Ասիոյ քրիստոնէից համար ըլլալիք բարեկարգութիւնները Անգլիան և Թուրքիան համաձայնութեամբ պիտի որոշեն, այսինքն Դուռն ու Դեսպանը: Լսածիս նայելով, Լայպրա, որուն դացի դառնապէս դանդաղեցայ, Հայոց համար կանոնադիր մը խըմբադրելու վրայ է»: Ներսէս ուրեմն Լոնտոն դառնալու հետեւ կ'ընէ «Աղգին և Հայրենեաց աղէխարչ ձայնով», որպէսզի «հասարակաց կարծիքը» օրադիր ներով, գումարումներով, խօսարանին մէջ հարցումներով ճշնուած բանեցնէ մեր խնդրոյն համար կառավարութեան վրայ»:

Այս նպատակով, Ներսէս Պատրիարք Անգլիա կը

դրկէ Տ. Յովհաննէս Ա. քհնյ. Մկրեանը, անոր ձեռքը տալով նամակ մը ուղղուած Փախաղեանի (1878 Օգոստոս 19-ին), ուր սա տողերը կը գրէ. «Ահաւասիկ ձեր ամէն ազգասիրական ջանից ջանակից, ձեր հայրենասիրական գործոց գործակից, ձեզ ըստ ամենայնի հոգեկից և սրտակից զրկեմ մեր հոգեւոր որդի աւագ Արժանապատիւ Մկրեան Տէր Յովհաննէսն, որ ի Մանչեսթըրը հովիւ և Անգղիաբնակ Հայոց քահանայ հոգեւոր տեսուչ, այլ և մեր ներկայացուցիչ է յԱնգղիա, ամենուրեք ուր որ հարկ ըլլայ...: Ահաւասիկ ձեզ հայր, ձեզ կեդրոն, ձեզ համբարանոց ամենայն տեղեկութեանց, որոնց պէտք ունիք. ահա ճարտար և ազգասէր հովիւ մը. ձեզ նայիմ, օրհնեալ ըլլաք, զօրանայք, քաջայիւր՝ ուրիշ ու Ազգին դաւն արատաւքը սրբել յաջողիք» : (Մանչեսթրի Հայ Գաղութը, էջ 116)

Խրիմեան եւս 6 Սեպտ. ին Գ. Փախաղեանի ջերմապէս կը յանձնարարէ Տ. Մկրեանը, և նամակը կը վերջացնէ ըսելով թէ «ուրեմն իրբեւ լծակից ամոլներ պիտի վարէք այսուհետեւ Հայկական Խնդրոյն ակօսները Անգղիական ժողովուրդին առջեւ : Զի այս խնդիրը չը լրացաւ, ինչպէս կը կարծեն կարճամիտք, այլ սկսեց պէտք է եռանդուն ոգւով, յուսով և հաւատով շարունակենք զայն մինչեւ ի նպատակն, և այլ նպատակին կէտն չստ հեռու չէ, այլ մօտ է, և իրաց ներկայ երեւոյթէն կը տեսնուի» :

Ինչպէս կը տեսնուի Մկրեան քահանայի Անգլիա առաքելութեան Մանչեսթրի հովուութեան պատրուակով, հետապնդելու համար էր այն քաղաքականութիւնը, որ Պերլինի մէջ սկսուած էր, և որ 61-րդ յօդուածին պատճառով յետոյ ալ չէին լքած :

Կ'ուզէին Անգլիոյ մէջ սկսուած գործը շարունակել և ի նպատակ Հայ դատին շահագործել, յիշմա Պրայսի և անոր պէս ուրիշ քանի մը հայասէր անգլիացիներու և

ժողովուրդին մէկ մասին բարի տրամադրութիւնները :

Սակայն Տ. Մկրեանի առաքելութիւնը ձախողուած մը եղաւ, վասնզի Մանչեսթրի հայ գաղութը մերժեց զինքը, և անկա Ներսէս Պատրիարքի կողմէն իրեն յանձնուած լիազօր ներկայացուցիչի հանգամանքով ազգային գործերու վերաբերմամբ տեսակցութիւններ ունեցաւ Լօրտ Սօլզպրիի և ուրիշներու հետ, և Լոնտօնէն դարձաւ Կ. Պոլիս (1878 Նոյեմ. 18) ճիշտ այն օրերուն երբ անգլիական նաւարածին մը հրաման կ'ստանար Եգէական երթալու, Թուրքիոյ դէմ նաւային ցոյցի մը համար :

Ներսէս և իր գործակիցները աւելի կը յուսաւէրուէին, վասնզի Սուլթանը ծրագրուած ցոյցը խախտելու համար Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ գործադրելու խոստումներ կ'ընէ Պոլսոյ անգլիական դեսպան Լայարտին և կ'իմացնէ թէ Պէյքըր վաշայի նախագահութեամբ բարեկարգիչ մարմին մը պիտի զրկէ, ինչպէս նաեւ ուրիշ եւրոպացի քոմիտէներու խումբ մը՝ դատական բարենորոգումներու համար : Գոյցը կը վիժի ու խոստումները ապարդիւն մը մնան :

Ներսէս Պատրիարք, միշտ օրակարգի վրայ պահելու համար Հայկական Հարցը, ամէն ջանք կ'ընէ համալսարհային ուշադրութեան առարկայ ընելու Հայաստանի վիճակը :

1879-80-ին կը հրատարակուին «Կարմիր Տետրակ» ներու շարք մը՝ «L'Article 61 du Traité de Berlin» ընդհանուր անունին տակ(*), և ուրիշ անուններ :

(*) Ա. Բ. Եւ Գ. տետրակները 1878 Նոյեմբերին մինչեւ 1880 Հայաստանի մէջ կատարուած հարստահարութեանց դեպքեր կը յիշեն. Գ. տետրակը, կը պատրուակէ ընդարձակ տեղեկագիր մը Հայաստանի կացութիւնը պատկերացնող (էջ 3-44) որ «Հայաստանի եւ

րով (*), որոնք Հայկական հարստահարութեանց շարունակութիւնը կը մատնանշեն և լսողներու մոտ տեսնուած թիւերը ցոյց կուտան:

Ներսէս Պատրիարք այս նպատակին համակուհաւոր օգտակար կը դառնէր պահել իր յարաբերութիւնները եւրոպայի հետ և ամէն ջանք կ'ընէր Հայ Դատին բարեկամներ շահելու համար:

Վեհաժողովէն տարի մը (1880 Հոկտ.) յետոյ ձէյմա Պրայս Կ. Պոլիս կու գար և այդ առթիւ Պատրիարքարանը համակրական ցոյցեր կը շնայէր:

Չերազ կը պատմէ թէ «Կալարայի մեջ, Ազգային ժողովի նիստին քիչ առաջ, երկար տեսակցութիւն մ'ունեցաւ Ներսէս Պատրիարքին հետ, որու պարզեց իր հայեացքը Հայկական խնդրին նկատմամբ: Իրեն կ'ընկերանար Դայմախ նշանաւոր քղաքիցը, Մաքրնգի Ուսէս: Տեսակցութեան յետոյ, Պրայս բաւ ինձ. «Ձեր Պատրիարքը համակրելի երիտասարդ մ'է, սեւ մօրուով: Մենք, Արեւմուտքի մեջ, կ'կարծենք քե Արեւելի Պատրիարքները պակասելի ծերունիներ կ'ըլլան, երկար ներմակ մօրուով: Սոյոք քե Ներսէս Սրբազան շատ հասուն գաղափարներ միայն յայտնեց մեզ, ծերունիի մը պէս»:

Քիւրտիստանի Բրիտանական Հիւպատոս» Major Trotter-ի տուած է 16 Սեպտ. 1879-ին Կարնոյ մէջ, տեղւոյն պաշտօնական մարմիններուն կողմէ, եւ հաստատած մը Օսմանեան Սալնամէին քիւրտեր հետեղ:

(*) Պերլինի Վեհաժողովին ներկայացուցած յիշատակագիրը պարունակող տեսակը յիշելու առիթ ունեցալ. ինծի ծանօթ է նաեւ ուրիշ մը որ է *Quelques indications sur les Réformes à introduire dans l'Administration de l'Arménie*. (1880):

Երկու Անգլիացիները փափագեցան ներկայ գտնուիլ Ազգային ժողովի նիստին: Դժբախտաբար երեսփոխան Յարութիւն Մերեմեզուլին եւ որ բեմ ելած եւ, երկար ճառ մը կարդալու համար: Մեր հիւրերը շուտ մեկնեցան, շատ չախորժելով ասեմաբանի դեմքին, ուրիշ, բայց Ուսէսի, «խորամանկութիւն կ'ոտսեր»:

Քիչ յետոյ Հայերը աւելի եւս կը յուսադրուէին: Անգլիոյ պահպանողական դաշինքը կ'իյնար և Կլէմատըն կը դառնար Վարչապետ, Լօրա Կրանվիլ՝ արտաքին գործոց նախարար և թրքաւոր Լայալա դեսպանին կը յաջորդէր Կօչըն:

Ներսէս Պատրիարք առիթը բարեպատէ կը համարէ Լօնտօնի դաշինքին մօտ դիմում կատարելու, և նոյն տարին Անգլիա կը զրկէ Չերազը, որ 30 Ապրիլ 1880-ին Կ. Պոլիսէն կը մեկնէր և սլով տալիս եւրոպայ կը մնար:

Չերազ այս անգամ կ'երթար Լօնտօն, սւր իշխանութեան վրայ էր Կլէմատըն, այն սր երբեմն այնքան սիրալիկ ընդունելութիւն մը ըրած էր Սրիմանի և իրեն:

Աւելի աղքեցիկ էր ձայնը անոնց որոնք Լօնտօնի և Մանչեսթրի հայ դատաւիտներու ջանքերովը շահադրուող եւ Հայկական խնդրով: Անոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէր միշտ ձէյմա Պրայս, որուն իրը հարստանկան տէր Չերազ կը ասէր «սուրհի արեւելեան սպաս մը, համակ արծաթէ»: Վեց սկանակներով փսխ մ'էր այն կեդրոնը զարդարուած Աւագ եւ Կեսեր Մասիսներուն վեհաժողով գիծերովը, եւ օրապատուած արձանագրութեամբ մը որ կ'այսնէ քե Կոստանդնուպոլսի Հայ գաղութին նուերն եւ առ վեհ հայասերն ձէյմա Պրայս» (Կոչնակ, 1922 թիւ 10): Այս տէրը շինուած էր Շուկայի Հայ ճարտարարուեստ ոսկերիչներուն ձեռքով, արդիւնքովը հանդանոթութեան մը զոր բացուած էր Ապրիլ-Համաի օտարխնութեան դաղանի, երբ խնացուած էր թէ ձէյմա Պրայս ամուսնացած էր «հարուստ Անգլու-

հիի մը հետ, որ միանգամայն հարուստ էր իր մեքով ու սրտով եւ հարազատ տալար բրիտանական գեղեցկութեան եւ ազնուութեան» : (Նոյն) :

Լճառանի մէջ, ուր շատ աւելի վերապահութեամբ եւ զգուշաւորութեամբ գործելու պարտաւորուած էր այս անգամ, Չերազ պաշտօն ունէր դիմումներ կատարելու, որպէսզի Պերլինի դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածին գործադրութիւնը փութացուէր (*) :

Ճէյմս Պրայս 22 Նոյեմ. 1880 թուակիր առ Ներսէս Պատրիարք ուղղած նամակին մէջ Չերազի մօտաւոր մեկնումին առթիւ կը գրէ թէ «մեծ ցաւով է որ պիտի տեսնեմ մեկնիլը Պ. Չերազին որ հոս այնքան սպասցոյցներ տուաւ գործօն եւանդի մը, լուսաւորեալ խնայող կանոնութեան մը եւ ուրիշ բարեմասնութեանց որ իրեն շահեցան Անգլիոյ մէջ քանի քանի կարեւոր անձնաւորութեանց բարեկամութիւնը» :

Եւ յոյս կը յայտնէ թէ շատ չանցած պիտի վերա-

(*) Չերազ ամեն առիթ օգտագործել աշխատած է եւ ամեն դուռ զարնել, ինքն կը պատմէ թէ 1880 Նոյ. 16-ին տեսակցած է գրագէտ եւ վիպագիր Տէյվիս Քրիստի Մրրէյի հետ, որ 1877 - 78 ռուս եւ բուրգ պատերազմին տեսն թայգի պատերազմական քրթակիցն էր : Այս անձն իրեն կը ծանօթացնէ Օաղիս Գլըպի նախագահ Բօպերդ Ֆրէնսիլընը որ անուանի գրագէտ մըն էր եւ հետիւնակ, Գուլին Գօֆուա (Գօֆուա թագուհի) եղահասոր վեպին : Անիկա հետաքրքրուած էր զնչու լեզուով եւ այս առիթ հայերէնով, զոր սորվել կ'սկսի Չերազէն, որ աւելորդ է ըսել անոր կը սորվեցնէ իր ընտրուական հայերէնի բերականութիւնը, որ իսկապէս դիւրին էր :

Այդ քան մէջ Չերազ կը ծանօթանայ Անգլ. լաւագոյն ընտանիքի մը եւ Անգլիացի բազմաթիւ անձերու : (Տես Գրիչ եւ Սուր, էջ 24 - 36) :

դառնայ կրկին աշխատելու համար այն դատին՝ որուն ինք կրնայ այնքան ծառայութիւններ մատուցանել » :

Արդարեւ Չերազ ըրած է բազմաթիւ դիմումներ :

Չերազ կ'ըսէ թէ Կլէտադըն «վաղաժամօք բարեկամի մը պէս» ընդունած է զինքը եւ ամեն ճիշդ քափած է 61-րդ յօդուածին գործադրութեանը համար » (Տես Հայ-կական Խնդիր, էջ 24) :

Կլէտադընի հետ ինքն ծանօթացած էր Խրիմեանի հետ Լճառան դառնուած ատեն : Այն ատեն Ազատականներու ծերունի պետը ճաշի հրաւիրած էր զիրենք եւ յոյս սիրուիլը ընդունելութիւն մը ըրած էր իրենց եւ իր լուսանկարը՝ ստորագրեալ նուիրած էր Չերազին, որով անոր երկրորդ անգամ իբր պատուիրակ դացած ատեն, զինքը ծանցած էր եւ ըստ այնմ ընդունելութիւն ըրած :

Միամտութիւն է, եթէ մեծամտութիւն չէ, կարծել թէ Կլէտադըն, Չերազի այս դիմումին վրայ եւրոպական տէրութիւնները մղած է նաւային ցոյց մը կատարելու ի Տուլչինօ, որպէսզի Մօսթէնէկոօի, Յունաստանի եւ Հայաստանի մասին դաշնագրին պայմանները կատարուին :

Ապահովաբար Անգլիոյ լաւ հասկցուած շահերուն ծառայելու դիտումով էր որ Բրիտ. կառավարութիւնը կ'ստանձնէր նախաձեռնութիւնը, միւս Պետութեանց գործակցութեամբ, պահանջելու Պերլինի դաշնագրին գործադրութիւնը, ի մէջ այլոց 61-րդ յօդուածին իրագործումը՝ Հայաստանի յատուկ բարենորոգմանց կատարմամբ :

Այս մասին, 1880 Յունիս 11 ին, ճիշտ տարի մը յետոյ Վեհաժողովէն, եւրոպական կառավարութիւնները Բ. Դրան կը ներկայացնեն ծանուցադիր մը եւ բացատրութիւն կը պահանջեն թէ ինչ եղած է 61-րդ յօդուածին իբր գործադրութիւն :

5 Յուլիս 1880-ին Ապէտին փաշա, արտաքին գործոց նախարարը, կը պատասխանէ ընդարձակ ծանուցա-

գրով մը թէ, հակառակ « պատերազմի հետեւանք եղող ամէն տեսակ մտադժադուններու և դժուարութեանց, Օսմ. կայսեր. կառավարութիւնը միշտ ի մտի ունեցաւ այս պայմաններու դործադրութիւնը » և կը խօսի նախնական աշխատութիւններէ, որոնց ամէնէն գլխաւորը քօմիսէրներու նախադահութեամբ երկու յանձնաժողովներու աւաքումն էր Հայաստան, որպէսզի ուսումնասիրեն Հայաստանի դրութիւնը և ծրագրեն կատարուելիք բարենորոգումները :

Ապէսին փառայի այս ծանուցագրին ի պատասխան, 1880 Սեպտ. 7-ին վեց մեծ Պետութեանց ղեկավարները Բ. Դրան ներկայացուցին հաւաքական ուրիշ ծանուցագրի մը, որուն մէջ բացարձակ կը յայտարարէին թէ 5 Յուլիս 1880 թուակիր ծանուցագրին « մտադիր ուսումնասիրութիւնը ապացուցած է իրենց՝ քե Օսմ. Պետութեան կողմանէ նշանակեալ առաջարկութիւնք չեն համապատասխաներ յիշեալ (իմա 61-րդ) յօդուածոյն ո՛չ ոգւոյն եւ ո՛չ տալին »: Եւ մի առ մի կը թուեն բոլոր ղանցաւորութիւնները, հակասութիւնները, խուսափումները, և այլն :

Ծանուցագիրը չափազանց կորովի չեշտ մը ունէր, որ անգամ մը եւս կարեւորութիւն կ'ստանար իր հաւաքական հանգամանքովը :

Սակայն Բ. Դուռը հաւանօրէն քանի մը Պետութիւններէ քաջալերուած և անմիջական վտանգ մը դոյրութիւն չունենալուն վտանգ, 1880 Հոկտ. 3-ին, առանց ամենաթեթեւ ակնարկութիւն մը իսկ ընելու իրեն ուղղուած պարտաւնեւուն և անդիտանալ ձեւացունելով Սեպտ. 7-ի հաւաքական ծանուցագիրը (*Note collectif*), կը հաղորդէր Պետութեանց թէ, ինչ է իր ծրագիրն ու նպատակը բարեկարգութեանց խնդրոյն մէջ : Թրքական այս պատասխանը, ուշադրութիւնը հրաւիրեց Կօչընի, որ « չվարանցաւ զայն յարձակողական կոչել »: Սուր-

թանին կառավարութիւնը այդ պատասխանով կը հասկցնէր որ եթէ ինք բարենորոգութիւն ուղէ, պիտի ընէ ինքնաբերաբար, և անկախ՝ Պետութեանց միջամտութիւնէն :

Ամիս մը յետոյ (1880 Նոյեմբեր), Պերլինի դաշնադրութեան դործադրութեան դէմ յարուցուած արգելքները բառնալու համար, Պետութեանց կողմէ նաւային ցոյց մը տեղի կ'ունենայ : Այդ ցոյցը կը լուծէր խնդիրը Տուլչինօի, զոր իւր թէ Ալպանական դաշնակցութիւն մը, կը մերժէր տալ Մօնթէնէկոօի :

Այս միջոցին Կօչըն կը տեսնէր յստակօրէն, թէ Պետութիւններէն ոմանց մօտ նոր քաղաքական ձգտում մը երեւան կու գար, և այդ ոգին էր՝ քիչ մը հանգիստ բուլուլ թուրքիան : Այդ քաղաքականութեան հայրութիւնը Պիամարքինն էր :

Կօչըն, ընդհակառակը, հիմնուած Բրիտ. հիւպատոսներու այն տեսութեան վրայ թէ « Հայկական բարեկարգութեան տեսակէսով բան մը կարելի չէ յուսալ գաւառներու մէջ, մինչեւ որ իրական բարեկարգութիւն մը տեղի չունենայ Կ. Պոլիս »: (Տես իր 1880 Օգոստ. 30-ի տեղեկագիրը ուղղուած Լօրտ Կրէնլիլի), կը պահանջէ որ հաւաքական ցոյց մըն ալ Հայաստանի բարենորոգումներուն համար տեղի ունենայ, առարկելով որ, եթէ Սուրթանին կառավարութիւնը Տուլչինօի խնդիրը ձգձգէ, Ալպանացիները չվտայնելու համար, Հայաստանի բարենորոգումներն ալ պիտի ձգձգէ Քիւրտերը չվտայնելու համար : Ու միեւնոյն ժամանակ կը գրէ Անգլիոյ արտաքին դործոց նախարարին թէ միթէ ժամանակը եկած չէ, որ պետութիւնները հաւաքական ձիգ մը ընեն Փոքր Ասիոյ վիճակը բարեկարգելու համար : Այս դիմումին հետ մէկտեղ կը նկարագրէ թուրք քաղաքականութիւնը, որ մէկ գաղափար միայն ունի կարծես՝ « Հայերը նմեղ եւ Քիւրտերուն երեսալ »:

Զերադ կը դառնայ, 28 Դեկ. 1880-ին, Կ. Պոլիս, թերեւս այն միամիտ վստահութեամբ թէ Լճառօնի մէջ պէտք եղածը կատարուած էր և Կ. Պոլսոյ մէջ պէտք էր աշխատիլ այլեւս, քանի որ մօտալուստ ճնշումի մը առջեւ թերեւս Բ. Դուռը պիտի բռնէր զիջումներու քաղաքականութիւնը և լրջօրէն պիտի մշակէր Բարենտ-րոգմանց ծրագիրը մը Հայաստանի համար:

Սակայն այս յոյսերը չիրագործուեցան բնաւ:

Լօրտ Կրէնլի 1881 Յունւար 12-ին շրջաբերակա-նով մը հրահանգ կու տայ Փրանսայի, Դերմանիոյ, Աւս-տրիոյ, Իտալիոյ և Ռուսիոյ մայրաքաղաքներու Անգ-լիսիան դեսպաններուն, այդ կառավարութիւններուն ուշադրութիւնը հրաւիրելու Հայաստան վիճակին վրայ, սպասելով որ այդ Պետութիւններն ալ հրահանգ տան իրենց Պոլսոյ դեսպաններուն միանալու Բրիտանական դեսպանին և միասին դործելու Հայաստանի բարեկարգութեանց խնդրոյն մէջ: Այս դիմումին — որ գուցէ «գիւսա-նադիտական կատակերգութիւն» մըն էր, Կիպրոսի դաշ-նադրութեամբ ստանձնուած յանձնառութիւնէ մը պո-տուաւոր կերպով ձերբադատուելու համար — Ռուսիա կը պատասխանէ թէ ինքն Պառտնական դիմումի մը կը միանայ, եթէ միւս Պետութիւնները դործակցին. Իտալիա միեւնոյն խմատով կը պատասխանէ. Աւստրիա իր Պոլսոյ դեսպանին հրահանգ կու տայ «հաղորդակցիլ միւս դեսպան-ներուն հետ, և Բ. Դրան ուշադրութիւնը հրաւիրել այս խնդրոյն վրայ, անոնց հետ համաձայնութեամբ, բայց ո՛չ թէ հաւաքական ձեռնարկ ընելով, որուն համար չ'կար-ծեր, թէ բաւական պատճառ կայ»: Փրանսայի արտաքին գործոց նախարար Պարթէլէմի Սէնթ Իլէր, կը պատաս-խանէ Անգլիոյ դեսպան Լօրտ Լայէնգի թէ «Զեր առա-ջարկած նպատակին կարեւորութիւնը կը ճանչնամ և բնաւ առարկութիւն չունիմ միւս Պետութեանց հետ հա-մաձայնաւթեամբ զայն հետապնդելու, բայց Պերլինի

մեր դեսպանին իմ ընդունած ցուցումներէն կը վախնամ, որ դժուարութիւն կ'ընայ ըլլալ առ այս՝ Եւրոպական դաշ-լիճներուն մէջ համաձայնութեան մը յանգելու: Մ. Տը Սէն Վալիէ ինք կը ծանուցանէ, թէ երբ Անգլիոյ դեսպանը Դերմանիոյ նախարարապետութեան հաղորդեց նման թելադրութիւն մը, Իշխան Պիամարք սո՛ կարծի-քը յայտնեց, թէ ծանր անպատահութիւն կայ Հայկական Խնդիրը մէջտեղ հանելուն մէջ՝ Յունական Խնդրոյն կարգադրութիւնէն առաջ, և թէ այսպէս ընելով՝ գրե-թէ ապահով ձախողութեամբ մը մատնուելու վտանգ կայ Թրքօ — Հելլենական սահմաձայնութիւնը կարգադրելուն մէջ»:

Այս բանակցութեան միջոցին Անգլիոյ դեսպանին կը հաղորդուի Պիամարքի դադախարը, թէ «Յունական Խնդիրը լինալէն վերջ ժամանակ է սկսելու Հայկական Խնդրին»: Պիամարքին այս տեսութիւնը, պատճառ եղաւ որ Յունական Խնդրոյն կարգադրութիւնը ձգձգուի, Սուլթանին կառավարութեան կողմէ, միմիայն Հայկա-կան Խնդրոյն լուծուիմը յապաղելու համար: Սակայն երբ Յունական Խնդիրը կարգադրուեցաւ, այն ատեն Պիա-մարք, փոխանակ իր նոխկին խոստումին կամ գիւսնա-դիտական տեսութեանը դառնալու, պնդեց թէ «պէտք է քիչ մը ժամանակ հանգիստ քողուլ Թուրքիան»:

Այսպէս անդադման կերպով յետաձգուեցաւ Հայկա-կան բարենորոգմանց համար Պետութեանց կողմէ՝ նոր հաւաքական ձեռնարկի մը գործադրութիւնը:

1881 Յունիսին Զերադ կրկին իրը Պատրիարքարանի ըողհանուր քարտուղար գործօն դեր մը կատարելու կը կոչուի, գիւսնադիտական պատրանքով մը որ կ'երեւայ թէ մինչև 1882 Փետրուար կը տևէ:

1883 Սեպտեմբերին նորէն գիւսնադիտական կատարելու համար Ներսէս Պատրիարք պահ մը կը զրկէ զինքը Բա-րիդ, տեսնելու Փրանսայի նախարարները զորս Պէրլին

նէն կամ պատուիրակութեան օրերէն կը ճանչնար : Անիկա պիտի ջանար տեսնուիլ երեսփոխաններու և լրագրատակերու հետ , սնունց յայտնելու համար Հայոց Փրանսասիրութիւնը :

Չերազ խնդրեց որ Ֆրանսացիք ալ աջակցէին Անգլիական դիւանագիտութեան , 61-րդ յօդուածին գործադրութիւնը տալահովելու համար , որովհետեւ Ֆրանսացիք սկսած էին Հայկական Խնդիրը Անգլ . դիւանագիտութեան կողմէ շահադործում մը նկատել , եզիպտոսը կլլելու համար : Չերազ ջանաց ջրել այն կարծիքը թէ Հայերը գործիք եղած են Անգլ . քաղաքականութեան , և պնդել թէ մենք մեր ցաւերուն գործիքն ենք , հարստահարութեանց գործիքն ենք :

Չերազ իր գործունէութիւնը շատ թաքուն պահեց Բորիզի մէջ , վասնզի ժամանակները փոխուած և խտուածիւնները սկսած էին , և ինքն Թուրքիա պիտի դառնար կրկին :

Ֆրանսան շահելու այս փորձը , սակայն չունեցաւ տիեկալուած արդիւնքը և Չերազ դարձաւ Կ . Պոլիս տուննց շօշափելի յաջողութիւն մը ունենալու :

1884-ին Ներսէս Պատրիարք կը մեռնի , իր քաղաքականութիւնն ալ միտասին :

Այլեւս 61-րդ յօդուածին գործադրութիւնը չէր հետապնդուէր Պատրիարքարանին կամ պաշտօնական մարմիններուն կողմէ , այլ անպաշտօն , նոյնիսկ ստորերկրեայ դաւադրական կազմակերպութիւններու կողմէ որոնք գործերը կը գահավիժէին :

Չերազ , այլեւս գործ չունէր կատարելիք այս ուղղութեամբ , Կ . Պոլսոյ մէջ :

Թ.

ԿԵՂՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱՐԱՆԻ ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգային երկրորդական վարժարան մը ունենալու ծրագիրը Ղալաթիոյ եկեղեցիին շրջափակին մէջ բաւական հին պատմութիւն մը ունի : Անով ամէնէն աւելի խանդավառողներէն մէկը եղած է Ստեփան Փափագեան , հայրենասէր արիւնք , որ երկար ատեն անդամ եղած է Ղալաթիոյ Թող . Խորհուրդին :

1860 էն յետոյ իրարու յաջորդող Ուսուցիչ . Խորհուրդները դաւառներու և Կ . Պոլսոյ թաղային վարժարանները աւարտող պատանիներու երկրորդական ուսումնական ազգային բարձրագոյն վարժարան մը բանալու հարցը մշտապէս իրենց օրակարգին վրայ ունեցած են :

Երկար աշխատութիւններէ յետոյ , Ստեփան Փափագեան կը յաջողէր կառուցանելու Ղալաթիոյ եկեղեցիին շրջափակին մէջ Կեղերոնական վարժարանի շէնքը , ինչպէս նաեւ Ազգային Ժողովի սրահը , 1876 ին :

Սակայն կարելի չըլլար վարժարանը բանալ , վասն զի անհրաժեշտ գումարը տալահովելու կարելիութիւն չի կար :

Ներսէս Պատրիարք եւս մեծապէս փափաքող էր երկրորդական ազգային վարժարանի մը հիմնադրութեան : Պատրիարքը զանազան փորձերէ յետոյ , 1882 Դեկ-

տեմբեր 16 ին, մասնավոր հրաւերով Պատրիարքարան կը հրաւիրէ դրամատէր ազգայիններէն խումբ մը և հանգանակութիւն մը կը բանայ Պատրիարքարանի նորոգութեան և կեդրոնական վարժարանի մը հաստատութեան համար :

Նոյն օրը հոն հաւաքուած 17 ազգայիններ կ'ստորագրեն 1450 ռսկիի գումար մը :

Ստկայն Պատրիարքին վերահաս հիւանդութիւնը արգելք կ'ըլլայ հանգանակութեան գործը առաջ տանելու :

Ստկայն Ներսէս Պատրիարք իր հիւանդութեան տակն ալ չի թերանար երկրորդական վարժարանի մը բացումը հետապնդել :

Իր մահէն վեց ամիս առաջ, 1884 Մայիս 20 ին, Ուսումն. Խորհուրդը իր Օրթագիւղի տունը նիստի կը հրաւիրուի, իր նախագահութեամբ և « ի ներկայութեան Ազգ. Ժողովոյ Ատենապետ Եղանակեան Տիգրան Էֆ. ի և Ազգ. երեւելիներէն Էտանան Մկրտիչ Էֆ. ի » և « երկար խորհրդակցութիւն մը կ'ունենայ կեդրոնական Ուսումնարանի հաստատութեան խնդրոյն վրայ » :

Ուսումն. Խորհուրդի նոյն օրուան տտեղացութեան համաձայն, 2 ու կէս ժամ տեւող վիճարանութենէ մը յետոյ, սա բանաձեւը կ'ստորագրեն և կը յանձնեն Պատրիարքին :

« Ուսումն. Խորհուրդն այսօր 20 Մայիս, ընդ նա « խաղահոլութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր, ի նիստ գումար « բերով և կեդր. Ուսումնարանի հաստատութեան խնդր « րոյն վրայ խորհրդակցելով՝ հաւանեցաւ, որ Նորին « Սրբապետութեան նախաձեռնութեամբ ասիէ մէկ ու կէս « տարի յառաջ նոյն նպատակաւ կազմեալ Յանձնախումբ « բը գումարուի և մինչեւ 15 օր իր ձեռնարկութեանց « և գիտաւորութեանց մասին վերջնական պատասխան « հաղորդէ Ազգ. վարչութեան Ս. Նախագահին և մին »

« չեւ ասն ատեն վերջին անգամ Քաղ. Ժողովոյ և Ուս.

« Խորհրդոյ համագումար նիստին մէջ որոշեալ կարգա-

« դրութեան գործադրութիւնն յետագայի » :

Ներսէս Պատրիարք կ'երեւայ թէ ազգային ներքին ոյժերով և Ուսումն. Խորհուրդի հսկողութեամբ կեդրոնականի բացման համամիտ չէր, այլ կ'ուզէր որ առնիկա հարուստներու զոհողութեամբ բացուէր և ապահովուէր անոր մատակարարութիւնը : Ասոր համար ինքն փափաք կը յայտնէ, որ նախապէս հանգանակեալ 1450 ռսկի գումարը ամբողջովին յատկանայ կեդր. վարժարանի բացման և ապագային ձգուի Պատրիարքարանի կառուցումը, որ մինչեւ իր մահը (26 Հոկտ. 1884) կարելի չըլլար :

Ստկայն վարժապետեանի մահը խթան մը կ'ըլլայ իր համակիրներուն, որպէսզի գոնէ ի յիշատակ սիրելի Պատրիարքին, իրադործեն անոր մեծ փափաքը :

Ուստի « խումբ մ'ազգայինք, որք 1882 ին և Իւր մահամեծ օրերուն մէջ իսկ պատիւ ունեցած էին Իւր նախագահութեան տակ գումարուիլ իւր խնդրանաց համար մեծաւ Ուսումնարան մը կանգնելու նպատակաւ, իրենց համար սրբազան պարտականութիւն մը նկատեցին ժողովրդեան միահամուռ բաղձանաց չօգտիւնի ձեւ մը տալու նախաձեռնութիւնն ստանձնել : Այսպէս ծնունդ առաւ Նոյեմբեր 11 ին « Ներսէս վարժապետեան Ուսումնարանի Ընկերութիւն » ն իւր հետեւեալ հիմնադրով, զոր Տաճկաստանի Հայոց կեդրոնական վարչութիւնն նոյնութեամբ ընդունեց և հաստատեց .

1. ի յիշատակ Ներսէս Պատրիարքի, վայելուչ շիրիւ մը կանգնել Մայր Եկեղեցւոյ մէջ : 2. Ներսէս վարժապետեանի անուամբ Ուսումնարան մը հաստատել, ուր ընդունուին տեղացի և դաւառացի թոշակաւոր և ձրիավար վարժ աշակերաններ, գիշերօթիկ և ցերեկեայ : 3. Վեհ. Սուլթանին կողմէ հոգելոյս Պատրիարքին պարգեւեալ

Օրթագիւղի տան մէջ բանալ առ այժմ այդ վարժարանը , (եթէ հնար լինի) : 4. Արդէն ստորագրեալ 1450 ոսկւոյ գումարն յատկացնել Ուսումնարանի բացման և նախնա-կան ծախսոց : 5. Անմիջապէս ամէն երկրի աղգայնոց հրա-ւէր կարգաւ հանգանակութեան մասնակցելու , արդիւնքն եկամուտի վերածելով Ուսումնարանի գոյութիւնն ապա-հովելու և աղքատ աշակերաներ ընդունելու համար » : (*)

Այս նպատակներուն իրականացման համար կը կազ-մուի Գործադիր Մասնախումբ մը հետեւեալ անձերէն . Արիկ Ունճեան , Ա. Զուռ , Մկրտիչ Էսաեան , Յովհան-նէս Յակոբեան , Յար. Նորատունկեան , Սերովբէ Կիւլ-պէնկեան , Տիգրան Կիւմիւշկէրտան (**) :

Բաղաք . Ժողովը հինգամեայ շրջանի մը համար այս Գործադիր Մասնախումբին անդամներուն կը յանձնէ նաեւ Կեդրոնական Վարժարանի Հոգաբարձութիւնը , անոր արամադրութեան տակ զնելով այդ վարժարանին մատակարարութեան յատկացեալ Ղալաթիոյ աղգային կալուածոց եկամուտն , որ տարեկան 800-1000 ոսկիի կը հասնէր :

(*) Յայտարարութիւն Ներսէս - Վարժապետեան Ու-սումնարանի Ընկերութեան , 1884 Դեկտեմբեր 28 (Տես Երկրագոյնոց գրական-գիտական հանդէս ամսեայ . 1885 Յունուար . հջ 21-25 :

(**) Կեդր. Վարժարանի Խնամակալութեան տեղեկա-գիրը միայն այս անունները կը յիշէ , սակայն 28 Դեկ . 1884-ի յայտարարութեան տակ , Յ. Յակոբեանի անունը կը պակսի , մինչ կան աւելի Կարապետ Սըվալմեանի , Մինաս Զեբազի , Յովհաննէս Թորոսեանի , Տօֆ . Տիգրան Փեթիմալեանի ստորագրութիւնները :

Մ. Էսաեան՝ Ասենապետ , Մ. Զեբազ՝ Ասենադպի-րը եւ Սերովբէ Կիւլպէնկեան՝ գանձապահն են այս վարմինը :

Մասնախումբը նկատելով որ այդ վարժարանին բա-ցումը Ներսէս Պատրիարքին բաղձանքներէն մէկն էր , յանձն առաւ ընկերութեան գումարէն վճարել Ղալաթիոյ եկեղեցիին պարսքերը , որոնց բարձման համար յատուկ Հոգաբարձութիւն մը կարգուած էր երբեմն :

Ուստի Մասնախումբը արամադրելի ունեցած 1450 ոսկիի գումարը յատկացուց Ղալաթիոյ պարսուց վճար-ման :

Այս որոշման վրայ Բաղ . Ժողովի դիւանը , Ներսէս Վարժապետեան Ընկերութեան Գործադիր Մասնախումբը և Կալուածոց Հոգաբարձութիւնը համախորհուրդ պառա-բասուցին Կեդր. Վարժարանի կանոնադիրը , կրթական յայտադիրը և Խնամակալութեան անդամներուն ցանկը : Խառն Ժողովը վաւերացուց պատրաստուած կանոնադիրը և ծրագիրը ու ներկայացուած ցանկին համաձայն կազ-մեց Խնամակալութիւնը , որուն անդամ եղան .

Արիկ Ունճեան , Մ. Էսաեան (Ատենապետ) , Սերով-բէ Կիւլպէնկեան (Գանձապետ) , Յար. Նորատունկեան (Բ. Ատենապետ) , Անտոն Հաճեան , Տիգրան Բարաղամ-եան , Յովհաննէս Թորոսեան (Ա. Ատենադպիր) , Յովսէփ Նուսուֆեան (Բ. Ատենադպիր) , Կարապետ Սլաճեան , Մխառ Զեբազ :

Խնամակալութեան վերջնական կազմութենէն յետոյ , ստորագրեալ բոլոր միւս գանձումները միացուելով ան-միջապէս յատկացան Ղալաթիոյ եկեղեցիին պարսուց վճարման :

Ներսէս Վարժապետեան Ընկերութեան Գործադիր Մասնախումբին կը մնար շիրիմ մը կանգնել ի յիշատակ հոգեւոյն Ներսէս Պատրիարքին : Արդարեւ Մասնախում-բը իր մէջէն 200 ոսկիի մօտ գումար մը հաւաքելով շի-նել կու տայ վայելուչ մահարձան մը :

Իսկ Խնամակալութիւնը իր առաջին նիստը կ'ընէ 25 Դեկտ . 1885 ին և իր մէջէն երկու Մասնախումբեր՝

Տնտեսական և Ուսումնական՝ կը կազմէ: Տնտեսականին կը մասնակցէին Ունճեան, Հաճեան, Կիւլպէնկեան և Բարադամեան, իսկ Ուսումնականին՝ մնացեալները:

Այս մարմինին մէջ շատ կարեւոր դեր մը կատարեց մասնաւորապէս Աբիկ Ունճեան՝ «հոգեւոյս» Պատրիարքին հիացող, ազդեցիկ ու հարուստ վաճառական մը, որ մեծ դարգացում մը չունէր թէև, սակայն կը բռնէր թուրքական մեծ բարեկամ մը եղած է: Նոյնքան կարեւոր բաժին մը ունեցած է Մկրտիչ Էսաեան, և ևրոպականացեալ ըմբռնումներով հարուստ մը, որ Ներսէս Պատրիարքի հիացողներէն և անոր անմիջական գործակիցներէն մէկը եղած էր:

1876-79 թն Հայկական Խնդրոյն հետապնդման համար անհրաժեշտ եղած գումարը հայթայթելու գործին մէջ շատ կարեւոր դեր մը կատարած էր ոչ միայն գըլխաւոր նախագահը հանգիստանալով, այլ ուրիշներն ալ յորդորելով:

Այս մարմինին մէջ կրթական գործերու համար առանձնապէս հեղինակութիւն վայելող անձն էր Մինաս Չերազ, որ իբր ջերմ համակիր Ներսէս Վարժապետեանի, անոր մասնակցած էր և Կեդրոնականի հիմնադրութեան եթէ ոչ նիւթական բաժնին գէթ անոր բարոյական և ուսումնական կարգադրութիւններուն՝ եթէ ոչ միակ՝ գէթ գլխաւոր դերակատարը հանգիստացած էր:

1886 Յունիսար 1 թն Խնամակալութիւնը ստանձնած էր Ղալաթիոյ կալուածոց մատակարարութիւնը, և յաջորդած էր պարտքերը տալէ յետոյ ստացուած հատոյթներով Կեդրոնական Վարժարանը բանալ 1886 Սեպտ. 1 թն:

Իսկ Ղալաթիոյ Թաղ. Յանձնաժողովը շարունակեց մինչև 1889 մատակարարել Եկեղեցին և Թաղային վարժարանը: Այդ թուականին վերջ կը տրուէր այս առանձին մարմինին և Խնամակալութիւնը ինքն կ'ստանձնէր նաև Եկեղեցւոյ մատակարարութիւնը և Կեդրոնականի

նախակրթարանին հոգը:

1886 թն, վարժարանին անօրէնութիւնը կը վստահուէր «Կարգապահ» տխրոսով Մինաս Չերազի, որ Խնամակալութեան անդամներուն մէջ ամէնէն աւելի յարմարութիւն ունեցող անձն էր:

Վարժարանը ունեցաւ առաջին տարին 60 աշակերտ, Պոլսոյ ամէն թաղերէն:

Չերազ, Կ. Պոլսոյ ամէնէն հեղինակաւոր ուսուցիչներուն (*) գործակցութեամբը, այդ վարժարանին մէջ համախմբուած պատանիներուն տուաւ հիմնովին տարբեր դաստիարակութիւն մը, որ Կեդրոնականը պիտի յատկանշէր այն թուականէն յետոյ:

Չերազ, իրեն վերապահած էր պատմութեան և շաղաքութեան դասերը, ևրկու գլխաւոր ձիւղեր, որոնք աղուն մէջ հոգի և սիրտ մշակելու մասնաւոր առիթ և պատահութիւն կ'ընծայեն: Չերազ, որ գիտէր իր հոգիէն բան մը փոխանցել բոլոր իր աշակերտներուն—բան մը՝ որ իրմէն դաս առնելու պատահութիւն ունեցողները ամէնքն ալ միահամուռ կը հաստատեն—կրցած է Կեդրոնականի մէջ ստեղծել ազգայնական միջնորդող մը, ուր խանդավառութեան ընդունակ հոգիներ կրցած են ծաղք ստանալ և սովորականէն դուրս նկարագրով անհատներ երևան գալ այդ հաստատութիւնէն:

«Անշուշտ այդ վարժարանին հիմը դնողները —

(*) Այս դասասուններէն յիշենք գրաբարի հեղինակաւոր ուսուցիչն Մասաքիա Գարազաւ, մադեմադիկոս՝ Յակոբ Պոյանեան, բանաստեղծ եւ լեզուագէտ՝ Թովմաս Թերզեան, բնալոյծ՝ Նշան Ղուկասեան, բնագէտ՝ Նշան Անդրեասեան, իմաստասէր՝ Նիկիա Տեմիրճիպաշեան, ասուածաբան՝ Օրմանեան, քրաբան՝ Աբիկեան, հաւուակալ՝ Յակոբ Պարոնեան եւ այլն, ամենքն ալ իրենց նիւղերուն մէջ ձեռնհաս անձեր:

ամենքն ալ մենձ աղաներ, թունդ պահպանողականներ, պատկառելի հակայեղավորականներ — այդ վայրկեանին միտուընուն անգամ չէին կրնար անցընել թէ իրենց ձեռքովը հիմը կը դնէին ազգային յեղափոխութեան հրաբորբոք վառարանին: Ասանցմէ ոմանք ետքը ձեռուընին գլխուն զարկին անշուշտ, բայց եղածը եղած էր»: (Եր. Սրմաքէշխանեան, « Ինքնակենսագրականի տեղ. Թռուցիկ յիշատակներ » : Տարեցոյց Ազգ. Ուսանողներուն. 1914 էջ 149) :

Չերազ՝ Կեդրոնականի կրթական ծրագիրին կազմութեան և հոն տիրող բարոյական մթնոլորտին ստեղծման գլխաւոր դերակատարը եղած է, նախ իբր խնամակալ և ապա իբր սնորհէն: Անիկա իր աշակերտներուն համար տեսակ մը մենտորի դեր կատարած է և զանոնք առաջնորդած է յաճախ:

Անիկա իր դրական հեղինակութեամբ և ազգային գործերու մասնակցութեամբ պատկառանք կը ներշնչէր ինչպէս ամէն շրջանակներու, նոյնպէս նաեւ իր աշակերտներուն մէջ: Ի ընէ ծանրաբարոյ և պատկառելի անձնաւորութիւն, մեծ ներգործութիւն մը ունեցած է իր աշակերտներուն վրայ, որոնք միշտ խորունկ յարգանք մը տածած են իրեն նկատմամբ: Եւ Կեդրոնականի մէջ անիկա յաջողած է ստեղծելու տեսակ մը վառարան ազգային կեանքի համար:

Այդ խիստպէս « ազգային օճախ »-ին մէջ դաստիարակուած պատանիները, « ազգին սէրը » ունէին գերազանցապէս և ամէն զգացումէ առաջ:

Հոն կը կադապրուէին անոնց հոգիները, և խնդրակառութեան այդ մթնոլորտին մէջ անոնք կ'առանային ձգտում մը ու ներշնչում մը որ անդադարաբար կը բերէր իրեն հետ նուիրումի յօժարութիւնը, որ կեդրոնականացիներու գլխաւոր յատկանիշը եղաւ յետոյ:

Այդ քուրային մէջ ուր հոգիները հալեցան և ազ-

նուական կադապրներու մէջ ծորուելով նոր կերտուեցան, մեծ դործաւորը Չերազ էր:

Չերազ այդ դարբնող և կերտող հաստատութեան առաջին սիւնն էր՝ եթէ ոչ հիմը:

Կեդրոնականի անդրանիկ սանրէն Սրչակ Չօպանեան Չերազի Յորեկեանի օրը (30 Մայիս 1926) իրեն ուղղուած ուղերձի մը մէջ կ'ըսէ. « Դուք այն խոժոռ ու մեքենա-« կան ուսուցիչներէն չէիք որ լոկ չոր ծանօթութիւններ « կը փոխանցեն աշակերտներուն, դուք մեծ ընկեր մը, « երէց եղբայր մըն էիք մեզի համար, որ ձեր ժպիտին « անդխմադրելի հեղինակութեամբը միայն կը վարժէիք « և կ'առաջնորդէիք՝ առանց նեղութեան՝ մեզի պէս ջը-« դուտ ազգի մը ծնունդ եղող անհանդարտ պատանիներ: « Դուք գիտէիք ձեր անձին հրապրելով՝ մեզի կրկնա-« պէս սիրելի դարձնել մեր դպրոցը. դուք գիտէիք « մանաւանդ ամէն բանէ վեր սիրցնել ձեր աշակերտներ-« լուն իրենց ազգը, իրենց լեզուն, իրենց պատմու-« թիւնը, իրենց գրականութիւնը: Դուք գիտէիք նկատել « ձեր աշակերտներուն մէջ սեւէ նորածիլ կիրք ու խը-« րախուսել զայն: ... Դուք պատմութիւն կ'ուսուցա-« նէիք, և ազգերու դարաւոր կեանքին դասերը մեզի « պարզելով՝ կը ձգտէիք ազգասիրութեան ուղեգիծերը « մասնամիջ ընել, մեծ նկարագիրներ իբր օրինակ ցոյց « տալ մեզի. բայց « քաղաքականութիւն » երբեք չէիք « ընել. նոր սերունդը կը մղէիք բան սովորելու, պատ-« րաստուելու, և ոչ թէ դպրոցական դրասողաններէն « հանրային գործունէութեան մէջ նետուիլ փութալու: »

Ուրիշ մը՝ իբր դաստիարակ զինքը կը ներկայացնէ քիչ մը աւելի մտերիմ դիմելով: Անիկա կ'ըսէ թէ.

« Շատ կը սիրէինք ու կը յարգէինք զինքը, բայց կը վախճայինք ալ իրմէ: Երբեք չեմ յիշեր բարկացած տեսնել զինքն աշակերտներուն դէմ. իր դիտողութիւն-« ներն ու յանդիմանութիւնները բոլորին առջեւ կատակի

ձեռով կ'ընէր, երբեմն ալ չափաբերուած յանգաճոխ տողերով. « Յարութիւն Ներսէս — քեզի դէմ զայրոյթ կը դրամ ներսէս » — « Զատէեանին մարդը ըլլալն է երազ — Յոյսը կարէ՛ իրմէ, ո՛վ Մինաս Զերազ » — « Պօղոս Կեփաս — բազոց կ'երթաս » — « Յարութիւն Սանտալեան — դուրս կը նետենք՝ իբր հինցած սոս սանճալիան » — Գարեգին Տէր - Սաչատուր — ընկերներուդ լաւ օրինակ տուր » :

Զերազ խոփու մարդ մը չէ եղած :

Իր աշակերտներէն ուրիշ մը՝ Յ. Սապեա, կ'ըսէ թէ « Բայց այնչափ տարիներ վերջը, խիստ յտուակօրէն աչքիս առջեւ են իր սղուար հասակը, բարի աչքերը, « Ժպտուն դէմքն ու ամէն շարժումները, կատակներն « ու խօսքերը : Նախակրթարանի դաժան հակող դաստիարակներէն ու խստադէմ անօրէնէն ետքը այդ ընդհանրական բարի ու կատակասէր մարդը անխմանալի երկուցի մըն էր ինձի համար » (Կոչնակ . 1920 , թ . 26) :

Սրմաքէշխանեան կը պատմէ թէ ինք ամէնէն տըկայրներէն մէկն էր շարադրութեան . բացարձակապէս անկարող էր նիւթ մը ընդլայնելու . իր կազմած նախադասութիւնները խեղանդամ էին և անարիւն : Սէր ալ չունէր գրելու : Իր շարադրութիւնները այնքան համառօտ էին , որ Զերազ « հեռագիր » կ'անուանէր զանոնք :

Սրմաքէշխանեան այս առթիւ իր յիշատակներուն մէջ կ'ըսէ .

« — Երուանդ , հեռագիրդ կարգա՛, կ'ըսէր այն տնու Քմէթիաղովը , որ վարժարանին հմայքն էր » :

Անուշ Քմէթիաղ մը որ վարժարանի մը հմայքը կը կազմէ , թերեւս անհասկնալի է , սակայն իրողութիւն մըն է :

Ժպտուն՝ սակայն միշտ պատկառազգու Զերազ արդարեւ այդ վարժարանին մէջ գրաւ հոգի մը , որ 1889 ին իր անակնկալ մեկնումէն յետոյ ալ ապրեցաւ հոն : Այժ

հոգին , իրմով դարձնուած , կը նկարագրեն Կեդրոնականի այն աստեղի աշակերտները : Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ անոնցմէ մին .

« Երկրորդական վարժարանի մը մէջ , չնորհիւ Զերազի , համալսարանական ուսանողի մը ազատ վիճակն « ունէինք , և սակայն , հակառակ մեր պղտիկ տարիքին « և չնորհիւ նորէն անոր ազդու հմայքին , բնաւ չէինք « զեղծաներ տառով , այլ ընդհակառակը այն աստեղն կը « սիրէինք զայն այնքան որքան կը յարգէինք : ... Զերազ գրէ թէ ընկեր մըն էր մեզի . պատիժ չկար վարժարանին մէջ , բացի « ազդարարութիւն » էն , որ աւելի բարոյական բան մըն էր և որուն վստահաբար կըրտնամ ըսել թէ շատ քիչերը ենթարկուած են , այնքան « կ'զգուշանայինք այդ բարոյական պատիժէն ու այնքան « կը յարգէինք մեր անօրէնը ... »

« Օրին մէկը սղայ մը կանոնի հակառակ ընթացք « ունեցած էր և անոր մէկ ընկերը , գուցէ հակառակու « թեան բերմամբ , բայց մանաւանդ այնպէս տեսած ու « վարժուած ըլլալով իր թաղին վարժարանին մէջ , դընդա՛ստ անօրէնին իմաց տուաւ : Մենք գիտցանք այդ բանը « և սրտատրոփ կ'սպասէինք , հասկնալու համար թէ ինչ « պիտի ըլլար : Զերազ եկաւ ներս . կատակախօս մեր « անօրէնը բացառաբար չէր խնդար . խոփու չէր , բայց « տխրութիւն մը կար աչքերուն մէջ և ըսաւ .

« — Այսինչ պարտնը այսինչ յանցանքն է գործեր և « այնինչն ալ եկաւ ինքնաբերաբար ինձի իմաց տուաւ . « տախտակ աւելի մեծ յանցանք է քան միւս գործուածը : « Յանցաւոր պարտնը « ազդարարութիւն » մը պէտք էր « ընդունէր : Հիմա այդ պատիժը ներուած է իրեն , և « փոխանցուած է զինքը մասնաղ ընկերս » :

« Եւ որովհետեւ շատ կատակասէր էր ու խնդամիտ , « վախճալով որ երկուր աստեղ չի կրնայ պահել իր լըր « ջութիւնը , հանդիսաւորապէս ելաւ գնաց : Բայց մենք

« լուռ մնացինք, որովհետեւ առաջին անգամ կ'իմանա-
« յինք այդպէս բան և ցնցուած էինք » (Յ. Ասպետ .
Սոյնակ, թիւ 26) :

Այդ ցնցումները զորս Չերազ առաջ կը բերէր տղու
հոգիներու մէջ, Կեդրոնականի հոգին եղաւ, ապրեցաւ
իրմէ յետոյ ալ հոն, սակայն իր պակասը հոն խորապէս
զգալի եղաւ :

Ա. Չօպանեան կը պատմէ այն վիճակը, որուն Կեդ-
րոնականը ենթարկուեցաւ երբ Չերազ անկէ հեռացաւ :

« Մենք շատ տխրեցանք երբ դուք մեկնեցաք, և
« երբ Խնամակալութեան անդամներէն մին, որ կսկողա-
« վիղ էֆէնտի մըն էր, և կաւ շատ անթաքթ կերպով
« Ձեզ նսեմացնել յանդգնող լեզուով մը մեզի խօսիլ Ձեր
« մեկնման մասին, երբ ըսաւ թէ ձեռք շատ աւելի կարող
« ու դարձեցաւ «Եւրոպացի» անօրէն մը բերած էին մեզի
« Ձեր տեղը, ... մեր կարգը որոշեց բազմի ուժեղ ցոյց
« մը ընել, « յեղափոխութիւն » մը յարուցանել . բաւա-
« կան ծանր ոճով դրուածքներ մը ուղղեցինք Խնամակա-
« լութեան, ուր կ'ըսէինք թէ մինչեւ որ Հայ անօրէն մը
« չյաջորդէր մեր սիրելի Չերազին, պիտի չդառնայինք
« դպրոց, և աւելնք քաղցինք : Մենք ոմանք քիչ յե-
« տոյ ստիպուեցան դառնալ վարժարան, բայց շատերը
« յամառեցան տուններնին կամ ուրիշ դպրոցներու մէջ
« աշխատիլ մինչեւ տարեշրջանին վերջը . դպրոցը սակի
« ու վրայ եղած էր . Զուլիցերիացին չէր կրցած ինքզին-
« քը սիրցնել, առաջին շրջանաւարտներուն դասը նիստը
« պիտի ըլլար՝ եթէ մեր կարգը այդ նուազեալ վիճակին
« մէջ մնար . տարեշրջանը լրանալուն, մենք հրճուանք
« ունեցանք մեր յեղափոխութիւնը յաղթանակով պատկ-
« ուած տեսնելու . Խնամակալութիւնը Զուլիցերիացիին
« տեղ կը բերէր իբր անօրէն Չեր արժանաւոր յաջորդը,
« ուրիշ պատուական Հայ դործիչ մը, ողբացեալ Յու-
« բուլթիւն Մոստիշեանը » :

Կեդրոնականի մէջ իր մեկնումէն յետոյ տիրող վի-
ճակը կը նկարագրէ նաեւ իր մտերիմը՝ Եղիա, որ այն
սաեան Կեդրոնականի մէջ դասախօս էր :

Ահա այն շատ ուշադրաւ տողերը որ առ Չերազ ուղ-
ղուած 1889 Դեկտ. 11 թուակիր նամակին մէջ կը կար-
դանք .

« Հայկական դործոց այդ կեդրոնէն ուր կը գահն'ս,
« որքան արդեօք փոքր կ'երեւայ քեզ Կեդրոնական վար-
« ժարանն, ուր հինգ հոգի — որոնց մէջ կոտորակեցաւ
« պաշտօնդ — հեռի են կատարելապէս կատարելէ միակ
« անօրէնի մը դործն : Արդարեւ քու անօրէնութեանդ
« ժամանակ ալ պակաս մը կար վարժարանին մէջ . տը-
« ղայք ըստ փափաքելոյն կանոնապահ չէին, սակայն
« շատ աւելի կանոնապահ չեն այսօր ալ : Փոխանակ դոյզն
« կանոնապահութեան՝ զոր ստացան ուսանողք ի դործ
« դրուած խստութեանց չնորհիւ՝ շատ անկանոնութիւն-
« ներ կան վարժարանին մէջ : Ամէնուն բերանն է «դըպ-
« րոցին համը փախաւ » : Ամէն անգամ որ անուշդ կ'ար-
« տասանուի, յուզում մը կը յայտնուի դիմաց վրայ » :

Չերազ կատարեր էր ուրեմն այդ հաստատութեան
մէջ կեդրոնական անձնաւորութեան մը դերը, հոն դերը
էր շունչ մը որ իրմէն յետոյ ալ ապրեր էր, անիկա դըպ-
րոցին հոգին կերտեր էր : Եւ Կեդրոնականին հոգին կեր-
տած ըլլալը պզտիկ պատիւ մը չէ Չերազի համար, որ
իւր միայն այս ծառայութեամբն ալ աղքատին երախտա-
դէտութեան մը իրաւունքն ունի :

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԹՆՈՒՈՐՏԸ ԵՒ ԻՐ ՓԱՆՈՒՍՏԸ

Ներսէս Պատրիարք կը վախճանէր 1884 Հոկտ. 26 ին՝ ձգելով աղգը այնպիսի պայմաններու մէջ, որ նախանձելի ըլլալէ շատ հեռի էին:

Պերլինի դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածը դրական ոչ մէկ արդիւնք ունեցած էր:

Աղգային վարիչ շրջանակներու մէջ Ներսէս Պատրիարքի քաղաքականութեան հետեւանօք աղգին սպառնացող վտանգը նշմարողներ եղան և թուրք կառավարութեան օրէ օր աւելի շեշտուած կասկածները փարատելու համար Պատրիարքական աթոռ բարձրացուցին Կարնոյ նախորդ Առաջնորդ Յարութիւն Արքեպ. Վահագնեան, որ ճանչցուած էր թրքատէր և գրաւած՝ Օսմ. կառավարութեան վստահութիւնը, մասնաւորապէս Ռուս-թուրք 1877-78 ի պատերազմին տառն իր ցոյց տուած ուղիւ, շրջանայեաց և խոհական ընթացքով:

Ներսէս Պատրիարքի վախճանելէ յետոյ, «Հայ ժողովուրդը զբաց թէ ոչ ոք պիտի կրնար ստանձնել «չարունակութիւնը այն քաղաքականութեան որուն ամբողջ ծանրութիւնը հանգուցեալ եկեղեցականը ինք կը տանէր: Այս զգացումին հետ մէկտեղ աղգային յոգնութիւնն ալ երեւան եկաւ: Եւրոպական միջամտու-

«Թեամբ Հայաստանը բարեկարգելու ջանքերը գրեթէ «ապարդիւն մնացած էին և ապագայ վստածարացումի «երկիւղը կը տիրէր: Կ. Պոլսոյ Հայերը սկսան մտածել «թէ Դրան հետ հաշտարար քաղաքականութիւն մը Հայաստանի համար թերեւս աւելի նպաստաւոր արդիւնք-«ներ արտադրէ քան թէ անանկացեալ 61-րդ յօդուածին «վրայ ունէ յուսադրութիւն: Այս խորհուրդը իրագոր-«ծելու նպատակաւ Կ. Պոլսոյ Աղգային ժողովը 1885-ին «Պատրիարք ընտրեց Էրզրումի նախորդ Առաջնորդ Տ. «Յարութիւն Եպիսկոսը որ Օսմանեան կառավարութեան «առջեւ Հայկական Խնդրին առթիւ կասկածելի անձնա-«ւորութիւն չէր: Միւս կողմն տառն Քաղ. ժողովին անդա-«մակցեցան Դրան վստահելի քանի մը պահպանողական «վաճառականներ: (Տես ժամանակակից Աղգ. պատմութեան էջեր. Կ. Պոլսոյ պահպանողական վարչութիւնները «Ա. Արքիտրեան Նոր կեանք. Լօնտօն):

Յարութիւն Պատրիարք, խորագէտ ու հեռատես անձ, կրցաւ ըմբռնել ինչ որ իրմէ կ'սպասուէր և ջանաց ամէն կարելի միջոցներով մոռցնել տալ մօտաւոր անցեալը որ երկու ժողովուրդներուն միջեւ տատու-թիւն և կիրք արծարծելու հանգամանք ունէր:

Սակայն եթէ չափաւորներ, պահպանողականներ, և խոհական մարդիկ այսպէս կը մտածէին, անդին կար եւանդուն երիտասարդութիւն մը, տաք զլուխ և յանդուգն, որ անգիտակ իր պատասխանատու քայլերուն ամբողջ աղգին վրայ ունենալիք հաւանական անդադարձութիւններուն, տակաւին կը հետապնդէր քաղաքականութիւն մը որ երբեք չէր կրնար նպաստել այս ուղղութեան: Գաւառներու մէջ անփորձ երիտասարդներ երազներով տարուած կը կազմէին հայրենասիրական դադանի մարմիններ որոնք նպատակ ունէին ժողովուրդը ապստամբութեան պատրաստելու:

Այս ձեռնարկներուն և կազմակերպութիւններուն

հետքերը կառավարութիւնը կը տեսնէր, անոնց թուղթերը և անդամները ձեռք կ'անցնէր երբեմն։ Ասոնք Պատրիարքարանին կատարած ջանքերը կը խաչաձեւէին և թուրք կառավարութեան կոսկածները վառ կը պահէին։

Յարութիւն Պատրիարք յուսահատ բարեւոքելէ տիւրող կացութիւնը, թողուց Կ. Պոլիսը և քաղաքացաւ Երուսաղէմ, որուն Պատրիարք ընտրուած էր արդէն։

Իրեն յաջորդին ընտրութեան ատեն երկու իրար խաչաձեւող ուղղութեան ներկայացուցիչները իրարու դէմ ձակասեցան։ Յարութիւն Պատրիարքի ուղղութիւնը շարունակելու կուսակիցներու ընտրելին էր Պրոսպոր Սուրբորդ Բարթողիմէոս Արքեպս. Չամչեան, որ թուրք պետական շրջանակներու վստահութիւնը շահած և թրքասէր ճանցուած էր, իսկ ազատականներուն, Եւրոպական Դիւանագիտական միջամտութեան մը վրայ հաւատք տածողներուն ընտրելին էր Պէշիքթաշի քարոզիչ Խորէն Արքեպս. Նար-Պէյ որ իբր Պերլինի Դեսպատխորհուրդին մասնակցող Հայ պատուիրակութեան անդամ, և իբր լեզուագէտ ու դեսպանական շրջանակներու ծանօթ դէմք մը, ամէն յոյս կը ներշնչէր Ներսէսի ուղղութիւնը շարունակելու։

Բուէարկութեան մէջ ոչ մէկը մեծամասնութիւն չահեցաւ։ Իրեթէ հաւատար քուէներով համեմատականի մնացին։ Պահպանողականները դաւալ մը Նար-Պէյը մոլորեցուցին։ Նար-Պէյ հրաժարական ներկայացուց, և բոլորն պայքարէ մը յետոյ պատահական ընտրելի մը Արմաշու Վանահայրը՝ Աշդեան Խորէն Արքեպս. պատրիարքական աթոռը բարձրացաւ։ Վանական միջոցով ամէն մէջ առաջացած այս հմուտ եկեղեցականը որուն հայրենասիրութիւնը և իր եկեղեցիին ու ազգին համար բարի տրամադրութիւններ ունենալը ոչ ոք կրնայ ուրանալ, չկրցաւ նոր պաշտօնին պահանջած նրբութիւնը ցոյց

տալ և մասնաւանդ հասկնալ ժամանակի փափկութիւնը։ Հետեւաբար, յեղափոխական տրամադրութիւնները օրէ օր աւելի առաջ գացին։

Թրքական կառավարութեան անյօժարութիւնը Հայաստանի մէջ ունէ բարենորոգում գործադրելու համար և օրէ օր աւելի խիստ վերաբերում ունենալը և Հայերը կոսկածելի նկատելը, պատճառ եղան որ Ազգը իր ձակասողին տէր դարձնելու համար, մասնաւոր ջանքեր նուիրուին, և ժողովուրդին մէջ տարածուի ինքնապաշտպանութեան գաղափարը։

Յեղափոխական գաղափարներու արծարծումը նպաստաւոր հող կը գտնէր մասնաւորապէս նորահաս սերունդին մէջ, որուն կրթութեան և դաստիարակութեան համար մեծ դեր կը կատարէր Միացեալ Ընկերութիւնը։

Չերազ այս միջոցին կը գտնուէր Կ. Պոլիս, անխախտ պահելով իր վաղեմի համոզումները և հիացումը հանդէպ Վարժապետեանի և իր քաղաքականութեան, որուն յաջողութեան մինչեւ վերջը գրեթէ համոզուած մնաց։ Չերազ և իր գաղափարակիցները կը պահէին իրենց հաւատքը դիւանագիտութեան միջոցաւ Հայկական Խնդիրը լուծելու համար, մինչ անդին կը կազմակերպուէին խմբակներ, որոնք բոլորն միջոցներու և յեղափոխական մեթոդներու վրայ յոյս կը դնէին։

Հետեւաբար Պերլինի Վեհաժողովին յուսախաբութիւնը ծնունդ տուաւ երկու հոսանքներու, մին մուրիկութեան և միւսը՝ բոլորն միջոցներու հակամէտ, երկուքն ալ միտք նպատակով իրարու լծորդուած և երբ պական միջամտութիւն հրաւիրել, խոստացուած և Պերլինի ու Կիպրոսի կրկին դաշնադիրներով նուիրադրածուած բարենորոգումները իրագործելու համար։

Չերազ առաջիններուն գլխաւորներէն մէկն էր և հետեւաբար համակիր չէր յեղափոխական բոլորն միջոցներու։

Անիկա յեղափոխական ունէ կողմակերպութեան հետ
սունչութիւն չունէր, սակայն կասկածի առարկայ ըլ-
լալէ չէր կրնար դիմաւոր, քանի որ այդ յեղափո-
խական շարժումներու ազդակը եղող Պերլինի դաշնա-
դրութեան 61-րդ յօդուածը ստացող Հայ պատուիրակու-
թեան մէկ անդամն էր:

Յետոյ, անիկա, Խրիմեանի պէս, ձեռք բերուած
արդիւնքին խեղճութիւնը վերադրած էր մեր անգէն ու
խեղճ ժողովուրդ մը ըլլալուն և կերպով մը զինեալ
ապստամբութեան խրախոյս կարգացած էր: Ան Միա-
ցեալ Բնկերութեան մէջ կատարած էր շատ գործոն դեր
մը և անոր գլխաւոր զերախարհներէն մէկը եղած էր:
Կառավարութիւնը մասնաւորապէս 1885-էն սկսեալ Միա-
ցեալ Բնկերութեան վրայ նայիլ սկսած էր կասկածով,
վստմելի Բնկերութեան Վանայ վարժապետանոցին անո-
րէնը Մկրտիչ Փորթուկալեան և Պերլինի Հայ պատուի-
րակութեան անդամ՝ Մկրտիչ Արքեպ. Խրիմեան իրա-
րու գործակից նկատուած և երկուքն ալ Վանայ հեռաց-
ուած էին (1885): Միացեալի պաշտօններէն ուրիշներ
կասկածելի եղած և նոյնիսկ Սարբեան և Նաթանեան
ձերբակալուած էին:

Փորթուկալեան Կ. Պոլիսէն անցած էր Մարսիլիս,
որ սկսած էր հրատարակել Արմենիան (1885) և հիմնած
«Հայոց Հայրենասիրական Միութիւն»-ը, որոնք որքան
որ ալ զինեալ ապստամբութեան մը յայտնի առաջադրու-
թիւնը չունէին, սակայն իրենց ձգտումով ու միտումով
Թուրք կառավարութեան կողմէ չէին կրնար դիմաւոր
բարեացարկամօրէն, քանի որ անոնք նպատակ կ'ընտրէին
«աշխատիլ վարչական բարենորոգումներ մտցնելու Թուր-
քահայաստանի մէջ, ... իրաւունք ստանալ ազատօրէն
ինքզինքը կառավարելու, որով միայն կրնան վերնալ
այն հարստահարութիւնները, որոնք այսօր Հայաստանի
թշուառութեան և աւերակ դառնալուն պատճառ կը լի-
նէին»:

Անոնք չէին կրնար Թուրք կառավարութեան ատե-
լութեան ու հալածանքին առարկան չըլլալ երբ յայտնի
կը յայտարարէին թէ իրենց նպատակին համեմուտ հա-
մար պիտի գործադրէին «ամէն յայտնար եղած միջոց-
ներն» և պիտի աշխատէին «ներքին ոյժ գոյացունել
Ազգին մէջ իր ազատութեան համար»:

Մարսիլիոյ Արմենիան կ'իշխէր ներքին ոյժ գոյացնելու
կը նպատակը, անդին Լօնտօնի մէջ Հայաստան, հիմնուած
1887 Հոկտեմբերին, խմբագրութեամբ Ժան Պրուսպըլի,
Միհրան Սըվապըլի և Ճէյմս Մալքումի, երկու ճակատի
վրայ կը գործէր, մէկ կողմէն Հայերը գործի հրաւիրե-
լով, միւս կողմէն՝ Եւրոպայի հանրային կարծիքը լու-
սարանելով Արեւելքի իրաց մասին իր երկիւղեղեայ հը-
րատարակութեամբ:

Բոլոր այս ձեռնարկները իրենց առանցք ունէին
երբեմնի միամտութիւնը որ եւրոպական գիւտնադիտու-
թիւնէն կ'ազնկալէր Հայաստանի կացութեան բարւոքումը:

Այս սղլութեամբ գործողներուն նախապատկան
էր Լօնտօնաբնակ Բրօք. Կարապետ Յակոբեան, որ 1874-էն
սկսեալ, առաւելապէս իր անհատական նախաձեռնու-
թեամբ և երբեմն հաւաքական օժանդակութեամբ, Լօն-
տօնի մէջ անվճար աշխատած էր:

Այդ ճամբուն մէջ քայլ մը առաջ անցաւ Մ. Փոր-
թուկալեան, որ 1885-ին հազիւ արտասահման անցած՝
Նախաձեռնարկ եղաւ կողմելու Յանձնախումբ մը, որուն
նպատակը պիտի ըլլար ընդհանուր համաձայնութեան մը
ընդել բոլոր գաղութները, գլխում ընելու համար «մաս-
նաւորապէս Գերման կառավարութեան մօտ, և կ'իշխէ հարկ
սեւնուի, միւս Տէրութեանց ևս պատուիրակութիւն մը
զրկել. Եւրոպական մամուլին միջոցով յուզել Հայկական
Խնդիրը և գլխաւոր պատահարները հեռագրել տալ զա-
նազան կողմեր»:

1885 Մարտին Մարսիլիոյ մէջ այս մարմնոյն Ընդ-

համուր ժողովին կողմէ յայտնուած փախաքին ընդամուսն
երթալով, Բրօֆ. Կ. Յակոբեան 1885 Դեկտ. 23 ին Լօն-
տօնի մէջ կը կողմէ նոյնպէս խաղաղ միջոցներով դոր-
ծելու համար «Հայրենասիրաց Ընկ. Հայոց յեւրոպայ»
անուն մարմին մը, որուն նպատակն էր «չարունակ յու-
զել Հայկական խնդիրը եւրոպայի սուսնակարգ լրա-
դրաց միջոցաւ, տալով ձիշտ տեղեկութիւններ Հայաս-
տանի վիճակին վրայով: Պատեհ տուիթէն օգուտ քաղե-
լով յիշատակողներն մատուցանել Պերլինի Դաշնագիրը
ստորագրող վեց մեծ Տէրութեանց և ՚ի հարկին պատ-
գամաւորք զրկել ուր որ հարկ լինի, երբ կեդրոնային
արկղին վիճակը ներէ»:

Նոյն օրերուն (1885ի վերջերը) Ա. Իսքէնտէր և Գ.
Էջնայեան կը ներկայանան Ֆրանսայի արտաքին գործոց
նախարար Պ. Ֆրէսինէի, հայկական ցաւերը և Հայաս-
տանի զուլումները անոր միջոցաւ ներկայացնելու համար
Ֆրանսական խորհրդարանին:

Եւ միեւնոյն ժամանակ կ'որոշեն Փարիզի, Մարսի-
լիոյ, Լօնտօնի, Մանչէսթրի, Վիէննայի, Պուքրէշի, Վառ-
նայի և Ռուսաճուղի գաղութներուն կողմէն ստորագրե-
լուած աղերսագիր մը ներկայացնել Գերմանիոյ Թաղու-
հին, որ ժամանակին լաւ ընդունելութիւն ըրած էր
Խրիստոս Հայրիկին, Նար-Պէյին և Չերաղին:

Այս խնդրագիրը (պատճէնը տես. Մանչեսթրի Հալ
Գաղաթը, էջ 127-129) մատուցուած է քանի մը գաղութ-
ներէ, ստորագրուած 1886 ի սկիզբները, առանց ունե-
ղական արդիւնքի, վասնզի ինչպէս յայտնի է, Պիս-
մարքի կառավարութիւնն էր որ արդէւրեւ կողմ էր Անդ-
լիական պահանջումներուն, Յունաստանի և Գարաթաղի
խնդիրներուն կարգադրութենէն յետոյ երբ կարգը եկած
էր Հայկական Բարենորոգումներով զբաղելու, վճարաբ-
րակով թէ՛ «Պէտք է քիչ մը հանդարտ թողուլ թուր-
քիսն»:

Այս խնդրագիրէն առաջ, 1885 Նոյ. 4 ին, գրեթէ
նոյնաժամանակ Մարսիլիոյ, Բարիդի և Լօնտօնի ձեռ-
նարկներուն, Մանչէսթրի Հայ Գաղութին կողմէ Լօրա
Սօլզպրիի կը ներկայացուէր խնդրագիր մը, Հայկական
Խնդրոյն վրայ իր ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար:

Ասոնք ամէնը ցոյց կուտան թէ տակաւին կ'ապրէր
Հայոց մէջ — մանաւանդ որոշ դատարարի մը մէջ — հա-
ւատքը քիւսանող խոռութեան ճամբով Հայաստանի բարե-
նորոգումները ձեռք բերելու, մինչ ուրիշ կարգի մտր-
դիկ, տաքդուլս երիտասարդներ — ինչպէս Նազարբէգ-
եան և այլն — աւելի ձախ քան Փորթուկալեան, զփզոհ
Արմենիայի և անոր գաղափարակիցներու ուղղութենէն
և այլ օրդանին սահմանափակ և սեղմ ծրագիրէն, 1887ին
կը հիմնեն յեղափոխական նոր լրագիր մը՝ Հնչակը, որ
իր առաջին թիւին մէջ իսկ կը յայտնէր թէ «Թուրքա-
հայաստանի Հայ ժողովրդին վերաբերմամբ, մենք այն
խորին համոզմունքէն ենք, որ պէտք է անպատճառ ջար-
դուին նրան առաջդիմել արգիլող ամբարշտութիւն»:

Յաջորդ տարին (1888) արդէն կողմունք էր Հրն-
չակեան Կուսակցութիւնը, որ ծրագրած էր «կու-
մղել միապետական կարգերը տապալելու համար և
նրանց փոխարինելու հանրային ռազմարարական շար-
քերով» (*):

Այս նպատակին հասնելու համար ընտրուած միջոց-
ներն էին. «1. Պրօպագանտա և Ագիտացիա, 2. Տեսու-
րական գործողութիւն, 3. Ապստամբային գունդերի
կազմակերպութիւն և 4. Ապստամբական զօրաշարժերի
կազմութիւն» (**): Ասոնք բաւականէն աւելի պերճա-
խօս էին ցոյց տալու համար թէ այս առքդուլս երի-
տասարդները ինչ բանի կը ձգտէին:

(*) Մրագիր, էջ 5:

(**) Մրագիր, էջ 11:

Հնչակեան կուսակցութեան ծրագիրը կը տրամադրէր որ «կազմակերպուին ընդհանուր կուսակցութեան պէտքէ բաղկացած լինի խմբերից, որոնք ամէնքը սերտ կերպով կապուած են միմեանց հետ, իրենց մէկ և ամբողջ մարմին, մի կոմունալ տարածութիւն՝ ենթարկուած ընդհանուր կազմակերպութիւնը ղեկավարող մի կենսունակ մարմին» : (*)

Արդէն աստ անդ, երկրի մէջ կազմուած էին անջատ մարմիններ, որոնք իրարու հետ կապ հաստատեցին և ի վերջոյ կապուեցան արտասահմանի մէջ կազմուած Հնչակեան կեդրոնին, որ երկրի մէջ զանազան մարմինները ղեկավարելու համար Տրապիզոնի մէջ կեդրոն մը կազմած էր և ժընեւէն արուած հրահանգներով դուրսէն կը ղեկավարէր երկրի մէջ հայրենասիրական եռանդով աւելցուն երխտասարգութիւնը :

Թուրք Կառավարութիւնը անտարբեր և մանաւանդ անծանօթ չէր երկրին մէջ կատարուած խմորումներուն և արտասահմանի մէջ Հայոց ցոյց տուած գործունէութեան :

Անիկա, 1886 էն սկսեալ, քանիցս աղքատարած էր չափ դնել արտասահմանի մէջ կատարուած հակաթուրք հրատարակութեանց, որոնց վերջ տալ Պատրիարքարանի ձեռնհասութեանցն դուրս էր, թէեւ անիկա քանի մը փորձեր կամ անոնց հրատարակութեանց արժէքը նուազեցնելու կամ չէզոքացնելու ձեռնարկներ ըրած էր, ինչպէս Յարութիւն Պատրիարքի յայտարարութիւնը՝ Բոսֆ. Յ. Յակոբեանի հանդամանքը ժխտող, Ալըզեանի ծրագրած Դուրեան վարդ. ի ազարդիւն աւաքելութիւնը (1889) և այլն :

Արտասահմանի մէջ յարուցուած աղմուկին համար ասկէ աւելին ընելու միջոցը չունէր Թուրք Կառավարութիւնը, որ իր իշխանութեան սահմաններուն մէջ այլա-

(*) Նոյն, էջ 11 :

պէս վարուելու առիթը և սրտեհութիւնը ունէր :

Սուլթանին կառավարութիւնը հետեւաբար խստիւ հետապնդել սկսաւ յեղափոխականները : Ձերբակալութիւնները սկսան և ռատիկանական խստութիւնները գործադրուեցան պետութեան ամէն կողմը :

Մինաս Չերազ, այս ժամանակամիջոցին, եթէ նոյնիսկ ոչ մէկ յարաբերութիւն ունեցած ըլլար կազմակերպութիւններու հետ, չէր կրնար կասկածելի նկատուելու վտանգէն ազատ մնալ իր անցեալ գործունէութեամբ և այն ժամանակի դիրքով, մասնաւորապէս Միացեալի հետ իր ունեցած կապերով :

Ներսէս Պատրիարքի մահէն յետոյ, անիկա կը մնար անպաշտպան, լրտեսուած և հսկողութեան տակ : Պետական դրաքննիչ Միքայէլ Աշճեան իրեն կը հաղորդէր որ Համիար խիստ հրաման ըրած է որպէսզի Խրիմեան և Չերազ ինչ որ հրատարակեն արտօնութիւն չտրուի : Այլեւս Չերազի համար դժուար էր ապրիլ Կ. Պոլսոյ մէջ :

Սակայն տակաւին իր մէջը կ'ապրէր Պերլինի Պատուիրակութեան մասնակցող երխտասարգ Չերազի խանդավառ հոգին և մանաւանդ հաւատքը, որ իրեն նման ուրիշներ ալ կը կրէին դեռ, հաւատալով Ներսէսեան Պետութեանց մօտ դիմումներու օգտակարութեան :

Ճէյմս Պրայսի փափաքը Չերազը կրկին Անգլիոյ մէջ տեսնուել (տես էջ 224, 22 Նոյ. 1880 ի նամակ) կ'երևայ թէ ուրիշներ ալ ունէին : Մասնաւորապէս Անգլիոյ Հայերը կը գրեն իրեն ու խորհուրդ կուտան հոն երթալ և ուշխատիլ : Անգլիոյ Հայ Գաղութը հաւատք չունէր Պրուսիայի և Սվաբիայի վրայ, որոնք թէեւ փրփակամտի համար կը հրատարակէին Հայաստանը, փրփակամտի համար կը հրատարակէին իրենց ըստական չափազանց խալ ու անձեռնհաս էին իրենց ըստանձնած գործին և բալորովին անտեղեակ էին Հայաստանի և Հայկական Խնդրին մասին : Ուստի Չերազ իրեն

եղած հրաւերին պատասխանելու տրամադիր էր և կ'որոճար այդ գաղափարին վրայ:

Իր մտադրութեան առ ի պատրաստութիւն կը խորհի նախապէս անգամ մը Հայաստան երթալ, մօտէն ճանչնալ երկիրը, մարդիկը, բնութիւնները և այլն:

Այս նպատակով 1888 ին գարնան արձակուրդի օրերուն Մինաս Գրիգորեան (*) անունով անցադիր մը կ'առնէ Պաթում-Թիֆլիս-Էջմիածին ճամբով Վան երթալու համար յանձնաթիւ:

Արդարեւ մինչև Էջմիածին իր ճամբան կը շարունակէ առանց ուռէ տրդելիքի: Հոն իբր Պոլսեցի զինքը կ'առաջնորդեն Օրմանեան Եպիսկոպոսի մօտ, որ այդ միջոցին Էջմիածնայ Գէորգեան ձեմարանի աստուածաբանութեան ուսուցիչն էր:

Օրմանեան Եպիսկոպոս, որուն ձայնը հեռուէն ըսկսեր էր իմանալ Չերազ, երբ դուռը կը բանայ և իր դէմը կը դնուի Չերազը, կ'աղաղակէ.

— Արդեօք երազ կը տեսնեմ

— Ո՛չ, Սրբազան, Չերազն է որ կը տեսնէք, կը պատասխանէ:

Չերազ՝ Օրմանեանի կը պարզէ իր նպատակը:

Օրմանեան կ'զգուշացնէ զինքը ըսելով թէ անպատճառ կը ճանչցուի թէ Վանայ և թէ Կարնոյ մէջ որուն կուսակալը շատ կասկածոտ մէկն էր ըստ Օրմանեանի վկայութեան: Օրմանեան այս հետաքրքրութիւնը կը դնուի չափազանց վտանգաւոր թէ՛ ազգին և թէ՛ Չերազի անձին համար:

Եւ խորհուրդ կուտայ դառնալու Կ. Պոլիս, ուր ինքն ալ պիտի դառնար, որովհետեւ չէր ուզեր ընդունալ:

(*) Գրիգոր իր հօրը անունն էր, Չերազ ծածկած է իր մականունը եւ Մինաս վէլետի Գրիգորով բաւականացած է:

նիլ Ռուսահպատակութիւնը որ հոն մնալու և ուսուցչութիւնը շարունակելու համար պարտաւորիչ կը նկատուէր:

Չերազ կը համոզուի և չշարունակէր իր ճամբան դէպի Թրքահայաստան և կը մնայ Էջմիածին որուն շրջակայքը, հայրենական վայրերը կ'այցելէ Գէորգեան ձեմարանին տնօրէն Արշակ Նահապետեանցի (յետոյ Նահապետ Եպսկ.) և Օրմանեան Սրբազանի ընկերակցութեամբ:

Առթիւ մը կը պատմէ (Կոչնակ, 1923 թ. 20) իրենց Հին Արմաւիր այցը: «Երեք ժամէն հասանք հոն, Ղուրսուղու չայ գիւղէն անցնելով եւ 'իզուր փնջընեցինք Արամայիսի սօսիները, զորս յիշատակած է մեր մեծագոյն հայրենասէր, Մովսէս Խորենացի: Վիգսոն Իւկօ չէ՞ր սած միքէ. «Թուրքերը անցած են հոնկէ, ամեն բան աւեր է եւ սուգ»: Տեղացի կոյր աշուղ մը, ամեն բան աւեր է եւ սուգ»: Տեղացի կոյր աշուղ մը, սաղէնայ: Ուսելի, եկաւ նուագել մեզ արեւելեան սրտաշնչայ: Ուսելի, եկաւ նուագել մեզ արեւելեան սրտաշնչայ: Եղանակներ, երգելով ձիւլանիի հայրենասէնց ու իլիկնեանցի բարոյախօս տաղերէն: Իր երգած հետազայ երկու տղերը բանդակուած մնացին յիշուրեան մէջ:

«ՓԱՐԻՉՈՒ ԶԱՐԴԱՐՈՒԱԾ ԶՈՐՍ ԱՆԿԻՆԻՅՈՒ
ԱՆԻԱՅ ՔԱՆԴԻՆԱԾ ՄԻ ՊԱՏԸ ԼԱՒ Է.»

Չերազ հայրենաործարձ այս յիշատակներով լեցուած և իր զգացումներով աւելի յորդ կը դառնար, Օրմանեան Սրբազանի ընկերակցութեամբ՝ Կ. Պոլիս, ուր միջոցաւոր հետզհետէ աւելի կը դառնար յղի ու անուկնկալներով լեցուն:

Ըմբոստական ոգին կ'արթննար Հայ ցեղին մէջ, ինչ որ կը սաստկացնէր աւելի Թուրք կառավարութեան հալածանքը:

1889 թ. մեր յեղափոխական պատմութեան համար թուականի մը սկզբնաւորութիւնն է, վտանգի այդ թը-

ուսականին է որ առաջին անգամ հայրենի հողին վրայ Հայը ինքնապաշտպանութեան զէնք կը վերցնէր :

Անօրինակ երեւոյթ որ խոր տպաւորութիւն կը ձգէր , արթնցող ազգի մը սթափումը պատկերացընելով :

Վարդինիացի գիւղացիներէ կազմուած հարանեւորներու խումբ մը ճամբան յարձակում կը կրէ Քրտերէ , որոնք կ'ուզեն հարսը ստեղծանգել : Հայ երիտասարդները զէնքի կը դիմեն և 1 - 2 Քիւրտեր կ'սպաննեն :

Կառավարութիւնը կը ձերբակալէ բաղմամբիւ Վարդինիացիներ և Մուշի մէջ կը բանտարկէ :

Թուրք կառավարութիւնը կ'ուզէր Հայոց մէջ արթնցող ոգին ձմրել սարսափով և ասոր համար լաւագոյն միջոցը կը կարծէր Քիւրտերը գրգռել Հայոց դէմ : Ասոր համար էր որ Սուլթան Համիտ կը կազմակերպէ քրդական Համիտիյէ հեծելադաշտները և արհաւիրքի կը մատնէ Հայկական դաւաճները :

Մուսա Պէկ , այդ քրտական խժգոնութեանց դժուր ծաղրիչներէն մին , անօրինակ համարձակութեամբ մը ամբողջ Տարօնի շրջանակին պատուհասը կը դառնայ :

Կորովի գիւղապետ մը , Օհան , Մուսայի խժգոնութեանց դէմ բողոքելու համար Մուշ գալու ստեն , ճամբան կը պաշարուի Քիւրտերէն , գիւղի մը մէջ , ուր խարոյիլի մը վրայ այրելով կ'սպաննեն զինքը :

Կիւլիսարի ստեղծանգումը սոյն Մուսայի կողմէ և Հայերուն յարուցած բողոքի ձայները , որոնց ոյժ կուտար նաեւ Ներսիսական գիւղապետութիւնը , վերջապէս կը հարկադրեն Սուլթանը որ Մուսա Պէկը Պոլիս կանչէ :

Սուլթանէն պատուասիրուելէ յետոյ դատուեցաւ , և հակառակ Հայաստանէն յատկապէս եկած քառասունի չափ վկաններու փաստերուն , անպարտ արձակուեցաւ :

Այս հրեշային անարդարութիւնը որ թուրք քաղաք

քականութեան նոր արամադրութիւնը կը պարզէր աշխարհի , անհունապէս դառնացուց և վիրաւորեց հայութիւնը :

Մուսայի դատաստանը 1889 Դեկ . 2 ին աւարտեցաւ , և յաջորդ 1890 տարին հոյ և թուրք յարաբերութեանց տեսակէտով եղաւ վճռական թուական մը , վաճառի այլեւս անդարմանելի բան մը պիտի պատահէր այդ երկու ժողովուրդներու յարաբերութեանց մէջ :

1890 Յունիս 20 ին Կարնոյ դէպքը և նոյն տարւոյ Յունիս 27 ին Գում-Գարու Մայր-Եկեղեցիին ցոյցը , անդառնալիօրէն Հայը կը մղէին ճամբու մը մէջ որ կըրնար յանդիլ փրկութեան և կորուստի : Ծակառագրական պայքարի մը նշանը տրուած էր :

Ձերադ որ գիտակ էր բոլոր անցուդարձերուն , շատ լաւ կ'զգար անշուշտ այդ վտանգը որ կ'սպառնար իր անձին , իբր Հայ ցեղին դարձման դժուր գլխաւոր դեռականութիւններէն և Հայ մտքերու մէջ ազատագրութեան դադափարին գլխաւոր ազդակը հանդիսացող 61րդ յօդուածին խանձարուրը օրօրողներէն մին :

Հետեւաբար Ձերադ նախամեծար կը համարէ խոյս տալ Կ . Պոլսէն , Ռուսական չոգենաւով մը , իր ձերբակալութեան համար որոշեալ օրուան առջի իրիկունը և անցնիլ Ներսիս — ինչպէս զրոյս է իր կենսագիրներէն մին — , սակայն այս փախուստը բոլորովին անակնկալօրէն յաջողած գաղափար մը չէր , ինչպէս բխինք և ինչպէս ինքն անկ մը (Ամենուն Տարեցոյցը , 1923 հջ 84) կը գրէ « 1889 ին , որոցեցի հրաժեշտ ալ վստիտի գեղա՝ ծիծաղ արիւն , — ոչ քե Միհրան Սըվանեանի կամ Մկրտիչ Փորթուկալեանի պէս երբաւր համար Կիլիկիա կամ Հայաստան , ուր Համիտի կառավարութիւնը արգիլած էր ինձ nsf կոխել , այլ արեւմուտք ապաստանելով Պերե ինի դաւնագիրն usուագրողներուն յիշեցունելու համար իրենց խոսուումները — քիզ առ քիզ չափեցի ճննդավայրս ,

ն'ւր ա'լ յոյս չունէի վերադառնալ, եւ մանրամասնօրէն ուսումնասիրեցի Կ. Պոլսի բոլոր հնուրիւններն ու նորութիւնները : »

Այս սողերը ցոյց կուտան թէ այս փախուսար հեռանքն էր երկար ստեղծելի վեր տրուած որոշումի մը :

Մինաս Չերազ, այս կերպով կը հեռանար իր սիրած ասպարէզէն՝ ուսուցչութենէն, իր այնքան սիրած հաստատութենէն՝ Կեդրոնական Վարժարանէն որուն կազմակերպութեան համար այնքան աշխատած էր, իր խանդավառութեան քի ու գիտանքի տուարկայ կղած աշակերտներէն, ծննդավայրէն՝ Կ. Պոլսէն որուն համար մասնաւոր սէր մը ունեցած էր և վերջապէս զինքն սիրող և յարգող այնքան բարեկամներէն և ծանօթներէն, և կ'երթար օտար երկիր բոլորովին անծանօթ միջավայր մը տալելու համար տարազիրի կեանք մը և գլխովին տարբեր անպարէզի մը մէջ նետուելու :

ԺԱ

ԵՐԻՊԱՅԻ ՄԷՋ՝ ՀԱՅԵՐԸ ՇԱՆՈԹԱՅՆՈՂ

Չերազ հաւատարիմ Վարժապետեանի շրջանին աւանդութեանց, հակառակ ֆրանսերէնով սնած միտք մը, և հետեւաբար ֆրանսա լալրիլ նախընտրելու պատճառներ ունենալուն, Անգլիա գնաց հաստատուել, համոզուած թէ Հայկական Խնդրոյն լուծումը ձեռք բերելու միակ յարմար վայրը Լոնտօնն էր, քանի որ Կիպրոսի դաշնագիրը իբր թուրքիոյ պաշտպան Անգլիոյ կուտար բացառիկ դիրք մը :

Չերազ որոշած էր սկսուած դործը շարունակել և եւրոպայէն պահանջել խոստացուած բարենորոգումներու գործադրութիւնը :

Սակայն իրմէ առաջ ուրիշներ միեւնոյն գաղափարով Լոնտօնի մէջ կը գործէին : Հոն էր 1876 էն ի վեր Բրոֆ. Կարապետ Յակոբեան (*) (ծն. 1849 Յուլիս 30, Ամասիա և մեռ. 1926 Յունիս 3, Լոնտօն), որ գործօն դէր մը ունէր այդ թուականին իբր նախագահ Հայրենասիրաց Բնկերակցութեան : Այս մարմինին իբր օրգան կը հրատարակուէր 1887 Հոկտեմբերէն սկսեալ հայերէն

(*) Տես կենսագրութիւնը, Արեւ 1926, քիւ 2254
- 5 - 6 - 7 - 8 - 60 - 63 :

և անգլերէն երկրեղուսն Հայաստանը, որուն գլուխը կը գտնուէին երեք տաքգլուխ փաստաբաններ՝ Ժան Պուրսուլը (*), Միհրան Սըլաղլը (**) և Ճէյմս Մալքոմ (***) :

Այս թերթը, որ կոչուած էր գիւտնագիտական աշխարհի ուշադրութիւնը գրաւել, յաջողած էր իբրեւ Խնամակալ Յանգալիսումը հովանաւոր ունենալ հետեւեալ անգլիացի պետական անձերը, ինչպէս կ'երեւար թերթին ճակատը .

Պ. Ա. Յ. Մուշտըլլա՝ նախկին նախարար, Պ. Ճէյմս Պրայս՝ նախկին Լեւոնաբարտաւար արտաքին գործոց, Պ. Դ. Ռ. Պրքաննան, Պ. Ֆ. Ա. Չաննիկ, Սըր Էստըրոկ Կրէյ, Պ. Ճէսփըր Մօր, Պ. Ճ. Մ. Փօլթըն, Պ. Ֆրանսիզ Ս. Սթիւարտն՝ երեսփոխաններ. իսկ ընդհանուր գործակալն էր Պ. Ու. Սէմմըրս, նոյնպէս երեսփոխան, իսկ Լեւոնաբարտակալ տնտեսութիւնը կը ներկայացուէր Պ. Պետրոս Աղանուրը, որ գանձապետն էր Հայրենասիրաց Միութեան :

Չերազ, զարդարուած « Պերիինի վեհաժողովին մէջ Հայ պատգամաւոր » ի տնտեսութիւն, Լոնտօնի մէջ 1889 Նոյեմբեր 15էն սկսեալ կը հրատարակէ Արմենի անուն քաղաքական ու գրական տնտեսութիւն մը, ֆրանսերէն լեզուով, որ երբեմն կ'ունենայ իր անգլերէն լատինալ ալ (1889-1892) :

(*) Ծնած է 1863 Դեկտ. 18 ի Դահիլի. Բարիզի մէջ ուսած է : 1890 ական բուականներու սկիզբները կը դառնայ իր ծննդավայրը եւ կ'գրաւի փաստաբանութեամբ : Մեռած է 1911 Մայիս 5 ին :

(**) Իզմիրցի, շնորհիւ Պուրսուլի ձեռնառնութեան կրցած է իր ուսումը շարունակել Բարիզի մէջ :

(***) Պուշիւր ծնած Պարսկահայ, որ աւակերտած է Օֆսորի Համալսարանին :

Ասոր առաջին թիւին խմբագրականը կը կրէր « *Pourquoi cette Publication?* » խորագիրը : Հոն Չերազ կը բացատրէր իր առաջադրութիւնը, որ էր հետապնդել 61 թ. յօդուածին գործադրութիւնը, որ Արմենի, իր տաննեւէնդ տարիներու անընդհատ հրատարակութեամբ չկրցաւ դժբախտաբար իրագործուած տեսնել :

Չերազի թերթին հրատարակութեամբ Լոնտօնի մէջ գոյութիւն կ'առնէին Հայկական Խնդիրը հետապնդող 3 օրգաններ, Բրօֆ. Յակոբեանի Հայրենասիրաց Ընկերութիւն, Պուրսուլ - Սըլաղլը - Մալքոմի Հայաստանը և Չերազի Արմենի, ամէնքն ալ իրարմէ տարբեր մտայնութեամբ, միեւնոյն նպատակին ձգտող : Բրօֆ. Յակոբեան խոհեմ գիմուններու միայն կը հաւատար, Պուրսուլը՝ յախուսն երիտասարդ՝ միամտօրէն կը կարծէր թէ Հայկական Խնդիրը երկու տարուան մէջ պիտի կարգադրէր. և Չերազ, որ ուրիշներու գոյութեան չէր հանդուրժէր, 61 թ. յօդուածին գործադրութիւնը հետապնդել իր մենաշնորհը կարծելով, յաւարարի և պաշտօնէրի դեր կատարել կ'ուզէր :

Հայաստանի խմբագիրները—որոնք կը նախանձէին Չերազի « պատուիրակ » ի տնտեսութիւն(*)—գոնէ բուսն լեզուով կ'ուզէին ուշադրաւ ըլլալ, և Չերազ որ չէր ուզեր ետ մնալ զինքը կանխող այդ երիտասարդներէն, ինքն

(*) Ասոր համար եր հաւանօրէն որ երեք վարիչները Հայաստանի իրենց ալ տուած էին ինքզինքնուն սին ինքզինքն : Թերթին « Քաղաքական տնտես » թ. Պուրսուլը « Քաղաքական վերաբերիչ Աստանին Փարիզու », « Խմբագրական » թ. « Մ. Սըլաղլեան » « Քաղաքական » եւ « Քաղաքական Խմբագրական » թ. « Յ. Մալքոմեան » « Օֆսորի Համալսարանին » մակդիրները կցած էին իրենց անունին, անոնցմով հակադրելու համար Չերազի շող-շողուն ինքզինքն :

ալ խիստ լեզու կը կիրարկէր և ցուցամոլական չափ-
ժուճներ կ'ընէր :

Ձերազ օր մը նամակ մը կը գրէ Կլէտադքնի և ա-
նոր կ'ըսէ թէ Ձեր մէկ խօսքը Սուլթան Համիտը կը
ստորստիւցնէ և Ռոֆ, Յակոբեանի ըստով՝ «բարե-
սիրտ» պատասխան մը կ'ընդունի:

Ասիկա յաջողութիւն մը համարելով, թէ՛ իր և թէ՛ մեծ ծերունիին գրածը կը հրատարակէ հպարտութեամբ իր թերթին մէջ: Բրոֆ. Յակոբեան որ ինչպէս քիչ մը աւելի տարիք, նոյնպէս ալ խոհականութիւն ունէր, կը ջանայ Զեւարդը զգուշացնել, սակայն չի յաջողիր, վասն զի ան կը արամաբանէր թէ ինչ որ Հայաստանի կը ներ- ուի, ինչո՞ւ Արմէնի ի չթոյլատրուի:

Իրար հակասող այս գործունեությունը—որ քիչ մը ամէն տեղ էր—բնական է ախուր տալաւորութիւն մը կը ձգէ ամէն կողմ և սրտցաւ տալը այլմէնք և իրար հակառակութիւնը կրնայ իրար հակառակութիւնը վերջնական ճիշդութեամբ կ'ընեն :

1890-91/ին Բարիդէն Լժնաօն Կու դան քանի մը Հա-
յեր, որպէսզի համոզեն Բրօֆ. Յակոբեանը և Մ. Չե-
րաշը, որ դործակցին և միտախն հրատարակին «**Լ' Ar-
menie - Armenia**» ն և ձեռք ձեռքի հետապնդեն Հայ
Դատը :

Իրօֆ. Յակոբեանս կը հաւանի, պայմանով որ թերթին բովանդակութիւնը սրբազրկու իրաւունք արուի իրեն, «որովհետեւ չէր կարծեր որ Տխար Զերազ Եւրոպիոյ դիւանագիտական ուսմունքին հմտութիւն ունէր, ոչ ալ իր թերթը փորձաւու Սնգլիացիի պէս կը խրմբագրէր և մերթ կը տեսնար Կ. Պոլսոյ Հայ թերթերուն մէջ քաղաքային տեսութիւններ ու յօդուածներ որ անոր դրածներէն գերազանց էին» : (*)

(*) ԲՐԾ. Յ. ՅԱԿՈԲՅԱՆԻ ԻՆՖՈՐՄԱԿԱԳՐՈՒՄԻՆ,
ձեռագիր. էջ 209-210:

ԲՐԹՓ. Յակոբեան կը յարէ թէ « Տխար Զերազ ինքնաւստան լինելով և յիշելով իւր 'ի Պերլին պատգամաւոր եղած ըլլալը, կը մերժէ, հակառակ որ ուրիշ առթով մը խոստովանած էր թէ Տխար Յակոբեան իւր բառերը մարդբիւրի պէս կը շարէ : Թերեւս նա կը կարծէր որ Յակոբեանի այդ բառերը մարդարիւրի պէս չարելու տրհետը լսկ իւր անգլիերէն լաւ գիտնալէն յառաջ կու գար, կամ խմցութեանէն, կամ հանճարէն, կամ գրիչը իրեն համար զրօսանք մ'էր, կամ անավառութեան արդիւնք մ'էր » : (*)

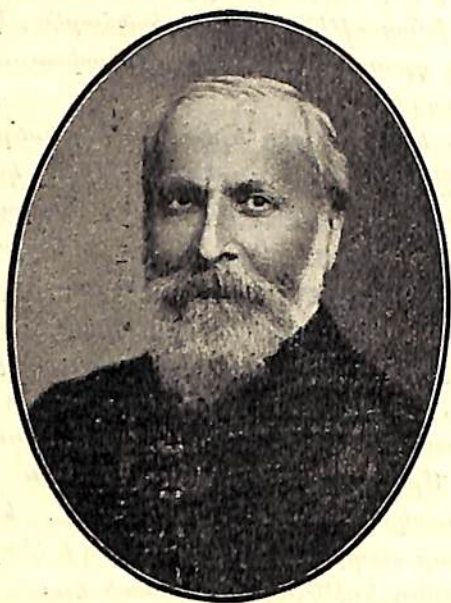
Այսպէս կամ այնպէս երկու իրենց ետևորով լեցուն անձերու միջև բաղձալի գործակցութիւնը կարելի չըլար ստեղծել, մինչ իրականին մէջ, Պուրսալըի մեկնումէն ետքը, Յակոբեան, Չերազ և Սըվազլը իրար կընային լրացնել։ Արդարեւ միայն լրագիր հրատարակելով չէր որ Հայկական Խնդիրը պիտի հետապնդուէր, այլ պէտք էր նաեւ անձնական գիմուններ, որոնց Չերազ կարող չէր, քանի որ անիկա անգլերէն «քիչ գիտէր ու գէշ կ'արտասանէր» — Յակոբեանի վկայութեամբ (**)
—, մինչ Սըվազլը — դարձեալ նոյնին հաւաստուածով — «բաւական լաւ կը խօսէր»(***) և Յակոբեան պրզէն երկար տարիներէ ի վեր Թայվըի կ'աշխատակցէր և Ֆորէյն Օֆիս երթեւեկ հաստատած էր։

Յակոբեանի տեսութեամբ լեզուաբանութեան վրայ
չէր հարցը: Հայ ներկայացուցիչները ուրիշ աւելի պա-
կաստուր կողմ ունէին: «Հայ ժողովրդեան վիճակը ճշ-
մարտութեամբ նկարագրել, թիւրքը իր ճշմարիտ դոյ-
նեւորդ ներկայացնել, Սուլթանն ու անոր խորհրդակա-
նները չտախտանց չգրգռել և մանաւանդ Անգլիոյ ժող-
ովուրդին ճիշտ տեղեկութիւններ տալ ու կառավարու-
ման համար անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել»:

(*) Նոյն, էջ 210: (**) Նոյն, էջ 207:

(***), հոյն, էջ 207 :

Թիւնը լուսաւորել ու քաջալերել չի կար : Անգլիոյ ազատական և պահպանողական կուսակցութեանց մէջ կարծեաց տարբերութիւն կար : Պահպանողականները չէին ուզեր հաւատալ Հայոց դանդաղանքուն և ամէն առն ուր Ռուսիոյ Արեւելքի մէջ կատարած փրկարար գործը կը

Քրոմ. Կ. Յակոբեան

յիշուէր իրենց , անոնք կը սիրէին կարծել թէ խօսողը Ռուսիոյ տէրութեան օտար երկիրներու մէջ լրտես գործիչներէն մին է » : (*)

Հետեւաբար Չերապ մնաց առանձին , և իրեն համակիրներու օժանդակութեամբ գործեց իր դատողութեամբ :

(*) Նոյն , էջ 207 :

Թեանը համաձայն , և ուրիշներ շարունակեցին իրենց դիտցածին պէս շարժիլ :

Հաղիւ թէ մէկ անգամ , 1893 Մարտին , կարելի եղաւ Յակոբեանը և Չերապը քով քովի բերել , ան ալ չնորձիւ անգլիացի բարեկամի մը : Անոնք միասին ներկայացան արտաքին գործոց նախարարութեան խորհրդական և խորհրդարանի անդամ Սըր Էստւըրտ Կրէյլի (ընդհ . պատերազմին մինչեւ 1916 Հոկտ . արտ . գործ . նախարար) , որ համակրանքով լսեց իրենց բացատրութիւնները և խոստացաւ հաղորդել դանոնք նախարարին :

Արմենիոյ Չերապ կը հրատարակէր Ֆրանսերէն լեզուով ոչ միայն անոր համար որ Ֆրանսերէնով աւելի դիւրաւ գրիչ կը շարժէր , այլ անոր համար որ Ֆրանսերէնը իբր գիւտնադիտական լեզու ամէն ազգերու մատչելի էր և Արմենիոյ , որ պաշտօն պիտի ունենար Հայ ազգը և իր դատը ծանօթացնելու Եւրոպային , իրապէս պէտք էր հրատարակել Ֆրանսերէնով , միջազգային գիւտնադիտութեան լեզուով :

Ստիպոյն Անգլիոյ վարիչները , — որոնց աջակցութեան վրայ դրած էր մասնաւորապէս իր յոյսը Չերապը — շահագրգռելու համար անհրաժեշտ դատեց որ անիկա անգլերէն բաժին մըն ալ ունենար : Ուստի թերթին Ֆրանսերէն բաժինէն մասեր անգլերէնի թարգմանել տուաւ Լոնտօնի *University College* ի գերմաներէնի , Ֆրանսերէնի , սպաներէնի ուսուցիչ Ալֆրասցի Կիւտալ Ատօլֆ Շրումբֆի (*G. N. Shrumpf*) որ իրեն կ'աշակերտէր հայերէն լեզուն ուսանելու համար (*) : Եւ այսպէս Արմենի

(*) Շրումբֆ ծնած էր 1844 Փետր . 8 ին Օպերհաւսպերկենի մէջ (Սքրապուրկի մօտ) : Մեռաւ Լոնսօն 1892 թիւ . 16 ին , 30 տարի Անգլիոյ մէջ Ֆրանսերէն դասախօսած է : Անդամ էր Անգլիոյ Ֆրանսացի Ուսուցչաց Ընկերութեան եւ Բանասիրական ու Արեւելի Ասիական Ըն-

ունեցաւ առաջին տարիներուն (1889-1892) անդերքէն զոյգ մը *Armenia* անունով:

Չերազ, իբր խմբագիր և իբր քաղաքական փոփանաւի ղեկավար, ո՞րքան յաջողած է և ի՞նչ արդիւնք ձեռք բերած է, աստիկա բնական է թէ ճշդել կարելի է, սակայն Արմենի ի հաւաքածոն կը ներկայացնէ մէկէ տւելի շահեկանութիւններ:

Դժուար բան է անհատական սեղմ միջոցներով հրատարակել այնքան վախ թերթ մը, անհաստատ ու մոլորացածոյ միջոցներով և անով հանրային կարծիքին վրայ ազդելու փորձ ընել: Մեր գլխաւոր սխալներէն մէկն ալ սա եղած է որ կարծած ենք թէ թուղթի կտորի մը վրայ տպուած չորս տողի ամբողջ աշխարհ կը տեղեկանայ: Ընդհակառակը լսելով փրփախանալի մը բաւազոյն միջոցը պիտի ըլլար արդէն իսկ տարածուած և հանրային կարծիքին վրայ դերակշիւ հեղինակութիւն ձեռք բերած թերթերու սիւնակները օգտագործել: Ասիկա ուղղակի առաջադրուած նպատակին հասնելու անշեղ ճանապարհը պիտի ըլլար, որ սակայն մենք շատ քիչեր նախընտրած են: Չերազ ալ անսնցմէ մէկն է որ կարծած է թէ Արմենի ի սահմանափակ և որոշ դիտումի մը պիտակը իր վրայ կրող պզտիկ լրագիրովը պիտի կարենար ազդել Եւրոպայի հանրային կարծիքին վրայ կամ պիտի կարենար լուսարանել եւրոպական մամուլը և մահաւանդ դիւանագիտութիւնը: Դժբախտութիւն մըն է որ իր հրատարակութիւնը մնացած է միայն սահմանափակ մարդերու խումբի մը ծանօթութեան շրջանակին մէջ և իր նպատակին քիչ չափով ծառայած է միայն:

Կերուքեան: Չերազէն երեք տարի դաս առած է հայերէն լեզուի, եւ տեղեակ եր հին ու նոր հայերէնին: Լոնտոնի Բանասիրական եւ Արեւելագիտաց ժողովին մէջ Հայ լեզուի վրայ հմտալից բանախօսութիւններ քննարկ:

Արմենի — ինչպէս ըսի — ունէր շահեկան էջեր, վասնզի Չերազ հոն է որ կը ներկայացնէ Հայկական Խնդրոյն դիւանագիտական պատմութիւնը, սկսեալ 1876 թուականէն, կը պատմէ իր անձնական յիշատակները Պերլինի պատուիրակութեան օրերուն (*), կը ներկայացնէ իր տեսակցութիւնները, Հայ պատուիրակութեան պետական գոնազան անձերու կողմէ եղած խոստովանութիւնները, ընդունելութիւնները, թերագրութիւնները:

Իր թերթը գրեթէ միշտակը կը լցնէ: Հազիւ քանի մը հայտաէր եւրոպացիներ իրեն բերած են պզտիկ օժանդակութիւն մը: Այդ քիչերէն մէկն է Էմմա Փաղի (մեռ. 1910 Փարիզ) ֆրանսացի գրագէտը — երբեմն ֆրանսերէնի ուսուցիչ Կեդրոնական վարժարանի — և հեղինակը Թուրքիոյ կեանքէն առնուած «Նոր Սողոմ» վէպին:

Արմենի ի աշխատակցած է նաեւ Կիւ Վալվօրի ֆրանսացի գրող մը — «վաղամեակի բարեկամ» Չերազի — որ 1903 ին Ավինյոնէն իրեն ղրկած է Օհան Ալթընի վրայ յօդուած մը: (**)

Իսկ Լօնտոնի մէջ իրեն տւելի մօտիկ գործակից մը եղած էր Շրումբֆ, որ Արմենի ի անդերքէն թարգմանութենէն զատ, անոր մէջ դրած է 1890 ին շահագործողական ուսուցման իրութիւն մը, չարք մը յօդուածներով, որոնք կը կրէին Հայկական ուսմունք յեւրոպա

(*) Հայ պատուիրակութեան գործունէութեան պատմութիւնը եւրոպայի մէջ, հրատարակուած է «Արմենի» ի մէջ 1890 Մարտ 15-ին (թիւ 5) սկսեալ եւ շարունակուած մինչեւ 1893 Յուլիս 15 (թիւ 57): Այս շարքը կը կրէր «*Mémoires d'un délégué au congrès de Berlin*» (Պերլինի վեհաժողովին պատուիրակի մը յիշատակները) վերնագիրը:

(**) Ինքն ալ ունի նոյն Ալթընի վրայ յօդուած մը Ամէնուն Տարեցոյցը ին մէջ, 1924 էջ 138-143:

(*Les Etudes Arméniennes en Europe*) խորագիրը : Այս յօդուածաշարքը Բազմավեպ և Մշակ միաժամանակ թարգմանաբար հրատարակեցին : Հ. Գ. Զարբանէլեան զայն աւելի ճոխացնելով , ինչ ինչ յաւելումներով , առանձին հատորով ալ հրատարակած է՝ « Ուսումնասիրութիւնք Հայ լեզուի եւ մասեցաւորութեան յԱրեւմուտս » անունով (Վենետիկ , 1895) :

Շրումբֆ ծրագրած էր Չերազի հետ աշխատակցելով Բաթֆիի ձեկալէսսինը և Խենրը անգլերէնի թարգմանել , սակայն վաղաժամ մեռաւ :

Չերազ Արմենիի մէջ առաւելագէտ իրեն նպատակ ընտրած էր ոչ միայն Եւրոպայի յիշեցնել իր խոստովանելով և յանձնառութիւնները , այլ նաեւ Հայաստանի օրուան վիճակին բովանդակ դառնութիւնը :

Եւ երբ 1876-78 ի յիշատակները կը քրքրէ , առաւելագէտ իր նպատակն է , իբր պահանջատէր մը ներկայացնել և խնդրել գործադրութիւնը 61 տ. յօդուածին՝ որ Եւրոպական Պետութեանց հակակշիւն տակ Թուրքիան կը հարկադրէր հայաբնակ նահանգներուն մէջ կատարելութեամբ զոգնութիւններ , որոնք սպառնովէին Հայոց պատիւը , ստացուածքը և կեանքը :

Ասոր համար Չերազ կը ջանար Հայը ցոյց տալ արժանի այդ բարեկամութեան , այդ հոգածութեան և այդ զոհողութեան :

Ուստի Չերազ կ'ուզէ ցոյց տալ իր ազգը իբր քաղաքակրթութեան ունիւրայ , իբր Արեւմտեան դարձագման ընդունակ , իբր յաջողակ ու մտացի ժողովուրդ : Արմենիի մէջ կը գտնենք էջեր մեր պատմութեան քաղուած , ինչպէս նաեւ տողեր , որոնց նպատակն է ծանօթացնել Հայ ժողովուրդը իր անցեալով , դրականութեամբ և քաղաքակրթութեամբ :

Չերազ իր թերթին մէջ փրփակաւոր և քաղաքական կանոնութիւն չէ որ կ'ընէ միայն , այլ ցոյց կուտայ դրա-

կան-բանասիրական ձիրքեր , կը գրէ անգլերէն և ֆրանսերէն լեզուով ուսումնասիրութիւններ մեր նշանաւոր բանաստեղծներու վրայ , կը ներկայացնէ Հայ մատենագրութիւնը , կը թարգմանէ մեր գրականութեան արժէքաւոր էջեր և կը բացատրէ Հայուն դերը իբր Արեւելքի մէջ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան դրօշակիր :

Քամառ-Քաթիպա Արմենիի հրատարակութեան առթիւ կը գրէ իրեն . « Թերթիդ աղբեցութիւնը շատ մեծ է . սոյն տեսակ ձեռնարկութիւններէն միայն քու գրչիդ կու տան ամենամեծ կարեւորութիւն և հաւատ կ'ընծայեն . ուրեմն քեզ բնաւ լքանել պէտք չէ . վստահ եղիր , քեզ բամբաստողներին ոչ ոք հաւատ չի ընծայել , թէ՛ Հայ լինի նա և թէ օտարազգի . եթէ գործը կանոնաւոր կերպարանք ստանայ , անշուշտ դարձեալ դու կը լինես աղբիս ներկայացուցիչներէն մին , եթէ չստանա գլխաւորը » :

Եւ որովհետեւ կ'ուզէր Հայը ցոյց տալ միշտ բարձր , միշտ արժէքաւոր , միշտ հիացման արժանի , կ'իյնայ երբեմն չափազանցութեանց մէջ :

Չերազ միայն Արմենիի հրատարակելուն մէջ չի սահմանափակել իր գործունէութիւնը , որ թերեւս ամուլ մնալու դատապարտուած ճիգ մըն էր , և աւելի օգտակար ձեռնարկներ կը կատարէ Հայ ազգային դատին ծառայելու համար , և օտար լրագիրներու և միջազգային կազմակերպութիւններու միջոցաւ Հայ ազգը ծանօթացնելու կ'աշխատի :

Չերազ անշուշտ շատ աղէկ գիտէր թէ իր թերթը շատ անգոր էր իր բուն նպատակին ծառայելու , վասնզի անիկա հանրային կարծիքին վրայ չէր կրնար աղբեցութիւն ունենալ , ուստի երբեք առիթը ու պատահութիւնը չկորսնցուց անդ . մոմուլին գրելու համար բազմաթիւ յօդուածներ , Հայը և իր դատը Եւրոպայի , և մոտակայ քաղաքէն Անգլիայ ծանօթացնելու համար : Այդ յօդ-

սախտութեանց սկսելու համար, հետեւողներու թիւը գոնէ 10 ի չափ պէտք է ըլլայ: Ուստի նոր առակներէն գտնելու յոյսով երկրորդ բանաստեղծութիւն մըն ալ ըրի, որուն արդիւնք առակներ մը եւս ունեցայ. բայց երեք թիւը անբաւական էր իրապէս Հայ լեզուի դասախոսութիւններուն սկսելու համար: ... Ունեցած անյաջողութեան հետեւանալով, բնականաբար ուզեցի գիտնալ թէ նոյն գծի վրայ գտնուող իմ միւս պատճառակիցներս քանի՞ առակներ ունին. ուստի դիմեցի Զինարեանի, Պարսկերեանի եւ Թուրքերեանի բրոֆեսորներուն, որոնք յայտարարեցին թէ ո՛չ իսկ առակներ մը ունին: Մասնաւորաբար Թուրքերեանի բրոֆեսորը ցաւելով ըսաւ թէ, հակառակ կառավարութեան 200 ոսկի պարգեւ սահմանելուն եւ Պոլսոյ դեսպանատան կամ Թուրքիոյ Անգլիական հիւպատոսարաններէն միոյն մէջ պատճոն մը ապահովուցած ըլլալուն՝ Անգլիացիները անդրդուելի կը մնան օտարի լեզու սորվելու իրենց անտարբերութեան մէջ: Թուրքերեանի բրոֆեսոր Անգլիացի պատճառակիցս աւելցուց թէ կառավարութիւնը վստահութիւն չունենալով Պոլսոյ դեսպանատան հիւպատոսարաններու մէջ պատճառավարող լեզուանդներուն վրայ, ջերմապէս կը փափաքի բուն անգլիացիներ դնել անոնց տեղը, երբ անոնցմէ բրքերէն լեզուն սորվողներ գտնուին: (Տես Ժամանակ օրաբեր, Ա. տարի p. 3, 30 Հոկ. 1908):

Զերադ եթէ չէ կրցած Լօնտօնի Համալսարանին մէջ 10 աշակերտ ունենալ դասի սկսելու համար, սակայն գէթ մի քանի մասնաւոր անձերու հայերէն դասախօսած է: Այդ մասնաւոր աշակերտներէն մին էր Փրոմետացի Շրուսթիքը և երկրորդը՝ Անգլ. Խորհրդարանի անդամ, Սըմբըս, որ աղատական կուսակցութեան իբր անդամ, ի նպատակ Հայկական Դատին Խորհրդարանին մէջ բաղմամբիւ ճառեր խօսած էր և Լօնտօն Անգլեհայկական (Anglo-Armenian) ընկերակցութեան գանձապետ էր:

Սըմբըս որոշած էր հայերէն սորվիլ, Հայաստան երթալով ուղղակի Հայ գիւղացիին բերնէն լսելու համար իր գանգատները:

Մէկ տարի դաս առնելէ յետոյ, երբ Պոլիս եկաւ իր ծրագիրը դործադրելու համար, Անգլիոյ դեսպանը արգելք եղաւ իր Անատոլիա երթալուն, նախ առարկելով

Մ. Զեյնեպ 1890 ին ուսուցիչ Քիմկ'ս Գօլէնի

Թէ ինքը ծանօթ ըլլալով Անգլ. Խորհրդարանին մէջ իբր հայերը պաշտպանող մէկը, կրնար վրէժխնդրութեան առարկայ դառնալ և ճամբորդած ասան սպանուիլ խուժանին կողմէ, երկրորդ՝ դեսպանը բացատրեց իրեն թէ Հայ գիւղացիներուն հետ խօսելու իր առաջադրութիւնն ալ անիրականաւոր է, քանի որ Հայ գիւղացիները աչքի

առջեւ ունենալով թէ Սըմըրսի նման հայտնէր օտարականի մը հետ իրենց տեսակցութիւնը ինչպէս իրենց նոյնպէս իրենց ամբողջ գերդաստանին փճացումը կրնայ ըլլալ, սարսափով իրմէ հեռու պիտի փախէին:

Սըմըրս ասոր վրայ Հնդկաստան գնաց և Հայաստան պատի մէջ գեղին անդէ վարակուելով երխտասարգ հասակին մէջ մեռաւ:

Չերազ, Լճառնի մէջ, բացի ուսուցչական պաշտօնէ, գիտական մարմիններու մէջ ալ տեղ գրաւեց և այդ օրգաններուն միջոցաւ ալ Հայը ծանօթացնելու ձեռնարկներ ըրաւ:

Չերազ 1891 ին անդամ ընտրուեցաւ *Folklore Society* ի (Ֆոլքլօրի Բնկերութիւն) և 1892 ին՝ *Royal Asiatic Society* ի (Արքայական Ասիական Բնկերութիւն) և անոնց ներկայացուց շատ մը յիշատակաւ իրենց՝ Հայ գրականութեան և ազգային աւանդութեանց մասին, որոնք Հայ անունին ծանօթացման նպաստեցին անգլիական գիտական շրջանակներու մէջ:

Իբր անդամ *Folklore Society* ի, բաղմաթիւ Հայ հեքեթներ կարգացած է և իր անգլիացի անդամակիցները մեծ նմանութիւն գտած են իրլանտական և հայկական հեքեթներուն միջեւ:

Իսկ *Royal Asiatic Society* ի մէջ արտասանած է բանասխօսութիւն մը Հայ աշուղներու՝ մասնաւորապէս Սայեստ Նովայի վրայ և անոր լաւագոյն չորս քերթէ՝ Լաճներուն ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կարդացած է: Բնկերութիւնը այս բանասխօսութիւնը հրատարակած է իր պաշտօնական տարեգրին մէջ:

1892 ին մասնակցեցաւ նաեւ Լճառնի մէջ գումարուած Արեւելագէտներու Համաժողովին (*Congrès des Orientalistes*) աշխատութեանց, անոր ներկայացնելով հմտակց ուսումնասիրութիւն մը Հայկական դիցաբանութեան վրայ: Այս ուսումնասիրութիւնը փորձ մըն էր,

արդի Հայ ժողովուրդին մէջ կուսակաշտութիւնէ մնացած հետքերով հին Հայերու կրօնքը կազմելու:

Չերազի այս աշխատութիւնն ալ սպուած է Համաժողովին պաշտօնական տարեգրին մէջ:

1893 ին, Ամերիկայի գիւտին 500 ամեակին առթիւ, Շիքակոյի մէջ սարքուած աիւգերական արուեստահանդէսին կազմուած է նաեւ *The World's first parliament of religions* քօնկրէն որ կրօնքներու համաժողով մըն էր:

Այս մարմինին Վարչական ժողովը գիմելով Պոլսոյ Պատրիարք Աշքեան Եպիս. ի Հայ կրօնքը այս միջադէպին համաժողովին ներկայացնող եկեղեցական մը ուղած էր, նմանապէս գիմելով Սուլթանին՝ Իսլամ կրօնաւորի մը առաքումը ինդրած էր: Սուլթանը սակայն մերժած էր գոհացում տալ եղած հրաւերին, առաքելով թէ պատշաճ չէ որ Իսլամ կրօնի ներկայացուցիչը երթայ հաւասար բաղմիլ ուրիշ կրօնքներու ներկայացուցիչներուն հետ: Նմանապէս չէր արտօնած Պատրիարքը ներկայացուցիչ զրկելու: Ուստի Աշքեան Պատրիարք բաւականացաւ Մարկոս Աղաբէգեանի կողմէ պատրաստուած գիր մը զրկելով: Սակայն Համաժողովին Վարչական Խորհուրդը Չերազը հրաւիրեց իբր Հայ կրօնքի ներկայացուցիչ, իսկ Մահմետականութիւնը ընդունած Նիւ-Եօրքի հրեայ մը՝ Մըսէր Մօհամմէտ Վէսլ՝ իբր ներկայացուցիչ իսլամական կրօնքին:

Շիքակոյի մէջ գումարուած այս հետաքրքրական Համաժողովին (*), որուն կը մասնակցէին զանազան ազ-

(*) Համաժողովին նիստերը տեւած են երեք շաբաթ, օրական երեք նիստ ըլլալու պայմանով: Կը գումարուէր ընդարձակ ամփիքսրոնի մը մէջ որ պատուակներէ զատ 5000 ունկնդիր կրնար պարունակել: Համաժողովը վճարած էր ներկայացուցիչներու համբո-

գերու 2000 պատուիրակներ, ամէն կրօնքներու պատկանող: Մինաս Չերազ արտասանեց անդերէն հինգ բանախօսութիւններ, որոնք ուշադիր ընդունելութեան մը արժանացան և իր շուրջը ստեղծեցին համակրանքի մը շուրջը մը, որ պատճառ եղաւ որ ինքն ընտրուի այդ խիստ պատկառելի ժողովին նախագահներէն մին:

Եւ իր այդ հանգամանքը արժեցուց, երբ ան պարտաւորեցաւ բան մը խօսիլ Համաժողովին, և պարզեց Հայ եկեղեցւոյ լայնամտութիւնը (*tolerance*):

Այս առթիւ իրեն ընծայուեցաւ Կրօնական Համաժողովին կողմէ շքանշան մը, մին այն մրցանակ-շքանշաններէն, որ Համաժողովը որոշած էր տալ մասնակցող 2 հազար պատուիրակներէն միայն 20 ին, նկատի առնելով անոնց բերած աշխատակցութեան շահեկանութիւնը: Իր խօսած ճառերը Համաժողովին պաշտօնական արձանագրութեան մէջ տպագրուեցան գնահատութեամբ:

Չերազ իր յօդուածին հետ յաջողած է հրատարակել տալ, բացի իր պատկերէն, որ բոլոր միւս բանախօսութեանց հեղինակներուն պէս կցուած էր իր յօդուածին, Խրիսմեանի և Էջմիածնի պատկերները:

Իր ճառերը պատճառ եղան որ Վենէցիւէլայի հանրապետութեան նախագահը՝ Զօր. Անտրատէ՝ իրեն շնորհէ *Commandeur de Libérateur* ի խաչն ու պատուանշանը (*plaque*), վանդի անունը արժանացած էին Վենէցիւէլայէն եկած մեծ հայրենասէրի մը հաւանութեան և անիկա հմայուած Չերազէն, նախագահ Անտրատէ ղօրավարին յայտնած էր թէ Չերազի նպատակն էր իր հայրենիքը փրկել օտար լուծէ, ինչպէս Պօլիվար իր հայրենիքը ազատած էր Սպանիացիներէն: Ասոր համար Զօր. Անտրատէ պատուած է շքանշանով Չերազը, հայրենասէր Հայու մը մէջ Պօլիվարի հոգին նշմարել կարծելով, պատուանշանին հետ ուղղելով Չերազի շատ սիրալիր նամակ մը, որ հրատարակուած է Լժնտօն Արմենիայի մէջ:

դուքեան ծախքը, պայման դնելով առաջին կարգով նամբորդել: Չերազ ալ ստացած է 1000 Ֆրանկ: Ծախքը լիցի գոցուած է խօսուած բանախօսութիւններու հաւաքածոյին վանառումով:

Այս առթիւ Չերազ պատենութեան օգուտ քաղեց այցելելու համար Նիւ-Եօրք, Պօսթըն, Ֆիլատէլֆիա, Ուսթըր, Բրօքլինքէն հաստատուած Հայ գաղութներուն և հրապարակախօսութիւններով անոնց մէջ արծարծելու հայրենասիրական գաղափարներ: Միւս կողմէն անոնց այդ քաղաքներուն մէջ ամերիկացիներուն համար անդերէն հրապարակախօսութիւններ կատարեց, Հայաստանը, Հայր և անոր խնդիրը ծանօթացնող:

Ամերիկեան Հայ գաղութները իրեն ընծայեցին արտասովոր պատիւներ և խանդավառ ընդունելութիւններ կատարեցին: Ի յիշատակ իր այցելութեան իրեն տուին ոսկի մետալ մը, Հայկական զինանշանով և իր անունն արձանագրութեամբ:

Չերազ, որ հայրենասէր մըն էր սակայն ոչ յեղափոխական մը,—այն խմատով որ Հայերը զայն կը հասկնան—, Ամերիկայի մէջ ընաւ յախուռն ձեռնարկներու քարոզիչը չէ եղած, սակայն իր խոհական ճայնը անխափ մնացած է:

1893 ին, երբ ձէյմա Պրայսի «յայնեցի քե Շիֆակոյի Կրօնական Խորհրդարանին հրաւիրուած էի, կ'ըսէ, պատկերեց որ Կիւսպընի ու իր կողմէ յորդորէի Ամերիկայի Հայերը որ ես կենային ապստամբական արարքներէ, որոնց արդիւնքը պիտի բլլար բուրքերուն Հայերը ջարդելը անպատիւ կերպով, քանի որ Եւրոպան տրամադիր չէր նոյն միջոցին միջամտել ու արեւելեան խնդիր բանալ: ... Այս պատգամը հաղորդեցի մեր տալ գլուխներուն, որոնք սակայն նախընտրեցին հետեւիլ կեղծանուն Նշան Կարապետեանի պէս անցան առաջնորդի

մը (*) խորհուրդներուն, եւ յաջորդ տարին իսկ ծագեցաւ Սասունի ապստամբութիւնը, որ կարմիր նախադուր եղաւ այն անուի սպանդանոցին, ուր Հայութեան կեսը մորթուեցաւ, կեսն ալ գրեթէ մուրացկանութեան դատապարտուեցաւ: Ահա ուր հասուցին զմեզ «Յեղափոխութեան պանծալի ռահվիրաները»...» (Տես *Կոչում* 1922 թիւ 10)

Անիկա այսպէս ոչ մէկ տալիս փախցուց Հայ անուշնը ծանօթացնելու եւ ոչ մէկ ջանք ու ճիգ խնայեց ինքզինքն տրամադրելու համար աշխատութիւններու, որոնք կրնային իրմով Հայութեան ծառայելու:

Ուր որ աթոռ մը կամ դէրք մը դրուած է անի-

(*) Նշան Կարապետեան աւելի ծանօթ է Ռուբէն Խանազատեան անունով եւ «աննշան առաջնորդ» Տիգրան արժանացած այս մարդը ունի անցեալ մը: Ռուբէն Խանազատեան ծնած է 1862 ին Ներսէս: Ուսում առած է Եւրոպա: Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնադիրներէն մին է եւ Հնչակի եւ Հնչակեան Կուսակցութեան գործունեութեան արշալոյսին (1887-88) ամենէն գործօն դեմքերէն մին:

Հնչակի առաջին տարին հազիւ բոլորած՝ Խանազատ Եւրոպայէն անցած է Թուրքիա, եւ գացած է Տրապիզոն ուր կազմակերպած է Հնչակեան անդրանիկ մասնաճիւղը, իր շուրջը հաւաքելով տեղւոյն մշակութականները, ինչպէս Հմայեակ Խուսիւրդեանը եւ Պետրոս Մարտիանը: Այս մասնաճիւղը կը գործէ իբր անդրանիկ կեդրոն եւ կը յաջողի կազմակերպել մասնաճիւղեր Կ. Պոլիս, Կարին, Թիֆլիս եւ այլն: Մեկ տարուան մէջ գործը կը գտնայ ծաւալ: Խանազատ ասկէ յետոյ 1890-1900 տասնամեակին մէջ կրակոս գործունեութիւն մը կ'ունենայ Հնչակեան Կուսակցութեան մէջ:

1900 էն յետոյ ինքզինքն նուիրեց գրական աշխատու-

կա, Հայու անունը պանծացնելու ծառայեցուցած է:

Իր Եւրոպա բնակութեան այս ժամանակամիջոցին, անիկա պատուոյ անդամ ընտրուած է Նախ Լօրիսնի, Սէն-Նազէրի եւ Անկերսի Աշխարհագրական ընկերութիւններուն եւ Հէնօի Գիտութեանց, Արուեստից եւ Դպրութեանց ընկերութեան, եւ այսպէս իր անձին ընծայուած այս պատիւներով հռչակած է Հայ ցեղին անունը, վասնզի Չերազ ամէն բանէ առաջ իր Հայու հանգամանքովը ինքզինքն ներկայացուցած է:

Եթէ այս աշխատութիւններուն մէջ ամփոփուած մընար Չերազ, ոչ ոք պիտի կարենար այսօր իրեն ալ բաժին մը հանել ազգային իրերայաջորդ աղէտներու պատասխանատուութեան մէջ:

Սակայն Չերազ միայն Հայը ծանօթացնելու, անոր ցաւերը ներկայացնելու, անոր խնդիրը լուսաբանելու դերին մէջ չէ ուղղած մնալ, եւ ինքզինքին տալով դիրքեր եւ տիրոջներ, որոնք ոչ ոքէ տրուած էին եւ որոնք կիրարկելու իրաւունք ալ չունէր, իբր ինքնակոչ փո-

քիւններու: Բազմաթիւ գրութիւններ ունի Կովկասեան պարբերականներու մէջ, ինչպէս նաեւ զապրեալ տես-րակներ:

1904էն ի վեր կ'ապրի Դաւրէժ, քաղաքացի է Կառնեկիի Կոլոնիական Բաղադրականութիւնը անցեալում եւ ներկայում (1904) եւ զապրեալ մը «Խաչալիզմ եւ Մաղերիալիզմ» (1904) խորագրով, ինչպէս նաեւ ուրիշներ:

Իր գլուխ գործոցն է Ընդհանուր Պատմութեան հատոր: առաջ հրատարակած *Ընդհանուր Պատմութեան* հատոր:

1922 ին իր կնոջ՝ Շուշանիկի հետ հիմնած է Դաւրէժի մէջ «Գրական-Գեղարուեստական Սալօն» մը եւ մանկապարտէզ մը յանուն Ղազարոս Աղայեանի որ ցարդ կը տարունակուի:

խանութք մը, կատարած է դիմումներ և ձեռնարկներ, որոնք եթէ յեղափոխական ձեռնարկներու ուժեղութիւնը չունէին, սակայն նուազ գրգռիչ չէին Սուլթան Համիտի կատաղութիւնը հրաւիրելու համար Հայ ցեղին դէմ:

Առանց ունէ բանաւոր պատճառի Չերազ չէ վարտահաճ «Նախկին պատուիրակ Պերիսի վեհաժողովին» կեղծ տխուր կիրարկելու, ոչ միայն իր թերթին ճակատը զայն կցելով իր անունին տարիներով, այլ նոյն հանդամանքովը ինքզինքին իրաւունք տալով կատարելու դիմումներ դիւանագէտներու և ոչխարի վարիչներու մօտ, Հայկական Դատը արծարծելու, Թուրքիան վարկարեկելու և օտար միջամտութեամբ Հայերու ազատագրութիւնը ձեռք բերելու համար:

Անիկա կերպով մը կը հանդիսանար Հայ ներկայացուցիչ մը, պաշտօնական կամ կիսապաշտօն, որ ազգին շահերը իր ըմբռնած եղանակով կը պաշտպանէր, թէեւ ինքնակոչ սակայն անհատ դիմումներով և անձանձրոյթ ջանքերով ինքզինքն հարկադրելով:

Հակառակ անոր որ օրէ օր աւելի կը ծանրանար Հայոց կացութիւնը Թուրքիոյ մէջ, և արեւան ճապաղիքներու մէջ կը խեղդուէր Հայկական Հարցը, հակառակ անոր որ եւրոպական դիւանագիտութեան անգործութիւնը և անկարողութիւնը կը շեշտուէր, հակառակ անոր որ Հայ Ազատագրութիւնը խաղաղ միջոցներով ձեռք բերելէ յուսահատ Հայ Յեղափոխական կողմակիցութիւններէ 1890 էն յետոյ տապարէղ կուգային, և կը բացուէր նոր շրջան մը, ուր անխմատ ցոյցեր, պուռտ յայտարարութիւններ, հայդուկային արշաւանքներ կը կատարուէին և մայրաքաղաքին փողոցներուն մէջ խիստ ուռմբեր կը պայթէին, և դահալիֆում ու նոյնիսկ հակակրօնք կ'ստեղծուէր՝ իբր անխնայական տարր՝ Հայոց դէմ: Հակառակ անոր որ առատօրէն արիւն կը թափուէր յուն շահագործութեան, սակայն այդ ազատութիւնը կը զը-

լացուէր, և վերջապէս, հակառակ անոր որ 1895 ին եւրոպական դիւանագիտութիւնը հանդիպէմ շահերու պայքարի առարկայ կը դարձնէր Հայկական Հարցը և զայն միջազգային կնճառութեան մը առարկայ չդարձրնելու համար Բարենտրոգմանց Մայիսեան ողբալի ծրագիրով մը կը բաւականանար և զայն Սուլթան Համիտի ձեւակնարէն ստորագրել տալէ յետոյ, Պիղատոսի պէս ձեռքերը կը լուար և կը քաշուէր, և երկար Պաղատան անպատիւ ու անլրդով 300,000 Հայեր կը ջարդէր, ոչ մեր յեղափոխականները և ոչ արեւան պատասխանատուութենէն վախցող մեր միւս գործիչները, ինչպէս Չերազ, Յակոբեան, Փորթուկալեան և այլն, առանց կամ առանց ուղեցին անելը ուր առաջնորդներ էին ազգը և շարունակեցին իրենց ճամբան և չդադրեցան դրել և խօսել և դրդուել Թուրքին զայրոյթը: Չերազ, անընդհատ շարունակեց իր թերթը և երբեք առիթը չփախցուց հրապարակախօսութիւններով եւրոպական հանրային կարծիքին դիմում ընելէ, ապարդիւն կերպով:

1894-95 շրջանին, երբ Հայկական Հարցը սուր հանգամանք մը ունէր և օրուան խնդիր մը դարձած էր, կատարեց 100 է աւելի հրապարակախօսութիւններ Անգլիոյ, Սկովաիոյ, Ֆրանսոյի և Պելճիքայի դիւանաւոր քաղաքներուն մէջ:

Այս առթիւ կը հանդիպի նաեւ Մանչէսթըր, որուն Հայ դաղութին ընթերցարան-լսարանին մէջ կը բանախօսէ (Տես. Մանչեսթրի Հայ Գաղութը. Մուշեղ Նախկուպոս 1911, Պոթըմ, էջ 58), որպէսզի ոգեւորէ առեւտրային Հայերը:

Ստանուի ջարդէն յետոյ, խոշոր պատրանք մը ունեցաւ նորէն ազգը: Եւրոպական դիւանագիտութիւնը պահ մը «Հայկական Խնդիրը» առարկայ ըրաւ իր ուշադրութեան: Հայերը նորէն միամտօրէն ոգեւորուեցան

և տեղագրական գործունեութեան մը մղուեցան : Երևայթաները խաղաղութիւն էին :

Խրիմեան կաթողիկոս երկար դիմումներէ յետոյ , կը յաջողէր « ամենաողորմած » Զարին ներկայանալու 1895 Յունիս 12 ին , Հայոց ցաւերուն դարմանը խնդրելու համար :

Իզմիրլեան Պատրիարք , իր աննկուն կորովին և խիզախ յանդիմութեան համար « Երկաթեայ Պատրիարք » տխրաստով որակուած , յայտնի համարձակ կ' . Պոլսոյ դեսպաններուն հետ կը բանակցէր և պահանջներ կը ներկայացնէր :

Արաստահմանի մէջ Հայ Դատին գործիչները , Յակոբեան , Զեքաղ , Թումայեան , Իսկէնտէր , Տիգրան Երկաթ և այլք , կը գրէին , կը բանախօսէին , ժողովներ կը կազմէին և դիմումներ կ'ընէին Պետութեանց մօտ :

Իրապէս ամէն կողմ շարժում կար :

Զեքաղ այս առթիւ գաղութներու մէջ Հայկական Հարց հետապնդող կազմակերպութիւններ ստեղծելու , Հայրենասիրաց ընկերութիւն անուանին տակ մարմիններ կազմելու համար , շրջան մը կ'ընէ Եւրոպայի մէջ և կու գայ նաեւ Պոլքրէշ , ուր ժողով մը կը գումարուի Ռումանիոյ և Պուլկարիոյ հայաբնակ քաղաքներէն ընտրուած պատուիրակներով . այս ժողովը կը կազմէր Գործադիր Մասնաժողով մը , որուն մէջ դանձապետի պաշտօնը կ'ստանձնէ Ասպետ Ա . Զունդ :

Այս ջանքերը և աշխատութիւնները սակայն խոչըր յուսովարութեամբ մը կը պատկուին և Հայաստանի մէջ գործադրուած ջարդերու դարհուրանքը սահմակեցնելէ տպաւորութիւն մը կը թողու ամէն կողմ :

Յոյսերը կը փչուէին :

Անդլիական կառավարութիւնը՝ որ 1895 ի դիւանագիտական բանակցութեանց մէջ նախաձեռնութիւնը քոտանձնած ըլլալու երկուայթի ունէր , իր նախարարա-

պետին բերնովը ինքզինքը կ'արդարացնէ յայտարարելով թէ անդլիական զրահաւորները Արարատ չէին կըրնար բարձրանալ :

Այս յայտարարութիւնը խորապէս կը հարուածէր հայկական միամտութիւնը , և մանաւանդ անոնք որոնք անդլիական մարդասիրութեան թմբկահարները եղած էին Պերլինի Վեհաժողովին օրերէն սկսեալ , և 61 ռդ չարապէս յօդուածին մէջ ազգին ապագային սերմերը տեսած էին :

Զեքաղ , որ այդ միամիտներուն առաջններէն մին էր , եթէ վերջինը չէր , Անդլիա երբ խոստմնազանց Սուլթանին դէմ ոչ մէկ ձեռնարկ ըրաւ և լքանեց Հայքը իրենց բախտին առանց ամենադոյզն խղճահարութեան , դառնացաւ և հակառակ անոր որ 1895 ին անդլիական հպատակութիւնը ընդունած էր , թողուց 1898 ին Լոնտօնը , դալ հաստատուելու համար՝ Բարիլ , սակայն չգաղթեցաւ շարունակելէ իր թերթին հրատարակութիւնը և իր ապարդիւն փրփրականալը , միշտ նպատաւոր վայրկեաններուն սարսակով ակնդէտ , երևան դալու իբր ներկայացուցիչ Հայ ազգին և յիշեցնելու համար Հայկական պահանջները :

Այդ պատահութիւններէն մին էր Լանէյի Խաղաղութեան Համաժողովը , որուն ներկայանալու փորձ ըրաւ Զեքաղ :

Ռուսիոյ Զարը , Նիքոլա Բ . 1899 ին գաղափար յղացաւ ընդհ . զէնընկէցութեան համար համաձայնութիւն գոյացնել և պատերազմներու վերջ տալու համար միջոցներ ձեռք առնել : Բոլոր պետութիւնները հրաւեր ստացան Հոլանտայի մայրաքաղաքը , Լանէյ , պատուիրակներ զրկելու , Համաժողով մը կազմելու համար :

Այս ժողովին պիտի մասնակցէր նաեւ Թուրքիա : Երազտուններ , որոնք կը հաւատային այսպիսի ժողովի մը խտէական իրողանագման , անոր չափէն աւելի կարե-

ւորութիւն տուին: Մեր գաղութներուն մէջ ալ Հայ միամտութիւնը արդէն երազներ հիւսել սկսած էր և շատեր կը հաւատային թէ համաշխարհային պայպիսի Աստուծոյ որ աշխարհի խաղաղութիւն տալու բարձր նպատակակէտը կը հետապնդէր, Հայկական Խնդիրը ներկայացնել իր օգտակարութիւնը կրնար ունենալ: Պուլկարիոյ Հայերը աւելի գործնական քայլ մը առնել ուզեցին Միասն Զերազը պատուիրակ նշանակելով իրենց կողմէն: Ուրիշ արտասահմանեան գաղութներն ալ — ընդ որս եւս Եգիպտոս — հաւանեցան այս ընտրութեան: Սուլթան Համիտ երբ այս լուրը տուաւ, սկսաւ բանակցիլ Ռուս կառավարութեան հետ և նախապէս ապահովութիւն պահանջել Հայերու, Մակեդոնացիներու և այլ դժգոհ տարբերութիւնները օրակարգ չանցնելու համար: Եւ այս ապահովութիւնը ստանալէ յետոյ է որ Լահէյի Համաժողովին համար ընտրեց Թրքական պատուիրակները:

Միասն Զերազ գնաց Լահէյ և սրովհետեւ իրեն համար անկարելի էր մասնակցիլ ժողովին խորհրդակցութեանց, քանի որ պետութիւն մը չէր ներկայացներ, բաւականացաւ զանազան գաղութներու յիշատակագիրները ներկայացնելով Վեհաժողովին (*) և անոնց ընդու-

(*) Այս յիշատակագիրներու պատճեններ հրատարակուած են (Տես Նոր Կեանք, 1899 Բ. տարի էջ 168) իսկ մատուցումը Զերազ պարգապէս կը պարտի հնարիմացութեան մը որ կը ներկայացնեն Տէյլի Նիուզի բոլոր կիցին տեղեկութիւնները արագրելով. — «Քանի մը օր առաջ պատճենական յայտարարութիւն մը ծանուցած ըլլալով քի Համաժողովին նախագահը ո՛րքէ խնդրագիր պիտի չընդունի, Պ. Զերազ վարպետութեան մը դիմեց Հայկական խնդրագիրը Սրալ Պառնին (Ռուսական ներկայացուցիչ եւ Համաժողովին նախագահ) հասցրնելու համար: Համաժողովին բացումին օրը Պ. Զերազ

ներկութեան ոյժ տալու համար դիմումներ կատարելով Տէրութեանց պատուիրակներէն մեծ մասին մօտ:

Մ. Զերազ (1894)

Սուլթան Համիտ, ապահովուած ըլլալով հանդերձ, թէ Հայկական Խնդիրը օրակարգի վրայ չպիտի գայ, քանի որ Զերազի ներկայացուցած խնդրանքը նկատի չէր առնուած, անհաճոյ դատաւ Զերազի գործունէութիւնը և զայն բոլորովին ջլատելու և անոր բարոյական կորուրդը ոչնչ-

վարձեց Լահէի եւ գեղեցիկ կառք, եւ Պոլիսի պատանուներ կուրծքէն կախած, ուղղակի Համաժողովին գումարումին պատճենատուր գնաց: Բայց դրան առջեւ բոլոր չսուին որ անցնի: Այն ատեն Պ. Զերազ մեծ պահա-

չացնելու համար, պահանջեց Օրմանեան Պատրիարքէն, որ ժխտէ անոր Թրքահայոց ներկայացուցիչը ըլլալու հանդամանքը: Օրմանեան Պատրիարք եթէ մերժէր Սուլթանին այս առաջարկը, պարզապէս հակապետական այս ձեռնարկին իր մասնակցութիւնը և համամտութիւնը հաստատած պիտի ըլլար, ինչ որ նոր աղէտ մը կրնար հրաւիրել աղբիւն վրայ: Ուստի հեռադրեց 1899 Մայիս 25 ին Լահէյ թէ իր կողմէն ոչ մէկ ներկայացուցիչ կարգած էր, ինչ որ կատարելապէս ճշմարիտ էր, վասն զի Չերազ Պուլկարիոյ և Եգիպտոսի Հայոց կողմէ ընտրուած էր:

Այս հեռադրիւրը յետոյ թէեւ բոլորն քննադատութեան պարկայ եղաւ և Օրմանեան Ս. ի դէմ յարո. յուած ամբաստանութեանց գլխաւորներէն մին նկատուեցաւ, սակայն իրողութիւնը պարզ ձեւին մէջ երբեք Պատրիարքը դատապարտող արարք մը չէր, այլ ընդհակառակը վար-

րան մը ցոյց տուաւ զինուորներուն որոնք զինքն բարեկեցին եւ բոլ տուին որ անցնի երբայ: Կառք դէպի դեսպաններու սանդուխը յառաջացաւ. Պ. Չերազ վեր ելաւ եւ պահարան մը տուաւ սպասաւորին ըսելով քե պատճառով քու պարտութիւնդ կը պարտաւորեմ քե պատճառով: Շաբաթ մը սպասեց տեղեկութիւն ստանալու համար. յետոյ մէկը խրկեց, ան ալ ետ դարձաւ պատասխան բերելով որ Պ. Սրալ երբեք պիտի չընդունի Պ. Չերազը:

Այս վերջինս յիշեցուցած էր Սրալ Պառոնին որ Կորչակօ իւլիանը 1878 Ապրիլ 9 ին Լօրս Սօլպարիի գրելով յայտարարած էր քե կայսերական դահլիճը «միշտ իր յիշողութեան առջեւ ունի պատմութեան իրեն յանձնած խնամակալութեան առաքելութիւնը քիստոնեաներուն բարօրութեանը համար, առանց խտրութեան ցեղի եւ դասանանի:» Պատգամաւոր մը իմացուց Պ. Չերազին որ Սրալ Պառոնը իր պատճառակցներուն եւ ոչ իսկ խո-

ւողութիւն մը, ճարտարութիւն մը և խոհականութիւն մը (*), մանաւանդ նկատի առնելով սա շատ որոշ իրո-

սած էր իր խնդրագրին վրայ: Խնդրագիրը երեսն կը բերէր նորանոր Հայկական սոսկալի աղէտներ: Պ. Չերազ իւրաքանչիւր պատգամաւորի գրած է եւ շատերէ քաղաքաւարի պատասխաններ ստացած է...»

Տէյլի Նիուզի թղթակիցը այս տղերուն կը կցէ սա տղերը. «Պ. Չերազ առանց պատգամի եկած է եւ պիտի մեկնի առանց յուսալսութեան»:

Թեեւ Տէյլի Նիուզի թղթակիցը կ'ըսէ քե Պ. Սրալ պատասխան չէ տուած, սակայն Չերազ հետեւեալ գիրը ստացած է.

Պարոն,

Ըստ հրամանի Խաղաղութեան Համաժողովի Վսեմաւորալ Նախագահին, որ ստացած է Ձեր վերջին Մայիս 24 ի նամակը, պատիւ ունիմ Ձեզի տեղեկացնել թէ, Համաժողովին խորհրդակցութիւններէն քաղաքական ո՛րեւէ խնդիր դուրս ձգուած ըլլալով, կարելի չէ Ձեզի ուրեք պատասխան տալ ի մասին այն պաշտօնին որ կ'ըսէք թէ Ձեզի յանձնուած է Պուլկարիոյ, Եգիպտոսի և ուրիշ տեղերու Հայոց կողմէն:

Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն, խորին յարգանքիս հաւատարմութիւնը:

Ժ. ՎԱՆԵՍ

Ընդհանուր Բարօրութեան
Խաղաղութեան Համաժողովին

(*) Յարուրիւն Արքեպս. Վեհապետեան եւս իր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան ընթացին ազգին գերագոյն շահերուն տեսակետով օգտակար դասած է Լօնսօն հեռագրելու քե Բրօք. Կարապետ Յակոբեան ազգը ներկայացնելու եւ ազգին անունով դիմում կատարելու ուրեք հանգամանք չունէր:

դուժինը թէ արդէն Պետութիւնները ապահովութիւն առած էին Սուլթան Համիտին թէ չպիտի դադարէին Հայկական Հարցով, և արդէն նամանորինակ ունէ հարց, որ կապ ունէր պետութեան մը ներքին խնդիրներուն հետ, նկատի չառնուեցան Սաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ, ինչպէս յետոյ, 1907 ին Վեհաժողովին Բ. դոմարման Սրբազան Կաթողիկոսի կողմէ կարգուած՝ Գեորգ Եպիս. Իւթիւճեանէ, Աւետիս Ահարոնեանէ և Յովհաննէս Շահ-Նազարէ բաղկացեալ պատուիրակութիւնն ալ չէ ընդունուած:

Հետեւապար Գումանեան Պատրիարքի հետագիւրջն ալ Չերաղի պատուիրակութիւնը ապարդիւն մը նստու դատապարտուած էր: Իսկ եթէ պղատոնական համակրանք մը, ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ բաւարար արդիւնք մը պիտի համարուէր, այդ տեսակէտով ապարդիւն չեղաւ Չերաղի առաքելութիւնը, վասնզի Հոլանտայի հանրային կարծիքը յուզելու աննիւթական արդիւնքը կրցաւ ունենալ դոնէ:

Չերաղ հանրային կարծիքին դիմում ընելու համար ուղեց հրապարակային բանախօսութիւններ ընել Լահէյի և Ամսթերտամի մէջ: Թուրք պատուիրակութիւնը վերդովուած այս վարկաբեկումէն, որ անխուսափելիօրէն այս ճառերը առաջ պիտի բերէին դանդաղ շրջանակներու մէջ, պահանջեց Հոլանտական կառավարութենէն՝ արդելք դնել Հայ պատուիրակին հրապարակային խօսքին, սակայն Չերաղ յաջողեցաւ հորձիւ Տօք. Քիւթէ-ուի (հակադեպիօխական երեսփոխան և ապա նախարարապետ Հոլանտայի) աջակցութեան կատարել իր բանախօսութիւնները:

Թան այն ատեն կը հաղորդէր թէ Չերաղ Լահէյի մէջ բանախօսութիւն մը ընելով, ըսած է թէ Սաղաղութեան Համաժողովը իր նպատակին հասնելու համար պէտք է Հայաստանի, Մակեդոնիոյ և Ալղա-Լօրէնի խնդիրները կարգադրէ:

Ասիկա ապահովաբար լուսադոյն եղանակն էր ընդհանուր միջազգային մեծ կնճառութեանց լծորդելու համար Հայկական Հարցը, սակայն դադախարը այնքան մօտ ըլլալով հանդերձ ֆրանսացիներու սրտին, Չերաղի ատենախօսութեան այս նկարագրութեան տակ Թան կ'աւելցնէր.

« Թէեւ այս դիմումներէն ո՛րեւէ գործնական օգուտ մը պէտք չէ սպասել, բայց Հայաստանի վիճակին նկարագրութիւնը խորին տպաւորութիւն մը թողած է ժողովականներուն վրայ »:

Չերաղ ինքն ալ գիտէր անշուշտ թէ անօգուտ ճիւղ մըն էր իր ըրածը, քանի որ Հայերը, Մակեդոնացիները, Ալղանացիները և նոյն իսկ Ժէժն-Թիւրքերը առհասարակ մերժուած էին, և Համիտ արտասովոր ճիւղեր կը թափէր անլուի ձգելու համար բոլոր այս դիմումներէ մը ալնկալութեամբ շարունակեց իր ճառերը:

Ասոնց ամէնէն հոյակապը այն էր որ Չերաղ, մեր պերճախօսներուն ամէնէն իսկապիւրէն և ամէնէն ստղանդաւորներէն մին, արտասանած է Յուլիոս 7 ին Ամսթերտամի մէջ, Հոլանտացի ընտրեալ բաղմութեան մը ներկայութեան, նիւթ ունենալով « Խաղաղութեան Համաժողովն ու Հայկական ջարդերը »:

Այս հաւաքոյթը կը հովանաւորէին Տօք. Քիւթէու, Պ. Լիֆթինք (աղատական երեսփոխան) և Տօք. Վերմէօլէն (Կաթողիկ երեսփոխան):

Իր գեղեցիկ ատենաբանութեան մէջ, որ ամբողջովին սպրտած է առանձին գրքոյով մը (*Conférence Arménienne à Amsterdam*. էջ 32), Չերաղ կը պատկերացնէ Հայաստանը, թափաբարբիկ ու խժգուն հրուսակութեանց, արիւնի և կրակի, սովի և բռնաբարութեան: Չերաղ կը վերջիչէ ախուր անցեալը և կը վերարծարծէ վարդապետն ապագան, որուն վրայ մեծ է հաւատ-

քը աննկուն և հայրենասէր պատուիրակին: Անիկա սեղմ
ու կուռ բառերով կը ցոլացնէ Հայուն նկարագիրը, մէջ
բերելով իրենէ նմոյշ հայ բանաստեղծութեան՝ Սայաթ
Նովայի մէկ սիրերգը, Բամառ-Բաթրապի Ալասիի մօր
օրօրը և Պետրոս Դուրեանի Լնակը. առաջինը՝ սիրահա-
րութեան, երկրորդը՝ ռազմաշունչ հայրենասիրութեան և
երրորդը՝ մեկամտ ծովային օրինակներ:

Չերազ այս խնամեալ աստնախօսութիւնը կը վեր-
ջացնէ սա քիչ մը միամիտ ու յուզիչ խօսքերով, որոնք
թերեւս ստորոշանքով վրայ կ'աղղեն սակայն դժբախ-
տաբար անտարբեր կը թողուն զիւսնադէտները և աշ-
խարհին անզգայ վարիչները:

Հետեւինք այս սրտաուռ բառերուն:

« Ես եկայ Խաղաղութեան Համաժողովին ժամանակ,
որովհետեւ պահանջաւոր մը կը սիրէ յանկարծ կոխել իր
պարսաւորները խնդոյին մէջ: Ես եկայ Համաժողովին
ժամանակ, որովհետեւ Ռիւ Պլաս մը պէտք է երեւի կե-
րուխտով պահուն, քսելու համար, « Բարի ախորժակ,
Տեաք, դո՛ւն՝ Պաքում, Կարս, եւ Արսահան խեցի
Թուրքիայէն, դո՛ւն՝ Պօսեան ու Հերձեփովներ, դու՛
Կիպրոսն ու Նեպոսոսը, դո՛ւն՝ Թուրքը, դուն՝ առեւ-
տուրը, դուն երկարուղիները եւ կը բողոք Հայաստանը
նարիլ քաժի մը պէս, զայն պաշտպանելու համար չորս
դաշնագիր ստորագրել վերջ »: Ես եկայ Խաղաղութեան
Համաժողովին ժամանակ, որովհետեւ մեր մարդասպան-
ները հոն ներկայացուցիչներ դրկած են, ինչ որ կը հա-
կադրէ Հայաստանը իր զաւակներէն մին հոն փութացը-
նելու, յիշեցնել աշխարհի քէ Արաբիոյ բոլոր խուճկերը
չպիտի կրնային հակադէմսել այս արիւնի հոսք: Երբ հարկ
է խնայել բուրբերուն դիւրագգաժութիւնները, նոյն նը-
կասումը պէտք է ունենալ նաեւ Հայերուն համար: Հո-
լանսա չէր կրնար բանալ իր դուները դահիճներուն պա-
ստիւնին առջեւ եւ զանոնք փակել զոհներուն պատուի-

րակին առջեւ . . . :

« Հոլանդական ժողովուրդ, դուն որ երեք դար առաջ,
ազնուաբար հիւրընկալեցիր իմ նախնիք, ինձ նման զո-
հեր միւսլիմանի հալածանքին, դուն որ միշտ եղար նուի-
րական ապաւենը՝ գաղթականաց եւ պղնձի ասպարը սա-
րագրելոյ. փոքրիկ արի՛ ժողովուրդ, որ յանախ դողա-
ցուցիր հզօր ժողովուրդներ, քենէ այսօր մէկ շնորհ պիտի
խնդրեմ. չունիմ պէտք ոսկիիդ եւ ոչ արիւնիդ. պահե՛
զանոնք երջանկութեանդ մանաւանդ քու ապահովութեան
համար, քանի որ Խաղաղութեան Համաժողովը չպիտի
յանգի զինաբափ ընելու բիրտ ոյժը: Քենէ բոլոր խնդ-
րածս՝ դոյզն համակրանք մ'ե դեպի խաչեցեալ Հայաս-
տանը վասնզի հանրային կարծիքին բարոյական ոյժը որ
քելադրած է կառավարութիւնները Խաղաղութեան Հա-
մաժողով մը գումարելու, պիտի մղէ նաեւ զանոնք կա-
նուխ կամ ուշ լռեցնելու իրենց փոխադարձ նախանձ-
ները եւ ձեռք առնելու Այսրասայ ժողովուրդին դասը:

Եւ դու, քաղուհի՛դ Սորին-Նահանգաց եւ կայս-
րուհիդ Նեսրլանդական Հնդկաց, որ իբր գահոյք ունիս
ամբողջ ժողովուրդի մը սիրքը, իբր վերահիւ՛ վեհա-
փառութիւնը եւ իբր քաղ՝ քրիստոնէական գրութիւնը:
Հոլանդական դաշնակցութեան ու ամբողջութեան վսեմ
մարմնացում եւ ակնախիղ արեալոյս Արեւմուտքի եւ
Արեւելքի ժողովուրդներուն համար. քենէ ալ շնորհ մը
պիտի խնդրեմ, ոտերուդ առջեւ ծնրադիր: Յանուն մեր
300,000 նահաւակաց մայրերուն, կիներուն, փոքրերուն
ու աղջիկներուն կը պաղտաւմ քեզ ի ծունը, մի՛ բոյլ
սար մեր դահիճներուն ներկայացուցիչներուն իրենց շըր-
քունքը դպցնելու քու ներմակ նրեցակալին ձեռքե-
րուդ . . . »:

Ուժգին ծախահարութիւններ կ'աղղունն աղգասէր
արիւրունը, որուն միակ վարձքը կ'ըլլայ սակայն այդ
ծախերը, առանց անշուշտ դործնական ու դրական ար-

դիւնքի մը , բայց Սուլթան Համիտի տառապանքները , թէ՛ հանդէպ իր անձին և թէ՛ իր ազգին հրաւիրելու հետեւանքէն :

Կատարած Սուլթանը վերջապէս կը յաջողի հասնիլ իր նպատակին : Պ . Չերազ Լահէյէն կը մեկնի արաք-սոսիի սպառնալիքէն խոյս տալով : Այս առթիւ Հորանտական կառավարութեան ընթացքը սոսակապէս կը քննադատուի , այնպէս որ քիչ մնաց որ նախարարութիւնը տապալէր : Տրուած բացատրութիւններէն կը հասկցուէր թէ թրքական պատուիրակը՝ Թիւրխան փաշա , Սուլթանին հրամանով , արաքին գործերու նախարարին երթալով Պ . Չերազի արտաքսումը պահանջած էր , աւելցնելով որ կա՛մ Չերազ կը մեկնի Լահէյէն , կամ ինքը : Ըստ Տեյլի Նիուզի տեղեկութեանց , « թրքական պատուիրակը պատճառներ ունէր յայտարարելու թէ իր հեռանալովը Գերմանիոյ պատուիրակին ալ պիտի հեռանար » : Չերազ հաւանորէն տխուր հեռեւանքը դուշակելով , անմիջապէս մեկնած էր :

Կարմիր Սուլթանը դուցէ այս յաջողութենէն խրատուած , նոյն տարին (1899) իսկ , խնդրանքի ձեւին տակ , Կ . Պոլսոյ Ֆրանս . դեսպան Բոնաթանէն պահանջած է Ֆրանսայէն արտաքսել երեք անձեր՝ Չերազը , Չօպանեանը և Ահմէտ Րիզան : Այս առաջարկը Ֆրանսայի կառավարութեան կողմէ ընդունելութիւն չէ դատած , իբր Ֆրանսայի ժողովրդեան ազատասիրական սկզբունքներուն հետ բոլորովին անհաշտ :

Յաջորդ տարին (1900) Չերազ — որ ոչ մէկ առիթ կ'ուզէր փախցնել — օգտուեցաւ դարձեալ Բարիդի տիեզերական ցուցահանդէսին հանդիսութիւններէն , և այդ առթիւ գումարուած Համաժողովներու բերուելի մասնակցութիւնը և ասով կրկին իր անհատական ուժերը ի սպաս դրաւ իր ազգին և անոր դատին համար :

Ան մասնակցեցաւ երեք Համաժողովներու , որոնց մէջ կրցաւ Հայ ազգը ներկայացնել արժանաւորապէս և զնահատելի յաջողութեամբ :

1 . Գաղութային Մամուլի Միջազգային Համաժողովին (*Congrès International de la Presse Coloniale*) , ուր զեկուցում մը կարդաց Հայերու կողմէ հրատարակուած ֆրանսերէն լեզուով հին և նոր բոլոր լրագիրներուն մասին : 2 . Կրօնքներու Պատմութեան Համաժողովին (*Congrès International d'Histoire des Religions*) , ուր Մեծն Աղեքսանդրի վրայ Հայոց մէջ տարածուած աւանդութեանց մասին խօսեցաւ : 3 . Ժողովրդական Աւանդութեանց Միջազգային Համաժողովին (*Congrès International des Traditions Populaires*) , ուր զեկուցում մը կարդաց « զրոյցներու և հեքեթներու ծագման և բնաչրջութեան » մասին :

Օգտագործեց նաեւ Արուստահանդէսին առիթով Պարսից Մուշաֆֆէր - Էտ - Տին Շահին Բարիդ այցելուութիւնը : Չերազ ներկայացաւ պարսիկ ինքնակալին և չնորհակալութիւն յայտնեց իրեն՝ Պարսկաստան ազատանաւ թրքահայ փախստականները պաշտպանած ըլլալուն համար : Չերազի կ'ընկերանար յայտնի նկարիչ Գ . Բաշինջաղեան (+ 1925 Հոկտ . 2) , որ Մասիսի մէկ գեղեցիկ պատկերը նուիրեց վեհափառ հիւրին :

Շահը այս առթիւ Չերազի չնորհեց Առիւծի և Արեւի ապայութեան տախճանը :

1901 ին Կրսնէի , Լօրանտոյի և Թուլլինի պահանջի խնդիրներով ծագած ֆրանքեթուրք վէճին առթիւ արտաքին գործոց նախարար Տէլքատէ և Պոլսոյ Ֆրանսատարին դեսպան Բոնաթան բանակցեցան իրեն հետ , ապա հովարար Հայերու դատը ծառայեցնելու համար իրենց պահանջները արդարացնելու և մարդտիրական դիմաւորութիւն տակ իրենց նիւթական յափշտակութիւնը առաջ տանելու համար : Ասոր համար Հայկական Դատէն աւելի

հեղեցիկ շահագործութեան տնիթ մը կա՞ր, ինչպէս չօտագործել այս պատահութիւնը: Եւ ո՞վ էր որ աւելի լաւ ուսումնասիրած էր հարցը իր ամբողջութեանը մէջ քան Չերազ:

Ընչոտ ատոր համար էր որ Տէլքասէ կը գործածէր Չերազը, և Չօպանեան, միամիտ և միշտ երազող, խանդավառու Ֆրանսական վեհանճնութենէն, որ Հայկական Դատը կու գար հուսկ ուրեմն ձեռք տանել, Անահիսի մէջ կը դրէր երկար սուսութիւններ, և Չերազ ոչ նուազ պարզամիտ ու խանդավառու, քաջալերուած այս դիմումէն, նպաստաւոր առիթը եկած կը համարէր վերադառնալ իր պատուիրակ երեսան դալու և նոյն տարին դիմելու խնդրագիրով մը Տէլքասէին և Ֆրանսայի զինակցին՝ Ռուսիոյ, ուղղակի Չարին ներկայացուած աղերսագրով մը, ուր Չարը կը կոչուէր «Թագաւոր Հայաստանի»:

Չերազ այս աղերսագիրին մէջ կ'ըսէր թէ «մեր կրօնակիցները, ուստական պետութեան մէկ ծայրէն միւսը, կեանքի, պատուոյ և ինչքերու բացարձակ տալահովութիւն կը վայելեն և կատարեալ հաւատարմութիւն՝ իրենց ուրիշ ընտանիքներուն հետ: ... Ռուսներուն պէս վերաբերելով արիական ազնիւ ընտանիքին, խօսելով լեզու մը, որ ազգական է լեթուանականին և սլաւականին, յարած՝ Օրթոտոքս եկեղեցւոյն, Հայերը խոնարհ հարտը կը խնդրեն Չեր Կայսերական Վեհապետութենէն որ հաճի շարունակել իրենց Տաճկաստանի դժբախտ եղբայրներուն իր բարձր հոգածութիւնն ու իր ամենակարող պաշտպանութիւնը»:

Այդ օրերուն, ուր Ֆրանքո-թուրք վէճը իր սաստկութեան վրայ կը դառնուէր և Չարին ու Տէլքասէի միջեւ Քոմբիէնի տեսակցութիւնը նոր տեղի ունեցած էր, կապութիւնը խիստ նպաստաւոր կարծելով Դաշնակցականք և Վեր. Հնչակեաններն ալ Ֆրանսայի Հանրապետութեան

նախագահին և Չարին մօտ դիմումներ կը կատարեն և Բրո-Արմենիաի խմբագիր Բիէր Բիլետու Տէլքասէի կը ներկայացնէ Դաշնակցականներու բարենորոգմանց նոր ծրագիրը, դրեթէ 1895 Մայիս 15 ի ծրագրին չափ և անկէ ալ համեստ պահանջներով, որոյնպիսի չքուի թէ Հայերը անիրադարձելի պահանջներ ունին: Չերազ, յաւիտենական միամիտը և երազաստը, այս վճռական պահուն, իրմէ դուրս ուրիշներու դիւստագիտական դրծերու միջամտութիւնը անհանդուրժելի կը դաժնայ և այս ձեռնարկին արժէքը նուազեցնելու և միայն ու միայն իր դիմումին վերադառնելու համար ձեռք բերուելիք արդիւնքը, Լ'Արմենիի մէջ «սխալ» մը և «ձախտակութիւն» մը (gaffe) կ'անուանէ Բիէր Բիլետու ձեռքով Տէլքասէի մօտ Դաշնակցականաց դիմումը:

Չերազ կը մեղադրէ Դաշնակցականներու՝ բարենորոգմանց նոր ծրագիր մը առաջարկած ըլլալը, մինչ կ'ընային 1895 Մայիս 15 ի ծրագիրին գործադրութիւնը պահանջել: Անիկա կը կարծէր որ նոր ծրագիր մը Պետութեանց և Սուլթանին միջեւ նորանոր վէճեր յարուցանելով, պիտի յարադրեցնէր Հայկական Խնդրոյն լուծումը: «Նոր ծրագիր մը ներկայացնելը, կ'ըսէ Չերազ, Հայ ժողովրդին ոգեւորը երկարածդել է, Սուլթանին հացին իւղ քսել է»:

Այս առթիւ Չերազ աւելորդ չէր դատեր յիշեցնելու թէ Դաշնակցական Կուսակցութիւնը մարմիններուն ամենէն անյարմարն էր ծրագիր մը ներկայացնելու համար, որովհետեւ «այդ կուսակցութիւնը լաւ աչքով չի տեսնուիր Եւրոպական կառավարութեանց մեծամասնութեան» և «հեղինակներն ուրեք հակադրադիմական են»: Եւ հեղինակներն կը փութայ դառնատել Դաշնակցութեան «դիւստագիտական դիմումներ ընել սկսիլը» — կերպով մը հասկցանել ուղեւով անոնց կարգի դալը, իր ուղղութիւնը ընդգրկելը — և անմիջապէս կը յարէ, «որովհետեւ ամէն

բանի մէջ տշկերտութեան շրջանէ մը պէտք է անցնիլ, կը պատահի որ այդ քաղաքականութեան նորընծաները ձախաւերութիւններ կը գործեն: Մեր աշալըջութեանը յանձնուած շահերուն մտահոգութիւնը մեր վրայ պարտք կը դնէ այդ սխալներուն նորագոյնը մատնանիշ ընելու»:

Ապահովարար ոչ ոք իր աշալըջութեան յանձնուած շահերուն մտահոգութիւնը չէր որ այս մասնանշութիւն կը մղէր զինքը, այլ իր փառքին ուրիշներու ալ մասնակցիլը, այդ անկողոպտելի իրաւունքին ուրիշներու կողմէ խորուիլը, որ իսկապէս ծիծաղելի մտատանջութիւն մըն էր, եթէ դատաւարտելի չէր, վասնզի բոլոր հայրենասէրներու նոյնպէս իր միակ փափաքը աղգին փրկութիւնը պէտք էր ըլլար, որու ձեռքով որ դար անիկա:

Պղտիկութիւն է այսքան վսեմ գաղափարի մը գուրդել այս տեսակ ճղճիմ ետադրութիւն մը, ցանկալով որ ան միայն իր միջոցով ստացուի: Դատաւարտելի անպարծութիւն, որ յետոյ նշանաբանը եղաւ «մարտական կուսակցութեան» որ Օսմ. Սահմանադրութիւնը «բերելու» և Հայաստանի անկախութիւնը «ստեղծելու» խաբուսիկ պատիւն իսկ ուրիշներու հետ բաժնելու չի զիջաւ, մենատիրելու փափաքով և գիտէք թէ ի՞նչ աղէտալի տրդիւնքներու առջեւ դրաւ աղգը, ինքն իր գըլխուն և միայն իր հլու կամակատարներուն միջոցաւ տանելով իսկապէս ձախաւեր և կործանարար քայլեր:

Չերազ շատ աճապարեր էր, դժբախտ շահագործութիւն մը՝ իսկական շահագործութիւն մը, անշահախընդիր և ասպետական հոգածութիւն մը կարծելով:

Փրանսա, Միտիլլիի գրաւմամբ Թուրքիան պարտաւորելէ յետոյ հատուցանելու Փրանսացի պահանջատէրներու ուղած գումարը, մոռցաւ Հայկական Դաւան ալ, արդարութեան պահանջն ալ, ինչպէս նաեւ Չերազը, որ անխնայ շարունակեց իր դիմումները մինչև 1908, Օսմ.

Սահմանադրութեան հռչակումը, երբ նոր առիթ մը և պատահութիւն մը ներկայացաւ:

Չերազ 1902 ին, ներկայացած է Ռաա Մաքսէնի՝ տնոր Բարիզ այցելութեան առթիւ և աշխատած է Հայ և Եթովպական եկեղեցիներու միութեան մասին թերադրութիւններ ընելու:

Առանց յաւատարմելու և անձանձրոյթ շարունակելով այսպէս իր սկսած գործը, Չերազ կ'զգար թէ այլ եւս հողը տեղի կուտար իր ոտքերուն տակ, և երազները, որոնք երբեմն իր երկատարդական աւելնը հիւսեր էին՝ ցնորքներ և եռանդը՝ որով զանաւոր իրագործել աշխատեր էր, ի դուր վասնուած ձիգեր էին:

Ասոր համար է որ թերեւս ան «վերադարձի փորձեր կ'ընէ իր երկատարդութեան սէրերուն» պարզապահոյճ Փրանսերէնով մը ծեքծեքուոր և տանըլեց սկահամականներու պարի մը մէջտեղ, որոնք շատ պիտի դամականներու պարի մը մէջտեղ իրենց իմացներ իրենց ոգիներու դարմանային եթէ մէկը իրենց իմացներ իրենց ոգիներու դիշերային այդ ժամադրութիւնը» (Տես. Շիրակ, 1905. էջ 269. «Ասուլ» ի Արեւանկարը): Եւ Ասուլի տեսութեամբ «կանուխէն մոռաններու աշակերտ» Պ. Չերազ դատաւարաւորած կը թուի յաւատարմապէս «Գրական Փորձեր» ընելու» (Տես. նոյն), 1904-1905 թուականներէն սկսեալ փորձելով Փրանսերէնով մշակելու գրական սեռ մը՝ նորալիպադրութիւնը, որ մինչև այն տուն չէր փորձած:

Արդարեւ Չերազ հայկական կեանքէ տանուած պատմուածքներու շարք մը կը հրատարակէ *La France Littéraire*ի մէջ: Առանցմէ մին էր «Տանկուսի»-ն, որ կարդացած էր Բարիզի մէջ կազմուած «Մասիս» Ակումբին դուցած էր Բարիզի մէջ կազմուած «Մասիս» Ակումբին մէջ (*): Հոն է որ հրատարակուած են նաեւ «Օհան

(*) Հրատարակուած Անահիտի մէջ եւս. (Է. սարի. Բիւ 5. էջ 106 եւ 116):

Րէիզ» Ը (*), «Շահանէ» Ե (***) և այլն :

Միւս կողմէն ստան շարունակած է մինչև 1906 Լ'Արմենի, միշտ պաշտպանելով 1878 էն ժառանգութիւն մընացած միամիտ հաւատքով մը, դիւսնադիւստիան ճանապարհով Հայկական ազատագրութիւն ձեռք բերելու կարելիութիւնը, որուն այլևս այնքան քիչ էին հաւատացողները :

Խրամ բացուած էր իր և սն միւսներուն միջև, որոնք միւս կողմէն նպատակին կը դիմէին, աշխատելով հայկական ազատագրութեան գործին, տարբեր միջոցներով և յաճախ արհամարհելով իր քաղաքացի սկզբունքները :

Անոնք աւելի երկատարադ և հետեւաբար աւելի խիզախ ու յանդուգն, և աւելի գործունեայ և աւելի ցոլցամոլ հրապարակը գրաւած էին, և իրենց յարուցած աղմուկով ստուերի մէջ կը ձգէին Չերազը :

Նոյնիսկ Խրամի Կաթողիկոս, որուն գործակից եղած էր Չերազ՝ Պերլինի մէջ, կ'անտեսէր զինքը, երբ 1904 ին Սատունի դէպքէն յետոյ եւրոպական կառավարութեանց մօտ դիմում ընելու համար պատգամաւորութիւն մը կը կազմէր, բաղկացեալ Այվատեան և Սարահեան Եպիսկոպոսի և Տօք. Լուիս Մելիքօֆի, անոնց իբր թարգման ընկերացնելով Աւետիս Ահարոնեանը՝ Դաշնակցութեան խմբագիրը (***) և 1907 ին Լահէի Բ. Հա-

(*) *La France Littéraire* 15 Յունիս 1905, եւ քարգանութիւնը. *Անահիտ* է. Ե. Ե. Ե. 182 :

(**) *La France Littéraire* 15 Օգոստոս 1905, եւ քարգանութիւնը, *Օշական*, Բարիկ 1920 քիւ 1 :

(***) Այս պատգամաւորութիւնը յաջողեցաւ ներկայանալ Ֆրանսայի Նախագահ Ռուզվելթի, սակայն հակառակ ամեն աշխատութեան չընդունուեցաւ Անգլիոյ քաղաքացիները :

Այս պայմաններուն մէջ միւս տեսութեանց դիմում

մաժողովին պատգամաւորութեան գործը թողնելով կրկին վաղեմի գործիչը, որ ապահովարար Իւթիւնեան Եպիսկոպոսն Աւետիս Ահարոնեանէն և Յ. Շահանգընէն շատ աւելի յարմարութիւններ կը ներկայացնէր այս առաքելութիւնը կատարելու համար :

Այսպէս, Չերազ կը մեկուսացուէր պատուիրակութիւններէն, որոնց նախապահմանուած կը կարծէր ինքզինքը :

Իսկ Բո-Արմենիայի հրատարակութիւնը (1900) տնօրէն կը դարձնէր այլևս Լ'Արմենիի շարունակութիւնը, որ կը մարմնաւորէր միայն սոսկականի մը և սնահատի մը կարծիքը, որ չէր կրցած միասին քաղել այդ խիզախ երկատարներուն հետ, որոնք իրենց հետ քաջած ու քաջ էին նորահաս սերունդը և խոշոր կազմակերպութեան դէմ միայն միասկ թողած էին Չերազը, որ անշուշտ կը մնար իր սկզբունքներէն :

Աստուայ 1905 ին կը գրէր թէ «Վաթիկանի սեմը ոտք կոխած այս վաղեմի գործիչը, որ ախորտաններուն հայր կընար ըլլալ... հակառակ իր հնամենի անունին», չէր վայելեր ուրիշ յարգանք : «Յաջորդական սերունդներու աղաքը պէտք եղած պատկառանքը չեն զգար իրմէ և իրեն հետ կը վարուին շատ շատ իբրեւ մեծ եղբոր մը, որ «սեռակ մը» եղած ըլլար և, օրինակի համար, հօրենական համբիշտը շարունակ իր կրտսերներուն գլխուն սպանար» (Տես. Շիրակ. էջ 278) :

Այսպէս որ 1906 ին ինքզինքն բախտով ինքնուրուշ և միասկ զգալով դադրեցուց իր թերթը, իբր առաջադասութիւն իր գաւառութեան իբր հոսակ յետին խօսք գըրելով սո նշանակելի խմբագրականը, որ նոյնութեամբ կը ներկայացնէ :

Ընել անպատեհ համարելով՝ ցրուեցաւ ձեռնունայն եւ Պիսիկոր :

«Լ'Արմենի», որն այսօր իր ժ-Ը. շրջանին մեջ կը մտնէ, շատ հարուստ լուրեր հունի տալու: Միայն նշանակութեան արժանի է Թուրքիոյ դեմ նաւային ցոյցը՝ Պերլինի դաշնագրութեան 23րդ յօդուածի գործադրութեան համար. ինչ որ ապացոյց մ'է քե այդ դաշնագրութիւնը մեռած տառ մը չէ:

Մեծ հանուրքամբ կը յիշատակենք Հայ եկեղեցա-
կան կալուածներու եւ տնտեսական մեր եղբայրներու բա-
ջութիւնը համախառնական հոստակալութեան վանելու հա-
մար։ Իսկ արհասանմանի մէջ ուրախութեամբ կ'ողջու-
նենք Նուպարեան Հայ Առեւտրական Վարժարանին հաս-
տատութիւնը եւ Համահայկական Բարեգործական Ընկե-
րութեան կազմութիւնը Նուպար Պօղոս Բագայի հովա-
նաւորութեան սակ, որ կոչում ունի նախախնամական
դեր մը կատարելու Հայ կեանքին մէջ։ Այս փայլուն կե-
սերուն հետեւեալ մը սեւ թիծեր ալ կը տեսնենք հորիզո-
նին վրայ։ Նքէ. նամարիս է քէ ծառը իր պտուղով կը
նանչցուի, մեքն պիտի ըսենք քէ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ
Հայերուն աւերումն ու ոչնչացումը, պարզապէս ցոյց
կու տայ քէ անոնք, որոնք մեզի կ'առաջնորդեն, կամ լաւ
եւս որոնք մեզ առաջնորդելու իրաւունքը իրենց կը հա-
մարին, անոնք մեզ դէպի անդունդը կը տանին։

մարին, անոնք մեզ դեպի անդունդը վրձնարարում էին։

Գրիգոր Ռսեան ախորանքի մեջ, իր մահուանեն քիչ առաջ, Ապսիլ Համիսի մասին կ'ըսեր՝ «Այս սասանան դեռ եւ ոչ մէկ դիւանագիտական սխալ գործած է. իր Գերմանիոյ մերձեցումը շատ մեծ խեղացուրիւն է»։ Ո՞վ կրնայ հակառակիլ այս արեւելեան Մաքիավելին։ Առանց հիւանդի բժիշկեն², առանց դասի վաստաբանեն³, քե առանց վկայականի ուսանողներ։ Ուրեմն զարմանալի չէ որ բոլոր դիւանագիտական, ինչպէս նաեւ յեղափոխական գործերը զօյի կը յանգին։

Փոխանակ հաւաքուելու այն անձին շուրջը , որ Հայկական դասին աւանդութիւնը Եւրոպայ կը բերէր , եւ որը

յանախ ցոյց տուած է թէ ինքն աւելի լաւ կրնայ տեսնել,
 քան այն բոլոր նորընծաները, ամէն ջանք քափուեցաւ
 անջատելու եւ քանդելու, որովհետեւ ամէն մէկ պարագայու
 յաջողութեամբ կը համարէր իրեն համար խոստմբ մը
 տեսլոյթը փոփոխութենէն եւ կամ շահասիրութենէն
 դիտուած, ինչ որ ներկայ բացարձակ տեսլոյթն է:

1893 ին Սասունի կոստրածէն արի մ'առաջ, մենք Նիւ-Եօքի, Շիքակոյի, Բրովինսի, Ֆիլասէլֆիայի, Պոստոնի եւ Ուսրի Հայ գաղութներուն խօսեցանք—ուր Հընչակեանքը բաւական բազմաթիւ մասնաճիւղեր ունէին,— դադրեցուցե՛ք յեղափոխական շարժումները, անժամանակ են. անոնք ուրիշ բանի պիտի չծառայեն, եթէ ոչ Սուլթանին առիթը ընծայելու իր հպատակ Հայերը կոստրելու: Եթէ բուրքերը նոյնիսկ յիսուն հազար Հայեր կոստրեն, Եւրոպա պիտի չմիջամտէ, որովհետեւ ան Արեւելեան խնդրի վերաբացումէն կ'ուզէ խուսափիլ»:

«Մենք աս լեզուն կը գործածեինք, որովհետեւ մենք խորհուրդ հարցունցած էինք կ'ասարընի եւ ձեյմա Պրայսի պէս մարդոց : Երբ մեր խորհուրդներուն հետեւած Բլա- յին, Հայ մը պիտի չկորսուէր ո՛չ Թուրքիոյ եւ ոչ ալ Ռուսիոյ մէջ , որովհետեւ Կովկասի կոստրածները ուրիշ բան չեն , երբ ոչ Փոքր Ասիոյ կոստրածներուն հետեւան- քր . բայց Հնչակեաններու պէտք , իրեն խորհրդակից ու- նեմալով ոչնչական Սեպեմեակ , իր Կուսակիցներուն հա- մայեց ապստամբութեան դրօշակ պարզել եւ Հայ արիւ- նը հոսեց ու կը հոսի հեղեղի նման :

Սկիզբէն ի վեր մենք *ռուսաւէր* փաղափականութիւն մը փառողած ենք: Նոյնիսկ մեր եկեղեցական կալուածներու գրաւման ժամանակն ալ մենք ռուս կառավարութեան գործը չափաւոր լեզուով մը քննադատեցինք: Մեծաբան եւ շանքածիս բերք մը համարձակած եր մեղադրել թէ մենք ռուսական պատուանշանի ակնկալութիւն ունինք: Բայց դեպքեր չուեացան նշմարութիւնը երե-

ւան բերելու : Մեր նորեղուկ դիւանագէտներէն արհամարհուած ռուսասեր ֆալաֆականութիւնը Սուլթանը ընդգրկեց , որմէ մեծապէս օգտուեցաւ , որովհետեւ նա կարողացաւ անպատիժ երեք հարիւր հազար Հայեր կոտորել :

Ահաբեկիչներ Կովկասի մէջ 200 ռուս պաշտօնեաներ սպանելով՝ կառավարութիւնն ալ քաքարները գրգռեց Հայերու դէմ , որոնք թիւի առաւելութեան առաջ պիտի ընկնին , որովհետեւ Ռուսիոյ մէջ 15 միլիոն մահմետականներ կան , այսինքն հաւասար Թուրքիոյ մէջի եղածներուն , ու երեք անգամ շատ Պարսկաստանի մէջ եղածներէն : Երբ Ռուսահայերի շահերը զիրենք կը պարտաւորեցնէ Ռուսիայ հետ համերաշխ ըլլալ , Թիւրքահայերի շահերն ալ նոյնը կը պահանջեն : Պերլինի 61րդ յօդուածը առանց Ռուսիոյ աջակցութեան չէ կարելի գործադրելի ըլլալ : Լոնտոնի Օսմանեան դեսպան՝ Միւսիւրիւս փաշան Պերլինի Վեհաժողովէն փչ առաջ կ'ըսէր մեզի . « Եւրոպական պետութիւնները Ասիոյ մէջ անկարող են . երբ Եւրոպան Ռուսիոյ եւ Աւստրիոյ յանձնարարեց ռուսական սահմանադրութեան այնչափ հեռու զտնուոյ Մակեդոնիոյ բարեկարգութեան գործը , բնական է որ Ռուսիոյ պիտի վստահուի Հայաստանի բարեկարգութեան գործը , որը Կովկասին սահմանակից է , եւ ռուս կառավարութեան աջակցութիւնը ստանալու համար , պէ՛տք է որ Հայերը Ռուսիոյ վստահութեան ու շնորհներուն արժանի ըլլային , եւ զանցառու եղան ասոնք ընելու , որովհետեւ իրենց առաջնորդներուն մէջ եւ ոչ մէկ հասիկ դիւանագէտ կը գտնուի » :

Այս վերջինները կ'աշխատին իրենց միջակութիւնը փառաւորել եւ կամ հազարաւոր անիրականալի բանդազուեակներով Հայ ժողովուրդէն դրամ հաւաքել : Իրենց այդ ցնորհներէ մի բանի հասը նշանակեմք :

Ա. — Կ'ըսենք թէ Անգլիոյ ազատական կուսակցութեան ներկայիս պաշտօնի անցնիլը նպաստաւոր պիտի ըլ-

լայ Հայ Դատին : Պերլինի Վեհաժողովէն ի վեր այս կուսակցութիւնը արդէն երկու անգամ պաշտօնի անցաւ , բայց ոչինչ կրցաւ ընել : Եւ հիմա իր նաւաստովորն ու բանակը նուազեցնելու ծրագիրն ունի , որը կը ցուցնէ թէ շատ ալ տրամադիր չէ Արեւելեան ինքիւր յուզելու :

Բ. — Կ'ըսուի թէ հաւանական է որ իսթան Ենի-Քայն Թիւրքահայաստանի ընդհանուր կառավարիչ նշանակուի :

Մակեդոնիոյ ընդհանուր կառավարիչը Հիլմի փաշան է . ուրեմն անկարելի է որ Հայաստանի համար թիւրք փաշայե զատ ուրիշ փոխոցնեայ կառավարիչ մը տան :

Գ. — Կ'ըսուի թէ Ամերիկա կարող պիտի ըլլայ պարտաւորեցնել Սուլթանը Հայկական Հարցը լուծելու :

Ամերիկեան շահերու համար , նա կրնայ ֆանի մը թիւրք նաւահանգիստները ուժակոծել միայն , բայց Բարիզի ու Պերլինի դաշնադիր պետութիւնները քոյլ պիտի չտան որ անկախ Թիւրքիոյ ներքին գործերուն խառնուի :

Դ. — Կ'ըսուի թէ՝ մօտակայ Լանէյի ժողովը Հայկական Դատով պիտի զբաղուի : 1899 Յուլիս 1ին մենք հրաւարակեցինք առաջին Վեհաժողովի ընդհ. ֆարսուղարի պաշտօնական նամակը , ծանուցանելով թէ բոլոր ֆալաֆական խնդիրները ժողովին խորհրդակցութենէն դուրս ձգուած էին :

Ե. — Կ'ըսուի թէ Ֆրանսո-անգլո-իսպանական համաձայնութիւն մը պիտի բաւականանայ Հայկական ինքիւր լուծելու : Այս համաձայնութիւնը արդէն գոյութիւն ունի Մարոֆոյի խնդրին մէջ եւ Սպանիան ալ համակիր է , բայց միայն գերմանական վեթոն բաւական եղաւ անդամալուծելու այս ֆառեակ դաշնակիցները , եւ Կ'ըսուի թէ Վիլհելմ Բ. Կարմիր Սուլթանին պաշտպանն ու բարեկամն է :

Հակառակ յայտնի հայասերներու յօդուածներուն եւ անհամախօսութեան , որ տասնեւմէկ տարիներէ ի վեր մեզ

Շային , Յովնանէս Խան Մասեհեանին նման խորհրդասուներ պէտք են մեզի :

Ճաբոնական բանակին երիտասարդ զուգերը յաղթեցին , որովհետեւ անոնք ծերունի հրամանատարներ ունեին » : (*)

Այս քիչ մը մեծամիտ տղերը , որոնք դառնութիւն կը բուրն , անշուշտ արդիւնքն են այն արհամարհանքին որ երիտասարդները՝ յեղափոխական միջոցներու հաւատացողները , ցոյց տուած են հանդէպ իրեն : Չերազ , որ չափազանց տարուած էր ինքզինքով , շատ ու շատ լեցուած էր իր անձով , մասամբ պատասխանատուն է այս խորամին , որ իր և անոնց մէջ բացուած է , վասն զի ինքն ալ երբեմն արհամարհած է զանոնք՝ փոխանակ սիրաշահելու :

Անիկա հրամանատար ըլլալու յաւակնութիւնն ունէր և չէր ուզեր ենթարկուիլ ոչ մէկ աղբակցութեան , այլ կը փախաքէր որ ամէն մարդ իր խորհուրդով շարժի : Ասոր համար չկրցաւ համաձայնութեան լեզու մը գտնուիլ կամ գոնէ կուսակցութիւններուն վրայ քիչ շատ աղբակցութիւն ունենալ :

Ինքն կը պատմէ թէ Պապը Ալիի ցոյցէն առաջ Լոնտոնի ռուսական դեսպանատունէն պաշտօնէտոյ մը ըսած էր

(*) Այս բարգմանութիւնը առնալով եւ Ա. Բաքսէն (Պոսթըն . Ա . Տարի . քիւ 17 . հշ 132-133) , որ իր յաջորդ քիւին մեջ (քիւ 18 . հշ 138) Գարման ստորագրութեամբ ուշագրաւ յօդուած մը ունի՝ նուիրուած « Մինաս Չերազ » ի , ուր շատ տաքաբանական դիտողութիւններ կը ներկայացնէ այս խմբագրականին վրայ : Ֆրանսերէն բնագիրը ընթերցողները կրնան կարգալ Լ'Արմէնի ի վերջին քիւին պատկերին վրայ , որ մեզի տալարեց Ազն . Տիար Յակոբ Սեփան , Մարսիլիոյ հայ գաղութին վաղեմի անդամներէն մին :

իրեն որ Հայերը յանդգնութիւն մը չընեն , մինչեւ անգամ աւելցուցած էր թէ « երբ ասոնք գայ , մենք ձեզի կ'իմացնենք » , և Չերազ հաղորդած էր այս մանրամասնութիւնը Նաղարբէկին , բայց Նաղարբէկ Պոլիս հրաման ղրկած էր որ ցոյց կատարեն , և զէնքով :

Չերազ , այս և ասոր նման դէպքերու պատճառով կուսակցութեանց գործունէութիւնը նկատած է աղէտաբեր և շատ դառն կերպով արտայայտուած է անոնց հանդէպ : Բաղմաթիւ յօդուածներ հրատարակած է , որոնց մէջ Հնչակեաններն իրեն անիշխանականներու և աւազակներու ընկերութիւն կը ներկայացնէ : Նաղարբէկը՝ խաչագող մը , Արիարը՝ մատնիչ և դող , ու այսպէս գլխավորն որակումներ կը բաշխէ աջ ու ձախ , բազմաթիւ հայ գործիչներու հասցէին , ֆրանսերէն լեզուով իր հրատարակած թերթին մէջ , որուն օտար ընթերցողներէն խնամով պէտք էր որ ծածկուէին մեր ներքին աղտոտութիւնները :

Ասոր համար է որ ինքն ալ ազատ չմտց հալածանքներէ , որոնք մեր յեղափոխական կուսակցութիւնները ի գործ դրին սեւացրեքի ենթարկելով գործիչը : Հոսակ ուրեմն Չերազ պարտաւորութեամբ բոլորովին քաշուիլ հրապարակէ՝ զգուած իրեն դէմ մղուած պայքարէն : Իր բոլորովին ձեռնթափ ըլլալուն մէջ դեր մը կատարած ըլլալը կը թուի այն մեղադրութիւն հրաւերը , զոր ըրած է իրեն 1905 ի Պատուիրակութեան անդամներէն Տօք . Լօուիս Մեկիքօֆ , վասնզի Չերազ Լ'Արմէնիի 1905 Դեկտ . 1 ի թիւին մէջ իրաւամբ գրած էր թէ « Աւստրիական պատուիրակը ռուսահայ բժիշկ մըն եր , քիչ ծանօթ բրտֆահայոց գործերուն » , ու հոյնքոն իրաւամբ իր քննադատելու իրաւունքը գործադրած էր , ըսելով թէ « անոնք իրաւունքը գործադրած էր , ըսելով թէ « անոնք նոյնիսկ քաջութիւնը չունեցան երբալու Գերմանիա , Աւստրո-Հունգարիա եւ Իսպանիա եւ դասալիք եղան (*)

(*) Մասնաւորապէս *deserter* բառը , որ ապահով

իրենց առաքելութեանն» : Այդ բժիշկը իր կողմէն երկու վկաներ (Բիլէո Քիլեառ և Ֆրնարդէան) ղրկած էր Չերաղի՝ զոյն մենամարտի հրաւիրելու համար :

Ասանք՝ Չերաղի կողմէ նշանակուած երկու վկաներու (Օկիւստ Պէնատ և Գ. Փէշիւլանեան) հետ միանալով 3 Դեկտ. 1905 թն Չերաղը կը թողուն մեղադրանքի տակ , իրենց կազմած արձանագրութեամբ :

Չերաղ այս վճիռին դէմ կ'ընդվզի և կը մերժէ , միւսնոյն ասոնն չընդունելով մենամարտի միջնադարեան և վայրադ. առաջարկը : Ան կը թելադրէ Հայերէ բող-կացեալ պատուոյ տառանի մը կազմութիւնը , որմէ խոյս կու տայ Տօք. Լօւիս Մեկիքօն :

Չերաղը վարկարկել ընելու համար , այս առթիւ փոխառնակուած թղթակցութիւնները և անցուղարձեւը Դաշ-նակցականները հրատարակել կու տան *L'Aurore* ի , *L'Humanité* ի և *Pro-Armenia* ի մէջ :

Այսպէս որ , Չերաղ , գուցէ իր թերթին մէջ յետ կոչում մը հրատարակելու կամ մենամարտի մը վայրադ. առաջարկը ընդունելու երկսայրաբանութեան առջև աւելի նախամեծար կը համարէ դադարեցնել իր թերթին հրատարակութիւնը , ամբողջ գործը պարզելով իր մերկութեան մէջ՝ «Մենամարտի մը շուրջը» (*Autour d'un duel*) խորագրով յօդուածի մը մէջ , որ սա առդերով կը վերջացնէ .

«Լ'Արմէնի — զոր մեզի պիտի ներուի ըսել , առաջին եւ վերջին անգամ ըլլալով — մեր ցեղին պատիւ եր , ոչ միայն իր անկաւառութեամբ , այլ նոյնիսկ իր գոյութեամբ : Երբ Յոյն , Մակեդոնացի , Ալպանացի , Թուրք եւ Քիւրտ հայրենասէրներ կը հիմնեն եւ կը կառավարեն

Ֆրանսական բերքեր , որոնց մէջ կը պաշտպանեն իրենց ազգային հարցերը , ամօք եր որ Հայաստան — որ կը ցանկայ Ասիոյ մէջ եւրոպական քաղաքակրթութեան դրօշակիրի դերին — ազգային օրգան մը վարելու կարող մարդոց ծնունդ տուած չըլլար (*Pro-Armenia* , որ միայն հինգ տարիէ ի վեր գոյութիւն ունի , իբր խմբագիր ունի Ֆրանսացի մը՝ Մ. Քիլեառ) : Լ'Արմէնի կը լրացներ այդ բացը , քէ 'ի Բարիզ եւ քէ 'ի Լոնսոն , ուր կը հրատարակուէր երկու անգամ ամիսը եւ անգլիական տպագրութեամբ :

Մեր զոհողութիւնները գնահատուած են սակաւարիւ Հայերէ եւ մենք գերեզման պիտի ցանկնք իրենց ազնիւ բարեկամութեան յիշատակը : Ունեցած ենք հարիւրեակ մը վնասող բաժանորդներ , որոնց բաժանորդագրութիւնները հազիւ կը գոցեն տպագրութեան եւ բօսքի ծախսերը : Հակառակ բոլոր մեր անձնութիւններէ , միշտ հաւանութեամբ ենք կատարուելով վոյմակէ մը , որ անդունդ լածուած ենք կատարուելու վոյմակէ մը , որ անդունդ մը մեր Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ հայրենակիցները եւ մեր անկախութիւնը եւ չափաւորութիւնը հանդիմանողները : Անոնք հետամուտ եղած են մեզի սպանել բարոյապէս մամուլին մէկ մասին մէջ , հնարելով ամեն տեսակները ամենեւնի կոպիտ գրգռութեանց : Մենք ստացած ենք յանախ սպառնական նամակներ եւ ոնիրին ձեռք բռնուած է մեկէ աւելի անգամներ անմեղ մարդու մը , որ ամեն ինչ զոհած է հարստահարուած ժողովուրդի մը ծառայելու համար :

Զգուած այսօր անպաշտպանութենէ եւ դառնացած մեզի դէմ յարուցուած վերջին մեհնայութենէն (*), մեր սիրտին տրամադրութեամբ վրայ եղող նոր զգացումի մը առաջին կը գտնանք մենք զմեզ : Անիկա ոչ վատութիւնն է եւ

վաբար լիարժեք կամ ձեռնարկի ըլլալու իմաստով գործածուած էր , նախասինք նկատել ուզած է Տօք. Լօւիս Մեկիքօն :

(*) Ակնարկութիւն մենամարտի հրաւերին եւ անոր հետեւանք վարկաբեկիչ հրատարակութեանց :

ոչ ալ վիսառութիւնը : Անիկա աւելի անդիմադրելի բան մըն է — Զգուանքր . . . :

Այսօրուրնէ սկսեալ *Լ'Արմէնի չպիսի հրահարակուի*» :

Այսպէս , Չերազ կը քաշուէր իր վրանը , տապարէ՜ղը թողլով անոնց՝ որոնք զինքը կ'արհամարհէին և կը ծիծաղէին իր գործունէութեան վրայ : Ինքն արդէն մի՜նակ մնացած էր , ընդարձակուած կաղմակերպութեանց դէմ , որոնք ռուսիի հետ խաղալ կը սիրէին , մինչ անոնց քով ինքը միայն « պլաստոնական բողոքարկու » ի պաշտօնն էր որ պահել կ'ուզէր : Եւ սակայն այս համբատ ու չափաւոր դերն ալ միասակար նկատողներ և զինքն ալ իր դատապարտած կուսակցութիւններու գիծին վրայ դնողներ եղած են :

1897ին , Մ . Չերազ Մանչէսթըր կ'երթայ , « դա՜ղութիւն անդամներուն հետ նոր խորհրդակցութեամբ մը , իր թերթին՝ Արմենիային նիւթական-դրամական ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար , դնելով զայն Մանչէսթըրի և թերեւս ուրիշ անդերու ալ դաղութներու նպաստամտոյց կաղմաւորութեան մը տակ : *Athenaeum* ի սրահին մէջ այս մասք գումարում մը տեղի կ'ուսննայ , ուր ծրագիրը կը պարզուի և կ'առաջարկուի գումար մը տրամադրելի ընել Մինտա Չերազի , ոյժ տալու համար անոր հայտէր ձեռնարկներուն և հրատարակութիւններուն : Թերթադէմ վիճաբանութիւններու միջոցին Գ . Եսայեան կ'առաջարկէ , որ դրամ տրուի Չերազին , ո'չ թէ անոր թերթին շարունակութիւնը ապահովելու համար , այլ՝ պոյսմանս ուր ան իր թերթին հրատարակութիւնը դադրեցնէ , աւարկելով թէ այսօրինակ հրատարակութիւններ աւելի մնաս կը պատճառեն ազգին քան օգուտ : Իսկ Մ . Թոքատեան , որ Գանդեան վողիտիլիստ վարդապետութիւններով յազեցած միտք մըն էր , կը յայտնէ , թէ ինքը ընտել համամիտ չէ կրօններու արծարծած ոխակալութեանց տեւականութեանը , հետեւա՜

բար և ազգերու ընկերական կամ քաղաքական պայքարներուն , թէ՛ ըստ իր տեսութեան , պէտք է նոյնչափ յարգանք ընծայուի Յիսուսին ու Մուհամմէտին , և թէ օր մը , ազգերը այդ կրօնական տուելութիւններէն կամ միակողմանի տեսութիւններէն հրաժարած , տիեզերական եղբայրակցութեան մը պիտի յանդէն : Աւելորդ է ըսել թէ Մ . Թոքատեանի այս խօսքերը ընդհանուր դժգոհանքով մը լսուեցան ժողովին մէջ , բայց անոնք պատճառեղան , որ Տիար Մ . Չերազ վերադառնայ Լոնտօն առանց իր նպատակին հասնելու » : (Տես . Մանչեսթըրի Հայ Գաղութը . էջ 134-135) :

Այս դէպքը կը հաստատէ որ , եթէ Մ . Թոքատեանի լայնախոհութիւնը տեղ չունէր Հայ միտքին մէջ — թէեւ ընկերակցութեան հետ հաշտ — սակայն Հայկական խնդրոյն ձախող ընթացքին պատճառով Գ . Եսայեանի պէս խորհողներու ստուար թիւ մը կար , մանաւանդ այնպիսի մարդոց դատակարգին մէջ , որոնք հաշիւի մարդիկ եղած են , և հին օրերու աւանդական մեթոսներով չըջնալու « շրջանայեաց խոհականութեան » մը Հայ և Թուրք յանուն : Եւ խորամ բանալէ զգուշացած են :

Չերազի գործունէութիւնը արիւնշալի ոչինչ ունէր . սակայն հեռու չէր թրքական զայրոյթը գրգռելէ , քանի որ անիկա կ'աշխատէր վարկաբեկելու թուրք պետութիւնը : Համիտ չէր կրնար անտարբերութեամբ դիտել զայն և թշնամանք մը չնկատել :

Եթէ իմաստութեան գործ էր Թուրքիոյ Հայերուն համար , իրենց շահերը նկատի առնելով , համեալ ըլլալ թուրքերուն հետ , — ինչպէս կ'ըսէր նոյնինքն Չերազ — համեալ ըլլալուն ձամբան որքան մեր յեղափոխականներուն չէր նոյնքան նաեւ Չերազինը չէր :

Թուրքիան դժոխք մը , անոր Սուլթանը՝ դադան մը և անոր վարիչներն ու պաշտօնատարները ոճրագործներ ներկայացնելով կարելի չէր համեալ ըլլալ Թուրքին

հետ, որ բնական է իր պետական հանձնարան հաշտութիւն
պիտի նկատէր այս վարկաբեկիչ ճիգերը և անոնց հա-
կադրեցութեան պիտի ենթարկէր իր ոյժին և շրջանա-
կին մէջ զանազան Հայերը, որոնց հայրենակիցները՝ ար-
տասանմանի մէջ այնքան ուժգին սրայքար կը մղէին իր
դէմ, թղթեղէն ուսմբերով:

Յեղատիտական գործունէութեան մէկ կերպն էր ան
և չէր կրնար անհետանալ մնալ թուրքիոյ Հայոց նկատ-
մամբ:

Նզիւր, իր մտերիմը, աստիւքի և երեսակայութեան
մարդ, աւելի զգացումի և խառնքի ենթակայ արարած,
կարծես աւելի յատակատես է և աւելի սրայծառ կը տես-
նայ իրականութիւնը և կ'զգուշացնէ Չերազը՝ անոր ուղ-
ղուած աս նամակին մէջ, որ խկապէս ողջմտութեան
զլուխ գործոց մըն է, ուր իբր մարդարէ և տեսանող,
երեսան կու գայ միայն զգացումի, երեսակայութեան
և ցնորքի մարդը:

« Ժ.Ն.Ն.Վ., Դ. Հոկտ. 1898

« Սիրելի Չերազ,

« Դեռ հոս եմ. բայց տոմսովն տուի. վաղ աւաւստ
« Ժամը 7ին պիտի մեկնիմ, գրեթէ մութուն: Նւ ա՛յնքան
« յուսահատ պիտի մեկնիմ, ա՛յնքան յուսահատ ազգիւս
« վիճակէն: Մէկ կողմէն այն մեծ ջարդին ազդեցութե-
« նէն դեռ ազատած չէ սիրտս, և՛ տեսնեց ճշմարտութիւնն
« ըլլալով՝ ճշմարտ էր գրածդ թէ ջարդերուն հիւանդն
« եմ: Միւս կողմէ, սրտիս վէրք մ'եղած է նոր այն հետ
« երիտասարդութիւնն՝ որուն սրտին խորն զգացի թուր-
« քին դէմ հեռ, այլ ո՛չ Հայուն համար սէր: Իրենց ըն-
« կերական գաղափարներն Բնկերութեան ժխտումն են,
« Բնկերութեան՝ մանրամասն ընկերութենէն՝ Բնտանիքէն
« սկսելով՝ քայքայումն, ուստի և անիշխանութիւնը —
« դաւաւոց արդի վիճակը շատ աւելի վատթար վիճակ

« մը — պիտ' ըլլա՛յ: Ուղղակի թէ անուղղակի շատ յոր-
« դորեցի զիրենք, պզտիկները (քանզի մեծերնին շատ
« մեծ մարդիկ են՝ զիս տեսնել հաճելու համար), շատ
« յորդորեցի որ աւելի դրական, աւելի բանաւոր, աւել-
« լի մարդկային դաւանանք մ'ընդունին: — « Մեզի կոր-
« ծանել ըսէ՛ » . ահա իրենց յայտարարութիւնը՝ զոր ընո-
« ղը գրող մըն է, Կեդրոնականի նախկին աշակերտնե-
« րէս: (*)

« Գաւառացիներէն ալ շատ զգուած եմ. Պոլիս՝ մօ-
« րաքորջս տունն արատաւաւից խօսքեր կ'ընէի երբեմն,
« սեղանին վրայ, ազգին վրայօք, օրուան դէպքերուն
« առթիւ. լուսցուած տոննս սպասաւորները քօր գի-
« նով՝ սրունքնին սրունքիս կցելով՝ քիթս մոնկելով, կը
« հարցնէին. « Ի՞նչպէս ըսիր, Նզիւր էֆէնտի, իրա՛ւ, Նւ-
« րպայի այս ինչ պետական մարդն այդ յուսատու խօսքն
« ըրե՞ր է »: Ա՛հ, եթէ Նւրպա որպէս մեր փրկութիւնը,
« մենք պիտի խախտենք զայն, նա՛յն այն, ան... դա-
« ւաւոցիք պիտի խախտեն զայն: Տե՛ս ո՛րքան պղտոր
« է մեկնս, ի՛նչ բաց գոյն. 3-4 անգամ ջուր խառնե-
« ցին մօրաքորջս տան Հնչակեան սպասաւորներն, որոնք
« արդէն Ազա կը յորջորջուին, և որոնք քանի՛ անգամ ալ
« ողբհնոցիս ալքօղին ջուր խառնեցին: Արիւնարբու՛ւ մա-
« նաւանդ. « Սրին չթափուի նէ, ըսին, փրկութիւն
« չկայ »: — « Բայց ստրտապ տեղը կը թափուի կոր այդ
« արիւնը, պատասխանեցի. կրնայինք գուշակել որ
« օգուտ չունենալէ դատ՝ վնաս պիտի ունենայ »:

« Աւա՛ղ, Նւրպացիներէն ալ շատ պաղեցայ տմէն
« կերպով: Հոս ախրող զգացումը դեռ չահալանդութիւնն
« ու կրօնադավաճութիւնն է: Տաճկաց բարոյականն՝ այս նը-
« կատմամբ՝ քիչ մ'աւելի բարձր է. մեր ազգայնութեան

(*) Ակնարկութիւն Սարգիս Մինասեանի, այն ատեն
խաբաղի Դրօշակի:

« պահպանութիւնն ալ Տաճկաց պարտական ենք . մի՛ չառ
« հարուածներ զիրենք , Մինա՛ս . մեր սղգին դժբախտ
« ճակատագիրն աւելի մեր՝ քան օտարաց դործն է : Ար-
« դարձը ըլլանք :

« Մնաս բարով , եղբայրս : Այս պատրանքը կրելով
« էի Զուլիցերիոյ մէջ , բռնանդակ եւրոպայի մէջ : Լոն-
« տրոյի համար ալ քու խօսքերէդ յուսախաղ եղայ : Ողջ
« հասնէի Պոլիս , եթէ լաւագոյն օրեր պիտի չտեսնենք
« ազգս ու ես . . . : Միջեց . ա՛յ չեմ տեսներ կոր :

Քոյդ՝ ԵՂԻՍ. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

Եղիս , անշուշտ միտկը չէր , որ այս ճշմարտութիւն-
ները կը հնչեցնէր հայրենասիրութեամբ գինովցած և
իրենց յատկատեսութիւնը կորուսած մարդոց ականջին :
Սակայն անոնք , հաշիշամոլներու պէս , որ աշխարհի
դառն իրականութիւնները մոռնալու և երազներու
մէջ թաղուելու համար շարունակ հաշիշ կ'առնէն , անոնք
ալ եւրոպական մարդասիրութեան և հայասիրութեան
սին խօսքերը , իւր ոգեւորիչ ներգործումներ , ամէն օր
ընդունեցին և հեռեւորքս կառնած մնացին իրենց սկզբ-
բունքներուն , չտեսն իրականութիւնը և ապրեցան
երազներով :

Արտասահմանի մէջ Հայ սղգին ծաւայելու միջոցը
միայն յեղափոխութիւն քարոզել կամ Թուրքիոյ դէմ վիճ-
րոխականաւ և դիւսնադիտական մուրիկութիւն ընելը չէր :
Կային ուրիշ շատ մը ձեռնարկներ , աւելի դրական ու
աւելի շօշափելի :

Չերազ , արտասահմանի մէջ , կրնար , օրինակի հա-
մար , իր համակիրներու — որոնց մէջ դրամատէրներ ալ
պակաս չէին — շրջանակին օգնականութեամբ կրթական
հաստատութեան մը գլուխը կանգնիլ , հիմնել Բարիկի
Հայկազեան վարժարանին նման օգտակար հաստատու-
թիւն մը — որուն կարեւորութիւնն ինքն ալ կը խոստո-
ւանէր 1901ին — կամ հրատարակել լոկ մատուր կեանքի

դարգացման կամ երականութեան նուիրուած հանդէս մը :

Չըրաւ այս տեսակ բան մը , վասնզի քաղաքական
մարդու յաւակնութիւնները ղինքն վրիպեցուցած էին :

Անիկա արտասահմանի մէջ ոչ մէկ օգտակար ձեռ-
նարկի իր անունը կցելու զիջած է :

Հազիւ պատահօրէն Չերազը 1901ին կը տեսնենք
անդամ Բարիկի Հայկական Միութեան առժամեայ Տնո-
րէն Ժողովին : Այս Միութիւնը , որուն ատենապետն էր
Իսկէստէր , ատենադպիրը՝ Չօպանեան , գանձապետը՝ Փրի-
տոնեան և գրադարանապետը՝ Բասմաջեան , բաւական
մեծ ծրագիր մը կը հետապնդէր , սակայն Չերազ շատ
կարճ ատեն մը (երկու ամիս) գործակից գանուեցաւ այս
մարմնոյն և ապա անհամաձայնութեամբ քաշուեցաւ :

Սիրեց մնալ աղգային գործիչ և անխախտ պահել
իր համոզումները , և մանաւանդ վստահութիւնը պու-
նկացած եւրոպական դիւսնադիտութեան վրայ , շարու-
նակ յիշեցնելով անոր պարտականութիւն մը , որ անի-
կա մոռնալ կ'ուզէր կամ կը ձեւացնէր :

Իր պահանջը՝ 61րդ յօդուածին գործադրութիւնը՝
համեստ էր , իր գործելու եղանակը՝ անդէն ու խաղաղ՝
դիմումներու և խնդրանքներու մէջ կը սահմանափակ-
ուէր կամ գրաւոր ու բերանացի հարուածներու անդօր
ստատկութենէն անդին չէր անցներ , սակայն իր համեստ
ձեւին մէջ ալ նուազ անախորժ չէ նկատուած Սուլթան
Համիտի կողմէ , որ իր կասկածոտ բնաւորութեամբ և
ամէն թերի ու ամէն փտութիւն ծածկելու իր ծիծա-
ղելի ջանքերով , ոսկիի հանք մը եղած էր ինչպէս իր
հաւատարմներուն նոյնպէս և իր հակառակորդներուն ,
որոնք շահագործած են ղինքը՝ լուռ մնալու կամ թէ
լռեցնելու համար դուժմորներ կորզելով իրմէ :

Սուլթան Համիտ , ինչպէս թուրք աղատական երի-
տասարդները կաշառելով սիրաշահիլ աշխատած է , նոյն-
պէս « կը հաստատեն թէ . . . սոյլ և սոյլ առիթներու մէջ

իր արքանականութեն մարդիկ զրկած է Չերազին՝ դրամական նուէրներով, պատուանշաններով և բարձր պաշտօններու խառնուրդներով անոր լուսթիւնը գնելու համար, բայց հայ հայրենասէրը միշտ մերժած է այս առաջարկները» (Տես. *Dictionnaire National des Contemporaines*) :

Լ'Արմենիի վերջին թիւին մէջ, Չերազ իր քառասնամեայ գործունէութեան ի վարձատրութիւն, մենամարտի մը հրաւերը ստանալէն դառնացած, երբ իր թերթին հրատարակութիւնը դադարեցնելու որոշումը կը հրապարակէ, չի վարանիր այդ մասին ալ արտայայտուելու :

«Այն օրէն որ խոյս տուած ենք Եւրոպա, ազատելու համար նեղութիւններէն բուրբ ոսիկանութեան որ մեզի չպիտի ներէր Պերլինի վեհաժողովին գտնուած ըլլալը եւ յետոյ մեր ջանքերը նուիրագործելու համար գործադրութիւնը այն Յիւդ յօդուածին որուն ստեղծումին մէջ մենք ունեցած ենք առիւծի բաժին մը, Սուլթանը լանալս փորձած է ձեռք բերել մեր լուսթիւնը : Լօնսօն եւ Բարիզ, մեզի ի գուր առաջարկներ եղած է : Կ. Պոլիս, Եւանակուած է Իլիաս Էֆ. Չայեանը (*) որպէսզի գայ տեսնուի մեզի հետ եւ մեզի նուիրէ մինչեւ 20,000 քրֆական ոսկի (շուրջ կէս միլիոն ֆրանկ) բայց մենք անոր գիտցուցինք հասարակաց բարեկամի մը միջոցաւ որ իր ժամա-

(*) Չայեան (1840 Մայիս 24 — 1902 Ապրիլ 21) մօտաւոր ազգական Յարութիւն Փաշա Տասեանի, Թուրք արտաքին գործոց նախարարութեան խորհրդականի օգնական եւ պէտական խորհուրդի անդամ եղած է : Պարկետօրէն ծառայած է նաեւ ազգին իբր երեսփոխան, Քաղաքական ժողովի անդամ եւ այլն : Իր անունը երբեք արասաւորուած չէ : Արքայն զրօնուէն քարգմանած է իր երիտասարդութեան օրերուն :

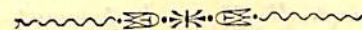
նակը պիտի կորսնցնէր : Էնվեր պէյ, Բերայի չարաշուկառաւարիչը, իր կարգին գործադրեց սոսկալի նմուշ մը հոն մնացող մեր քննադիմին վրայ, եւ կը ցոյացնէր մեր աչքերուն հազար կայսերական շնորհներ : Մենք չափեցանք ասով բուրքերուն յարգանքը եւ առանց հանդիմանիչի որ զայն մեզի յիշեցուց վերջին անգամ բարիգեան պաշտօնակից մը, Պ. Գ. Մեծասուրեան Դուքանի սնօրէնը, որուն Ոսմ. դեսպանատան մէջ, ուր գացած էր անձնական գործի մը համար, ըսած են. «Բոլոր մեր խռովարարներուն մէջ երկու մարդիկ կան որոնք իրապէս պարկետս են, Մինաս Չերազ եւ Ահմէս Րիզա :»

Չերազի անկաշառ նկարագիրը, իր անաղարտ հայրենասիրութիւնը, որքան որ ալ պարտւորուած ըլլայ անասնման միամտութեամբ մը, իր յարատեւող ուղին և անխառն աշխատութիւնը, որքան որ ալ սխալի մը շարունակութեան յամառութեամբ ազօտացած նկատուի, զոնք բան մը կը մնայ անարատ և մաքուր, անկեղծ իր խիղճն է :

Չերազ անկեղծ համոզումով մը աշխատած է : Ինքն խորունկ հաւատք ունէր թէ 1878ի բացուած ճամբան պէտք էր շարունակել, և անվարան շարունակեց այդ ուղին մաքուր խիղճով, անբիծ ձեռքերով և ուղիղ միտքով :

Ո՛չ նենգութիւն, ո՛չ չարաշահութիւն վերադրել յանդիմանեցաւ մէկը իրեն :

Ասոր համար, հակառակ անոր որ օր մը զգացին որ ապարդիւն եղած էր իր գործը և անօգուտ իր ջանքերը, դարձեալ սիրեցին զինքն իբր մաքուր և առաքինի անձ, իբր ուղիղ նկարագիր և համոզումի մարդ :

Ժ Բ

ՎԵՐԵՐԵԻՈՒՄԸ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ՄԷՉ

Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութիւնը (1908 Յուլիս 24 ին) որ առիթ կուտար բոլոր արտասահման տարածանաձ յեղափոխական գործիչներու հայրենադարձ ըլլալու, Չերաղն ալ երկար տարադրութենէ մը յետոյ կը բերէր Կ. Պոլիս, արեւմտահայ մտաւորական և վարչական կեդրոնը, Չերաղի մանկութեան որորանը, իր գործունէութեան ամէնէն բեղմնաւոր մէկ շրջանին թատերաւայրը, և իր ասպարէզին յարմարագոյն վայրը:

Խանդավառ ու անօրինակ ընդունելութեամբ մը Կ. Պոլիս կը ժամանէր, 1908 Սեպտ. 5 ին:

Զինքը կը դիմաւորէին մեծ պատիւներով և յատուկ վարձուած շողեռակերով ընդառաջ կ'երթային:

Չերաղ Կ. Պոլիս հաստատուելէն անմիջապէս յետոյ Բերայի թողէն ազգային երեսփոխան կ'ընտրուէր:

1908 Հոկտ. 10 ին Ազգային ժողովը իր Բ. նիստին մէջ, վերականգնալ ժողովին անդրանիկ Աստուսպետը ըլլալու պատիւը իրեն կը շնորհէր 82 քուէարկուներէն 52 ին քուէով:

Նոյն տարւոյն վերջերը, Եգիպտոսի Հայոց իւր աշխարհական պատգամաւոր Էջմիածին մեկնեցաւ և մաս-

նակցեցաւ այն Համազգային ժողովին որ Իզմիրլեանը ընտրեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1908 Նոյեմ. 1):

Այս ընտրութեան միջոցին որոշ շրջանակներու մէջ տրամադրութիւն տեսնուեցաւ զինքն ընտրելու Կաթողիկոս, սակայն Ռուս կառավարութեան կողմէ դժուարութեան հանդիպելու վախը և իր անյօժարութիւնը այսպիսի պաշտօն մը ստանձնելու համար, այս ծրագիրը լքանելու պատճառ եղաւ:

Իզմիրլեան Կաթողիկոսի վաւերացումէն (3 Յունվար 1909) յետոյ, 1909 Մարտ 31ի դէպքերը և Կիլիկիոյ սոսկալի ջարդերը, Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատումը, Հայոց լաւագոյն տարազայի մը դեղնացիկ յոյսերը բարելոյն կը խաթարէին և կ'եղծանէին: Յուսալսարութիւնը մեծ էր ու ահարկու:

Հայերը, սակայն, տակաւին կ'ուզէին իրենց հաւատքը պահել խորհարարի Օսմ. Սահմանադրութեան վրայ, որուն պահպանութեան համար Իթթիհատին ջանքերն « ի բարին մեկնել » խոհեմութիւն համարեցին, յետաշջական ձեռնարկ մը սկսելով Կիլիկիոյ ջարդերը:

Ազատական Բանակին Կ. Պոլիս մուտքը և Կարմիր Սուլթանին դաժնկէցութիւնը (1909 Ապրիլ 14) սկսած փանքի վայրկեան մը միայն կը պարզուէր Հայերուն: Այս առիթ, 1909 Ապրիլ 24 ին, Ազգ. ժողովին դռնփակ և բացառիկ նիստին մէջ, ուր կը պատրաստուէր վեց յօդուածներէ բաղկացեալ յիշատակագիր մը որ կառավարութեան պիտի մատուցուէր, Մինտա Չերաղ օրուան վիճակին վրայ կ'ընէր բանախօսութիւն մը (Տես. Ասենազուրիւն Ազգ. ժողովի կողմ թէոգիկի Ամենուն Տարեցոյցը 1910, էջ 37-38), որ թուրք թերթերն ալ կը թարգմանէին:

Սակայն ջարդարարներուն հանդէպ տիրող կուսակցութեան բռնած դիրքը հետզհետէ Հայոց յուսալսարութիւնը կը չեղէր և ղերենք հմայաթափ կ'ընէր:

Այս դատաւթեան միջնորդութիւն մէջ, ուստի պետութեանն եկած հրաման մը ընտրեալ Կաթողիկոսին հրահանգ կուտար զրկուած հրաւիրակներուն ուղեկցութեամբ Օտէսայի ճամբով ուղղակի Բեթերապուրկ երթալ, և, ընկալեալ սովորութիւններու հակառակ, նախ քան օծումը ներկայանալ Նիքօլա Բ. Զարին և իր նախարարներուն:

Այս տեսակ հրաման մը ընտանեան պայմաններու մէջ չալտի ստանալ այն նշանակութիւնը, որ առաւ այդ օրերուն, զի երբ Թրքահայերը կը գտնուէին ծանր ստիճանակի մէջ, Ռուսիոյ մէջ ալ Հայերը վարդապետն վիճակ մը չունէին: Բաղմաթիւ Հայեր բանտերու մէջ կը հեծէին ծանր ամբաստանութեամբ:

Հետեւաբար վհատութեան միջնորդութիւն մը մէջ կ'ապրէր բոլոր Հայութիւնը, և ամէն երեւոյթ յուր մեկնութեան մը տառարկայ ընելու արտաքին: Կաթողիկոսին ուղեւորութեան նոր ձեւը մաքրու մէջ մտաւորաբար ծնունդ տուաւ:

Ազգ. Ժողովը, իր 22 Մայիս 1909ի նիստին, Իզմիրլեան Կաթողիկոսին իբր ուղեկից ընտրեց Ազգ. Ժողովի Ա. Ասենապետ Մինաս Զերազը: Վարչութիւնը արդէն երկու վարդապետներ օրոշած էր (Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան և Գրիգորիս Վրդ. Պալաքեան):

Իզմիրլեան Կաթողիկոս, Էջմիածնայ հրաւիրակներուն և Կ. Պոլիսէն կարգուած այս հետեւորդներուն հետ — օրոնց մէջ Զերազի վերապահուած էր տեսակ մը խորհրդակցանի հանդամանք — մեկնեցաւ Կ. Պոլիսէն Մայիս 23ին Օտտայի ճամբով դէպի ուղղակի Ռուսիոյ մայրաքաղաքը:

Մեկնումը կը կատարուէր բաւական ճնշուած արամադրութեան տակ և բոլորովին դժբախտ պայմաններու մէջ:

Իզմիրլեան իր ուղեկիցներով Բեթերապուրկ կը

հասնի 1909 Մայիս 27ին և նոյն օրն իսկ կը տեսնուի վարչապետ Սաուլիպինի հետ և յաջորդ օրը (28 Մայիս) կը ներկայանայ Զարին, որ արքայաւայել ընդունելութիւն մը կ'ընէ և քաջալերական բառերով ընդառաջ կ'երթայ Հայոց Կաթողիկոսին խնդրանքներուն:

Իզմիրլեան կը տեսնուի նաեւ Սենատի Ա. Պրօկուրօր Ռուսիոյ վերաբերումը բարեացակամ է:

Յունիս 3ին Բեթերապուրկէն Մայր-Կայսրուհիին պալատը (Կաչինա) կ'երթայ, յատկապէս արամադրուած սալօն-վալօնով: Կայսրանէն կը դիմաւորուի դրանիկներէ և արքունի կառքերով պալատ կ'առաջնորդուի: Մայր-Կայսրուհին Կաթողիկոսին աջը կը համբուրէ և շատ յարգալի վերաբերում ցոյց կուտայ:

Իզմիրլեան Ռուսիոյ մայրաքաղաքէն կը մեկնի քաջալերուած, վառելի իրեն հաւատարմութեամբ էր թէ մինչեւ իր Կովկաս հասնիլը հայ բանտարկեալները արձակուած պիտի ըլլային: Յունիս 5ին կը հասնի Մոսկուա, ուր կը հիւրընկալուի Ժամհարեաններէն:

Յաջորդ օրը կ'այցելէ Լազարեան ձեմարանը:

Յունիս 8ին Իզմիրլեան կը հասնի Նոր-Նախիջևան, ուրիկ ճամբան կը շարունակէ դէպի Թիֆլիս, բոլոր ճամբու ընթացքին գտնելով խանդավառ ընդունելութիւն և մեծ պատիւ:

Յունիս 20ին արդէն Թիֆլիս է և կը նախադասէ Մանթաշեան հուրատուութեամբ կառուցուելիք Ներսէսեան վարժարանի հիմնարկէքին:

Յունիս 24ին Աղեքսանդրաքօլ և Յունիս 25ին Անի այցելելէ յետոյ, Յունիս 28ին կը հասնի Էջմիածին:

Զերազ, որ այս երկար ուղեւորութեան տունն ընկերացած էր Հայոց Ժողովրդական Կաթողիկոսին, բազում պատիւներու առարկայ եղաւ Ռուսահայոց կողմէն: Զերազ Կովկասէն Կ. Պոլիս կը դառնայ 1909 Յունիս 21

լիս 12 ին, երկամսեայ բացակայութենէ մը յետոյ, և Յուլիս 17 ի Ազգ. Ժողովին կը ներկայացնէ իր համարատուութիւնը:

Իր ժամանակէն քանի մը օր առաջ (Յուլիս 7) Խառն Ժողովի որոշմամբ Պատրիարքարանը կառավարութեան կը ներկայացնէր քաղաքի մը և կը բողոքէր Ատանայի Պատերազմ. Ատեանի այն որոշման դէմ, որով Հայերը կոտորածին պատասխանատու կը ճանչցուէին:

Բ. Դուռն մեծ դժկամակութեամբ բարեհաճեցաւ Հայոց պատասխանատուութիւնը հերքել. սակայն պատերազմ. ատեանները որովհետեւ անմեղ Հայեր մահուան դատապարտած էին, մահալճիւններու գործադրութիւնը արդիւրեւ համար Դարսեան-Չօհրապ վարչութեան թիւլացրութեամբ Օգոստ. 25 ին Դուռեան Պատրիարք հրաժարեցաւ:

Ստեղծուեցաւ ստեղծապալի կացութիւն մը: Բ. Դուռնը առանց լիովին գոհացում տալու Պատրիարքին պահանջներուն, կ'ուզէր որ անիկա աթոռ դառնայ:

Այս օրերուն գումարուած Ազգ. Ժողովին յուզումնային նիստերուն, Չերապ ցոյց տուաւ ժողովը խիստ պաշարիւն և անկողմնակալ կերպով վարելու ձիրք և կտրողութիւն:

Ինքն մնաց յաւելա խորհրդարանական կարգապահութեան և պատշաճութեանց մարդը:

Հրաժարականի հարցը իր լուծումը գտած չէր, երբ Դիւանի միտմեայ շրջանը լրացաւ 16 Հօկա. 1909 ին և Չերապի հաստատ մտադրութեան առջեւ, որով կը փափաքէր միայն երեսփոխանի պարտականութիւնը կատարել, անկախաբար խօսելով, ատենապետութեան կոչուեցաւ Տօք. Տիգրան պէյ Աճէմեան:

Դուռեան Ս. ի հրաժարականը դռնիակ նիստերու մէջ նկատողութեան առնուեցաւ: Անոր արուած կարեւորութիւնը և անոր միջադրեային նշանակութիւն մը ստանա-

լը քաջակերական երեւոյթ մըն էր և աւելոր ընդհանուր տրամադրութիւնը սա էր որ Պատրիարքը պնդէր իր հրաժարականին վրայ և չի դառնար աթոռ մինչեւ որ իր արդարացի պահանջմանց գոհացում չի ստանար:

Քաղ. Ժողովը այս ազգային ընդհանուր բաղձանքին հակառակ Պատրիարքը վերադարձնելու առաջարկ բերաւ Ազգ. Ժողովին: Այս բանը հոսանք մը առաջ բերաւ ընդդէմ Քաղ. Ժողովին, և նոյնիսկ Ազգ. Ժողովին կողմէ ուղղակի կայսեր և Բ. Դրան մօտ գիւմում մը ընելու համար պատուիրակութիւն մը ընտրուեցաւ:

Քաղ. Ժողովը՝ կառավարութեան մօտ գիւմումներ ընելու համար այսպիսի մարմինի մը կազմութիւնը իրեն համար անվստահութիւն համարելով, ներկայացուց նաեւ իր հրաժարականը (16 Հօկա.):

Այդ օրը լսո՞թ իրաւելու դերը Չերապի վիճակուեցաւ, վասնզի հրաժարող վարչութեան պատճառաբանութիւնները մերժելով անոր հրաժարականը ընդունելու առաջարկը, ինքն էր որ դրաւ և դրեթէ առանց վիճաբանութեան ընդունուեցաւ ամենապատուար մեծամասնութեամբ,

1909 Հօկա. 23 ին ընտրուեցաւ նոր Քաղ. Ժողով մը (Մանուկ Ազարեան-Տօք, Սեդրոսեան վարչութիւն) որուն անդամ ընտրուեցաւ նաեւ առաւելագոյն (65) քուէով Մինաս Չերապ, որ սակայն չընդունեց այս պաշտօնը, յաջորդ նիստին (30 Հօկա.) հրաժարելով: Թէեւ ժողովը երկու անգամ մերժեց (30 Հօկա. և 6 Նոյ.) սակայն Չերապ անդրդուելի մնաց իր որոշման վրայ, իր առողջական վիճակը պատրուակելով:

Արտասահմանի մէջ ծառանալու, գոնէ ձեւական բողոքներով իրաւունքը պահանջելու, գիւմումներ և աղերսներ ներկայացնելու վրայ այնքան հաւատք ունեցող Չերապը, կ'երեւայ թէ Կ. Պոլսոյ մէջ, սահմանադրական խանդավառութեան շրջանի մը մէջ գործուած այս եղեռնէն

սահմանում ու շուտաւարձ , Դուրեան Պատրիարքի բողոք-հրաժարականին վրայ պնդելու պէտք չի տեսներ և Ազգային ժողովի 22 Յունուար 1910 ի նիստին մէջ Դուրեանի վերադարձին ի նպաստ կ'արտայայտուի , ըսելով՝ « Չգործենք անխոհեմութիւնք մեկ Ասանայի տեղ 40 Ասանա տեղծելով : Ո՛չ ներքին ոյժ մը ունինք եւ ո՛չ արտաքին յոյս մը . . . » (Տես . Աստիճաթուղթիւնք Ազգ . ժողովի բացում 1909 ի . էջ 147) :

Արդեօք ներքին ոյժ և արտաքին յոյս ե՞րբ ունեցած էինք անցեալին մէջ :

Եթէ ուղիղ չէր յամաւորէն բողոքողի դիրք բռնել Կիլիկիան եղեռնին պէս սոսկալի աղէտէ մը յետոյ , ինչով պիտի արդարացնէ պատմութիւնը այն յարատեւ դժգոհանքի և բողոքի արտայայտութիւնները , որոնք 1872էն յետոյ այս աղքը պաշտօնական և անպաշտօն եղանակով շարունակ կատարած էր դէպքերու համար , որոնք աննշան կը մնային ասոր քով , կամ անիրաւութիւններու համար՝ որոնք յետոյ իբր երջանիկ ժամանակամիջոցներու նշանները « խուճկով-մոմով » պիտի վնասէինք :

Ողջմտութիւն էր եթէ չգործել անխոհեմութիւն հիմա , որքան աւտուել եւս այն ատեն : Բայց ունեցա՞ն այս հեռատեսութիւնը :

Ասոր համար չէ՞ր որ օր մը մասնակի դէպքերը ընդհանուր բնոյթ աւելն և Հայաստան սպանդանոցի մը վերածուեցաւ , 1894 - 95 էն մինչեւ 1915 - 1916 ի դարհուրանքի օրերը , ուր Թրքահայութեան ստուար մասին բնաջնջմամբ կամ իր հայրենիքէն խաղառ հեռացմամբ վարձատրուեցաւ հայկական անխոհեմութիւնը և այն յիմար շարժումները , որոնք կատարուած էին ինքնակոչ մարդոց կողմէն՝ առանց « ներքին ոյժ մը » և ոչ ալ « արտաքին յոյս մը » յենակէտ ունենալու :

Չերազ չափազանց ուշ հասկցած կը թուէր այս ճըշմարտութիւնը : Իրեն հետ համամիտ Ազգ . ժողովին մե-

ծածածանութիւնը հասկցաւ ինչ որ Չերազ կ'ըսէր և Դուրեան Պատրիարք վերադարձաւ իր աթոռ , սակայն յիմարներ , սովեստներ և մակաբոյժներ , որոնք միամտութիւններ շահագործել իրենց բան դործ ըրած էին , որոնք կուսակցական պայքարներու մէջ կը տեսնային իրենց ապրելու կարելիութիւնը , արժեցնելու համար իրենց գործիչի թոշակները և զանգուածներու կռնակէն ապրողի իրենց մակաբոյժի գոյութիւնը , փոխանակ Օսմանեան Աստիճաթուղթեան ընծայած պատեհութիւնը օգտագործելու և « ներքին ոյժ » ստեղծելու , անխմաստ պայքարներով աղքը աւելի ուժասպառ ըրին :

Իբր թէ « իրենց բերած » Ազատութեան շնորհիւ Օսմ . Բռնակալութիւնը տապալելէ յետոյ , հիմա եկեղեցիներու բեմէն բարբառելով Ռոմանոֆներու բռնակալութեան դէմ , կը կարծէին անոնց դահը դղրդեցնել « ծափերու ոլորտով » :

Այս անխոհեմութիւնները հանրային կարծիքին մէջ յառաջ բերին պառակտում և ծնունդ առնին տաքնապահերու , որոնք կուսակցական կիրքով արծարծուեցան և աւելն մեծ համեմատութիւններ :

Անոնց ամէնէն նշանակելիներէն մէկն էր « Բացուղոցի ինդիր » անունով ծանօթ սնտոի վէճը , որ շատ խոշոր համեմատութիւններ առաւ կուսակցականներու կողմէ հրահրուելով :

Անոր խայծը եղաւ Դուրեան Պատրիարքի վերադարձէն քիչ յետոյ Ազգ . ժողովին 15 / 28 Փետրուար 1910 թուականով ներկայացուած երեք երեսփոխաններու մէկ հարցումը , որով կ'ուղէին գիտնալ թէ եկեղեցիներու մէջ հրապարակախօսութիւններ կատարել կարելի՞ էր :

Վարչութիւնը որուն յղուած էր այս հարցումը , 19 Մարտ 1910 ի Ազգ . ժողովին կը բերէր միջին ճամբան ընտրող առաջարկ մը , որով ան կը մտածէր թէ « ժողովը պիտի կարգէր բանախօսութիւններ կրնան տեղի ունենալ »

եկեղեցիներու մէջ «այն թէութեամբ սակայն, որ խա-
նութեան թիւնք պէտք չէ ընաւ պարունակին Հայ Եկե-
ղեցւոյ ոգւոյն և առհասարակ կրօն. զգացմանց հակա-
ռակ արտայայտութիւններ (Առհասար. 1909 ի բացում,
էջ 185) :

Այս առաջարկը տեղի կուտայ բուն վիճարմանու-
թիւններու :

Այս առթիւ կուսակցականներու դէմ առաջին ծա-
ռացող երեսփոխանը եղաւ Չերազ, որ ընդարձակ բա-
նութեան թիւնք մը խնդրոյն ծագումը և երկու տեսա-
կէանքը բացատրելէ յետոյ «ընդունելի» չի գտնար
Վարչութեան բանաձեւը, «որ քերի գործ մ'է : Ներելի
չէ ըսել՝ «մեր սանարներուն մէջ ըսէ՛ք՝ ինչ որ կ'ուզէ՛ք,
բաւ է որ չխօսիք Հայ Եկեղեցւոյ դէմ» : Վարչութիւնը
միայն կրօնական տեսակետով քննած է խնդիրը եւ վե-
րապահում մ'ըրած է, այլ կրօնական տեսակետէն տարբեր
եւ ոչ նուազ կարեւոր տեսակետէն կան որոնց մասին
պէտք էր վերապահում ընել : Վարչութեան բանաձեւը
քերի է նոյնիսկ կրօնական տեսակետով, քանի որ Հայ
Եկեղեցին միայն յիշատակուած է : Միքէ ներելի պիտի
ըլլա՞յ Հայ Եկեղեցիներու բեմէն յարձակիլ յունադաւան,
հռոմեական կամ բողոքական եկեղեցիներու վրայ եւ
կամ քննադատութեան ենթարկել մահմեական կրօնը :
Յայտնի է քի ոչ :

Կրօնական տեսակետ վերապահելով, միքէ կարելի՞
է անտեսել բարոյական, ազգային ու քաղաքական տեսա-
կետները, որոնց նկատմամբ Վարչութեան բանաձեւը ը-
նդունելու պահած է :

Բարոյական տեսակետ. — Ատեմաբան մը, առանց Հայ
Եկեղեցւոյ դէմ բառ մ'արտասանելու, եւ մինչեւ իսկ
Աւետարանէն առնելով իր բնաբանը քի «Սիրեցէ՛ք զմի-
միան», կրնայ եկեղեցւոյ բեմէն ազատ սեր քարոզել
(ընդհանուր ծիծաղ), կամ ընդունուած բարոյական

սկզբունքներէն տարբեր սկզբունքներ ջատագովել : Միքէ
ներելի պիտի ըլլա՞յ այս : — Ոչ անշուշտ :

Ազգային տեսակետ. — Առանց Հայ Եկեղեցւոյ դրա-
չելու, ատեմաբան մը կրնայ եկեղեցւոյ բեմէն դասա-
կարգային կոիւ քարոզել, աշխարհականները եկեղեցա-
կաններուն, աղբասները հարուստներուն, գործաւորները
գործատէրներուն դէմ գրգռել, եւ արդէն պառակտումնե-
րով տարացած փոքրիկ ազգութիւն մը նորանոր ու աւե-
լի պառակտումներու ենթարկել, կամ ազգասիրութիւնն
ու հայրենասիրութիւնը նախապաշարում հռչակելով,
աշխարհապաշտօնային քարոզել, այսինքն ազգային
եկեղեցին գործիք ընել հակազգային գաղափարներ ծա-
ւալելու համար : Միքէ ներելի պիտի ըլլա՞յ այս : — Ոչ
անշուշտ :

Քաղաքական տեսակետ. — Առանց Հայ Եկեղեցւոյ
դէմ խօսելու, ատեմաբան մը կրնայ եկեղեցւոյ բեմէն
ապստամբութիւն քարոզել կառավարութեան դէմ : Միքէ
ներելի պիտի ըլլա՞յ այս : — Ոչ անշուշտ :

Հետեւաբար, մեկդի դնենք Վարչութեան բանաձեւը
իբր անկասար, մե՛նք ձեռք առնունք խնդիրը :

Չերազի անձնական կարծիքը, այս խնդրոյն վրայ,
սա՛ էր որ եկեղեցիներու մէջ կրնան չլնիլ բանութեան
թիւնքը կոտորուիլ «սակայն», կը յարէր, «Օսմ. Սահ-
մանադրութեան վերահաստատումն ի վեր մեր սանարնե-
րուն մէջ խօսուած գրեթէ բոլոր նաւերը տարբեր ոգի ցոյց
տուին եւ աւելի յեղափոխական կամ կուսակցական երանգ
մ'ունեցան որուն չի համակրիր մեր ժողովուրդին մէկ
մեծ մասը : Իբր անգամ Օրէնսդիր ժողովի մը, չեմ կա-
րող մոռնալ քի *gouverner, c'est prévoir*. կառավարելը
նախատեսել է : Օրէնսդիր մը իր դնելիք օրէնքին բարի
կամ չար հետեւանքները պարտի նախատեսել, եւ ըս
այնմ վնիւ արձակել : Ազգային արդի կացութեան մէջ
եկեղեցիները լսարանի վերածելը ունի ծանր ատեմապա-

նութիւն մը , զոր այս ժողովը պարսի նկատողութեան առնուլ : ... Մեր յեղափոխական պաշտօնակիցներէն շատեր մեր նախորդ նիստերուն մէջ քանիցս յայտարարեցին քե հակայեղափոխական հոսանք մը սկսած է ժողովուրդին մէջ : Իրենց ըսածը շատ նշմարիտ է : Հակայեղափոխական հոսանքը Ռուսաստանի Հայերուն մէջէն սկսաւ եւ այժմ կը տարածուի Տանկաստանի Հայերուն մէջ եւ մինչեւ արտասահմանի հեռաւոր գաղութները եւ օրէ օր աւելի կը շեշտուի ու ծաւալ կը գտնուի : Արդ , շատ բնական է որ օր մը հակայեղափոխական ասեմաբան մը եկեղեցւոյ բեմէն քննադատութեանց ու նախասանաց տարափ մը տեղայ յեղափոխական կուսակցութեանց վրայ : Ի՞նչ կրնայ ըլլալ արդիւնքը . — ունկնդիրները կրնան երկու հակընդդէմ բանակի բաժնուիլ , պահպանողականները պիտի պաշտպանեն ասեմախօսը , յեղափոխականները պիտի ջանան անոր ձայնը խեղդել , միքէ ասկէ ընդհարում եւ նոյնիսկ արիւնհանդուրիւն չի՞ կրնար առաջ գալ , ինչպէս Ամերիկայի մէջ պատահեցաւ Հնչակեան կուսակցութեան զանազան հասուածներուն կամ Հնչակեանց ու Դաւանակցականաց միջեւ , այնպէս որ Ամերիկեան ոստիկանութիւնն ու դատարաններն ստիպուեցան միջամտել , ի մեծ անպատուութիւն Հայ անուան : ... Հոս , մեր ժողովին մէջ , մեր աչքով տեսածն ու ականջով լսածը բաւական է ըստես հաստատելու : ... Պահ մ'առաջ մեր ժողովասեղին պատերազմի դաշտի փոխուեցաւ եւ յեղափոխական եւ հակայեղափոխական երեսփոխանները անլուր լուսանկներ ժայթքեցին իրարու դէմ : Երբ այսպիսի դեպքեր տեղի կ'ունենան այս գերագոյն ժողովին մէջ իսկ , յորոյ անդամները Հայութեան ամենէն բարեկիրք մասը կը ներկայացնեն , ինչեւ չեն կրնար տեղի ունենալ մեր եկեղեցիներուն մէջ , ուր ամբօխը ազատ մուտք պիտի ունենայ բռնականաբար :

Մեր կացութեան ողբալի իրականութիւնը այս ըլլալով դժբախտաբար , ես խոհեմութիւն կը համարեմ եկեղեցիները փակ պահել քաղաքական պայտարներու առջեւ , զէր առ այժմ , մինչեւ որ կուսակցական ու հակակուսակցական կիրքերը հանդարտին եւ միջոց մը գտնուի ազգին պահպանողական ու յեղափոխական զանգուածներուն իրարու դէմ տածած ասեղութիւնը սիրոյ եւ միութեան վերածելու : »

Զերադի այս խօսքերը , որոնք համապատասխան էին Ազգ . Ժողովին ստուար մեծամասնութեան կարծիքին , ընդունուեցան բոլորն ծախահարութեամբ :

Յաջորդ նիստին (26 Մարտ 1910) Դաւանակցականներու կողմէ հրահրուած գրգռութեանց հետեւանօք Դաւաթիոյ եկեղեցւոյ բակին մէջ բռնական արարքներ կը գործուէին : Երեսփոխան Բիւզանդ . Քէչեան կը գտնուէր ուրիշ և ոչ-կուսակցական կարգ մը երեսփոխաններ կը նախատուէին : Բակը հաւաքաբոլոր խուժանային արտագրգռութեամբ լեցուած ամբօխին ճնշումին տակ և անկասող , կը քուէարկուի նոյն օրը բռնաձեւ մը , որ յաջորդ նիստին (7 Մայիս) վէճի տուարկայ կ'ըլլայ , վստահի կարգ մը երեսփոխաններ (Վահան Թէքէեան , Բիւզանդ . Քէչեան , Երուանդ Օտեան , Թադէոր Արեւեան , Արիստակէս Զ . Հիսարեան) կը հրաժարին , բողոքելով այդ ճնշումին դէմ :

Ասանց մէջ էր նաեւ Զերադ , որ Մարտ 26 ի նիստին իրիկունն իսկ ուղղած էր հետեւեալ հրաժարականը .

« Ազգիւ Ասեմապետ ,

« Չ'եմ կարող երեսփոխանութիւն ընել ամբօխային նկատմամբ տակ : Հանցեղէք ընդունիլ հրաժարականս յարգալից ողջոյններու հետ :

Բերա , 26 Մարտ

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ »

Այս հրաժարականները բնական է կը մերժուին : Ազգային ժողովը նոյն օրը Ատենասպետ կ'ընտրէ Գաբրիէլ Նորատունկեանը , և 23 ի դէմ 29 քուէով չեղեալ կը նկատէ նախորդ ժողովին որոշումը , իբր « անկանոն վիճաբանութեամբ , նմուշի եւ սպառնալիքի ներքեւ սքրուած » :

Նոյն օրը կը կարգացուէր նաեւ Ապրիլ 7 թուականով Հայրապետական կոնգակը , որ կը յանձնարարէր Դուբնան Պատրիարքի « սնօրինել արգելուլ յեկեղեցիս մեր զգումաբունմն ժողովոց (միքիկաց) , որք եւ ունին զգաղաքական բնոյք եւ հային ի խնդիր ազգի ազգի քաղաքական հոսանաց եւ կուսակցական տեսութեանց կամ ուղղութեանց » :

Մեծամասնութեան յաղթանակը կատարեալ էր : Սակայն փոքրամասնութիւնը տարաբնուած խռովանալարութեան , կը շարունակէ աղմկել և թափ տալ կիրքերուն :

Վէճը կը տեւէ անօրինակ ստատիսթիկամբ մը , մինչեւ պատրիարքական տաղնապ առաջ բերելու ատիճան :

Այս թոհուրոհին մէջ , 1910 Մայիս 16 ին , իր մուտքին բոլորովին հակադասութիւնը եղող եղանակով մը , այսինքն անշշուկ ու անաղմուկ , Մ . Չերազ շոգեհաւ կը մտնէր Կ . Պոլսոյ նաւահանգիստէն , մեկնելու համար Բաքիդ , ուր կ'ուզէր հաստատուիլ կրկին :

« Ուլսաննաներու ժխտով մը — մինչեւ իսկ Անգլ . « զրոհուորի մը վիթխարի տառապելովը բեռնաւոր — « ուած — մտաւ մեր գերերջանիկ քաղաքը : Յետոյ օր « մըն ալ , անշշուկ հեռացաւ , ու իր սիրական Բարիդի « մէկ անդորր անկիւնը դնաց նորէն քաշուիլ : Եթէ « պատուական դատարարակս վշտացնելու մտահոգութեան « թիւնը չունենայի , իր աղմկալից երեւումը Պոլսոյ թառ « տերարեմին վրայ և տակից անշշուկ անհետացումը քիչ « մը պիտի նմանցնէի — օրինակս պատմութիւնէն տուն « լով — պարսիկ Բսերքսէսին տօնքիչօթեան երեւումին »

« Ատտիկեան դաշտերուն մէջ և անոր գիշերային մարմ — « նաղողը՞ փախուտուն՝ ձկնորսի նաւակի մը մէջ կըզ — « կտած » (*) :

Ի՞նչու հեռացաւ Կ . Պոլիսէն :

Նախազգացում մըն էր որ զինքը կը հեռացնէր արեւելքի այս գեհնէն թէ ուրիշ պատճառ մը , ոչ ոք գիտցաւ :

Միայն սա ճշմարիտ է թէ քսանամեայ իր բացակայութիւնը Կ . Պոլիսէն զինքը օտարացուցած էին այս միջավայրին ուր ունէր ինքն այնքան քաղցր յիշատակներ :

Եր . Սրմաքէշխանեան , իր մէկ գեղեցիկ գրութեան մէջ (**) « նուիրուած խառնակին որ ժամանակ մը « երեւելի եղաւ իր ամիրաներովը , ուսումնական մար — « գիկներովը , իր ձկնորսներովը և նաւավարներովը , « կ'ըսէ թէ « Վրմեկի ի համբաւաւոր անօրէնն ալ խառ — « գիւղցի է : Անմոռանալի յիշատակներով կապուած « է Վարժապետեանի ծննդավայրին հետ : Իր փառքին « առաջին հանգրուանը հո'ն է : Անկէց պլացաւ , արծիւի « թիւերով , ազգային ճիւղութեան արկածալից ասպա — « րէզին մէջ , ուր իր ճախրանքները , սակայն , շատ տըռ — « կարացան ետքը ետքը , նոյն ասպարէզին վրայ երեւ — « մամբը աւելի եռանդոտ , աւելի յանդուգն , աւելի « աղմկալի ու ռմբոռն — եթէ ներելի է ըսել — ազ — « գային ճիւղերու , անուանեալքն յեղափոխական : Ետքէն « հինը նորին թշնամին եղաւ , ու նորը թերեւ իրաւամբ « — արհամարհեց հինը , մինչեւ եկաւ հասաւ հանդիսաւոր , « արեղնափայլ օրը մեծ երանութեան , երանութեանց « երանութեան , Օսմանեան Սահմանադրութեան . . . »

(*) Վերյիշումներ , Եր . Սրմաքէշխանեան . (Շանթ .

Ա . տարի քիւ 5 , 5/28 Օգոս . 1911) :

(**) Նոյն .

« Չերազ , Պոլսէն չմեկնած , օր մը Բերա խնձի հա-
« ղորդեց տպաւորութիւնները զորս կրած էր իր ծննդա-
« վայր գիւղին տուած մէկ այցելութենէն : Տխո՛ւր էին
« այդ տպաւորութիւնները : Գրեթէ չէր ճանչցած երբեմնի
« չէն ու մարդաշատ գիւղը :

« — Բայցի եկեղեցիէն , ըսաւ յուզմունքոտ ձայնով
« մը , ամէն բան քայքայուելու , կործանելու է : Փողոց-
« ներէն անցած տունս գրեթէ մարդ չկու գէմս : Զըղ-
« ջացի երթալուս : Չէի ուզեր այդ վիճակին մէջ տես-
« նել մեր սիրական խառնուրդը . . . մե՛ղք : »

Ինչ տպաւորութիւն որ դիպցեր էր խառնուրդի մէջ ,
քիչ մը ընդհանուր էր Կ . Պոլսոյ համար : Իր ժամանա-
կակիցներէն շատերն ոչ ևս էին : Տէմիրճիպաշեան , Պէր-
պէրեան ևայլն , գոյութիւն չունէին : Կեանքը որ տա-
րած էր Կ . Պոլսոյ մէջ կարելի չէր վերադառնել : Ամէն
ինչ փոխուած էր : Օտար էր միջավայրը : Զինքն հաս-
կցողներ չկային : Զինքն լսողներ ալ չկային : Յարգան-
քը որուն իրաւամբ անկախութիւնը ունէր , չի կար :
Ռմբոս ու աղմկալի մարդոց այդ խոսմբին մէջ Չերազ
արհամարհուած ըլլալու զգայնութիւն ունեցաւ և Կ . Պո-
լիս իրեն համար դժբախտ միջավայր մը եղաւ , օտար ,
իրեն չխօսող և անհրապօր :

Մեկնեցաւ անկէ տուննց մեծ դատարկութիւն մը ձը-
գելու իր ետին :

Կ . Պոլիս իր բացակայութեան չանդարդարցաւ իսկ :
Բայց իր անունին նկատմամբ յարգանքը պահուե-
ցաւ : Երբ 1910 Յունիս 9 ի նիստին մէջ կարդացուեցաւ
իր հրաժարականը որով կը հաղորդէր թէ « Կ'երեւի քե
բացակայութիւնս երկար պիտի տևէ : Ուսի արդար է
հրաժարականս ընդունուի եւ Բերայի պատուական հայ-
րենակիցներս հրաւիրուին նոր երեսփոխան մ'ընտրելու » ,
մերժուեցաւ , վասնզի կը յուսային , մանաւանդ կը փա-
փաքէին որ ան նորէն դառնար Կ . Պոլիս :

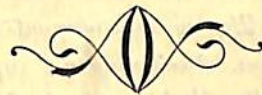
1911 Մայիսին Բերայի ամբողջ երեսփոխաններուն
հետ իբր վիճակով դադարեալ իր պաշտօնը վերջ կը
դնէ , անունս ալ կը ջնջուի երեսփոխաններու ցու-
ցակէն :

Եթէ 1914 ին Մէսոպոտամիոյ ընտրութեանց միջոցին
Պարսիարքարանը զինքը ներկայացուց Բաղէշի Հայոց
ընտրելին , առիկա պէտքի մը արդիւնքը չէր այլ պար-
զապէս բաղմախառնակ աշխատաւորին հանգիստ մը
ապահովելու փափաքը որ զինքն յարգող անկուսակցա-
կան կարգ մը անձերու մէջ ծնած էր :

Դաշնակցութիւնը դոնէ այս պարագային այնքան
ազնիւ դանդաղեցաւ որ Վէթերան մատուորականին և Հայ
ազատագրութեան անխոնջ աշխատաւորին ընտրութեան
դէմ խոչնդոտ չեղաւ և Չերազ ընտրուեցաւ մէսոպո-
տ :

Սակայն Չերազ արտասահմանէն Կ . Պոլիս դառնա-
լու չհաւանեցաւ և նախընտրեց մնալ Ֆրանսա , և ըզ-
բաղիլ զրականութեամբ :

Եւ որքա՛ն իրաւունք ունէր :

ԺԳ

ԿՐԿԻՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

Երազ Ֆրանսա հաստատուելուն պէս ինքզինքն ըտրորովին գրականութեան նուիրեց :

Վաղաքական պայքարի գեալին չի կար այլևս : Հրապարակագիրը դործ չունէր : Հայ միջավայրին մէջ իր ինքնասիրութեան դոհացում չի կար . ոչ ոք իրեն կ'ընծայէր այն յարգանքը , որ անիկա կ'սպասէր որ իրեն մատուցուէր , մանաւանդ այն շնորհալից ընդունելութենէն յետոյ , որ « մեծ հայրենասէրին » նուիրեր էր իր ծննդավայրը , և որ սակայն այնքան շուտ մոռցեր էր յետոյ իր գոյութիւնը , թերեւս իր փնտռած աղմկայարոյցը չգրող նալով անոր մէջ :

Հիանալարար Չերազ այս անգամ ֆրանսերէն հասորներ հրատարակելու ձեռնարկեց , որոնք առաւելապէս նուիրուած ըլլային Արեւելքի և մասնաւորապէս Հայը ծանօթացնելու եւրոպայի :

Առաջինը անոնց երկուսց 1911ին , « *Nouvelles Orientales* » անունով , 133 էջերէ բաղկացեալ սիրուն հատոր մը , ուր ամփոփուած էին տասներեք նորավէպեր , Հայ կեանքէ կամ Արեւելքէ առնուած նիւթերով , որոնք նախապէս հրատարակուած էին ֆրանսական մամուլին —

մասնաւորապէս *La France Littéraire* ամսաթերթին — մէջ :

Գիրքը կը բացուի ֆրանսացի նշանաւոր հայագէտ՝ Ֆրեանրիկ Մաքլիւի յառաջարանով , ուր կը ներկայացուի Չերազի կեանքը իր մեծ գիծերուն մէջ : Մաքլիւ կը հաւաստէ թէ Չերազ իբր գրագէտ ոչ նուազ համբաւ հանած է քան իբրեւ քաղաքական դործիչ , վասնզի արդէն այդ նորավէպերը ախնասոր գրագէտներու կողմէ դնահատուած են թէ՛ իրենց մաքուր լեզուին և թէ՛ իրենց յաջող յղացումներուն համար : (*)

Չերազի այս վիպակները կնճիւ չունին և ոչ ալ բարդ հանգոյցներ : Իր լեզուն նոյնքան յստակ , վճիտ

(*) Աւելորդ պիտի համարիմ անոնց բովանդակութեամբ եւ ճիւրբերով գբալիլ , վասնզի ներկայ հասորիս հետ նոյն ժամանակ կը հրատարակուի առանձին գիրքով Չերազի այս 13 պատմութեան հայերէն քարգմանութիւնը եւ երեւ ճոր պատմութեան , իր համակիրներէն Պ. Արսաշեա Յովհաննէսեանի — Օշական պարբերաբերքի հիմնադիրը — օժանդակութեամբ , ի նպաստ Հ. Բ. Ը. Միւրեան :

Արդեւ , անոնցմէ մեծ մասը , հայ մամուլին մէջ քարգմանուած են , ինչպէս Օհան Րէյիզը (*Անահիտ* է. սարի p. 9) *Տանկուտին* (*Անահիտ* , նոյն p. 5) *Շահէնէ* (*Օշական* 1920 p. 1) , *Տէօմէ Էմինէ* (*Կոչնակ* , 1920 p. 6) Անգլերէնի եւ Ֆրանսերէնի ալ քարգմանուած է , *Քարիւղէն Սկիւլա* (*Կոչնակ* , 1920 p. 19) , *Արմէնաքի* (*Կոչնակ* 1920 , p. 37) , *Վերջին Պարը* (Թեոդիկի *Ամէնուն Տարեցոյցը* 1909 , էջ 64 , *Արմէն* (նոյն 1914 էջ 113) : Այս վերջինին համար — որով կը փակուի հասորը — Չերազ նախասիրութիւն մը ունենալ կ'երեւայ վասնզի ըսած է « *Վիպակներուս լաւագոյնը կը թուի ինձ , մանաւանդ որ Արմէն գլիս կ'անձնաւորէ գրեթէ* » :

ու պարզ է որքան իր պատմութեանը, որոնք սակայն զուրկ չեն գրական արժէք մը ներկայացնելէ :

Նիւթերը, յաճախ իրական պատմութիւններ, գեղեցիկ են, նկարչապէս ու կարեւոր (parthétique) լայն « համբալ ձեռքերու մէջ ինկած է դժբախտաբար, ոճի « ոչ մէկ յատկութեամբ՝ սովորական լեզու մըն է, կա- « նոնաւոր, պարկեշտ, պարզ, պարզութեամբ մը՝ որ մեծ « մատենագիրներու ինքնայատուկ հռչակեալ պարզու- « թիւնը չէ, աւսղ, այլ ուղիղ դիմով կը սերի նուիրո- « դործեալ բացատրութեանց խղճամիտ դործածութիւնն « ու քերականական կանոններու մեծարանքն » : (*)

Չերազ այդ պատմութեանը մէջ կը յայտնուի իբր բանդէա և հետաքրքիր միտք, որ պատմականօրէն կը վերլուծէ հայկական, թրքական և յունական սովորու- թիւններ և պատմական կամ դիցարանական որոշ հիմք ունեցող այլաբանութիւններ : Չերազի գրական ձիրքե- րուն մէջ որոշ տեղ մը ունի իր նկարելու և նկարա- գրելու, ինչպէս նաեւ զգացումները արտայայտելու կա-

(*) Տես Շիրակ, 1905 թիւ 9. էջ 322. Օհան Րէյիզի Անահիտի մէջ հրատարակութեան առիւ : Հանդէսի խմբագրութիւնը կը յաւելու, « չի պիտի ծանրանայինք այս նորակէպին գրական կազմին վրայ (անոր խախտու աւանդին ըլլալը գիտնալով) երբ Պ. Չերազ դեռ յաւակ- նութիւններ չունենար գրականութեան... երբ միամը- տութիւնն ունեցած չըլլար իր մէկ նախորդ վիպակը « Տանկուսին » (որ իբրեւ նիւթ ալ վար եր « Ոհան Րէյիզ » են եւ ծիծաղելիութեան զմայելի աղանդեր մը ունէր — ձիրքապտուղներու 4 — 5 անգամ կրկնուող tirade) և « Շիրակ » ի խմբագրութեան, իբր մէկ առհաւաս- չեայն մեր կողմանէ յանիրաւի ուրացուած իր գրական կարողութեանց որոնց երաւխաւոր են կի s'Ավրին եւ Հ. Ս. Ներմեան... » :

րողութիւնները : Այդ նորակէպերը երկու գլխաւոր տառնոցը ունին, մին իր կսը — չափազանց փայփայուած և մեծցուած — և միւսը՝ իր ազգը՝ Հայը :

Յաճախ անոնց մէջ ինքն գերակատար է, անոնց անձերէն մէկն է, սպառնայ հայրենասէրի և բռնակալու- թեան դէմ մաքաւողի դիմանկարով ներկայացուած :

Իսկ իր ազգը՝ Հայը կը ներկայանայ անոնց մէջ միշտ առաւելութիւններով, որոնք արդարեւ ունեցած է իբր աւանդապահ, արտաքին ազդեցութեանց դէմ բնազդով մաքաւող, իր ընտանեկան սրբութեանց նախանձախնդիր ժողովուրդ : Այս ամէնը ցոյց կու տան թէ « Արեւելեան նորակէպեր » ու այս հատորին հեղինակը զխտէ ոչ միայն իբր « publiciste militaռt » — ինչպէս կ'ըսէ Մաքսեւ — չահագրդուել Ներսիսայի հանրային կարծիքը նախապէս ազգի մը դժբախտ ճակատագրով, այլ նաեւ՝ իբր ազնիւ և գեղեցիկ զգացումներով սողորուած գրողէս մը՝ յու- ղել իր ընթերցողները և անոնց ներհնէլ առելութիւն, կարեկցութիւն, սէր և հիացում :

1912 ին հրատարակուեցաւ իր երկրորդ Ֆրանսերէն հատորը՝ *Orient Jդedit* (Անսիպ Արեւել), որ հաւա- քածոյ մըն է Պոլսոյ և չրջակայքի Հայոց, Յունաց և Թրքաց մէջ տարածուած առանձնեւոր, աւանդութեանց, պատմութեանքներու և սոհմային սովորութեանց : Հատորը ունի 324 էջեր :

Այս հատորէն ծաղկաքաղ մը ծանօթ է հայ ընթեր- ցողներուն, քանի որ նոյ, ձակսին freshով, Նիսա- սարդի մը երազը (Տես. Ամենուն Տարեցոյցը 1915. էջ 156-158) և Նաբոլեոն Պոնաբարբ (Տես. Կոչնակ 1921. թ. 37) չորս հատուածները՝ ինքն Չերազ և Ս. Սարգիս աւանդակէպը (Տես. Գրականի Տարեցոյց. Ս. Գափամա- ձեան, 1923. էջ 61) Միհրան Յովհաննէսեան թարգմա- նած են :

ներ : (*) Այս տեսութեամբ ուրեմն ժողովրդականն պատմութեանը և բոլոր հեքեթներն կը ներկայացնեն կրկնակ կարեւորութիւն մը . նախ անոնք ցոյց կու տան զանոնք ստեղծող ժողովուրդներուն հոգեբանութիւնը առ հասարակ և իրենց երեւակայութեանն ուժգնութիւնը՝ մասնաւորապէս : Եւ երկրորդ՝ այդ հեքեթները կը պարունակեն տեղեկութիւններ իրենց պատկանած ժողովուրդներու վարք ու բարքերուն և նոյնիսկ պատմական դէպքերուն վրայ :

Որքան որ ալ շատ ճիշտ չըլլայ Չերազի տեսութիւնը հեքեթներու ծագման և սկզբնական հայրենիքի մասին , անուրանալի է անոնց կարեւորութիւնը չափաւոր համար ստեղծողործ երեւակայութիւնը և ուսումնասիրելու՝ կեանքը , կենցաղը և անցեալը զանոնք երկնող ժողովուրդներուն :

Տարի մը յետոյ , այսինքն 1913 թն , լոյս տեսաւ , դարձեալ Բարիզ , *Poètes Arméniens* : Այս հատորին մէջ Չերազ հաւաքած է հայ վեց բանաստեղծներու՝ Պետրոս Դուրեանի , Քամառ Քաթիպայի , Սայաթ Նովայի , Գ. Դոդախեանցի , Մ. Նալբանդեանցի և Նար-Պէյի բա-

(*) Չերազի տեսութիւնը բոլոր հեքեթներու եւ զբոյցներու մէկ աղբիւրէ մը ծագում առած ըլլալու մասին , 1900 ին ժողովրդական Աւանդութեան Համաժողովին մէջ , նոյնիսկ Չերազի այս ուսումնասիրութիւնը կարդացած ասեմ հերքուեցաւ , վասնզի « Պ. Լ. Մառիյեէ եւ Պ. Մոնսէոն , Պրիւսիի ազատ համալսարանին դասախօս , ցոյց տուին թէ այս վաղընչական տեսութեան ի վեր զոր Պ. Չերազ կը բերէր Համաժողովին իբրեւ նորութիւն մը , Ֆոխթի գիտութիւնը առած է քաղեր որոնց պէտք է մարդ ծանօթ ըլլայ երբ տեսական կարեւոր հարցի մը վրայ կը խօսի Համաժողովի մը մէջ » : (*Տես Անահիտ , Բ. տարի . (1900) էջ 216*) :

ւաղոյն քերթութեանը զորս ինքն թարգմանած և ծանօթագրած է :

Այս հատորին մէջ Չերազ կը ներկայացնէ այս Հայ բանաստեղծները , տալով անոնց կենսագրութիւնները և գրական գործերուն վերլուծումները , որոնք նախապէս Լ. Արմենիի մէջ լոյս տեսած էին , պարբերաբար :

Չերազի նպատակը եղած է հոս Հայ միտքն ու արուեստը ճանչցնել Եւրոպայի : Անշուշտ այդ պատճառով իսկ ընտրած է հայ բանաստեղծներէն անոնք որոնց ինքնատիպ գեղեցիկ գաղափարները կրնան հպարտութեամբ ներկայացուիլ նորածաշակ Եւրոպացի գեղեցիկագէտներու և բանաստեղծներու : Այս ձեռնարկը թէեւ չափազանց ծանր էր , վասնզի բնագիրը հաւատարմօրէն թարգմանելը ունի գրեթէ իր անյաղթելի դժուարութիւնները , սակայն այն ասեմ ջերմօրէն գնահատուած են Չերազի թարգմանութիւնները :

Այս գործին մէջ Սայաթ Նովայի վրայ խօսած ատեն Չերազ հայ երգիչներու մասին ուսումնասիրութիւն մը ունի : Այս հատուածը Հայ քուլտուրաներու կամ աշուղներու վրայ գրուած ուսումնասիրութիւն մըն է , որ նախապէս Լոնտոնի Ասիական ընկերութեան 11 Ապրիլ 1893 ի նիստին ներկայացուած էր :

Այս ուսումնասիրութեան մէջ Չերազ կը խօսի Հայ երգիչներու աղբիւրներէն , անոնց երգին առարկային և իրենց պատկանած դասակարգին վրայ : Չերազի տեսութեամբ , Հայերը իրենց պատմութեան սկզբնաւորութեանէն մինչեւ այսօր , միշտ երկու աղբիւրներէն ենթարկուած են , մին յունական և միւսը՝ պարսկական : Այդ երկու աղբիւրներէն առաջինը ներշնչած է հայ մտաւորականներն առ հասարակ , իսկ երկրորդը՝ ժողովուրդին վարի խաւերը : Մեր երգիչները ամէնքն ալ , ընդհանրապէս , իրեն առհաստատներու զաւակ , այս երկրորդ աղբիւրներէն կրած են : Չերազ , կամ աղագայնա-

մոլութեամբ, կամ համոզումով և կամ պատրելութեամբ, կը կարծէ թէ Հայ ցեղը, ժողովրդական երգերու տեսակէտով, աշխարհի ամէնէն օփտուած ցեղերէն մին է: Այս բանին նպաստած են, իր տեսութեամբ, երկրին բացառիկ գեղեցկութիւնը և իր բնակիչներուն եղերերգական ճակատագիրը: Չկայ դաւառ մը՝ որ իր երգիչները չունենայ, որոնք թէեւ զուրկ ամէն տեսակ կրթութեանէ, սակայն իրենց բնածին յատկութիւններովը և յուզիչ պարզութեամբ յաճախ վսեմին կը մօտենան: Ահա այս պատճառով է որ Հայաստանը ամէնէն շատ երգիչ ունեցող երկիրներէն մին է, և ըստ Ղազարոս Աղանանցի, հին Պարսկաստանի բանաստեղծութիւններէն ոմանք Դողթան գաւառի հայերուն կողմէ խմբագրուած են:

Դարով հայ աշուղներու երգերու նիւթին, մեծ մասամբ կրօնքէն ներշնչուած են, թէեւ մարդկային զգացումներն ալ նուազ գեր չունին անոնց մէջ: Սիրային երգեր ալ առատ են: Աշուղներու միջեւ յաճախակի տեղի ունեցած մրցումները ցոյց կու տան թէ իրենց արուեստակիցները գլխէ անցնելու փափաքը Հայ երգիչներուն զարգացման կարեւոր սղդակներէն մին եղած է:

Պետրոս Դուրեանի վրայ խօսող հատուածին սկիզբը, Չերազ, «Գեղեցիկին երկրպագու» չ, բանաստեղծութեան անմահութեան մասին իր ունեցած հաւատքը կը պարզէ: Իր տեսութեամբ, մարդուն մէջ իայ և միշտ պիտի մնայ աննիւթ բան մը, մինչեւ իսկ մակերեւութապէս գիտելով բոլորովին նիւթական կտրծած բաներնու մէջ անգամ կարծուածէն աւելի բանաստեղծութիւն կալ: Եթէ աւարկուի թէ բանաստեղծութիւնն այլ կէտ պատմութեան կը պատկանի և թէ գիտութիւնը կոչուած է անոր վերջին հարուածը պստու, կարելի է պատասխանել թէ բանաստեղծութիւնը ագիտութիւն չի նշանակեր և թէ ամենամեծ գիտուններն անգամ ունեցած են իրենց վերացման պահերը: Մնաց որ, ազատ ծովուն

եզերքն երբ հասնի մարդ, միշտ իր սիրան ընդարձակուած պիտի զգայ, թէ իսկ ելեքտրական կառքով մը հոն հասած ըլլայ: Միշտ պիտի յուզուի, երբ իր սիրած երբեմնի մէկ երգը լսէ, թէ իսկ *phonographe*ի մէջէն հասնի ան իրեն, մօր մահուան գոյժը երբեք անտարբեր չպիտի թողու զինք, հոգ չէ անխօս հեռագրի մը միջոցով իրեն իմաց տրուի այդ տխուր իրականութիւնը և վերջապէս երբեք չպիտի կրնայ իր աշխատանոցին մէջ վերլուծել իր հոգւոյն խորէն անցնող գեղեցիկ ակնարկ մը:

Սակայն եթէ օրին մէկը բանաստեղծութիւնը պիտի կորսուի արդի շահախնդրական աշխարհին մէջ, այն ատեն Արեւելքը ապահովաբար վերջինը պիտի ըլլայ մուսաններուն պաշտամունքը լքողներուն մէջ, ինչպէս շատ հաւանաբար ինքն էր առաջին անգամ այդ պաշտամունքին համար սեղաններ կանգնողը: Արեւելքը, այս անխոյժ պարիկը շողշողուն գալնեպասկ մը մէջքը, ցոյց տուաւ գոյներէ շրջազգեստով մը և թանկագին քարերով սքողուած, խուսկի և զմուռսի ամպերով շրջապատուած, պիտի ունենայ միշտ իրեն երկրպագու քրնարներ, որոնք պիտի երգեն իր խորհրդաւոր հրապոյնները:

Գործին յաւաքարանին մէջ ալ, Չերազ կը նկարագրէ այն ընդունելութիւնը, զորս ըրած են ֆրանսացի, անգլիացի և ամերիկացի գրողներ Հայ բանաստեղծներու թարգմանութիւններուն, երբ առաջին անգամ Լ'Արմենի մէջ կը հրատարակուէին: Հոն մէջ բերուած են այն նամակները որոնք իրենց հիացումը կը յայտնէին թարգմանուած կտորներուն մեղանալոճոս հրապոյններուն համար (Տես Լ'Արմենի 1 Մարտ 1895) և թէ անոնց մաքուր ու պարզ լեզուին համար: Հոն կը գտնենք նոյնպէս Մ. Langrand անուն ֆրանսացի հայասէր բանաստեղծի մը մէկ քերթուածը զոր հեղինակը գրած է Քամառ Բաթիպարի Արախի արտասուցին թարգմանու-

թենքն ներշնչուելով :

Էտմոն Ռոսթոմն այս գիրքը կոչած է յուզիչ փոքրիկ ծաղկափաղ մը և ժամն Ռիշլէն անոր նուիրած է զնահա-տական տողեր :

Argus des Revues (1913 Դեկ.) և *Բարիդի* Էնր-ուանսիժան (1913 Սեպ. 9) այս գիրքին համար գովեստի տողեր ունին : (Տես . Ամենուն Տարեցոյցը 1914 էջ 123) :

Այս գործերէն զոտ , ինչպէս Թէոդիկ կը հաղորդէ , Չերազ ձեռնարկած է Հայկական Խնդրոյն պատմութիւնը գրելու , 1914 ին : Այս հատորը որ պիտի ունենար *La Question Arménienne* անունը չենք գիտեր թէ արդարեւ պատրաստուած է :

Միայն 1917 ին Վենետիկի Ս . Ղազարի Վանքէն լոյս ընծայած է «Հայկական Խնդիր» խորագրով փոք-րագիր տեսարակ մը (30 էջով) որմէ քանի մը մէջըտեղում-ներ ըրի արդէն :

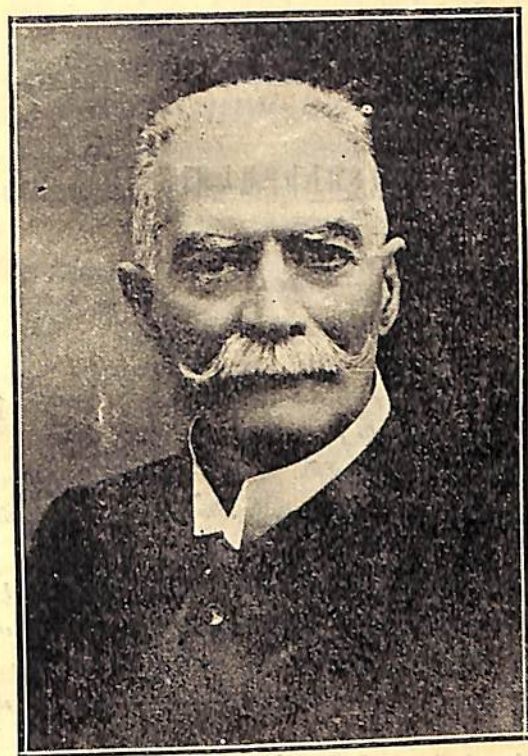
Այդ տեսարակը ուղղակի Հայկական Խնդիրն պատ-մութիւնը չէ , այլ Պ . Սարուխանի 1912 ին Թիֆլիսի մէջ հրատարակած «Հայկական Խնդիրն եւ Ազգային Սահմա-նադրութիւնը Թուրքիայում» ընդարձակ երկատիրութեան առաջին հատորին վրայ քանի մը մասնակի գիտողու-թիւններ և ճշգրտմներ :

La Question Arménienne հատորին ատաղձները կազմելու սահմանուած էին ապահովարար Պերլինի վե-հաժողովին յիշատակները որոնք հրատարակուեցան Հա-յաստանի Կոչնակին մէջ . (Տես 1920 տարի Թ . 27 և 32 և 1923 տարի Թ . 1 . 18 և 1925 տարի Թ . 37) :

Մինչեւ հիմա Չերազ կ'աշխատակցի Կոչնակին շահե-կան գրութիւններով , որոնք առհասարակ համեմատուած են անձնական յիշատակներով և գեղեցիկ ծանօթութիւն-ներով :

Հակառակ անոր որ Չերազ զինուորացարէն յետոյ , դառլ կլիմայի 'ի խնդիր , տեղափոխուած է հարաւային Փրանստ և կ'ապրի Մարսիլիտ , հիւանդ վիճակի մէջ , հակառակ անոր որ անիկա վերջերս այդ ծերունի հա-

տակին մէջ վեց անգամ վերադառնալիս գործողութեան ենթարկուած է հիւանդանոցի մը մէջ և հրաշքով փըր-

Մ . Չերազ (1921)

կուած , և խոր ծերութեան մէջ , ըտլորովին առանձին , առանց խնամողներու կ'ապրի , սակայն տակաւին կը շա-րունակէ անխոտ գրչով ծառայել աղբին , գրելով միշտ շահեկան տղեր որոնք իրենց լրջութեան գրոշմով և հմտութեան յատկանիշով կը զատորոշուին , և մեծ ախոր-ժակով կը կարդացուին :

ԺԴ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄ

Երսալին օրուան հարց կը դառնար 1912 թն, Հայկական Բարենորոգմանց խնդիրը, վասնզի Պալքանեան պատերազմին հետեւանօք Արեւելեան Հարցը իր ամբողջութեամբ դիւանագիտական բանակցութեանց տուարկայ կ'ըլլար:

Այս տարիս Կ. Պոլիսէն Վեհ. Տ. Տ. Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին դիմում կ'ըլլար որպէսզի իր հօտին տաքնապալի կացութեան դարման մը տանելու համար — վասնզի Հայաստանի զանազան մասերէն հարստահարական դէպքերու արձագանգներ կը հասնէին — եթէ կարելի էր Ռուս կառավարութեան բարեացակամ միջամտութիւնը խնդրէր: Վեհ. Կաթողիկոսին խնդրանքը Ռուս կառավարութիւնը ոչ միայն ուշադրութեան առաւ այլ անոր յաջողութեան համար եւրոպական դիւանագիտական աջակցութիւնն ալ ապահովելու համար արտօնեց որ Ն. Վեհափառութիւն Ս. Կաթողիկոսը ունենայ արտօսահմանի մէջ պատուիրակութիւն մը որ դիմում կատարէ Մեծ պետութեանց մօտ: Հետեւաբար 1912 Նոյեմ. 10 թն Վեհ. Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի կոնդակով ընտրուեցաւ Վահագն Պօղոս Փաշայ Նու-

պարի նախագահութեան տակ պատուիրակութիւն մը որուն անդամ կարգուեցան նաեւ Եղորտ Սրթին Փաշա, Գէորգ Եպ. Իւթիւճեան, Յարութիւն Մօստիչեան, ինչպէս նաեւ Միսաս Չերազ, որ իր տկարութեան պատճառով չատ մեծ ու գործօն դեր մը չկրցաւ կատարել Ազգ. պատուիրակութեան մէջ, և հողիւ հինգ ամիս վարեց այդ պաշտօնը: Զինադադարէն անմիջապէս յետոյ հեռացաւ Բարիզէն, (1918) երթալ հաստատուելու համար հարաւային կլիմայ ունեցող Մարաիլիան, իր խանդարուած առողջութիւնը դարմանելու համար: Պատերազմի այդ օրերու կեանքէն իբր դաւադ մը հոս կ'արժէ արտագրել հետեւեալը որ ցոյց կու տայ թէ Չերազ ինչպէս ամէն պատահութիւն կը գործածէ Հայ անունը արծարծելու համար:

« Հոն էի, կ'ըսէ, երբ Կօթաներն եւ Պերքաներն անխնայ կ'ուժակոծէին այդ նազելի ոստանը:

Կօթաներուն յարձակումը աւելի տհաւոր եր, քանի որ զիւր ասէն տեղի կ'ունենար: Հազիւ մտափելու սկըսած, մարդ յանկարծ կ'ըսէր ոսկիանութեան բմբուկներուն, ինքնաւարձ կառներու սուլիչներուն եւ մանաւանդ «յուշկապարիկ» կոչուած գործիներուն դժոխսային ժխորը, եւ կ'սխալուէր քանի զեհնափորն ապաստանիլ, մինչեւ որ փրկութեան աւետիսը հոչակուէր, երկնազդորդ պայքումներէ եւ երկնազդորդ փուզումներէ յետոյ: Ա՛ն, այն անեղամոռ'նչ յուշկապարիկները. վերջին դասասանին փողը կ'իջեցունէին յաջորդական Տրքնուրիւններէ ջլատուած ժողովուրդին:

Փողոցներուն մէջ, ապաստանէ ապաստան լեղապատ փախչող անցորդներուն հետ, կ'վազվզէին ոսկիանական պաշտօնեաներ, հրամայելով որ հրագները մարին խկոյն, որպէսզի քեցամի օդանւորներն անոնց վրայ չտեղան իրենց ուռիքերը: ... Հանրաձայնօք գրագէտ եւ գործիչ Պ. Վահան Թեքեան, որ ինձ պէս,

Պուլվար Մոնթարմաի *Hôtel de Nice* ր կը բնակէր, զիսէ քէ, պանդոկին բնակիչներուն մէջ, եւ միայն չէի իջներ գետնափոր: Խուցիս քիկնաքոռին մէջ նսած կ'մնայի, արհամարհելով ամէն վտանգ: ...Սակայն, երբ անտարբեր էի անձիս նկատմամբ, չէի կարող անտարբեր մնալ ուրիշներուն տառապանքը տեսնելով: Սկսայ չարիքին դարման տանելու հնարք մը փնտել, Հայկական խորագիտութիւնն օգնութեան կոչելով:

Քանի որ, ըսի իւրովի, բռնամիտ լուսաւոր կէտեր կ'որոնէ՝ անոնց վրայ քափելու իր ռումբերը, պէտք է լուսաւոր կէտեր ստեղծել Փարիզի շրջականները, ամայի եւ անբնական գետններու վրայ: Յիցեր տնկելու է հոն, եւ զիշերը լապտեր մը վառելու է իւրաքանչիւր ցիցի զըլուխը: Օդանաւը վար պիտի չիջնէ՝ քննելու համար քէ ի՞նչ լոյս է այս, եւ, բնակարանի մը նրազը կարծելով, անոր վրայ պիտի տեղայ Փարիզցիներու սահմանուած ռումբերու մէկ մասը:

...Յատուկ նամակով մը այս խորհուրդները հաղորդեցի Պ. Տիւմենիլին, որ զինուորական եւ ծովային օդանաւութեան պետական ենթաֆարսուղարն էր, և յարեցի թէ Հայ մէջի որ, բոլոր հայրենակիցներուս պէս, համակրանք ու հիացում կ'ըզգայի Ֆրանսայի համար, եւ քէ այս զգացումն էր որ այդ դիմումն ընելու կ'ըրդէր զիս: Երկու շաբաթէն ստացայ հետագայ պատասխանը:

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

Ministère de la Guerre

Paris, le 8 Mars 1918

Monsieur,

J'ai l'honneur de vous accuser réception de votre lettre du 21 Février, nous suggérant un procédé de défense contre l'incursion des avions ennemis.

L'idée que vous nous soumettez a déjà attiré notre atten-

tion, et des études se poursuivent actuellement dans ce sens. Veuillez agréer, Monsieur, l'expression de mes sentiments distingués.

P. O. le Chef d'Escadron
Chef du Bureau de la D. C. A.
DUCROS

Գաղափարն ուշադրութիւն գրաւած էր ուրեմն, եւ փորձերը աջող արդիւնք ունեցած էին, քանի որ այնուհետեւ հրատարակուած պատճօնական հաղորդագրութիւնները քանիցս յայտարարեցին քէ «բռնամիտ ռումբերուն մէկ մասը, Փարիզի շրջականներուն ամայի ու անբնական գետններուն վրայ ինկած ըլլալով չէր կրցած ոեւէ վրնաս պատճառել»: (Ամենուն Տարեցոյցը 1921 էջ 26-27):

Այս սողերը արդէն ինքնին ցոյց կուտան թէ ամէն բան փոխուած էին իր շուրջը սակայն Չերազ կը մտար հոն ուր որ էր յիսուն տարի առաջ:

Անիկա կը սրտէր իր միամիտ համոզումները և իր պատրանքները, որոնք տակաւին երբեմն կ'արտայայտէ այնքան խոր հաւատքով և անշեղ և անայլայլ կռուչած մնալով իր երբեմնի կարծիքներուն:

1920 ին Մարտիլիայէն առ Թէոդիկ ուղղած հետեւեալ սողերը, յատկանշական են:

«Ներսէս վարժապետեանի եւ իր խորհրդականներուն քաղաքականութիւնն էր դիւանագիտական գործունէութենէ անդին չանցնիլ, մինչեւ որ կարելի ըլլար յաղթական ապստամբութիւն մը պատրաստել, ներքին ու արտաքին նպաստաւոր պարագաներէ օգտուելով: Մեր վառվառ երիտասարդներէն ոմանք չուզեցին հետեւիլ այս քաղաքականութեան, եւ տուժեցինք անոնի կերպով, մինչ, ինչպէս կը գրես իրաւամբ, «Մովսէսի ազգը՝ քիքին ծայրը չարիւնցած՝ իր անկախութեանը կը սիրաւայ անա»:

«Ի՞նչ խղահարութիւն անոնց համար եւ ի՞նչ դաս

վեզ համար: Սակայն չվհասինք բնաւ: Երեւն ճակատիկն
կ'ըսէ թէ յիմարութիւնէ քափած կաթին վրայ ափսոսաւ,
մենք ալ դադրինք քափուած արիւնին վրայ ափսոսաւ,
եւ աւել ալ չայ Հանրապետութիւնը բաւական նկա-
սենք մեզ վերհերուն: Բոլորանուէր ծառայենք այդ ան-
կախ պետութեան, ազգային ոգի ներշնչենք անոր, քոյն
սանք անոր կրթական ու քննասական վիճակին, խրախու-
սենք ամուսնութիւնները, գուրգուրանք Հայ արեւակ (պօյ
սփառու) ներուն վրայ, ոյժ սանք Հայ բանակին: Եւ ամեն
բանէ աւելի, սովորենք իրար սիրել ու յարգել, երեւ կ'ու-
զենք մեծ ազգ մը, բլլալ Արեւելի մեջ...»: Ամենուն
Տարեցոյցը, 1921 էջ 4-5):

Այս տողերուն նման տողեր կարելի է գտնել Կոչ-
նակի մէջ վերջերս գրած յօդուածներուն մէջ: Այս
Չերազ է Հայ Յեղափոխութեան Կաթայէթը, որ
ինչպէս ըսուած է «յաճախ կը մաքաւէր կողմերուն
դէմ», բայց յարասեւութեամբը մարդու մը՝ որ դէտք
չէ լքէ հանրային իրը, երբ մինչեւ իսկ այլեւս յուսա-
լից չըլլայ այն»:

ԺԵ

ԿԵՆԴԱՆԻՈՅՆ՝ ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆԸ

Մինաս Չերազ, այսօր հնութիւն մը դարձած է
այլեւս, և կ'ապրի անցեալին յիշատակներով քարացած
և նոր իրականութեան հետ անհաշտ:

Անիկա կառչած կը մնայ իր հին գաղափարներուն
որոնք ամայրայելի են և անսիրտ:

«Արմէնի» ի տնօրէնը անոցմէ է որոնք ժամանակին
«անցնելու գաղափարին հետ դժուար կը հաշտուին» 78ը
«թուական մըն է և 61ը՝ ուրիշ թուական մը», որոնց
«հետ կ'ապրի ինչպէս սիրուէններու հետ զորս ինք յը-
«ղացուց և որոնք չեն ծնիր, չեն ծնիր...» (*)

Արդարեւ Չերազ այլեւս այս օրը չէ որ կ'ապրի և
ոչ ալ վաղուան վրայ կը խորհի: Իր միտքը կառչած է
անցեալին և մանուկանդ անոր մէկ կէտին և հոն կը տես-
նայ ամէն ինչ՝ գեղեցիկ, ամէն գործ պայծառ ու ամէն
շարժում ուղիղ: Իր գաղափարները «ոչ թէ անիրաւ
խմբանքի, ալ անվերապահ յարգանքի արժանի են այն
գործիչները, որոնք անոր (իմա՝ Հայկական Խնդրոյն)
լուծման աշխատեցան անընկճելի կոռուլով եւ անսահ-
ման զոհողութեամբ»:

(*) Արեւանկար - Մինաս Չերազ. Ասուկ (վ. Թեֆե-
եան) «Շիրակ», 1905. քիւ 10-11. էջ 278:

ման անձնուիրութեամբ» : (*)

Ժամանակը քաղեր և շատ բան քանդեր է մեր հին տեսութիւններէն , մեր պատրանքները և յուսախաբութիւնները փլցուցեր են մեր մէջ հաւատքի չէնքը , որ կառուցեր էինք սին յոյսերու վրայ , սակայն Չերազի մէջ տակաւին անքանդ կը մնայ այդ երազը , որ մենէ նստիող սերունդէն շատերունը եղաւ :

Չերազ կրնայ սխալած ըլլալ , սակայն գիտակցաբար ստած ու խաբած չէ ըստ իր կեանքին մէջ :

Անիկա համոզումի մարդը եղած է և անոր համար « Չերազ կը մնայ անկոյմնակալ եւ անտաքեւ ժողովուրդին համար , « մեծ հայրենասէր » ր , զոր մնալու համար , այս վրդովեալ ժամանակներուն , պէտք է իրօք անցեալին մարդը ըլլալ . . . » (Տես . Շիրակ , նոյն . էջ 279) :

Այդ անցեալը , որուն մարդն էր իրապէս Չերազ , իր մէջը չունէր ազդեցութիւններ . ան արիւն ալ չէր հոտեր : Այդ պատկերին մէջ կուտակուած դիմիներու բոլորներ և ջախջախուած դանկերու մահատարտուա զանգուածներ ալ չկային :

Անիկա , ընդհակառակը գեղեցիկ երազի շրջան մըն էր , անարիւն ազատագրութեան ցնորքի ժամանակամիջոցը , որ կոչաւ իրականութեան մը հարուածներուն սոջեւ աներեւութացաւ և որուն ետեւէն շատեր վազեցին , իբր գեղեցիկ գաղափարի մը՝ որմէ մարդ չուզեր շուտով բաժնուիլ :

Այդ անցեալը ոչինչ ունէր իր մէջ աղտոտ , չափազործութիւն , կեղծիք ու սուտ բուրդ :

Մանկական միամտութիւն , աշխարհի իրաց անոնդեակ մարդու պարզմտութիւն , նենգութեան անընդունակ հոգիի անմեղութիւն միայն տեղ ունին այդ անցեալին մէջ , ուր գործեց Միլտո Չերազ , քիչ մը շատ կարեւորութիւն

տալով իր անձին , անշուշտ ոչ չարամտութեամբ , այլ բարեմտութեամբ : Անոր համար է անշուշտ որ իր գործը քննադատուեցաւ , սակայն իր բարի համբաւը երբեք չվնասուեցաւ :

« Բանաստեղծ , ուսուցիչ , ճառախօս , երեսփոխան « և հրապարակագիր՝ Պ . Չերազ այս ամէնը եղած է միա՝ « ժամանակ , ատեն մը ուր դեռ քիչ էր ըլլալ այս ամէնը և կը ստեղծուէին տակաւին խորհրդականութեան « ու պատուիրակութեանց քարտուղարութեան պաշտօններ . իր արժանիքն է անոնց ամէնուն մէջ դրած ըլլալ « իր ինքնութեան լաւագոյն մասը՝ ոչ գուցէ առանց սո՝ « կոսի » : (տես Շիրակ , էջ 279) :

Եւ այդ լաւագոյն մասը իր ինքնութեան , ապահովաբար իր մարդուր նկարագիրն է :

« Միլտո Չերազի արժանիքներուն մէջ որոշ տեղ կը « գրաւէ իր անձնաւորութիւնը (personality) : Պարթեւ « հասակ , գրութիւն դէմք , աղու աչքեր և առնական՝ այլ « դաշնաւոր ձայն — և ատոնց հետ միասին՝ նուրբ կեն՝ « ցաղադիտութիւն , կուռ արամաբանութիւն , արիւրութեան « նուրբ խօսուածք և ազնուական շարժումք . ասոնք « են գլխաւոր արտաքին ասրերը , որ կը կազմեն այդ « անձնաւորութիւնը : Իսկ անոր բարոյական նկարագիրը « ոչ ոք կրցած է վէճի առարկայ ընել : Այն բուն պայ՝ « քարներուն մէջ , զոր կանուխ հասակէն սկսեալ մղած « է գրական և քաղաքական մարդերու վրայ՝ Չերազ ոչ « երբեք գործածած է անաղնիւ դէնքեր : Նա վայելած է « անայլայլ վստահութիւնը ազգին ամէնէն նշանաւոր մարդ « դոց , կղերական թէ աշխարհական , պետական թէ առեւ՝ « տրական , առանց խոնարհելու կեղծիքի և շողմարտա՝ « բութեան : Իր լայնածաւալ և խոր հմտութեան ու փայ՝ « լուն կապակցութեանց հակառակ , նա ամէնուն հանդէպ « դանդաղ է խոնարհ , դիւրահաղարդ և հաճոյակատար : « Վերջապէս՝ Միլտո Չերազ եղած է անբըլկեց Հայ մը

(*) Հայկական Խնդիր , 1917 , Վեհեթիկ . էջ 30 :

« Լ անըստիր հայրենասէր մը » (Կոչնակ, 1926 թ. 9 խմբագրական) :

Իր մաքուր նկարագրին ու անձնական արժանիքներուն կը պարտի անշուշտ այն ընդհանուր յարգանքը որուն առարկան եղած էր անցեալին մէջ, և այն մասնաւոր ուշադրութիւնը որ ընծայած են անոր, իր դաշտաբարի բարեկամները, իր հին օրերու հիացողները, իր աշխատութեանց ակամատես վկանները և իր պարկեշտ և ուղիղ նկարագրին զմայլողները, որոնք զինքն երբեք չլքանեցին և զինքն հոգացին, նիւթական ձուռնատուութիւններովը գէթ խնայելով իրեն անօթի մնալու զրկանքը, որ չէ խնայուած երբեմն ոմանց և որ իբր սպառնացող վտանգ մը՝ մղձաւանջը եղած է շատերու, և պատճառ՝ մեր մէջ հայրենասիրութեան վրիպած առաքեալներու և կէս յեղափոխականի կէս ձուռնալարիտի տիպարով հարիւրաւորներու ծնունդ տալու ժամանակներու մէջ ուր մահու սպառնալիքով կորդուած գրամով չբեղ կենցաղի մը հաճոյքներուն մէջ ընկղմիլ կը տենջային ուրիշներ « հայրենասիրաբար », Չերազ յօժարակամ ընծայարարութեանց միայն պարտիլ կ'ուզէր իր յոյժ սակաւապէտ ու խնայող կենցաղը — որ բաւական կծու հեղնանքի ալ առարկայ եղած է : (*)

Առանց Հիմնի հրապոյրներէն գրաւուելու — որուն

(*) Ասուպ իր Արեւանկարին մէջ սա տողերը ունի . « Ակնցի, առանց այս պատճառաւ կործանար շուայութեանց պէտք գգալու . կը պատմուի բէ այս տեսակ շուայութեանց կարգէն դասելով մէկ սանդիւմի վնասու մով մը իր բերքը բարիզաբնակ բաժանորդներուն հասցնել՝ կը նախընտրէ — բերեալ աւելի ապահովութեան համար — կիրակի օրերը իր ձեռքով Հայկական մասունին դռան առջեւ զայն բաժնել . . . : Մեղքը յօրինողին նիսք՝ եթէ իրաւ չէ » :

գուցէ « ժամանակ ունեցած չէ, իր հանրամուէր կենցաղին մէջ » ինչպէս կ'ըսէ Ասուպ —, միամիտակ, առանձին տարած է կեանքի բոլոր դառնութիւնները, հեռու ընտանեկան բոյնի մը ջերմիկ մթնոլորտէն :

Սակայն գէթ փառքով հարուստ եղած է իր կեանքը : Չերազ իր մանկութենէն մինչեւ իր պատկառելի ծերութիւնը փառքի օրերու շարք մը ունեցած է :

Տակաւին ուսանող չփացած աշակերտն է, հաւասարապէս սիրուած ուսուցիչներէն և ընկերներէն : Անիկա կը մնայ նոյնպէս սիրուած մարդը՝ կեանքին մէջ : Զինքը կը չփացնէ պարզապէս հասարակութիւնը՝ իբր ընթերցող զինքը լափելով երբ լրագրաց էջերէն կը խօսի, իբր ունկնդիր զինքն որոտընդոտ ծափերով վարձառելով՝ երբ բեմերու վրայէն կը բարբառի : Ամբողջ երիտասարդութիւնը իրեն հետ ունի երբ դատաւարակ չական յեղաշրջումի մը և լեզուական բարենորոգութեան մը առաջնորդ կը հանդիսանայ :

Մեծեր ու երէցներ բարեացակամ ժպիտով մը կը քաջալերեն զինքն, նորեր ու հասակակիցներ զինքը կը շրջապատեն, երբ իրմով Հայոց խօսիլ կ'սկսին ժամ ժառ Ռուսո, Վ. Հիւկօ, Լամարտին և այլն :

Չերազ շատ բան կը պարտի անոնց, իր ներշնչումներէն և սկիզբներէն :

Եթէ ինքն կը հաւատար թէ « ոչ ոք այնչափ դրական մարդ է որչափ Օտեան », անշուշտ նոյնքան եւս առաւել կը հաւատար թէ անոր պաշտանքին առարկայ եղած Լամարտինը, Միւղէն եւ Հիւկօն, նոյնքան մեծ մարդիկ էին և մեծագոյն դատաւարակն էր « Էմիլ » ի հեղինակը :

Գրական մարդու, բեմասացի, բանաստեղծի, ուսուցիչի, դատաւարակի իրարու զուգընթաց փառքին և մեծութեան հետ, Չերազ նաեւ եղաւ հանրային մարդը, անբասիր ու յարգուած :

Հայաստանի լուսաւորութեան առաքելը, Պատրիարքարանի «ընդհանուր քարտուղարը», Պերլինի պատուիրակութեան «քարտուղար — թարգմանը», ազգային երեսփոխանը, ուսումնական խորհրդականը, և վերջապէս «Կեդրոնական» ի պատկառելի ու մեծարուած սնօրէնը, փառքի ու մեծութեան հանգրուաններ ունեցած է բոլոր այս պաշտօններուն մէջ:

Արհամարհուած «վարժապետը» իրմով կը բարձրանայ և ազգային «երեսփոխանը» մէջ տեղ մը կը գրաւէ: Հայ Կաթողիկոսներու պատկառելի Պատրիարքը՝ Ազարեան 1885 Յունիսին երբ Չերազ Բերա ֆրանսական հիւանդանոցը կը դառնէր, հիւանդաւա երթալու պատիւը կ'ընէ իրեն, առով թերեւս արտասովոր մեծարանք մը ընծայելով մարդու մը որ միայն սիրտ ու միտք ունէր փոխանակ նիւթի քանքարներու և դէզապէզ ոսկիներու:

Արտասահմանի մէջ ալ փառքի ու մեծարանքի ցոյցերու և ընդհանուր յարգանքի աւուրկայ ըլլալու պատենութիւններ և աւելիներ նուազ չունեցաւ:

Գովեստներ, գնահատութիւններ, խրախոյանք պակտս չեղան իր դործին և իր անձին համար:

Եթէ եղաւ տան մը որ «հակառակ իր հնամենի անունին», յաջորդական սերունդներուն ազաքը պէտք եղած պատկառանքը չեն զգար իրմէ և իրեն հետ կը վարուին, շատ շատ, իբրեւ մեծ եղբոր մը հետ որ «տեսակ մը» եղած ըլլար», շատեր պահեցին իրենց հին պատկառանքը և յարգանքը, և երբեք չթերացան իրենց համակրանքը յայտնելէ, իր անձին և զործին:

Պատուեցաւ շքանշաններով և գիտական ու դրական միութիւններու անդամ ընտրուելով, և մտաւորականաց հաւաքոյթներուն մէջ ընտրանքներու գնահատանքին աւարկայ ըլլալով: Ոչ իրաւական՝ սակայն իրական պատուիրակի մը հանգամանքով դիմումներ ըրաւ և բախտաւոր եղաւ յաճախ եւրոպական գիւնանադիտութեան

ամէնէն պատկառելի դէմքերուն հետ շփումի ու յարաբերութեան մանկելով:

Հազուադիւրս պատիւը՝ որուն շատ քիչ Հայեր միայն կրցած են արժանանալ, Չերազ ունեցաւ, մանկելով Ժամանակակից Երեսփոխան հիւանդանոց դէմքերուն մէջ, անցնելով համաշխարհային մատենանի մը, *Vapereau* ի *Dictionnaire des Contemporains* ի մէջ:

Անիկա վերապետական ընդունելութեամբ յաղթական մուտք մը դործեց Սուլթաններու մայրաքաղաքը ուրիշ օր մը դողունի մեկնած էր փոխտոտական, և հայկական միտմտութիւնը իր անունը կցեց — թող ըլլայ վարդի մը չափ ապրող պատրանքով մը — Անգլ. դրահաւորի մը:

Հասարակները՝ որոնց կցուած են իր անունը իբր հեղինակի, իրեն անունին մշտնջենաւորութիւնը կ'ապահովեն ոչ միայն հայ դրականութեան փոքրիկ տծուի մէջ այլ նաեւ համաշխարհային դրականութեան մարդին մէջ իրեն ապահովելով դէթ փոքրիկ անիկան մը:

Հայ Ժողովուրդը, որուն իր հանրային դործիչներու և մտաւորականներուն նկատմամբ ապերախտութիւնը քիչ մը յանիրաւի համբաւուած է, վստահի՞ անիկա խոտովանինք որ եթէ ինչ որ պէտք է չէ ըրած, դէթ կրցածը չէ զլացած, — երբ մանաւանդ անոնք Չերազի պէս անաղարտ անուն մը և մաքուր նկարագիր մը ունեցած են —, չթերացաւ իր գնահատութիւնը և միեւնոյն տան երախտադիտութիւնը արտայայտելու իրեն Յորեկանական հանդիսութիւններով, իր վաթսուամեայ դրական և հանրային դործունէութեան լրացման առթիւ:

Բարիքի մէջ կազմուած Յորեկանական Կեդրոնական Յանձնաժողովի մը՝ որուն կ'անդամակցէին՝

Պօղոս Փաշա Նուպար՝	Պատկոյ Նախագահ
Արշակ Զօպանեան	Նախագահ
Մ. Ս. Դաւիթ Բէկ	Քարտուղար

Գրիգոր Աղաթոն	Գանձապահ
Լեւոն Բաշալեան	Խորհրդակալ
Աւետիս Թէրզիպաշեան	»
Ատոկոստ Կէվրէք	»
Վաղարշակ Մեսրոպեան	»
Յովհաննէս Ստաթճեան	»
Տօքթ . Յ . Սըդրեան	»

Նախաձեռնութեամբ, 1926 Մայիս 30 ին 'ի Մարտիկա, Յունիս 13 ին 'ի Բարիզ և Յունիս 30 ին 'ի Նիւ Եօրք կառարուեցան Երեք Յորեկեանական հանդէսներ, որոնցմէ միայն մէկուն, Մարտիկոյ հանդէսին, ներկայ եղաւ Չերազ :

Կեդրոնականի իր անդրանիկ սանը և Յորեկեանական Յանձնաժողովին նախագահը՝ Արշակ Զօպանեան ուղերձով մը պանծացուց յարգելի յորելիարը « յանուն... Յորեկեանի կազմակերպիչ Յանձնաժողովին, յանուն Կեդրոնական Վարժարանի... ոչակերաններուն, յանուն նորանաւոր Բարիզաբնակ Ակնցիներու Հայրենակցական Միութեան, որ իր ընդհանուր ժողովին մէջ քիչ օր առաջ » Չերազը « իր պատուոյ նախագահ անուանեց, և յանուն Ռամկավար Աղատական կուսակցութեան » ողջունելով զայն և մաղթելով « որ ամառուան գեղեցիկ օրերու մեծապայծառ իրիկուններուն նման, որ այնքան քաղցրօրէն երկար կը տեւեն և որոնց վեհ ու խորունկ լոյսը այդուն շողշողումներէն իսկ աւելի յանկուցիչ ու յուզիչ է մերթ » իր « կեանքին ու մտածման արեւը դեռ երկար տտեն Հայութեան երկնքին վրայ իր աղնիւ ու հասուն պայծառութիւնը շողացնէ » :

Զօպանեան յայտարարեց թէ Հայ ժողովուրդը, մեծարելով Չերազի « բազմավաստակ պատկառելի կեանքը » և « իր ազգանուէր սխրալի դործը » կը ածնէ նոյն տտեն ինչ որ իր հողւոյն մէջ կայ ամէնէն աւելի աղնիւ ու խորունկ՝ սէր ազգային մշակոյթին, սէր ազգային

արժանապատուութեան, սէր ազգային ազատութեան, այս հիմնական, նուիրական ու մշտական խոհանքը », որոնց մեծագոյն դրօշակիրներէն մին եղած էր մեր մէջ Չերազ, որ հանդիսացաւ « մաքուր հայելի մը ուր մեր ցեղին լաւագոյն աւանդութիւններն ու լաւագոյն առաքինութիւնները ցոլացան՝ մեր պատմութեան ամէնէն կարեւոր, ամէնէն անդուտ, ամէնէն բախտորոշ մէկ շրջանին » :

Չերազ, 30 Մայիս 1926 ին, իր այս փառքի մեծ օրը, մօտաւորապէս 2000 Հայերու ներկայութեան, իր դողդոջուն շրթունքներովը անգամ մըն ալ արտացոլացուց ինչ որ իբր ճառագայթ ու լոյս ստացեր էր կեանքէն, իրականութենէն ու շրջապատէն և կերպով մը իր գրական, կրթական և քաղաքական դործունէութիւնները և աշխարհայեացքը պարզեց սա հետեւեալ բառերուն մէջ, որոնք որքան պարզ այնքան սրտառու էն, որքան յըստակ այնքան յանկուցիչ, որքան պայծառ այնքան յատկանշական, որքան միամիտ այնքան խորհրդածութեան արժանի են :

« Երբ խելահաս եղայ, տեսայ քեզ զաւակ եմ Սուրբաներու բռնապետութենէ սմած ու ստիպեցած ժողովուրդի մը, որուն պէտք էր ինքնաճանաչութեան, արժանապատուութեան ու ազատութեան զգացում ներշնչել, եւ ասոր համար որոշեցի ուսուցչութեան նուիրուիլ, մասնաւորապէս սանձնելով պատմութեան դասերը, որոնք ամենէն աւելի հզօրապէս կ'ազդեն մասալ սերունդին սրտին ու միտքին վրայ : Հազարաւոր աւակներս ունեցայ, եւ անոնցմէ շատ փայլեցան գրականութեան, գիտութեան, հայրենասիրութեան կամ բարեգործութեան մարգերուն մէջ : 25 տարի ուսուցչութիւն ընելէ զատ, 58 տարի ալ գրականութիւն ըրի, նախընտրելով ոգեւորիչ եջեր արտադրել վիասած ու շուարած ցեղի մը համար : Կրթական դերս չէ քննադատուած, գրական դերս ոմանց

հանելի եղած է եւ ունաց անհանոյ, քանի որ գրականութիւնը հաշակի խնդիր է, սակայն կատարած եմ քաղաքական դեր մ'ալ, եւ հարկ կ'զգամ երկու խօսքով բացատրել զայն:

«Ընթանիքիս յիշատակները բռնելով, տեսայ քե Գասպար պապա իր Մելնոն եղբոր հետ Կ. Պոլիս ապաստանած էր, Ակնայ Ձերազ գիւղին մէջ բուրք եւ ֆուրս բռնապետներէ կողոպտուելէ ու հալածուելէ յետոյ: Մելնոնի Պաղտասար ու Գասպար որդիներն ալ մահուան դատապարտուած էին, իբր կուսակից յունական ապստամբութեան: Պաղտասար Տանկասանէ փախուստ տալով միայն կրցած էր ազատել իր կեանքը, մինչ Գասպար 1821 Ապրիլ 18 ին Վալիսէ Խանի դուռը կախուած էր Սուլթան Մահմուտի հրամանով: Այս անաւոր իրողութիւնները չէին կարող չազդել մանուկ երեւակայութեանս վրայ:

«Պոստահայ ծերերուն ու պառաւներուն յիշատակները բռնելով, տեսայ քե խեղները դեռ սահմուկած մընացած էին Ենիշէրիներու խժոժութիւններէն ու սարսափներէն, զորս յետոյ աշխարհաբարոզ քրի *L'orient Jedit* գրքիս մէջ:

«Գաւառայի Հայերուն հետ շփում ունենալով, տեսայ քե անոնց վիճակն աւելի ողբալի էր: Ամեն շաբաթ Անաստուի այս կամ այն փառքէն կամ գիւղէն եկած պանդուխտներ Գում-Գաբուի Պատրիարքարանը կ'խուծէին ու պաշտպանութիւն կը խնդրէին այս կամ այն բուրք պաշտօնատարին կամ ֆուրդ բռնաւորին դէմ: Հայաստանէն եկած տեղեկագիրներ հարստահարութիւն միայն կ'գովէին: Հայ գիւղի մը բնակիչներ կ'զրէին Պատրիարքին քե, հալածանք անցանելի դարձած ըլլալով, պիտի սխալուէին իսլամութիւն ընդունիլ խմբովին: Սալթան գիւղին մէջ, մահմետականները, Հայ եկեղեցին խուժելով, Ս. Հաղորդութեան սկիւր յափշտակած ու

տան մը վիզը կապելով փողոցէ փողոց պսցուցած էին, բիւր լուսանք ժայթքելով քրիստոնէական կրօնին դէմ: Այս սրբապղծութիւնը խորապէս յուզեց Պոստահայութիւնը: Բողոքի ցոյցեր տեղի ունեցան, եւ Պատրիարքարանը շարունակեց քաբիրներով ոլորել Բ. Դուռը: Կառավարութիւնը յանցաւորները պատժել կ'ստատար միտ, եւ վալիներուն կը հրամայէր ֆնտրել բանալ, այլ ասոնք կը պաշտպանէին իրենց ստորակարգ պաշտօնեաները որոնց հետ կ'բաժնէին կողոպուտը, եւ, Հայերը ստախօս հռչակելով, կը յայտարարէին քե Վեհափառ Կայսեր շնորհիւ հանդարտութիւնը կատարեալ էր:

«Այս էր կացութիւնը երբ ծագեցաւ Ռուս-Թրքական պատերազմը: Ապս-Իւլ-Համիս պարտուեցաւ, եւ սկսաւ Պուրսա փոխադրել տալ Երջրդի բանկ իրերը, մինչ յաղթական բանակը գրաւած էր Սան-Սթեփանօն եւ պոյսի եղած Ռուս սպաներ Բերայի մայրերուն վրայ կ'հնչեցունէին իրենց բուրները: Արեւելեան խնդիրը վերաբացուած էր... Եւ Տանկասանի կեղեքուած ժողովուրդները դարման կ'խնդրէին այն Պետութիւններէն որոնք պաշտպանած ու ազատած էին Ռումելիի բոլոր քրիստոնէայ ցեղերը եւ Անաստուի մէջ ինքնավարութիւն տուած էին Լիբանանի քրիստոնէաներուն:

Ներսէս Պատրիարք ալ սպեղանի խնդրեց իր ժողովուրդին ծանր վերքերուն, առանց Հայաստանն անջատել ուզելու Օսմանեան պետութենէն, այլ Լիբանանեան ինքնավարութեամբ տատանալով Երզրումի էյալէքին համար: Ներսէսի պահանջածը պարզապէս ապակեդրոնացում մ'էր, դուրսիւն մը որուն Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները կ'պարտին անօրինակ բարգաւաճումն ու բարօրութիւնը: Այդ ծրագիրը սա առաւելութիւնն ալ ունէր որ կրնար Տանկասանի ու Ռուսաստանի միջեւ բախարգել (*tampon*) նահանգ մը ստեղծել եւրոպեան հրսկողութեան տակ, այնպէս որ խաղաղութիւնը մշտնջե-

նաւոր ըլլար երկու երկինքերուն միջեւ: Թուրքին Ասիական մայրաքաղաքը չկրցաւ ըմբռնել այս նրբութիւնները, եւ հալածանք բնաջնջման փոխուեցաւ: Մեր երիտասարդութեան մէկ մասն ստիպուեցաւ ինքնապաշտպանութեան դիմել, անփորձ եր ու անգէն, զուրկ միութենէ ու զաղճնապահութենէ, եւ պարտուեցաւ դիւցազնական նիգերէ յետոյ, քեեւ արդար եր իր դասը, ինչպէս որ վկայեց Եւրոպա՝ Սեւլուի դաշնագիրը ստորագրելով Սան Սեֆանօի, Պերլինի ու Կիպրոսի դաշնագրերէն եւ զանազան պաշտօնագիրներէ յետոյ, եւ մեծ պատերազմէն քիչ առաջ Եւրոպայի բարեկարգիչ դրկելով Հայաստան: Տեղահանութիւնն ու ջարդը անապատի ու գերեզմանասան փոխեցին Տանկահայաստանը, սակայն Հայութեան մոխիրներուն մէջէն Ռուսահայաստանը ծնաւ իբր փիւնիկ: Արարատեան աշխարհին մէջ եր մեր ցեղին փառքին որորանը, այժմ ալ հոն է մեր միսիքարութեան աղբիւրը, հոն մեր յոյսերուն խաւիսիւր: Օգնենք այդ երկրին, ինչ վարչաձեւի տակ ալ ըլլայ: Վարչաձեւը առօրեայ է, Հայրենիքը յաւիտեական:

«Մեծ պատերազմէն յետոյ, այն պետութիւնները որոնց համետս այլ անձնագոհ դաշնակիցը եղաւ Հայ ժողովուրդը, չպաշտպանեցին մեր իրաւունքները: Ես համոզուած եմ քէ անոնք այսպէս վարուեցան, ոչ քէ վնասելու համար մեզ, այլ անոր համար միայն որ ուժասպառ եղած էին իրենց բառամեայ գերմարդկային նիգերէն: Շնորհապատէ եմք այն մարդասիրական օգնութեան համար որով Եւրոպացիներն ու Ամերիկացիները ջանացին սփոփել մեր ցեղին վերապրող բեկորները, մասնաւորապէս մեր բիւրաւոր որբերն ու որբուհիները: Շնորհապատէ եմք մանաւանդ Ֆրանսական վեհանձն ազգին, որ իր դուռները լայն բացաւ մեր գաղթականներուն առջեւ, եւ իր յաղթական դրօշին պաշտպանութիւնը շնորհեց մեզ քէ՛ հոս եւ քէ իր գաղութներուն մէջ:

Սխալ է կարծել քէ Ներսէսի գաղափարակիցները Հայկական խնդիր յարուցին Պոլսոյ վաճառականներուն շահերն ապահովելու համար: Այդ վաճառականները հարուստ էին ու բաւական ապահով կ'ապրէին Կ. Պոլսի մէջ, որոյ բնակիչներն ոչ զինուոր կուտային, ոչ տուրք կ'վճարէին: Մեր միակ նպատակն եր հարստահարութենէ ազատել Հայաստանի հայ գիւղացիներն ու արհեստաւորները, գործաւորներն ու ընչազուրկները: Կ'սիրէինք զանոնք անկեղծ սիրով, խորհրդային յեղափոխութեան պայքումէն շատ առաջ, եւ անոնց վիճակը բարւոյնելու աշխատեցանք անշահախնդրութեամբ ու անձնագոհութեամբ: Այս զգացումը այնքան հզօր եր մեր մէջ որ այսօր իսկ, երբ հայ ժողովուրդին առատաձեռնութիւնը կարեւոր գումար մը կ'դնէ բախտին շնորհներէն զրկուած ծերունիիս տրամադրութեանը տակ, միակ փափաքս է կատարել ինչ որ 1924 Օգոստոս 14 ին կ'գրէի Երուանդ Աղաթօնին, որ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադիրներէն ու ամրագոյն սիւներէն մին եղած է.

«Աղգային ծառայութեանս 60 ամեակը պիտի լրանայ դաւ տարի (1865 - 1925): Եթէ ողջ մնամ ու յոբելեանս կատարուի, կ'փափաքիմ ամբողջ հասոյթը նուիրել Բարեգործական Միութեան, պայմանաւ որ ցորեկեայ նախակրթարան մը բանայ Հայաստանի մէջ, եռամեայ չըջանով ու 100 որբ կամ աղքատիկ հայ պատանիներու համար, որոնք հոն սորվին կէս օրէ առաջ կարդալ, գրել, հաշուել և կէս օրէ յետոյ երկաթագործութիւն, աստղագործութիւն, կօշկակարութիւն, դերձակութիւն կամ ուրիշ արհեստ մը, որպէսզի կարենան իրենց հացը ձարել ու Հայութիւնը հետ ամուսնանալով ընտանիք կազմել: Զգիտեմ թէ նիւթական վիճակս պիտի ներէ կատարել փափաքս»

«Սիրելի հայրենակիցներ, հայրենասերին համար

չկայ հանոյ՜ք որ հաւասարի հայրենիքին ծառայելու հանոյքին: Քանի որ այսօր մեր պատուական ժողովուրդը կարող կ'ընէ զիս այս գերագոյն հանոյքը վայելելու, պիտի վերջացնեմ այն բառով որ սկսայ.— Շնորհակալութիւն, հազա՛ր շնորհակալութիւն:»(*)

Ազգային վերածնութեան առաքեալն, որ անխոնջ, անվհատ, անձնուէր և անշահախնդիր խանդավառութեամբ մը վաթսուէն տարի ծառայեր էր իր ազգին, իր ասպարէզի վերջաւորութեան, իր փառքի և միւսնոյն ատեն հանգստեան կոչուած օրը կը մնար կրկին տեսլապաշտ հայրենասիրութեան միախոնարը:

Անգամ մըն ալ անիկա հայրենիքի խորանին առջև կը զոհարերէր իր բաւազոյնը, ինչպէս երբեմն երիտասարդական սալանով զոհարեւած էր իր խաչալին՝ ինչ որ ունէր:

Արդարեւ Ձերազ քոլոր իր տրամադրութեան ասկէ դուրս գումարները, ընդամենը շուրջ 100,000 ֆրանք (որմէ 2000 տոլարը Ամերիկայի մէջ հաւաքուած) փոխանցեց Հ. Բ. Ը. Միութեան, պայմանաւ որ այս գումարին առկոսը տայ իրեն որչափ ատեն որ ապրի ինքը և իր մահէն յետոյ այդ գումարը յատկացնէ հիմնելու Ձերագլեան անունով վարժարան մը, Հայաստանի Նոր Ակն աւանին մէջ:

Այս ժեստը, որ դադարաբաշտ գեղեցկութիւն մը ունէր, և անգամ մըն ալ կուգար մեծարելի, ակնածելի և մանուսնոյ սիրելի ընծայել Հայ ազատագրութեան շարժման վեթերան գործիչը, ազգային լուսաւորութեան երբեմնի առաքեալը, իր ազգին բարօրութեան և երջանկութեան համար աննկուն ու անվհատ աշխատաւորը, ի յայտ կը բերէր վերատին անշեղ նկարագրով դադարաբաշտ գործիչը, որ ոչ իսկ վայրկեան մը լքած էր

(*) Տես Կոչնակ 1926 թիւ 28 (10 Յուլիս 1926):

իր երբեմնի սէրերը և խաչաները:

Ան, արեւորած ու ընկճուած իր անձին ու ազգին ցաւերով, ատկաւին բարձր ի գլուխ կը կանգնէր իբր մենտոր հոն հեռաւոր հորիզոնին վրայ ցոյց մը տալու համար խանձարուէրն սուրակներէն յոռնող մեր Հայրենի-

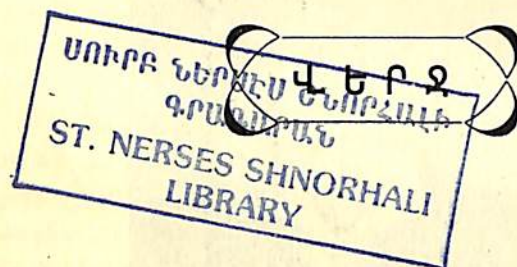
Հրանտ Աւակյան

քին և պարտականութեան ու դիտակցութեան հրաւիրելով ազգը՝ որ երբեմն այնքան սիրով և խանդավառութեամբ լսած էր զինքն երբ ան Հայրենիքին տեսիլքը միայն ունէր իր աչքերուն մէջ:

Վաթսուէն տարիներու աշխատելը, անվհատ աշխա-

տութեան այս հերոսը, որ իր ասպարէզը սկսած էր ուսուցչութեամբ, պատմութեան վերջին դասն էր որ կուտար բովանդակ ազգին, անձին օրինակով զայն հրահանգելով անդամ մըն ալ, և դնելով վերջին քարը այն անհիւթական յիշատակարանին, որ իր երկարամեայ տըք-նութիւնները կառուցեր էին ժողովուրդին սիրտին մէջ, պատմանդան ունենալով անոր սէրը:

Եւ ասով անիկա կ'ողջունէր իրաւամբ և արժանեօք կենդանւոյն՝ իր անմահութիւնը:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

հշ	սող	սխալ	ուղիղ
3	22	ձեռնհաս	ձեռնհաս
9	14	դարցաւ	դարձաւ
10	7	մաներկրորդ	մանրերկրորդ
13	5	կատարէր	կատարեր
15	3	երեւակայութիւնը	երեւակայութեանը
19	10	Ռէթէոս	Ռեթէոս
23	7	ուսուցիչները	ուսանողները
27	1	զգայական	զգացական
27	4	ու	և
28-29	33	ներգործութիւն մը	ներգործութիւնը
29	9	արտայայտած	արտայայտուած

հշ	սող	սխալ	ուղիղ
40	6	նախատահմանածներն	նախատահմանուածներն
48	11	խրախոյսը սուած	խրախոյս ըսուած
51	10	արհամարելով	արհամարհելով
64	7	աշխարհաբարին	աշխարհաբարին
66	33	կ'արհամարէր	կ'արհամարհէր
68	7	ձեւէր	ձեւեր
68	12	անտ	անդ
73	27	Զէյլենի	Զէյթունի
74	17	ղբը-	ղբը-
74	22	Կիլիկիան	Կիլիկիան
75	7	ներշնչուած	ներշնչուած
75	10	եղեղեցակա-	եկեղեցակա-
77	22	բարեկարգութիւն	բարեկարգութիւն
79	12	Հրազտան	Հրազդան
79	26	Ռափայէլեանէն	Ռափայէլեանէն
83	29	Արշակունի	Արշակունին
84	1-2	անոնց կը լսէ	կը լսէ անոնց
84	10	կը ձրուուի	կը ցրուուի
86	25	ղէկալարութիւնը	ղէկալարութիւնը
97	21	— Համխտիէ	Համխտիէ
97	29	յսուեցած	յսուած
105	21	յանձանքը	յանցանքը
106	27	ցուցած	ցուցած
111	2	անյողդոխդ	անյողդողդ
111	17	ԸԼԼար	ԸԼԼալ
112	23	եղած	եղած
114	21	առաջիններէն	առաջիններէն
115	6	չունեալուն	չունենալուն
115	7	ուղղեցիծ	ուղեցիծ
116	10	ամայկայ	ակամայ
116	33	Թօգատի	Թօգատի
119	20	մեծ	մեր
119	22	Բամբեր	Բամբեր

հօ	տող	սխալ	ուղիշ
123	6	և	և
126	13	պատրաս	պատրաս
133	5	Սվազնեան	Սվանեան
138	22 և 29	խափուսիկ	խաբուսիկ
139	33	կնճաւոր	կշաւոր
142	2	կարողութիւններուն	կարողութիւններուն
152	9	յաւարտ	յաւարտ
172	16	խօսքերը	խօսքերը
172	18	սչ	ոչ
191	15	արհամարած	արհամարած
197	15	լիազօրիք	լիազօրք
198	26-27	բանաստեղծութիւն	բանաստեղծութիւն
200	29	կ'ընդունուի	կ'ընդունին
204	32	արհամարեցին	արհամարեցին
221	20	մը մնայ	կը մնայ
223	22	ձէմս	ձէյմս
223	31	դօր	որ
226	29	<i>Note collectif</i>	<i>Note collective</i>
229	13	դեպոնին	դեպոնին
229	31	Սեպտեմբերին	Սեպտեմբերին
229	33	Պէրլի-	Պերլի-
230	24	հետապնդուէր	հետապնդուէր
235	25	յատկացան	յատկացուցան
245	10	Եպիսկոսը	Եպիսկոպոսը
255	4	չարունակէր	չի շարունակէր
255	18	հայրենասունջ	հայրենասունչ
256	1	ուսկանին	ւսկանին
256	33	հրէշային	հրէշային
263	23	Ֆօրէյն	Ֆօրին
267	15	Կիւ	Կի
306	23	առնուած	առնուած
327	33	առնա-	անպա-
329	29	Հանեցեք	Հանեցեք

68.134